

78/2135 N23/182

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENKETTEDIK KÖTET.

(430. 431. 432. SZÁM)

519

M. Kir. Földművelésügyi Minis-
ter

KÖNYVTAR

Leltári naplószám: 49

1912

Df

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1912.

GRS: MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

~~1895~~ ~~64~~

20434/964

TARTALOM.

CDXXX. SZÁM.

	Lap
TISZA KÁLMÁN, MINT VASÚTI POLITIKÁNK NAGYMESTERE.— Szabó Jenőtől — — — — —	1
SHAKESPEAREI THEMÁK SHAKESPEARE-KORABELI FRAN- CZIA DRÁMAÍRÓKNÁL. — Haraszi Gyulától — — — — —	24
A PAMÍR-OKRÓL. — Prinz Gyulától — — — — —	38
A SZEGÉNY EMBERRŐL. (III.) — Ecséri Lajostól — — — — —	51
MADÁCH KISEBB KÖLTEMÉNYEIRŐL.— Voinovich Gézától — — — — —	87
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (X.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéz- iratából közli — Papp Ferencz — — — — —	115
KÖLTEMÉNYEK.— Horatiusból: — <i>Beatus ille</i> ... — <i>A társak-hoz.</i> — <i>A birvagyóhoz.</i> — Latinból, — Ifj. Szász Bélától — — — — —	124
TENNYSON ALFRÉD. — Yolland Arthurtól — — — — —	129
SZEMLE: <i>A Folklore Fellows Magyarországon.</i> — Sebestyén Gyulától	143
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Kálnoki kötetek.</i> — (Kálnoki Izidor: <i>Apa és fia és egyéb elbeszélések.</i> — <i>Veronkák szerencséje.</i> — <i>Apró komédiák.</i>) — Papp Ferencztől.	
2. <i>Egy új olasz Petőfi-fordító.</i> (<i>Umberto Norsa.</i>) — Radó Antaltól.	
3. <i>Amerikai írók.</i> — (John Erskine: <i>Leading American Nov- elists.</i>) — Rózsa Dezsőtől.	
4. <i>Néplelektan.</i> — (Wundt: <i>Elemente der Völkerpsychologie.</i>) — L—stól — — — — —	148

CDXXXI. SZÁM.

SZÉCHENYI «GARAT» CZIMŰ MŰVÉBŐL. — Az eredeti kézirat után közli Vízota Gyula — — — — —	161
TÁRSADALMI NEVELÉS. (I.) — Schneller Istvántól — — — — —	179
A NÉMET FÖLDTANI OKTATÁS FANULSÁGAI A MAGYAR EGYETEMEK SZEMPONTJÁBÓL. — Vadász Elemértől — — — — —	206

	Lap
A SZEGÉNY EMBER. (IV). — Ecséri Lajostól	216
EGY HAZÁNKBAN LETELEPEDETT DÁN FESTŐRŐL. — Bayer Józseftől	234
ALI EL-RIFAI SEJK MECSETJE KAIRÓBAN. — Herz Miksától	249
VASPRÓBA. — Elbeszélés. — Váczy Józseftől	271
RUSZTAVELLI GEORGIAI KÖLTŐ ÉS MŰVE. — Műfordítás, — Vikár Bélától	269
SZEMLE: 1. Hieronymi Károly a választói jogról. — d.-tól.	
2. Műtörténeti kiállítás Szombathelyen. — V.-tól.	294
ÉRTESÍTŐ: 1. Gróf Tisza István könyve. — (Sadovától Sedánig.) — d.-tól.	
2. Az első német Faust-dráma. — (Johann Faust: <i>Ein allegorisches Drama in fünf Aufzügen</i>). — Heinrich Gusztávtól.	
3. Hanway Zoltán. — (Esetek.) — d.-tól.	
4. Francia remekírók anthológiái. — (Alfred de Musset: <i>Oeuvres choisies</i> par Jean Giraud. — <i>La Fontaine</i> — par Edmond Pilon. — r.-tól.	
5. Rostand nejének és fiának közös színdarabja. — (Rosemonde Gérard et Maurice Rostand: <i>Un bon petit diable</i>). — H. Gy.-tól.	
A legrégibb magyar nyomtatott könyv.	332

CDXXXII. SZÁM.

ADATOK NEMZETI ERŐNK MEGMÉRÉSÉHEZ. — Vargha Gyulától	321
OROSZORSZÁG ÉS ANGLIA PERZSIÁBAN. — Vámbéry Árnintól	359
TÁRSADALMI NEVELÉS. (II.) — Schneller Istvántól	370
A TÖRVÉNYHATÓSÁGOK KÉPVISELETE. — Ferdinándy Gyulától	392
KUKORICZA-HÁNTÁSKOR. — Elbeszélés. — Árkosi Ferenczy Kálmántól	434
TÓT NÉPKÖLTEMÉNYEK: — Erdő, erdő... — Szétbomlott jegyesség. — Megölték Jankót. — Anyácska könnyei. — Regruta búcsúja. — Katonás gyerekek. — Huszárok... — A harcos. — Bordal. — Tótból, — Kozma Andortól	446
LISZT FRANCZIAORSZÁGBAN. — a.-tól	453
SZEMLE: 1. A pénzválság. — Matlekovits Sándortól.	
2. Hubay Jenő. — Molnár Gézától.	458
ÉRTESÍTŐ: 1. Bereczik Árpád színművei. — Cz.-tól.	
2. Politikai beszélgetések a Balkánon. 1910. — (Sigmond Münz: <i>Balkan-Herrscher und Staatsmänner. Erinnerungen und Begegnungen.</i>) d.-tól.	
3. 1910. Anatole France új regénye. — (Anatole France: <i>Les dieux ont soif.</i>) — Császár Ernőtől.	470

TISZA KÁLMÁN, MINT VASÚTI POLITIKÁNK NAGYMESTERE.

I.

Ghiczy Kálmán, a magyar politikai élet egyik legnemesebb alakja, elveinek fentartásával lépett be az utolsó Deák-párti kormányba, hogy mint pénzügyminister ura legyen annak a súlyos pénzügyi válságnak, melybe az országot a sűrűn váltakozó Deák-párti kormányok szerencsétlen vasúti politikája sodorta s mely válságot Bismarck vasúti és vám-politikája a közgazdaság terére is átvitt. Ghiczy összeroskadt a nehéz feladat súlya alatt és meghalt a nélkül, hogy önfeláldozása a benne rejlő nagy erkölcsi tőkén kívül más irányban is hasznára vált volna az országnak. Ezt látva és látva, hogy a nagy válság már-már végső veszélylyel fenyegeti Deák alkotását, a dualismust is, Tisza Kálmán az ismeretes bihari pontokkal habozás nélkül «szegre akasztotta» régi balközépi elveit és a szabadelvű párt megteremtésével kormányt vállalt. A legsúlyosabb pénzügyi és közgazdasági válságban vette át az ország vezetését s tizenöt év múlva pénzügyileg és gazdaságilag virágzó állapotban adta át utódjának. Korábbi népszerűségét azonban sohasem szerezte vissza s a történelem még most is késik igazságot szolgáltatni emlékének, melyről még mindig nem hámlott le az a kettős ráfogás, mintha behódoltatta volna Magyarországot Bécsnek és mintha a corruptiót ő vitte volna be a magyar politikai életbe.

Ez az igazságtalan megítélés még ma is zavarólag hat közéletünkre s azért talán nem lesz fölösleges rövid visszapillantást vetni arra, hogy minő eszközökkel küzdötte le Tisza Kálmán a helyreállított alkotmány nagy és veszedel-

mes gyermekbetegségét és hogy akár a Bécsnek való behódolás, akár a corruptio vádja érheti-e őt jogosan az általa választott eszközök miatt? Mert a gyógyítás bizonyos törvényszerűséggel azon az úton történt, a melyen a baj keletkezett, t. i. a vasúti téren, azt pedig különösen a Baross-korszak óta láthatjuk, hogy a Béccsel való mérkőzés a katonai ügyek kivételével, talán soha és egy téren sem volt erősebb, mint éppen a vasúti téren. Egy régi közmondás szerint továbbá vasutakat nem lehet csupa morállal építeni s így a corruptio vádja, ha igaz, megint csak ezen a téren keletkezhett.

A bajt nem egyedül a derűre-borúra minden megfontolt terv nélkül engedélyezett kamatbiztosításos vasutak rendszere, hanem főleg az a körülmény idézte elő, hogy azok jobbára transversális irányban épültek, holott pedig éppen Béccsel szemben arra lett volna szükség, hogy az ország szíve, Budapest váljék a magyar vasúthálózat központjává. Belátta ezt mindenki s a közvélemény és a parlamenti körök (a szállítási adó behozatalán kívül) a vasutak célszerű csoportosításában keresték az orvoslást. S ez a módszer Budapestre, mint központra támaszkodó magán vasúti csoportok létesítésével, talán alkalmas is lett volna megszüntetni a pénzügyi válságot, de semmiképen sem volt alkalmas arra, hogy egyidejűleg megszüntesse azt a nagy közgazdasági válságot is, melyet a német birodalom által inaugurált vasúti és vámpolitika okozott. Deák Ferencz kiegyezési műve nem adta ugyan fel az országnak azt a jogát, hogy saját gazdasági életét esetleg külön vámsorompókkal is megvédelmezhesse, de tény, hogy sem ő, sem abban az időben senki sem gondolt a szabad kereskedelmi irányzat hamaros bukására. Bismarck védvámpolitikája magával ragadta a legtöbb külföldi államot, melyekkel kereskedelmi összeköttetésben voltunk s alig maradt más piaczuak, mint a szövetséges Ausztria. Az országnak tehát egy vámpolitikai correctivumra volt szüksége s ezt nem adhatta más, mint a magyar vasutak olcsó árúdíjszabási rendszere, de úgy, hogy ez által ne tétessenek kockára azok a jelentékeny díjszabási előnyök, melyeket Ausztriával szemközt részint a ki-

egyezés alkalmával már fennállott, részint pedig a később keletkezett közös vasutak nyújtottak, sőt inkább ezek az előnyök a közös vasutak paritásos kifejlesztése által még fokoztassanak is.

A vasutak czélszerű csoportcsításának jelszava jó sokáig késleltette e kettős problema megoldását, de végre is azt a Tisza-kormány bámulatos sikerrel megoldotta. Magánvasúti csoportok létesítésével nem lehetett a kívánt vámpolitikai correctivumot, vagyis az olesó díjszabási rendszert biztosítani, vagy ha lehetett volna is az államnak a díjszabásokra messzemenő befolyást biztosítani, ez csak a várt pénzügyi siker kockázatával lett volna elérhető. A Bismarck által Poroszországban inaugurált vasútállamosítási eszme pedig nálunk csak nagyon lassan tört utat magának. Maga Tisza is egy magánvasút, a magyar északkeleti vasút igazgató tanácsából lépett a kormányra s már szabadelvű politikájánál fogva is eleinte a magánvasúti rendszer felé hajlott. Igaz ugyan, hogy a körülmények nyomása alatt nem térhetett ki sem a volt magyar keleti (nagyvárad-kolozsvár-brassói) vasút államosítása, sem pedig a brassó-tömösi és az eperjes-leluchowi vasútvonalak államköltségen való kiépítése elől, de mind a három eset csak kényszerhelyzetben és azzal a hátgondolattal történt, hogy majd a vasutak csoportosítása alkalmával lesz mód és alkalom arra, hogy ezek a vasutak vagy az egyik, vagy a másik magánvasúti csoportba beosztassanak. A kényszerhelyzet abban állott, hogy úgy a magyar-keleti, mint a kassa-oderbergi vasút pénzzavarba jutott és így a folytatásukat tevő két utóbbi vonalat, melyekre nézve már kötelező megállapodás állott fenn Romániával, illetve Ausztriával, nem lehetett másképp, mint államköltségen kiépíteni, sőt a keleti vasút emlékezetes pénzzavarára annyira megingatta a közhitelt, hogy a rendezésre egyáltalában nem volt más mód, mint a vasút államosítása.

Ugyanezt kellett tenni a szintén pénzzavarba jutott vágvölgyi vasúttal (Pozsony-Nagyszombat) is, a dälja-vinkovcei vonalat pedig szintén államköltségen kellett kiépíteni, de ezek az akkor már meglévő államvasutakkal semmi-nemü összefüggésben sem voltak, hanem az előbbinek ál-

lamosítása szintén szanalási indokból vált szükségessé, az utóbbi vonalat pedig azért kellett egyelőre államköltségen kiépíteni, mert a határőrvidéki vasútakat, melyek az örvidéki beruházási alap pénzéből épültek, valami módon kapcsolatba kellett hozni az alföld-fiumei vasúttal s az akkori pénzvviszonyok közt más módon való építésre gondolni sem lehetett.

Egyáltalában Tisza kormányzatának első öt éve az előző kormányoktól örökölt kisebb-nagyobb vasúti betegségek szanalásával telt el, a miről az 1875. évi LX., LXI. és LXV., az 1876. évi XI. és XXVII., az 1877. évi XVI., az 1878. évi XI. s az 1879. évi XI. és XXVII. törvényezikkek szomorúan gazdag tanúbizonyságot tesznek.

Ilyen szempont alá esik a kassa-oderbergi vasút függő ügyeinek rendezéséről és az eperjes-tarnowi vasút magyarországi részével való egyesítéséről szóló 1879. évi XXXVIII. t.-cz. is, de ez egyúttal már vasútpolitikai vívmányaink egyik legnagyobbikát, a vasút pénzügyi zavara által veszélyeztetett oderbergi útirányunk megmentését is jelentette. Az erre vonatkozó törvényjavaslatot Péchy Tamás akkori közmunka- és közlekedési minster még az 1876. év derekán benyújtotta a képviselőháznak és a szentesítésig lefolyt hosszú idő eléggé mutatja, hogy a törvény elfogadása komoly nehézségekbe ütközött. És valóban nagyok voltak az ellentétek nemcsak a képviselőházban, hol az összes ellenzék a törvényjavaslat ellen foglalt állást, hanem a kormány szakközegeinek sorában is, mert Hieronymi Károly államtitkárral és Tolnay Lajos államvasúti igazgatóval az élén az összes műszaki körök a törvényjavaslat visszavonását és a vasút államosítását sürgették. De éppen ezek az ellentétek érlelték meg a későbbi nagy vasútpolitikai vívmányok eszméjét, különösen pedig az az állandónak mondható versengés, mely a minsterium műszaki és administratív elemei közt akkoriban volt a legnagyobb.

A közmunka- és közlekedésügyi szolgálat nálunk az osztrák, illetve germán rendszer alapján szerveztetett, mely az intéző és irányító hatáskört az egyetemet végzetteknek, a «jogászoknak» biztosítja, a műszaki személyzetet pedig a

véleményadási és végrehajtási szolgálatra utalja. Ezzel szemben a műszaki elem, a «mérnökök», a francia rendszer behozatala mellett küzdöttek, mely szerint a vezető állásokat mérnökökkel kell betölteni. A versengés első sorban a kenyérharcz jellegét mutatta, de mint ilyennek is nagy súlyt kölcsönzött a mérnökegyesület megalakulása és országos népszerűsége, mely a szakember fogalmát azonosította a mérnökével s főleg az osztályvezetői állásoknál a jogászok eltávolítását kívánta. Különösen Péchy Tamás, Ordódy Pál és gróf Kemény Gábor, a Tisza-kormánynak e három közmunka- és közlekedési minisztere, mint «nem szakember miniszterek», a sajtó támadásainak állandó céltáblául szolgáltak és sem a ministerium élén, sem a parlamentben nem volt elég tekintélyük ahhoz, hogy urai legyenek e versengésnek, hanem őket mindenki csakis mint Tisza államtitkárait tekintette. Hozzájárult mindezekhez az a körülmény is, hogy a pénzügyministerium éppen a vasúti ügyekre, úgy mint ma, már akkor is szinte a gyámhatóságihoz hasonlítható befolyást követelt magának s már e miatt is szívesen látta a «mérnökök és jogászok» versengését, mely természetesen a fontosabb tárgyi elintézéseknél is nyilvánult és az elégedetlen mérnökök nem ritkán a pénzügyministeriumban kerestek és találtak támogatást.

Világos, hogy ily viszonyok közt minden fontosabb kérdés, de főleg azok, melyek törvényhozási intézkedést igényeltek, Tisza Kálmán elhatározásán fordultak meg. Ő pedig értékesíteni kívánta a két elem versengését és egy már régebben hozott képviselőházi határozatnak is megfelelően, a közmunka- és közlekedésügyi, valamint a pénzügyministerium és az akkori m. kir. államvasútak kebeléből nagy bizottságot rendeltetett ki a ministertanács által, hogy javaslatokat tegyen a vasútak czélszerű csoportosítása iránt. A bizottság Hieronymi Károly államtitkár vezetése alatt 1878 szeptember 18-tól 1879 április 21-ig működött s abban, mint egyik tag és albizottsági referens, én is részt vettem. Emlékszem tehát, hogy a legtöbb vita tárgyául a tiszai vasút szolgált, mely a Deák-párti kormányoknak mintaképül szolgált a kamatbiztosítási vasútak engedélye-

zésénél, később pedig a hozzá csatlakozó új vasútak kiépítése által oly nagy lendületet vett, hogy az absolutismus ideje alatt igénybe vett elég tekintélyes kamatbiztosítási előlegeket hamarosan visszafizethette, még pedig nem készpénzben, hanem a magyar kormány kívánságára saját részvényeiben, miáltal a kincstár is nagy részvényessé lett s a társaság igazgató-tanácsában a kormány bizalmi férfiai ültek. A bizottság kebelében arra nézve megegyeztek a vélemények, hogy a tiszai vasutat be kell hozni a fővárosba a rákos-újszászi vasút kiépítése által. A ministerium administratív eleme azonban már akkor át volt hatva a Poroszországból kiindult vasútállamosítási eszmétől és úgy találta, hogy Magyarországon nemcsak közgazdasági, hanem kormányhatalmi és a legfontosabb nemzeti érdekek is a vasútak államosítását követelik. Ennélfogva úgy a tiszai, mint a már meglévő összes kamatbiztosítós vasútak államosítását s esetleg a fővárosból kiinduló több államvasúti csoport alakítását javasolta. Kivételt csupán a közös vasútakra nézve talált szükségesnek, sőt a közös vasútak paritásos továbbfejlesztését ajánlotta. Ellenben a pénzügyministerium fázott a javasolt nagy vasútállamosítási actiótól, mert attól tartott, hogy az újabb pénzügyi zavarokba sodorhatja az országot. Szósz szerint vette tehát a képviselőházi határozatban említett «célszerű csoportosítást» s képviselője által az ország keleti részében fekvő összes vasútnak egy nagy magánvasúti csoportban való egyesítését indítványozta, melynek törzsökét a tiszai vasút tenné. A bizottság összes műszaki tagjai csatlakoztak ehhez az indítványhoz.

Természetesen a kormánynak a tiszai vasút igazgatótanácsában ülő tekintélyes bizalmi emberei, köztük Tisza Kálmán egyik legbensőbb barátja is, az államosítás ellen agitáltak, főleg azonban a pénzügyi szempont nagyon súlyosan esett latba a nagy vasútállamosítási actio ellen. Ez utóbbinak ellensúlyozására a bizottság administratív többsége oly államosítási formulát ajánlott, mely kizárta a túlfizetést és a lejtős alkudozásokat. E formula abban állott, hogy a vasutak ne adás-vevési szerződéssel, alkudozások útján szereztessenek meg, hanem egyszerűen az engedély-

okiratokban a 30-ik év elteltével kikötött állami megváltási jog (az utolsó 7-ből az 5 legjobb év jövedelmezőségének alapján kiszámított évjáradék, minimum a befektetési tőke 5%-a) anticipatív alkalmazásával, a mi azzal az előnnyel is járna, hogy az államhitel megszilárdulásáig a részvények továbbra is forgalomban maradnának, később pedig egy, az állam javára előre kikötendő előnyös conversio tárgyat képezhetnék.

Tisza Kálmán, a szabadelvű férfiú, a szabad társadalmi mozgás, a magánvállalkozási szellem barátja és a bureaucratismus elvi ellensége, nem hallgatott sem a tiszai igazgató tanácsban ülő barátjaira, sem a pénzügyministerium aggályaira, hanem állást foglalt a nagy vasútállamosítási actio mellett. Nehéz volna ezt megmagyarázni, ha nem állottak volna előtte a porosz vasúti államosításoknak már az első években is elért pénzügyi sikerei, de ezek még csak megnyugtatók lehettek reá nézve, ellenben döntő volt az, hogy míg Bismarck előtt csakis a porosz államhatalom felsőbb-sége lebeghetett akkor, mikor a vasutakat is bevonta az államhatalmi tényezők közé, addig Tisza az ő mély bölcsességével kiérezte, hogy ugyanaz Magyarországra nézve elsörendű nemzeti követelmény.

Gyorsan határozott tehát s az ez alapon elért nagy vasútpolitikai vívmányokat az 1879 : XXXVIII., az 1880 : XXXVIII., XLII., XLIV., az 1881 : XLVI., az 1882 : XLV., XLVI., az 1883 : XXVI., az 1884 : X. törvénycikkek tartalmazták.

II.

A felsorolt törvénycikkekben foglalt vasútpolitikai vívmányok három főcsoportra oszthatók :

nagy vasútállamosítási actio ;

közös vasutak paritásos fejlesztése és új magánvasutak ;
új nemzetközi útirányok.

Mikor Tisza Kálmán az ország kormányzását átvette, voltak ugyan már államvasúti vonalaink, de azoknak nem volt oly jelentőségük, hogy vasúthálózatunknak megadták volna a *vegyes vasúti rendszernek* azt a jellegét, mely

Magyarországon még hosszú ideig egyedül lehetséges és célravezető. Budapest-ruttkai (északi) vonalunk már elég egységes volt, sőt nehéz hegyi jellege ellenére a kassa-oderbergi vasút kiépítése folytán az északnémetországi forgalomban bizonyos jelentőségre is emelkedett, de Fiume felé vezető (déli) vonalaink csak egyes megszakított vonaldarabokból állottak, melyek úgy egymásközt, mint Budapest, az Alföld és a határőrvidéki vasutak felől is el voltak zárva a Déli-vasutak ellentétes érdekű — mert Trieszt felé gravitáló — zágráb-károlyvárosi, zákány-budapesti és zákány-barcsi vonalai által. A tiszai, magyar keleti, erdélyi, alföld-fiumei, duna-drávai, zágráb-károlyvárosi és újszőny-brucki vonalak államosítása, úgyszintén a rákos-újszászi, a kelenföld-szőnyi, budapest-zimonyi, brassó-tömösi, munkács-beszkidí és (kapcsolatosan a határőrvidéki vasutakkal) a dálja-vinkovcei államvasúti vonalak kiépítése azonban nemcsak megteremtette a vegyes vasúti rendszert, de abban az államvasúti rendszert uralkodóvá is tette, még pedig nemcsak a bel-, hanem a külforgalomban is. Északnémetország felé az oderbergi útirány, melynek ruttkaa-oderbergi vonala a kassa-oderbergi közös vasútnak már előbb történt engedélyezése által egy Budapesten székelő magyar társaság kezébe került, nagy jelentősége csak ez által jutott teljes érvényre, a Budapest és Fiume közt még fennállott hézagot pedig Tisza egy magán (a budapest-szt.-lőrincz-pécsi) vasúttal töltötte ugyan be, de ezen keresztül a m. kir. államvasutaknak díjszabási jogot biztosított és az osztrák államvasút dualizálása, illetve szőny-brucki vonalának megszerzése alkalmával hasonló jogot biztosított e társulat bruck-bécsi vonalára is, tehát egészen Ausztria szívéig.

Így vált aztán lehetségessé, hogy a m. kir. államvasutaknak 1881-ben életbelépett olcsó díjszabási rendszere nemcsak a belforgalomban idézett elő soha nem várt lendületet, hanem külforgalmunkban is oly hathatós vámpolitikai correctivum gyanánt érvényesült, mely úgyszólván egy csapással megszüntette mind a közgazdasági, mind a pénzügyi válságot. A mi különösen a nagy államosítási actio pénz-

ügyi hatását illeti, Baross Gábor, mielőtt saját vasútállamosítási actióját (osztr. magy. államvasút, magyar-gács-országi, magyar-nyugati, magyar-északkeleti és budapest-pécsi vasút) megindította volna, ezt a kérdést már államtitkár korában is igen behatóan tanulmányozta, s egy, a képviselőház számára készített jelentésben már az első évekről is 20 millió K-val számította ki a Tisza-kormány alatt végrehajtott államosítási actio tiszta pénzügyi hasznát, a pénzügy-ministerium aggályai tehát nemcsak alaptalanoknak bizonyultak, hanem az államosítási actio nem csekély mértékben hozzájárult a zilált helyzetben volt államháztartás rendezéséhez is.

Ha valahol, úgy a corruptionnak ennél a nagy vasútállamosítási actionál volt alkalma érvényesülni, de a croniques scandaleuses kedvelői hiába keresnének erre csak egyetlen esetet is. Azt az egyedüli szemrehányást teheték és a tiszai vasút megváltásának tárgyalása alkalmával a képviselőházban tényleg tették is Tisza Kálmánnak, hogy a magyar-északkeleti vasutat kebelbarátja, Ivánka Imre vezérigazgató kedvéért nem vonta be az államosítási actióba, holott pedig ez már csak azért is szükséges lett volna, mert időközben a munkács-beszkidi államvasútvonal kiépült, ennek kezelését tehát szintén a magyar északkeleti vasútnak kellett átadni. Ebben a szemrehányásban volt is némi látszólagos igazság, hiszen ismeretes Tisza Kálmánnak az a szép hibája, hogy kis dolgokban itt-ott oly dolgokat is megtett barátai kedvéért, a miket jobb lett volna meg nem tennie. Döntő azonban ebben a kérdésben nem a barátság volt, hanem az a megfontolás, hogy az államvasuti administratiót egyszerre túlterhelni nem tanácsos, hanem időt kell engedni, míg az a többi államosításokat megemésztí. Az északkeleti vasút államosítása minden kockázat nélkül úgy is csak idő kérdése volt s azt Baross, Tisza Kálmán távozása után (1890: XXXI.) nem is kesett végrehajtani.

A corruptio vádjával röviden végezhettem. A Bécsnek való behódoltatás vádjának alaptalanságát pedig semmi sem bizonyítja jobban, mint az a mód, melylyel Tisza Kálmán a közös vasutak intézményében a teljes paritást biztosította.

Előbb azonban a fiumei kikötő forgalmának lábraállítását kell megvilágítanom, mely a tengeren elérhető délnyugati viszonylatokban épp oly fontos Magyarországra nézve, mint az oderbergi csomópont az északnyugati külföldi viszonylatokban.

Tisza Kálmán a vasúti rendszer kérdésében nem lett egyszerre Saulból Pállá és tisztában volt azzal, hogy Magyarországnak még sokáig érdekében fog állani kihasználni a magántőke vasútépítési ambícióját. Ez vezette őt akkor, mikor az 1880 : XXXI. t. czikkel megvetette alapját a helyi érdekű vasutak ama nagy építési lendületének, mely lehetővé tette, hogy hálózatunk sűrűségével utolérjük Ausztriát. És nem habozott magánvasutakat főirányokban is engedélyezni, ha azok díjszabási tekintetben beleilleszkedtek az államvasúti rendszerbe. Így jött létre, mint a budapest-fiumei főirány legfontosabb láncszeme, a budapest szt.-lőrincz-pécsi magánvasút (1881 : XLVI. t.-cz.) olyképen, hogy a társulat a vasútján Fiume felé vagy felől átmenő forgalomban a m. kir. államvasutaknak bizonyos önköltségi határig a bevételek kilométeres osztása mellett teljes díjszabási jogot biztosított. Minden állami biztosítás nélkül a monarchiának az a két nagy pénzintézete (osztrák hitel- és ipari intézet, magyar általános hitelbank) vállalta el a vasút építését, melynek pénzügyi ereje az alföld-fiumei és erdélyi vasutak államosítása által felszabadult. Elvállalta azzal a bevallott szándékkal, hogy vállalkozni fog a vasútnak a bosnyák határig, sőt esetleg Sarajevon át Szaloniki felé egészen Mitrovicáig leendő kiépítésére is, ha a bécs-szalonikii nemzetközi útirány részére a topographiai szempontból leghelyesebb bosnavölgyi irány választatik, s ha a Bosna völgyében időközben a monarchia költségén kiépített keskenyvágányú vonalak elsőrangusításának ideje elérkezik. E gyönyörű concepciónak megvalósítására Tisza Kálmán szintén megtette a magáét, amennyiben gondoskodott arról (1881 : I. t.-cz.), hogy a zenica-sarajevoi vonalrész már eleve elsőrendű alépítménynyel létesíttessék és éppen napjainkban vált actualissá, mily nagy kár az országra nézve, hogy ez a szép eszme (Baross hibájából) meg nem valósult. A buda-

pest-pécsi vasútnak a jelzett módon való engedélyezése és a zágráb-károlyvárosi vonal megvétele által megvalósult azonban fumei kikötőnk felvirágzása és már az sem jelenti Tisza behódolását Bécsnek, hogy megtörte a trieszti kikötő monopoliumát. Ha pedig győzelemről lehetne szó ott, a hol nincs vesztes fél, akkor Bécs felett valóságos győzelemnek kellene minősíteni azt, a hogyan Tisza a közös vasutak paritásos kialakulását keresztülvitte.

Ennek, mint már jeleztem, a pénzzavarba jutott kassa-oderbergi vasút függő ügyeinek rendezése volt a legfőbb előfeltétele s ezzel Tisza sokáig habozott, de bármily tetszetős volt is első pillanatra e vasútnak az akkori m. kir. államvasutakkal való egybeolvasztása, hamar belátta, hogy ez csak akkor volna értékes, ha ebbe a sziléziai vonalrész is be volna vonható. Az osztrák kormány ily nagyfokú előzékenységére azonban már akkor sem lehetett számítani, sőt ezt az eszmét nem is volt tanácsos felvetni, mert ennek előreláthatólag az lett volna a következménye, hogy az osztrák kormány e vonalrész kihasítását és az ellentétes érdekű Ferdinánd északi osztrák vasútba való beolvasztását kívánta volna, a minek a nagy pénzzavarban volt magyar társaság nem lett volna képes ellentállani. Tisza Kálmán felismerte ezt a veszélyt, mely alaposan devalválta volna oderbergi útirányunk értékét és a ministerium kebelében fellepett ellenzék elfojtásával a parlamentben is dülőre vitte az ügyet, még mielőtt az osztrák kormánynak módjában lett volna a társulat pénzügyi helyzetét a maga egyoldalú javára kiaknázni.

Ez könnyen bekövetkezhett volna, habár akkor még vasúti politikánk nem adott okot Ausztriának féltékenységre és Bécsben különben sem uralkodott oly ellenséges hangulat Magyarországgal szemben, mint a minőnek Baross óta tanui vagyunk. El kell tehát ismerni, hogy az akkori osztrák kormány méltányos volt velünk szemben akkor, mikor nemcsak nehézségeket nem támasztott, hanem egy fél millió forinttal maga is hozzájárult egy magyar társaság felgyógyításához, sőt, a mit később annyira megbánt. belement még abba is, hogy ha az osztrák vonalnak a kamat-

biztosítási előlegek visszafizetés után fölöslege lesz, az a társaság magyar vonalán mutatkozó jövedelmi hiány pótlására fordíttassék. Ez azonban csak alárendelt dolog ahhoz képest, hogy Tiszának egyáltalában sikerült megmenteni oderbergi útirányunkat, melynek nagy jelentőségét, mint a koalíciós kormány kereskedelmi ministere, Kossuth Ferencz is kézzelfoghatólag elismerte az által, hogy a felette költségdalmát összekötő vasút kiépítése fejében Magyarország részére nem tudott értékesebb compensatiót kívánni, mint a sziléziai vonalon a második vágány lefektetését és az annabergi csatlakozás neve alatt ismert kitoló vágány létesítését. Nem is hiszem, hogy volna Magyarországon oly negyvennyolczas ellenzéki politikus, ki a kassa-oderbergi vasút «közösségét» még a vámterületi közösség megszüntetése esetére is fenntartani ne kívánná, ha ugyanis ez esetben egy közös vasút egyáltalában még elképzelhető volna.

Et nunc venio ad fortissimam rem. Az osztrák kormány hamar észrevette, hogy a közös vasutak előnyei túlnyomóan Magyarország részén vannak s az első magyar gácsországi vasúttal még Tisza kormányra lépése előtt kísérletet tett, hogy megbontsa a közös vasutak intézményét. Arra tehát Tisza Kálmán nem is gondolhatott, hogy akár új közös vasutakat létesítsen, akár pedig a meglevőket osztrák vagy magyar területen meghosszabbítsa. Csak arról lehetett szó, hogy miután Bécsben három (osztrák államvasút, déli vasút, első magyar gácsországi vasút) közös vasútnak volt székhelye, ellenben Budapesten csak a kassa-oderbergi és a magyar nyugati székel: a paritás a monarchia leghatalmasabb vasútjának, a volt osztrák államvasútnak olykénti dualisálása által állíttassék helyre, hogy a társaságnak Budapesten és Bécsben teljesen egyenrangú székhelye legyen. Ezt Bécsben barátságos úton lehetetlen lett volna keresztülvinni, Tisza tehát egyenesen Párisba fordult s ott a társaság részvényeseinek párisi comitéjával bizalmi embere útján oly fait accomplit-t alkotott, mely előtt Bécsnek, még pedig mind a kormánynak, mind a társaság igazgató tanácsának, capitulálni kellett.

Nem egyszerű szervezési formalitás volt ez a dualisálás, mint némelyek talán kicsinylőleg hinnék, hanem minden szakember megerősítheti, hogy forgalmi, díjszabási, műszaki és anyagbeszerzési, stb, szempontokból minő értéke volt annak, ha a társaság magyar hálózata egy tisztán magyar igazgatóság és magyar igazgató tanács hatásköre alá került s hogy a közös érdekű ügyek felett az «együttes igazgató tanácsban» oly forum lett hivatva dönten, melyben magyar tagok osztrákokkal egyenlő számban vettek részt. Tudjuk, hogy Tisza Kálmán ezt a dualistikus szervezetet a Dunagőzhajózási társaságra és a már előbb érvénybe lépett új bankkegyezmény lejártával a nemzeti bankra is ki akarta terjeszteni és csak sajnálni lehet, hogy az előbbi eszmét Baross utódja elejtette, az utóbbit pedig a koalíziós kormány az általa tervezett, de lényegileg azonos cartelltársasági formában nem volt képes keresztülvinni.

Mindazonáltal a társasággal létrejött transactionnak fénypontja nem e dualistikus szervezetben, hanem abban a díjszabási transactionban rejlett, mely a m. kir. államvasutaknak egészen Bécsig díjszabási jogot biztosított. E nélkül nem lett volna teljes olcsó államvasúti díjszabásunk vámpolitikai correctivum-jellege, hanem csakis ez a Bécsig terjedő díjszabási jog adta meg e jelleget közvetve egész Ausztria területére és az Ausztrián át elérhető külföldi viszonylatokra is, a mi egyedül magyarázhatja meg közgazdaságunknak azt a nagy lendületét, mely hosszú ideig tartott Tisza bukása után is.

Baross Gábor 1891-ben államosította a társaság magyarországi vonalait s ez által annak dualistikus szervezete megszűnt, de még jó ideig fennmaradt a Bécsig terjedő díjszabási jog, néhány évvel ezelőtt azonban az osztrák kormány is államosította a társaság osztrák vonalait s ez által ez a díjszabási jog szintén elenyészett. Tisza Kálmánnak ez a legnagyobb alkotása, az államvasúti díjszabási rendszerben rejlő vámpolitikai correctivumoknak ez a teljessége, nem volt tehát örökéletű, de huszonöt évi fennállása alatt, épp a legkritikusabb időkben, a Bécsig terjedő díjszabási jog mérhetlen előnyöket nyújtott az ország közgazdaságának s

talán közelebb járnánk az igazsághoz, ha Tiszának ezt az alkotását Mátyás király rövid bécsi uralmával mérnénk össze, mintsem azzal a méltatlan váddal, hogy ő behódoltatta Bécsnek az országot.

Maradandók azonban egyéb vasútpolitikai alkotásai, különösen pedig maradandók azok a nagy külföldi útirányok, melyeket sem előbb, sem utóbb senki sem létesített oly nagy számban, mint a Tisza-kormány. Ezek jelentőségét részint már jellemeztem, részint pedig egy pillanatra mindenki mérlegelheti az alábbi egyszerű felsorolásomból:

1. Belgrádi útirány (Budapest—Zimony).
2. Második romániai útirány (Rákos-Ujszász és Brassó-Tömös).
3. Közvetlen lemergi útirány (Munkács-Beszkid).
4. Második bécsi útirány (Budapest-Ujszöny-Bruck).
5. Második oderbergi útirány (Budapest Zsolna).
6. Budapest-fiumei útirány.

Tulajdonképen jelentékenyebb hézag nem is maradt más hátra, mint a mármarosziget-sucavai útirány, mely iránt Tisza Kálmán már mint a magyar északkeleti vasút igazgató tanácsának tagja is melegen érdeklődött, de nem nyílt alkalma, hogy azt megvalósíthassa; továbbá az ép most épülő dalmát vasút s végre az ugyancsak most napirenden levő budapest-sarajevoi első rendű vasút, melynek létesítésere azonban — mint láttuk — ő adta meg a legkívánatosabb alapot, de Baross a budapest-pécsi vasutat is államosította s ez által lehetetlenné vált az a megoldás, hogy a Budapestet Sarajevoval összekötő és esetleg Szaloniki felé egészen Mitroviczáig vezető vasút egy Budapesten székelő magyar társaság kezébe jusson.*

* Kritika tárgyát képezhetné talán az, hogy Tisza Kálmán beérte a zágráb-károlyvárosi vonal államosításával és nem szerezte meg a Déli-vasúttól a zákány-barcsi és zágráb-sziszteki vonalakat is, hogy ily módon a fiumei kikötő fölényét Trieszttel szemben a barcsi és sziszteki fontos csomópontokon is biztosítsa. A Déli-vasút azonban az ő kiválóan paritásos, Budapestről és Bécsből kiinduló, Pragerhofnál találkozó vonalirányaival oly értékes tényezője a magyar közgazdaságnak, hogy azt az említett vonalak elvételével gyengíteni annál

Világos azonban, hogy Budapest csakis Tisza Kálmán-
nak köszönheti mai nagyságát, mivelhogy ő tette a magyar
vasúthálózat valódi központjává.

III.

Tisza Kálmán kormányzatának harmadik (utolsó) lus-
trumában, mikor őt az ellenzéki sajtó legerősebben támadta.
mind a kormányt támogató, mind az ellenzéki és az ügyne-
vezett «független» lapok is már teljes tudatára jutottak nagy

kevésbé lett volna tanácsos, mert rövid-új vonalak építése által más
mód is kínálkozott arra, hogy mindkét csomópont bevonassék a ma-
gyar államvasutak, illetve Fiume érdekkörébe. A Sziszeki csomó-
pontot illetőleg Baross Gábor az ügynevezett sziszeki peage-zsal,
(a zágráb-sziszeki vonalra vonatkozó együttes használati szerződéssel)
oly modus vivendit létesített, mely hosszú ideig egészen megfelelt a
célnek, a Baross követő korszak azonban mindkét feladatot már csak
gyenge teljesítőképességű helyi érdekű vasutakkal tudta megoldani
épp úgy, mint a volt magyar-nyugati vasútnak Székesfehérvár és
Adonyszabolcsan át Budapestre való bevezetését is.

Tisza Kálmán bizonyára nem gondolt arra, hogy az 1880. évi
XXXI. t.-cz. korszakot fog alkotni a magyar vasutak történetében és
valóban a Barossra következő korszakot (jó és rossz értelemben) nem
lehet jobban jellemezni, mint vicinálisnak. Nemcsak a valódi helyi
érdekű vasutak nagy sorozata, hanem országos érdekű vasutak is
(Alvincz-Nagyszeben-Vöröstorony, Dugoselo-Novska, Barcs-Verbovec,
Sziszek-Károlyváros, stb.) mint vicinálisok épültek ki s az így ella-
posodott, kizárólag vicinális jellegű vasúti politikát lehet okolni azért
is, hogy a magyar-dalmát vasúti összeköttetés és a bosnyák vasúti
kérdés helyes megoldása oly sokáig késett, a máramarossziget-sucavai
vasúti összeköttetés ügye pedig még mai napig sem került napi-
rendre.

Visszás dolog az is, hogy a helyi érdekű vasutak hossza immár
meghaladja az összes fővasutak hosszát és ideje volna egy újabb (har-
madik) vasútállamosítási actióval helyrehozni a helyes arányt, a mi
a m. kir. államvasutak ismeretes kezelési válsága mellett is alig
volna aggályos, sőt még egyszerűsíténé a kezelést, tehát csillapítaná
a válságot, mert a h. é. vasutak túlnyomó része — még pedig bonyo-
lult üzletkezelési szerződések mellett — már úgyis az államvasutak
üzemében van. A kincstár szempontjából pedig valószínűleg ez a har-
madik vasútállamosítási actio is nem csekély pénzügyi sikerrel volna
lebonyolítható.

vasútpolitikai vívmányainknak s vetekedtek annak a kutatásban, hogy kinek vagy kiknek nevéhez fűzzék e vívmányok dicsőségét? A közvélemény ez időben már annyira azonosította a «szakember» és a «mérnök» fogalmát, hogy el sem tudta képzelni, mintha más valakit is megilletne a koszorú, mint mérnöki karunk két legkiválóbb tagját, Hieronymi Károlyt és Tolnay Lajost, kik más-más irányban ugyan, de érdemeikkel kétségtelenül rá is szolgáltak az elismerésre. A sajtó egyértelműleg magáévá tette ezt a véle­ményt és nem fogyott ki a dicsőítésekből, főleg mikor úgy Hieronymi, mint Tolnay kilépett a ministeriumból, sőt azzal bizonyos fokig ellentétbe is került.

Baross Gábort, ki mint államtitkár már akkor a minis­teriumban volt, ez méltán bántotta s engem, ki Tisza Kál­mán egész kormányzata alatt a ministerium vasúti szak­osztályában működtem, bizott meg azzal, hogy röpirat alakjá­ban közzétehető elaboratumban mutassam ki a valódi tény­állást. A röpirat csakugyan megjelent s három napig a napisajtó bő kivonatok közlésével s rokonszenves sensá­tióval közölte annak tartalmát, negyednap azonban min­denki elhallgatott, sőt a röpirat nyomtalanul eltűnt a könyvpiac­ról, mert a minis­terelnöki sajtóiroda kiadta a jelszót, hogy hivatalos titok van megsértve, a mennyiben a röpirat főleg a fentebb már említett vasútszoportosítási jegyzőkönyv anyagát használta fel tételeinek bizonyítására. Tehát az igazat mondta, de indiscretiót követett el.

Igaz, hogy a röpirat elsősorban a leghivatottabb zászló­vivőknek, Péchy Tamásnak és Ordódy Pálnak vindicálta a dicsőséget és méltatta a tisztikar érdemeit is, de hiszen alkalmas alvezérek és hadsereg nélkül a legjobb fővezér sem tud győzelmet aratni s a röpirat nemcsak a sorok közt, de részben kifejezetten is azt vallotta, hogy vasúti politi­káinknak Tisza Kálmán volt a főmestere és senki más.

Baross e nem várt fordulat miatt nem akart semmit tudni a röpiratról, de természetesen gondoskodott arról, hogy fegyelmi vizsgálatot ne tartsanak. Hogy Tisza Kálmán miért fordult a röpirat ellen, azt nem tudom. Lehet, hogy szerénységből, vagy mert Hieronymi- és Tolnaynak tekinté-

lyes háttérük volt a parlamentben, legvalószínűbb azonban az az ok, mert a röpirat nyíltan állást foglalt a pénzügy-ministeriumnak azon gyámhatósági szerepe ellen, melyet gróf Szapáry Gyula, mint a közmunka és közlekedési ministerium egykori államtitkára, bizonyára csakis a vasúti ügyek iránti szeretetből vitt be a ministeriumba. Tény azonban, hogy Tisza csak magának ártott e letiltással, mert éppen ebben az időben nagy szüksége volt arra, hogy positionját megerősítse. A röpiratnak azonban mégis volt annyi hatása, hogy a sajtó elhallgatott a «szakemberek» dicsőítgetésével s valószínűleg Tisza Kálmán is még ministersége idejében elérte volna elégtételét, ha Baross Gábor (az első és eddig utolsó közm. és közl. (kereskedelmi) minister, ki saját nevéhez fűzte tárczája érdemeit) el nem homályosítja nagy vasútpolitikai vívmányait az ő zónadijszabásával, mely a szó teljes értelmében megvesztegette a magyar közönseget.

Én mint koronatanú, később is teljesítettem kötelességemet. Baross művei és rendszeréről írt és a *Budapesti Szemle* 1894-iki évfolyamában megjelent hosszabb tanulmányom után Gyulai Pál biztatására összegyűjtöttem régibb vasútpolitikai dolgozataimat és egy Gyulaihoz írt hosszabb előszó kíséretében kiadtam. Ebben az előszóban kimutattam, hogy vasúti politikánk történetében csak két fényes korszakot lehet megkülönböztetni: a Tisza Kálmán és a Baross Gábor korszakát, de az igazi renaissance-ot csak az előbbi képviselte, az utóbbi már decadens irányú volt. És valóban Baross Gábor sok tekintetben devalválta Tisza Kálmán nagy vasútpolitikai vívmányait, de semmivel sem jobban, mint a közös vasútak paritásos intézményének megbontásával, különösen pedig az osztr. magy. államvasúttársaság magyar vonalainak államosításával, mely — mint láttuk — szükségképen maga után vonta államvasúti díjszabási rendszerünk vámpolitikai correctivum-jellegének nagy megbénítását is.

Azóta Baross zónadijszabásából mindenki kiábrándult, csak annak legnépszerűbb, de legveszedelmesebb eleme, a szomszédforgalom tartja még magát, de mint minden, a ma

beleütközik a természetes igazságba, el fog enyészni ez is és remélni lehet, hogy államvasuti intézményünk rövid idő alatt ki fogja heverni a válságot, melybe azt, emésztőképességének túlságos megterhelésével, Baross vasuti politikája, különösen pedig zónadijszabása sodorta.

Különös iróniája a sorsnak, hogy a Tisza vasutpolitikai vívmányait elhomályosító zónadijszabás éppen a Tisza-korszak egy hibájának köszönheti eredetét, melyet a szállítási adó behozatalával, főleg pedig a személyforgalomnak, melynek díjszabása már úgy is elég magas volt, egészen 20%-ig menő megadóztatásával elkövetett s mely a személyforgalomnak épen az olcsó árúdijszabási rendszer által előidézett nagy forgalmi lendület idejében több mint 10 évig tartó súlyos pangását okozta. Lényegében a zónadijszabás, a mesterségesen beleillesztett szomszédforgalmat és utolsó zónát nem tekintve, nem volt más, mint e hiba kiküszöbölése és csakis ennek köszönheti nagy külső pénzügyi sikereit. E külső sikerei miatt a közvélemény tévesen vasúti politikánk megkoronázásának tekintette a zónadijszabást, de nem ez volt az igazi korona, hanem az államvasutak olcsó árúdijszabási rendszere, ennek pedig nem volt nagyobb drágaköve, mint az a Bécsig terjedő díjszabási jog, melyet Baross hibájából elvesztettünk.*

* Minthogy e czikkkel befejezem vasuti politikánkra vonatkozó kritikai fejtegetéseimet, talán nem lesz felesleges, ha a fentebb már említett s Gyulai Pálnak ajánlott előszóból a Tisza- és Baross-korszak összehasonlítására vonatkozó részeket a következőkben reprodukálom :

«Hát hiszen igaz, hogy vasúthálózatunk nagyban és egészben ki van építve s kezelési rendszerünk kifejlesztve, de mentül több helyi érdekű vasút épül, annál jobban kell félnünk, hogy vasúthálózatunk képe megint megzavartatik és mentül több épül, annál több probléma elé látjuk magunkat állítva akár a kezelés, akár a díjszabások terén. S aztán hogyan lehessen egyáltalában kormányozni eszmék nélkül, ha egyszer a mi volt, mind elfogyott? Mert épen abban van a különbség a Tisza- és Baross-korszak közt, hogy az előbbi inkább producálta, ez utóbbi inkább fogyasztotta az eszméket; amaz óvatosan latolgatta a nézeteket, ha azok eltértek, hajlandósággal a Cunctátorkodásra, emez bizonyos merészséggel mindig a közelebb állót választotta, hajlandósággal az elhamarkodásra; az népszerűséget szerzett az esz-

Hátra volna még, hogy Tisza Kálmán vasútpolitikai jelentőségét beállítsam az általános politika keretébe, ezt azonban hivatottabb tollnak engedem át. De annak, a ki erre vállalkozik, nem szabad elfelednie, hogy Magyarországon a vasúti politika alkotmányunk helyreállítása óta nagyobb szerepet játszott az általános politikában, mint bárhol másutt a világon. A vasúti politika buktatta meg a Deák-pártot, ez teremtette meg a szabadelvű pártot, Baross vasúti politikája vezette a negyvennyolczas függetlenségi pártot az «önálló gazdasági berendezkedés» jelszavához, mely a koalíziós kormány alatt a cartell-bank és a közbenső vámsorompó követelésére, tehát már csak a látszat megmentésére zsugorodott és ugyancsak a koalíziós kormány idejében — mint

méeknek, melyeknek meghódolt, ez látszólag inkább a hódító szerepét játszva, a népszerűség által szárnyaira vett eszméknek nem tudott ellentállani; az nem riadt vissza a népszerűtlen harczoktól sem, ha eredményre számíthatott, ez mindig felvette a népszerű harczot, ha mindjárt a balsiker előre volt is látható; az jól érezte magát a támadások tüzeiben is, ha időről-időre magához ragadhatta a közvéleményt, ez boldogtalannak érezte magát, ha egy nap eltelt a nélkül, hogy a közvélemény ne magasztalta volna; az a meglett ember nyugodtságával gondolt a későbbi napokra, ez fiatal hévvel csak a máról-holnapra gondolt. A fő különbség pedig az, hogy vasúti politikánk iránya a Tisza-korszakban inkább nemzeti, a Baross-korszakban inkább állami volt, de azonosítva az államhatalmat a kormányhatalommal.

Hibás volt azonban mindkét korszak abban, hogy erőforrásaink egyik legfontosabbikát, a kormányzati bürocratiát elhanyagolták. Ausztriának legfőbb ereje már ma nem a hadseregben fekszik, mely a monarchiáé, hanem saját hatalmas, gazdag tradíciók alapján s a műveltség és szaktudás magaslatán álló kormányzati bürocratiájában. Gyengesége ennek az, hogy «császári» s a magyar bürocratia még kevesebb szaktudással is megmérkőzhetnék vele, mert nagy előnye az, hogy «nemzeti».

Tisza csak elhanyagolta, de Baross egészen decomponálta bürocratiánkat. A két korszakot ebben az irányban sem tudom jobban jellemezni, mintha újból idézem azt a párhuzamot, melyet az előszó ez irányban felállított. — Ugyanis:

«Még egy különbség volt a két korszak közt, mely azonban egyiknek sem válik előnyére, mert egyik sem tudta eltalálni azt a bánásmódot, mely a munkatársakat, a bürocratiát megilleti. A Tisza-kormány egyszerűen ignorálta, közönyösen bánt vele, szűk kosztan

ezt *Baross művei és rendszerének utóhatásai* című tanulmányomban legutóbb kimutattam — főleg ennek hibás vasúti politikája volt az, mely megteremtette a Gross-Österreich érdekeit szolgáló trialismus eszméjét.

Nem szabad továbbá elfeledni, hogy a vasúti s egyáltalában a közlekedésügyi politika mily szoros és okozatos összefüggésben áll azokkal a gazdasági- és pénzügyi erőviszonyokkal, a melyek Ausztriával való paritásunk kereteit úgyszólván automatikus úton hivatvák betölteni. Deák Ferencz alkotmánya nem a teljes paritást, hanem csak annak kereteit biztosította a nemzetnek, ő és gróf Andrássy Gyula az akkori erőviszonyok mértékén túl betöltötték e kereteket s azóta erőviszonyainkat senki sem gyarapította.

tartotta, bár mint szükséges rossznak, legitimitását elismerte s személyes vagy szakmabeli ellentéteit jól-rosszul kiegyenlítette, eszmeszüleményeit pedig jóindulatú türelemmel fogadta. Ellenben a Baross-korszak féltékeny volt vele szemben s mint a külvilág előtt nélkülözhetőt, nullificálni igyekezett, ellentéteit részint erőszakkal elnyomta, részint egymás paralisálására maga keltett ilyeneket, de nélkülözni természetesen nem tudta, sőt titokban behatóan méltatta azt, a mi benne jó s azért anyagilag jobban gondozta, kész eszméit elsajátította, a szunnyadókat pedig izgató szerekkel élesztette.»

«Mégis a Tisza-korszak jobban kedvezett a traditiókon alapuló iskola fejlődésének, mint a Baross-korszak. Ebben látom én vasúti politikánk további fejlődésére nézve a fekete pontokat. Hosszú, nagyon hosszú idő kell arra, hogy újból iskola fejlődjék. Pedig, ha a jelek nem csalnak, a közvélemény már kezdi felismerni azt a szükséges jót, a mi ezekben az iskolákban fekszik. Hát hisz igaz, hogy az eszmék és traditiók nem könnyen születnek s «bajos dolog ültetni a rózsafát, melynek majd más szedi a virágját», — különösen nehéz ez a parlamentáris ministereknek, kiktől az elkényeztetett közvélemény nem eszméket, hanem mindjárt tetteket, nagyokat és sokat követel, jöjjenek azok bármilyen forrásból, s ha csak látszatra valók is. De az alantasoknak is hálátlan munka a jövőnek dolgozni; a kapaszkodás korszerű iskolája hálásabb.»

«Én azonban mégis hiszem, hogy a hivatottak, összeszedve magukat Baross hivataloskodási rendszerének hatása alól, még egyszer rászánják magukat a hálátlan feladatra, eszméket és traditiókat gyűjteni s aztán megint ismétlődni fog, a mit a múltban tapasztaltunk: az eszmék és traditiók megvalósítása, hol a hazafias, hol a személyes dicsvágy által, váltakozva egyaránt.»

oly mértékben, mint Tisza Kálmán, különösen az ő okos vasúti politikájával. Hogy ezt elérhesse, ehhez 15 évi nyugodt kormányzásra volt szüksége, mert 5 év kellett vasútpolitikai vívmányaink előkészítésére, további 5 év azok végrehajtására, az utolsó lustrum pedig a vívmányok értékesítésére volt szükséges.

A Tisza Kálmánt rövid időközökben követő kormányok alatt újabb s még veszedelmesebb válság látogatta meg az országot, mert e kormányok hol radicalis, hol pedig a régi dicsőség sírjait bolygató chauvinistikus politikájukkal elcsigázták a szabadelvű pártot, melyet ő alkotott. A szabadelvű párt megbukott, de megbukott a helyébe lépett függetlenségi többségű pártkoaliczió is s a kormány újból a régi hatvanhetes többség birtokába jutott, a válság továbbhaladtával pedig ma is a felett folyik a vita, hogy az országnak, úgy mint 1875-ben, ez idő szerint is új pártalakulásra volna-e inkább szüksége, vagy pedig «erős kézre», vagy *mind a kettőre?*

Nekem úgy tetszik, hogy ily új pártalakulásnak ma alig volna tárgyilagos akadály, mert politikai pártjaink közt ma kisebb a közjogi ellentét, mint volt az egykori Deák-párt és a balközép közt. Csodálatos mégis, hogy ily körülmények között a mai válság épen a parlementre, tehát legnagyobb nemzeti erősségünkre vetette magát s ennek tulajdonítható, hogy a Bécsnek való behódoltatás veszélye ma nagyobb, mint volt Tisza Kálmán idejében. De még csodálatosabb az a fordulat, hogy az e miatti vád, a Bécsből sugalmazott választójogból folyólag, ma talán jogosultabb a régi negyvennyolcasok ellen, mint volt valaha ezek részéről a régi hatvanhetesek ellen.

Csoda azonban a politikában nem történik s itt is bizonyos törvényszerűség rejlik abban, hogy mentül jobban csökkent a pártelvek merevsége, annál jobban kiélesedett a pártküzdelmek szenvedélyessége. S legjelesebb államférfiaink kivétel nélkül elismerték, hogy az így elhatalmasodott válságot alig lehet másként megszüntetni, mint erőszakos beavatkozás által.

Mindenki belátja, hogy a veszély nagysága egy táborba

hívja nagyjainkat s mindenki, a ki távol áll a politikai pártoktól, vagy a classikus athéni törvénynek engedve csak névleg csatlakozott azok egyikéhez, de különben figyelemmel kísérte az eseményeket, egy újabb pártalakulás nehézségeit csak személyi körülményekben s ezek közt is leginkább abban a megaláztatásban látja, melyben Bécs felesleges módon részesítette azon államférfiainkat, kik a közös hadseregben a paritásnak bizonyos mérvű érvényesülését idő előtt sürgették. Hiszen legjobbjaink mindig tisztában voltak azzal, hogy a válság okát erőszakos beavatkozás nélkül eltávolítani nem lehet. Nem a válságot okozó seb kioperálása, hanem ez a részben önközta elkeseredés volt tehát az, a mi minden logika ellenére megnehezíti a gyógyulási folyamatot s erőviszonyaink ma nem elég erősek arra, hogy elhárítsák a nehézségnek azt a részét, mely Bécsben fekszik. Minden attól függ tehát, hogy államférfiaink a döntő pillanatban lesznek-e, ha nem is oly önfeláldozók, mint Ghiczey Kálmán, (erre az önfeláldozó orvos műtete után most már szükség nincs) de legalább oly önmegtagadók, mint volt Tisza Kálmán. Különösen pedig minden attól függ, hogy számolnak-e úgy az erőviszonyokkal, mint ő számolt és nem különböznek-e tőle abban is, hogy erősebb bennük a hatalomvágy, (vagy inkább az, hogy a «másik» ne jusson hatalomra) mint az, hogy ha egyszer elérték a hatalmat, ahhoz ép oly «görcsösen» ragaszkodjanak, a mint azt Tisza Kálmánról nem egészen találóan ugyan, de nem is minden alap nélkül mondták?

Annyi bizonyos, hogy mind Magyarországnak, mind a monarchiának Tisza Kálmán alatt volt legtöbb tekintélye. Akkor senki sem beszélt egy második Mohácsról és senki sem mondta a magyar nemzetről, hogy: iugi inpatiens, libertatis incapax. Az országnak tehát egy újabb Tisza Kálmánra volna szüksége, akár új pártalakulással, mely elég erős lenne arra, hogy ura maradjon a helyzetnek s egy újabb évtizedes nyugodt kormányzatot biztosítson az országnak.

Tisza Kálmán a tetszetős, de üres vagy kivihetetlen jelszavak «szegre akasztásával», s a kormányhatalomhoz

való erőteljes ragaszkodással jó példát adott államférfiainknak és szerintem ez a görcsösnek nevezett ragaszkodás volt az ő legnagyobb államférfui ténye. Vasúti politikánknak pedig mindenesetre ő volt a nagymestere s különösen fővárosunk az ő vasúti politikájának köszönheti mai nagyságát. Ha tehát egyszer fővárosi pályaudvaraink reorganizációjának ügye eldől, Tisza Kálmán szobrának ott volna méltó helye az új központi pályaház előtt.

SZABÓ JENŐ.

SHAKESPEAREI THEMÁK SHAKESPEARE- KORABELI FRANCZIA DRÁMAÍRÓKNÁL.*

Képtárban vagyunk, hol egy páratlan lángelmének csodás alkotásait élvezhették önök. És én most arra a hálátlan feladatra vállalkozom, hogy felkérjem önöket: fáradjanak velem egy mellékterembe, hadd mutogassam meg szíves engedelmsükkel és szíves unatkozásukra ugyanazon képtárakat, gyarló mázsolmányok alakjában. Arról szándékozom ugyanis röviden beszélni, hogy a XVI. század vége felé és a XVII. század elején minő francia darabokban találjuk meg Shakespeare nem egy híres művének tárgyát.

... Mi lehet a magyarázata e tárgybeli azonosságoknak? Semmi esetre sem a Shakespeare hatása, már azért sem, mert a szóba kerülő francia darabok az ő illető remekei előtt keltek; sőt ha szorosan vesszük a dolgot, úgy tán hamarabb beszélhetnénk arról, hogy a kérdéses francia írók maguk hatottak «britt óriás» kartársukra. Hiszen a francziák nem tudtak angolul, nem még azok a kiváló, többnyire hugenotta írók sem, kik vagy magánügyeikben vagy éppen diplomáciai küldetéssel Angliában jártak. A XVI. század utolsó éveiben az Európát bekóborló angol színtársulatok Párisban is megfordultak és azonkívül, hogy clownoskodással mulattatták a közönséget, vérengző tragédiákat is játsztak: azonban a közönség csak a színész játékát élvezhette, de nem az angol szöveget is; az akkori angol színműirodalom terra ignota maradt a francziák számára. Ellenben az angolok tudtak francziául; hírneves

* Felolvasás a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának f. é. márczius 24-iki ülésén.

angol színeköltők Párisban élvezték a francia színeköltők műveinek előadását, sőt e műveket lefordították angolra, e fordítások esetleg több kiadást mértek és alkalmasint színpadra is kerültek. Részemről mégis, mindazon kétségtelen hatás mellett is, melyet e szerint a francia irodalom gyakorolt az angolra, a tárgybeli azonosságokat mindenekfelett annak tudom be, hogy a calaisi csatornán innen épen úgy, mint túl előszeretettel merítették a drámáirók közös forrásokból, t. i. a divatos olasz novella-irodalomból, valamint Plutarchosból. Ezt a görög író a XVI. században bámulatosan fordította le francziára Amyot, ki ezzel úgyszólván revelálta a görögül még mindig nem igen tudó Nyugat-Európának az ókor nagy embereinek szóban levő életrajzeit, melyekben a nagy erkölcsi küzdelmeket átélő hősök praedestinálva vannak drámai hősöknek. Ennek az Amyot-féle fordításnak angolba átültetését használta Shakespeare is, miként ugyancsak angol fordításban hatott rá az embernek az a vele egykorú genialis francia tanulmányozója is, kit Montaignenek hívtak.

De miért volna érdemes nekem a szóban levő francia darabokkal itt foglalkoznom, melyek végtelenül primitívek, ha csak nem az a szándékom, hogy mint volt akadémiai drámaíró visszafizessem a kölcsönt, az itt netán lappangó titkos drámáiróknak? Nos azok a primitív alkotások arra nyújtanak nekünk alkalmat, hogy meglássuk a különbségeket, melyek két nagy nemzet, sőt két nagy népfaj színeköltészetét leglényegesebb alapelveiben elválasztják, — következésképp, hogy mindegyiket a maga sajátos mivoltában megvilágítva szemlélhessük.

Áttérve az egyes darabokra, a legérdekesebben kezdem, mert nemde, bennünket, kik körülbelül mind fiatalok vagyunk, mi sem érdekelhet jobban, mint a szerelem? Shakespeare a szerelemnek két tragédiáját dolgozta fel. Az egyiket, *Pyramus és Thisbét* már 1535 tájt francia *moráltásnak* feldolgozva találjuk: s ha paródiát csinál belőle a *Szentivánéji ülom* szerzője, komoly tragédiában hozza húsz évvel később francia színpadra Théophile de Viau. A másik *Romeo és Julia* 1592-ből. Ezt az olasz Bandello által diva-

tossá tett novella-tárgyat Shakespeare egy olyan angol költőtől vette, ki maga Bandellonak egy francia utánzójától kölcsönözte. Franciaországban már több mint tizenkét évvel Shakespeare előtt színpadra vitte Bandello említett novelláját egy olasz eredetű színész, ki Châteaueux néven híres volt a maga idejében, s kit tulajdonképen Cosmo la Gambanak hívtak. Mint később Molière, ő is királyi komornyik czímmel büszkélkedhetett. 1560—1585 közt élte virágkorát, két királynak is kedvence volt, több vigjátékot és tragédiát írt. *Romeo és Juliája* elveszett. Mindössze annyit tudunk róla, hogy 1581-ben a normandiai Neufchâtel kastélyában előadták az odavaló polgárok. Zenével és énekkel átszőtt darab volt; mint a krónikás megjegyzi, már rég nem láttak ilyen szép dolgot, úgy hogy — szabad bemenetel mellett — «mindkét nap» háromezernél több ember nézte. Ekkortájt és később is divatosak voltak két napra, azaz két előadásra terjedő, két részből álló, 5—5, vagyis összesen tíz felvonásos darabok: Châteaueux műve is bizonyára ilyen két journée-s tragédia volt.

Sok köze van a szerelemhez annak a regényes színműnek is, melynek czíme *Szeget szeggel*. Ezt időrendben először kellett volna említenem, mert ha Shakespeare e műve csak 1599-ből kelt is, tárgyát már 1556-ben feldolgozta latinul egy párisi tanárember, Claude Rouillet, ki aztán 1563-ban, tehát 36 évvel Shakespeare előtt francziául újra írva adta ki ily czímmel: *Philanire, Hippolit neje*. Tudjuk, hogy ezt a kínos tárgyat Shakespeare mély lelkének és hatalmas képzeletének mennyi bűbájával szépítette meg, és hogy az emberi szív gyarlóságainak ez esete mily szerencsésen végződő regényes mese lett nála. Rouillet meghagyta abban a kegyetlenségében, a hogyan ez a történet annyiszor szerepelt később is, a székely népballadáktól kezdve egészen *Toscaig*. Mint a czimből is látni, itt egy férjes nőről van szó, ki férje életeért áldozza fel női becsületét, és kinek aztán férje lefejezett holttestét hozzák elébe, midőn áldozatának jutalmát kéri. A középkori színpad brutalitásai újulnak fel e darabban, a beszédek is roppant durvák. Kiemelem azt a bizarrságot, hogy midőn kivégzik a gaz csábítót a kor-

mányzó parancsára, Philanire, ki immár e gaznak is tényleg neje lett, mind a két férjét siratja egyszerre. Rouillet a középkori szinköltészet hagyományainak folytatója az új szinköltészeti chablon határai közt. Így ő is alkalmaz chorusokat, (a chorusról még szólni fogok;) az ő darabjában is sok a beszéd és az erőteljes nyelv telve van a szokásos szónokiassággal, körülírászerű kifejezésekkel, mythologiai tudakos vonatkozásokkal stb. Másfelől a cselekvény gyorsmenetű, nem törődik az ú. n. idő- és helyegység szabályaival (ezekre is mindjárt visszatérek); van benne külső mozgalmasság, szóval színpadilag eléggé hatásos. Csak költőiséget ne keressünk nála.

Mégis Shakespeare római tragédiái, *Julius Caesar*, *Marcus Antonius és Cleopatra* meg *Coriolan* azok, melyeknek francia párdarabjai tanulságosak. Mielőtt azonban ezek ismertetésébe bocsátkoznám, legyen szabad előbb egyetemes tájékoztatás végett pár szóval vázolni, milyen volt egész általánosságban a francia újkori tragédia, az a classikus minta, melybe a francia írók az említett shakespearei themákat öntik ez időtájt és melynek folytatóiként aztán idővel olyan lángelméjű költők lépnek fel, mint Corneille és Racine.

A renaissance-kor francia tragédiája olasz szinköltők hatása alatt Senecát, a latin tragédiáirót választotta mintaképül. Senecának Angliában is nagy tekintélye volt, a tudós Erzsébet királyné nagyrabecsülte, lefordították angolra és utánozták. Hamlet színészei tudják játszani Senecát és játszanak szabályos, vagyis az egység-szabályok alapján alkotott, tehát senecai darabokat. Azonban az angoloknál a dráma mégsem Seneca irányában haladva érte el virágzása tetőpontját, míg a francziáknál igen. A külső mozgalmasság, a szinpad eleveenség Seneca hatása alatt a francziáknál sokszor a semmivel határos csekélységgé reducálódott, annál is inkább, mert a francia tragédia kezdettől fogva arra hajlik már, a miben az említett nagy költők fölülmulthatlan mesterek lesznek, t. i. hogy egy-egy «elvont erkölcsi problémának» legyen a tárgyalása, «megvitatása és megoldása», a megfelelő lelki állapotok rajza kíséretében. Így aztán ki-

alakul a hirhedt hármasság törvénye, t. i. annak követelése, hogy a cselekvény egységesen összpontosított legyen, a mi igen helyes és ma is jogos kíváncsi; sőt hogy a cselekvény legfőleg huszonnégy óráig tartson és színhelye ne változzék, (idő- és helyegység,) a mi már kevesebbé volt okos és jogos kíváncsi, de érthető, mert visszahatás volt a középkori színpad ellen, mely idő- és térbeli túlzásokban határt nem ismert. Az új francia színiköltő beérte azzal, hogy a nézők előtt ismertnek feltételezett eseményekből bizonyos helyzeteket választott ki; azokba bele állította alakját és őt az e helyzettel kapcsolatban felmerülhető gondolatokról és érzelmekről, főleg gondolatokról beszéltette, roppant hosszú monologokban, melyek minden oldalról meghányták-vetették a kérdést, elmélkedve, sőt értekezve, — vagy hasonló jellegű párbeszédekben beszéltette, melyekbe az illető esetleg harmadrangú személyekkel bocsátkozott, s melyek a dialogot sokszor soronkint való párviaskodássá szaggatták mesterkéltén. Ez értekezések, e tárgyalások és szóviták annyira elvontak, hogy telve vannak velős mondásokkal, axiomákkal, melyeket a darab kinyomatásakor « » közé tettek, hogy különösen felhívják rájuk az olvasó figyelmét. (A XVI. század, a Montaigne kora, egyáltalán nagyon szerette a moralizálást.) Természetes, hogy miként minden újra kezdődő irodalomban, itt is a forma volt a fő: az új chablon mellett meg kellett teremteni a megfelelő nyelvet, és aranylag ez a stylus sikerült leginkább a renaissancekori francia tragédiáiróknak. Ennyit előzetes tájékoztatásul.

És most lássuk egyenkint az említett római tragédiákat.

Julius Caesar megöletését Shakespeare előtt negyven évvel, 1560-ban francia classikus tragédiának feldolgozva tette közzé Grévin Jakab, *Caesar* című darabjában. Ez a 32 éves korában már elhalt tehetséges hugenotta író orvos volt. Turinban is lakott, mint orvosa a savoyai hercegnek, Marguerite de Francenak, ki francia szabadgondolkozókból és hugenottákból egész udvart tartott. Grévin a legelső francia színiköltő, ki az aesthetikai elmélettel is foglalkozott és kész kritikai öntudatossággal alkotott. *Caesar*-ja Muret bordeauxi tudós humanistának latin tragédiáját dol-

gozza át, sok önállósággal. Menete következő. I. felvonás. Caesar monologja (116. sorban) balsejtelmeiről a rómaiak elégtelenségei miatt: a katasztrófát már sejteni engedi. A fellépő Marcus Antoniusszal tárgyalás és vita arról, erőszak vagy enyhe bánásmód vezet-e célhoz az ellenfelekkel szemben. (Ez a kérdés folyton ismétlődni fog a tragédiaíróknál és még Corneille *Cinna*-jában is visszhangozni fog.) A felvonást, mint ez a senecai chablonnál rendes, karenek fejezi be. (Tulajdonképen ez már nem ének, mert Grévin már valóságosságra törekvésből beszélőkké, illetőleg szavalókká változtatta át az énekeseket.) A katonák kara elmélkedik itt. — II. felvonás. Brutus monologja (128 sorban) Caesar zsarnokságáról és a zsarnok megölésének tervéről. Ugyanez tovább tárgyalva Cassius felléptével, ki Antoniust is meg akarja ölni, míg Brutus ezt ellenzi. A senatusba indulnak. Katonák kara fejezi be ezt a felvonást is. — III. felvonás. Calpurnia elbeszéli baljóslatú álmát 50 versben, a mi meglepő szűkszavúság, nem is tekintve azt, hogy nő beszél. Majd dajkájával tárgyal róla. (A dajka Seneca nyomán a meghitt kísérő nő szerepét játsza ekkor a classikus tragédiákban.) Fellép Caesar és Decius: az utóbbi, az összeesküvők egyike, midőn az aggódó Calpurnia már-már maradásra bírja férjét, ráveszi ezt, hogy jöjjön a Capitoliumba. (Mint Shakespearenél, kinél Antonius is ott van e jelenetben.) A férfiak távoznak s a két nő megy az isteneknek könyörögni. Katonák kara. — IV. felvonás. Calpurniának a hírnök elbeszéli Caesar megöletését, a mi tehát a két felvonás közt már végbe ment. (Ez a hírnök, a senecai nuntius, állandó alakja a francia tragédiáknak; még a Racine *Phaedrú*jában is előfordul. Rendesen roppant hosszan beszél; hallgassa bár őt a rossz hírtől leginkább érdekelt fél, ez csak azért szokta félbeszakítani őt egy perczre, hogy lélekzetvételre időt engedjen neki. Calpurnia azonban többször félbeszakítja, úgy hogy a jelenet a rendesnél kevésbé élettelen.) Katonák kara. — V. felvonás. Brutus és Cassius hirdetik a polgároknak, hogy Róma felszabadult és a Capitoliumra sietnek. Következik Antonius lázító beszéde és a katonák lázadása.

Mint látni, a cselekvény csak a legszükségesebb momentumokra szorítkozik, szegényesen sovány és abstract jellegű vázlat Shakespearehez képest, kinél az élet tarka és meleg mozgalmassága nyüzsg és kinél megragadó kortörténeti kevert övezi a lelkek utolérhetetlen rajzát. Grévinnél a szerkezet naiv kezdetlegességgel, symmetrikus módon van kimérsikélve: de ebben már a francia szellemnek világosságra törekvése nyilvánul, a könnyen és tisztán áttekinthetőség kedvelése. Antonius beszédének jelenetéről ki kell emelnem, hogy nem volt meg Muretnél; ezt Grévin maga csatolta hozzá, még pedig úgy, hogy miután Plutarchosnál szintén nincs meg a Cæsar életrajzában, a Brutuséból és az Antoniuséból toldta oda. Tán Grévin hatásának tulajdonítható tehát, ha Shakespeare ugyanígy járt el e helynél. A német tudósok egyáltalán több passusra mutatnak rá Shakespearenél, mint olyanra, melyen Grévin hatása érezhető. — Az angol és a francia tragédia közt egyébiránt ugyane jelenetben egy rendkívül jellemző eltérés észlelhető: Grévin ugyanis Cæsarnak nem holttestét, hanem csak véres togáját hozatja színre. a felett tartja Antonius az ő nagy beszédét. Grévin azért járt így el, mert ő a középkori színpad verengzés kedvelésével szemben foglalt állást és mindent száműzendőnek hirdetett, a mi a «színpadot bevérezné». A mi az alakok rajzát illeti, Grévinnél csak bábok vannak, kikből az író maga beszél. A szív hangja csak elvétve szólal meg és legfőlebb némi erő kap meg bennünket itt-ott. De már észrevehető e gyarló csirájában is a francia tragédiának az a két törekvése, melyek közül az egyik főleg Corneillenél, a másik főleg Racinenél fog culminálni: tudniillik a fenkölt gondolatok világában szárnyalni óhajlás, másfelől a lelki állapotnak részletező elemzésére törekvés. Fájdalom, még Grévin után is nagyon sokáig az ebbeli feladattal próbálkozás rendesen üres retorikai fecsegésbe fullad. Különben Grévin styljében már sok a szónoki lendület, ért a pathos nyelvéhez, ha nem is mindig; nem hiába dicséri őt Voltaire, ki utánozni fogja művét.

Grévinnél nem Brutus a főhős, mint Shakespearenél. Hiányzik nála Brutus neje is, a Shakespeare imádandó

Portiája. Emezt viszont Garnier (1534—1590.) választotta hőseül. Garnier, a kornak egyik legtermékenyebb drámaírója, a birói karnak volt egyik fődisze, kit királyai is nagyra becsültek. Ha drámaírással foglalkozott, ez korántsem volt nála tán a birói tévedésnek egy neme, mert a maga idejében kiváló tehetség. Az ókor cultusától és hon-szeretettől egyaránt eltelt nemes lelke azért hozta annyiszor színre a belviszályoktól dúlt Rómának sorsát, hogy intse honfitársait. Két darabját angolra is lefordították: egyiket a híres színiköltő Kyd, másikat egy grófnő; valószínű, hogy olvasta Shakespeare, ki fiatalabb volt, mint Garnier és egy negyed századdal élte őt túl. Kivált két más darabja híres. Egyik *Bradamante*, Ariostóból vett tárgygyal, mely a *Toldi szerelmében* is megtalálható; a hős és hősnő belső gyötrődéseinek tolmácsolásában már a Corneille *Cidjének* méltó mestere. A másik, a *Zsúlónők*, a középkori kegyetlenségeket ismétlő, hatalmas és zordon tragédia, de melynek a mély vallásosság megenyhíti vigasztalanságát; Racine *Athaliejével* versenyez fenséges conceptiója, — itt éri el tetőpontját Garniernál az a tragikus pathos, melyben ő, ki egyáltalán híres szónok volt, már Grévin stíljét is fölülmulja, s melyért méltán nevezték el a XVI. század Corneilleének. Ellenben *Portiája* (1568.) egyik leggyengébb, kezdő műve, melyben a lelki állapotok rajzának cultusát annyira gyarlón űzi, hogy az egész darab monologoknak élettelen sorozata; az egyes jeleneteket még kevésbé fűzi egymással össze, mint Grévin tette és így minden felvonás apró tableauokra hull szét. Az alakok rajzáról csak annyit, hogy Garnier a renaissancekori tragédiának olyan allegorikus vagy abstract állandó alakjait is alkalmazza, mint például a furia meg a moralizáló Philosophus, kiről ne kérdezzük, honnan került ide s hová tűnik el azonnal. A darab menete következő: I. felv. A furia arra buzdítja magát, hogy minél borzasztóbb tettekre ösztönözze Rómát. Római nők karéneke a szerencse állhatatlan voltáról. II. felv. Portia férjeért kesereg, kinek sorsáról mit sem tud. A nők kara a falusi életet dicséri. A dajka szintén retteg Brutusért, de úrnőjét vigasztalja. A kar arról beszél, hogy hír szerint Brutust

legyőzték és öngyilkos lett. III. felv. A Philosophus a győztes Octavianusnak kegyelmet ajánl; Octavianus Antoniussal, miután dicsekedtek sikereikkel, a legyőzöttek sorsáról tárgyal. Octavianus említi, hogy Brutus öngyilkos lett. A katonák kara jutalmat követel. IV. felv. A hírnök elmondja Brutus halálát. Portiának siralma, ki halálra szánja magát, majd a nők karának kesergése. V. felv. A dajka elbeszéli a nők karának Portia rémes öngyilkosságát. A kar kesergése. A dajka leszúrja magát.

Az utóbbi a színen történik és Garnier büszkén figyelemztet előszavában, hogy ő a Grévinekkel szemben be merte vérezni a színpadot; érintettem, hogy tudott ő e jelenetnél még különbeket is producálni. — Hangsúlyozzam-e, hogy a hősnő alakja a legtöbbször elvont elmélkedésekből áll? Van azonban egy igen érdekes jelenség e műben, mely különösebben megérdemli figyelmünket. Mielőtt azonban erre rámutatnék, előbb röviden ismertetem Garnier egy másik tragédiáját, az angolra is lefordított (1590., megjel. 1595.) *Marcus Antoniust* (1578.), mely a Shakespeare *Antoniust és Cleopatrájának* (1608., tehát 30 évvel későbbi!) felel meg. Cleopatra kedvencz alakja volt az olasz renaissance tragikusainak is. Jodelle a róla szóló darabbal inaugurálta 1552-ben a francia classikus színiköltészetet. Shakespeare ere az utóbbi mű csak annyiban emlékeztet, a mennyiben Jodellenél Cleopatra, ki már fogoly, az V. felvonásban szintén találkozik Cæsarral és itt szintén fel van használva a híres plutarchosi jelenet, Cleopatra haragjának kitörése az áruló szolga ellen. Máskülönben Jodellenél Antonius csak mint szellem jelenik meg, hogy egy prologfélét mondjon el; Cleopatra pedig, mint az olasz írónál, csak egy gyermekeiért aggódó anya. — Aesthetikailag jelentősebb alkotás a Garnier feldolgozása, a kinek nyomán aztán több francia drámaíró tárgyalta újra Antonius és Cleopatra történetét, még a XVIII. században is, miután felújította Mairet is, ki Corneille fellépte előtt a classikus tragédiát ismét divatba hozta.

Garniernál az I. felvonásban Antonius kesereg dicsőségének tönkrementén, Cleopatrárt okolja érte, kinek vélt hűtlensége is bántja. Karének. — II. felv. A Philosophus monologja

az ország siralmas helyzetéről. Karének, intermezzo gyanánt. — Cleopatra kesergése, hogy Antoniusnak vesztét okozta és hogy Antonius őt hitszegőnek véli. Tárgyalás erről az udvarhölgyekkel, kik őt vigasztalgatják. Cleopatra öngyilkossági szándéka, mit hűsége jeléül megizen szolgájával Antoniusnak. A szolga szánakozó monologja. III. felv. Az előbbi felvonás pendantjaként Antonius és meghittje közt az I. felvonásbeli monolog anyagának tárgyalása. IV. felv. Cæsar győzelmével dicsekszik meghittje előtt és a legyőzöttekkel szemben tanúsítandó bánásmódról tárgyal. Hírnök jelenti Antonius öngyilkosságát. Cæsar szánakozása. V. felv. Cleopatra kesergése, búcsúja hölgyeitől, kik vele siránkoznak, és gyermekeitől. Antoniusnak odahozott holtteste felett hosszasan jajgat és öngyilkos lesz. Ezt a darabot nem fejezi be karének.

Feltűnő, hogy hiányzik Cleopatra találkozása Cæsarral. Még feltűnőbb az, hogy Garnier a két főszereplőt magát is épen oly kevéssé merte itt (élve) összehozni, mint később *Bradamanteban*, hol mindenik külön-külön monologizál. Lehet, tán érezte, hogy nem lett volna ereje oly hatalmas szenvedélyű jelenetek megalkotásához, vagy tán az ily monologokat a tragédia említett irányához jobban illőknek találta. De a miről tulajdonképen akarok szólni, ez az a kérdés, milyen időpontnál kezdődik a darab. — *Portiában*, hol Brutus színre se jön, már a darab legelején minden elveszett; csak az van hátra, hogy a szárnyaló hír megbizonyosodjék. Emitt pedig Antonius már az első felvonásban le van győzve. Vagyis mindkét tragédiában már eljutott a krízishez a cselekvény a darab kezdetekor. A darab tárgyát Garnier *Marcus Antonius*ában az alkotja, a mi Shakespearenél a IV. felv. közepétől végéig terjed, s a mihez hozzá van pótolva az V. felvonásból Cleopatra halála, természetesen a shakespearei részletek híján. Az ilyen kezdésmód nagy jelentőségű. A francia tragédia még Racinenél is, főleg nála, a Shakespeare V. felvonásának, vagy legalább is annak, a mi a krízistől a katasztrópháig terjed, lesz öt felvonásra kibővítése, úgy hogy az időegység szabálya itt természetesen érvényesül. Mert a francia tragédia azt az erkölcsi problémát, melyet tárgyal, és ennek kapcsán a lelki harczot

már végső stadiumához, legfeszültebb mozzanatához eljutásakor akarta felölelni, a midőn már a válság pontján levő események teljesen megérlelődtek a végkifejletre: úgy hogy ha külső események tekintetében ezáltal szegény lett a francia tragédia, viszont annál több gondot akart fordítani a belső, a lelki eseményekre, még pedig egy bizonyos kedélyállapot nuance-sorozatainak rajzára, ha már arra nem lehetett érkezése, hogy Shakespeare módjára a jellemnek egész evolúcióját próbálja nyújtani.

Az eddig mondottak észlelhetők azon a darabon is, melyről még szólni akarok s mely egész csapat francia Coriolan-tragédiának legelseje. Szerzője Hardy, ki a *Téli regének*, ennek a francziából fordított angol novellán alapuló darabnak meséjét is feldolgozta, de ez a mű elveszett.* (1631-ben újra feldolgozták, még pedig két journée ban.) Az első névszerint ismert oly szinköltő, kit szintársulat tartott zsoldjában. Iskolázott ember volt és roppant termékeny, de nem művésze a stýlnék. Sok mindenféle irányt követett. Legmerészebb és legérdekesebb darabjai azok, melyek az úgynevezett szabálytalan szinköltészethez tartoznak és a középkor szabadosságait nyers erővel hozzák ismét színre. Vannak viszont tragédiái, melyekkel a classikus chablonba, mint a színpad embere, több színszerűséget iparkodott bevenni. Ez utóbbiak közé tartozik *Coriolan*ja.

Vázlata következő.

I. felv. Coriolan haragjának kitörése ellenségei s a nép ellen. Dicsekszik érdemeivel. (Corioliról beszél: Shakespeare-nel e hőstett meg van jelenítve.) A senatus elé kell mennie, hogy védekezzék a tribunok ellen. Jön anyja s alázatosságot tanácsol neki. (Nem mint Shakespeare-nél.) Tárgyalás, vita. Egy ædil a forumra hívja és míg ő oda ér, Volumnia az istenekhez fohászkodik. (Az akkori színpadnak a középkortól örökölt berendezési módja tette lehetővé az ilyen szín-

* Egy másik darabja (Montemayor regénye nyomán) a *Vízkereszt* motivumait dolgozza fel, melyekkel ekkortájt, sőt már a XVI. század közepén, a francia vígjátékban is találkozunk, olaszból fordított vagy adaptált darabok révén. (Larivey: *Les Tromperies* 1579; Ch. Estienne: *Sacrifice* 1543.)

hely-változást.) Licinius (Shakespearenél Sicinius) tribun vádbeszéde. Coriolan védekezése: felemlíti, hogy azért nem lett consul, mert nem tudta sebeit mutogatni. (Shakespearenél ez megjelenítve.) Licinius folytatja vádját. Coriolan felgerjedése, száműzetése. Két kar: a Coriolan-ellenes római nép és a senatus. (Menenius Agrippa itt nem szerepel.) — II. felv. A hős bosszú-monologja: a volszkokhoz pártol. Amfidius (Sh. nál hibásan: Aufidius) volszk vezér haragja a rómaiak ellen. Apród egy idegen jöttét jelenti. «Ki vagy?» Coriolan hosszas dicsekvéssel felel. Szövetséget kötnek; megállapítják hadi ter-
vüket. Amfidius fogadkozik, hogy Coriolanra sohasem fog féltékenykedni. III. felv. Három kar jelenete. A hőst kérlelni induló követek, a polgárok és a senatus. Utóbbi kettő egymást okolja a bajokért. — Coriolan bosszúszomja, káröröme; már kétszer utasította vissza a római követséget. Coriolan vitája a harmadik követséggel a volszk tanács jelenlétében, mely elismerésével adózik Coriolannak, mikor ez újra vissza-
utasítja honfitársait. IV. felv. Valeria és a többi római nők elhatározzák, hogy újabb követségre Coriolan anyját, nejét s gyermekeit kéri fel. — Amfidius féltékeny emésztődése Coriolan népszerűsége miatt. Valeria s a nők tárgyalása, vitája Volumniával. Virginia itt néma személy. — Coriolan monologja után bevezetik az új küldöttséget. Volumnia nagy kérő monologja. Coriolan megadja magát. A volszk tanács is meg van hatva. (V. ö. Amfidius Shakespearenél.) Anya s fia búcsúja, miközben Coriolan halálsejtelmeinek ad kifejezést. V. felv. Coriolan rettegése a következményektől. Apród a tanács elé hívja, Coriolan bátorítja magát. Amfidius vádbeszéde, Coriolan replikája: vita. A volszkok leszűrják, miközben segítségért kiáltoz. Aztán díszes eltemettetést rendelnek el neki. — Volumnia balsejtelmei. Hírnök hosszasan elbeszéli Coriolan halálát. Volumnia kesergése, magavádolása, öngyilkossági szándéka.

Hardy még nem megy odáig, mint a meddig egy XVIII. századbéli abbé fog menni, ki valóban Shakespeare V. felvonásából írta meg *Coriolan-tragédiáját*; de azért ő is eléggé a vége felé kezdi már. Azonban szerkezete meglepően eleven: szaggatott, olykor éppen aprólékos jelene-

tekkel, merész térbeli ugrások árán. (Rómából a volszk táborba és vissza.) Hozzá már épen Shakespeare módjára ő is a színen konzultatja fel Coriolant. Nagyot haladt tehát színszerűség tekintetében a classikus tragédia Hardy-nál: de haj, a jellemrajz, inkább mint valaha, a caricaturához közeledik, a képzelet meg épen fogyatékos.

Hardyban nem volt meg az a költői, az a lyrai erő sem, a mi Montchrétienben, a XVI. század végének e Racinejében, e hugonotta drámáiróban, ki Angliában is megfordult s kinek eléggé nagy számú darabjai a halál melancholiáját Shakespearehez méltó hangokon szólaltatják meg. Legalább egyik helyet legyen szabad itt idéznem. Macbeth, mikor már elérkezett a véghez, ily sötét humorral elmelkedik:

... Az élet: árny,
Mely jár-kel; egy szegény komédiás,
Ki egy óra hosszat tombol és dühöng,
Azzal lelép s szava se hallatik;
Mese, mit egy bolond beszél, teli
Hangos dagálylyal, — ám értelme nincs!

(Közbevetőleg mondva, Corneille öregkori tragediáiban is eljutnak a hősök végül e keserű kiábránduláshoz, a földi hiúságok hiábavalóságát és az élet tűnékeny mulandóságát hangoztatják ők is.)

Montchrétien viszont így szól: Az élet árny, könnyű szellő, folyása nem hasonló semmihez, csak a semmihez. «La vie est comme une ombre et comme un vent léger, et son cours n'est à rien qu'à un rien comparable.» A francia költő gondolata nem tűndöklök ugyan a Shakespearei képzelet fényes királyi palástjának biborában, de ugyanazon gondolatot a természet köréből vett ugyanolyan üde képekkel szintén megragadón fejezi ki... Tán nem lesz érdektelen arra is utalnom, a mit már Jusserand érintett (*Shakespeare en France sous l'ancien régime*, Paris 1898) t. i. hogy a Montchrétien 1604-iki kiadását diszítő arczkép alá irt versek, «hasonlítanak azokhoz, melyeket Jonson irt kissé később a Shakespeare arczképéhez, az első infolio kiadás elé.»*

* Legyen szabad megemlékeznem itt még egy másik, szintén hugonotta és katona író, Schelandre tragédiáját (a XVII. sz. elejéről), ki

Mindent összevéve: ezek a francia drámaírók épen úgy felismerték, mint Shakespeare, mennyire hálás tárgyakkal állanak szemben. És ők úgy dolgozták fel e tárgyakat, hogy a francia szinköltészetnek divatos irányát és így a francia fajszellemet teljesen érvényesítették, előkészítve azt, hogy aztán eljöhessen egy Corneille és egy Racine.

HARASZTI GYULA.

szintén járt Londonban és alkalmasint járt a Shakespeare színházában is, láthatta darabjait, vele személyesen megismerkedhetett. Tragédiájában, melyet 1608-ban Jakab királynak ajánlva nyomtatott ki, *Hamletre* (1602) emlékeztetnek egyes passzusok. «Halál, oh különös álom, melyből sohasem ébredhetni fel». «Ne hidd, oh ne, hogy az élettől szabadulva, nyomorától is szabadulsz. A test megmenekül ugyan kinjaitól, de az isteni lehellet, vagyis maga a tulajdonképpeni ember bárhová röppenjen el, mindenüvé magával viszi gyötrelmét». — Tudvalevőn a *Cyrano de Bergerac* későbbi (1653) tragédiájában is kerestek némelyek *Hamlet*-reminiscentiákat. Minden valószínűség szerint Sche-landre idézett sorairól is csak azt mondhatni, a mit Cyranóról mondott James Darmesteter, t. i. hogy ezek a vélt «Shakespeare-utánzatok valójában véve csak Seneca-utánzatok».

A PAMIR-OKRÓL.

A tizenharmadik század második felében a veneziai Polo Marco hozta Belső-Ázsiáról az első tudósítást Európába. Polo megfordult a mai Afganisztánban is, s annak mai északi tartományából, Badaksán-ból indult kelet felé Ázsia belsejébe. *

Polo csak néhány szóval vázolja a pamir-okat, de ezek oly találóak és közvetlenek, hogy rögtön rájuk ismerünk. «Ha Badaksant elhagyva — írja Polo — tizenkét napig kelet és északkelet közt egy folyó mentén számos város, helység és elszórt lakházak közt lovagolsz, elérsz egy csekély kiterjedésű tartományba, melynek lakói mohammedánusok, külön nyelvet beszélnek és bátor katonák. Ha már most e kis tartományt elhagyod és északkelet felé mindig hegyek között lovagolsz, oly magas síkságra érsz, a melyről azt mondják, hogy ez a világ legmagasabb pontja. E síkságon két hegység közt van egy tó, melyből egy pompás folyó ömlik ki s folytatja útját a világ legjobb legelői közt, melyeken egy sovány állat tíz nap alatt úgy meghizik, a mint csak kívánod. Van is itt mindenféle vad, a többi közt nagy vad juhok, melyeknek szarvai legalább tíz arasznyi hosszúak. Ezen szarvakból a pásztorok evődényeket csi-

* *Középkori ázsiai utazók.* I. Rubruquis : Utam Tatárországban. II. Marco Polo könyve. Francziából fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Brozik Károly. — Ifjúsági iratok tára. XII. Budapest, 1881. (A jegyzetekben itt-ott jelentéktelenebb tévedések vannak. Így az a tó, melyet Polo látott s «a melyből egy pompás folyó ömlik ki», nem a «Szirikol» (= Szarikol). A Szarikol nem is tó, hanem pamir. Polo tava valószínűleg a Jasilkul volt, de lehetett a Victoria-tava (Szorkul) is.

nálnak, sőt az állataiknak éjjeli tanyául szánt helyeket is azokkal veszik körül». «A farkasok is nagy számmal vannak ott, a melyek sok vadjuhot megölnek. Ezért lehet ott annyi juhszarvat és csontot látni, a melyet az ott járók az út mellett felhalmoznak, hogy havazás esetén útmutatóul szolgáljanak.»

«A síkságot Pamirnak hívják, tizenkét napig lovagolhat rajta az ember, a nélkül, hogy emberi lakást, vagy akármi-féle növényt találna; ezért az utasoknak magukat minden szükségessel el kell látniok. A síkság oly magasán fekszik s oly hideg, hogy madár sincs rajta, sőt tűz sem ég ott oly lobogó lánggal s nem ad oly meleget, mint másutt, úgy, hogy az ételt sem lehet kellőleg megfőzni.»

Hat évszázadon keresztül ez volt azután minden, a mit a Pamir-ról tudtunk. De ez, a maga rövidsége mellett is, bámulatosan pontos és jellemző. Badaksán neve most ott van minden térképünkön, mint az Amu-darja balparti tartománya a 68—72° Gr. meridiánok között. A második kis tartomány nevét nem említi Polo, de az valószínűleg Darvaz volt, a mai Bokhara egyik tartománya. Az Amu-darja eredetét alkotó tó majdnem kétségen kívül az Alicesur-Pamir Jasilkul-ja volt a tenger színe fölött 3770 méter magasságban. A pamirok faunájának legfeltűnőbb képviselője, a vadjuh is feltűnt Polo-nak, később a zoologiai nevét is e nagy felfedező utazóról nyerte az *Ovis Poli*. A Pamir nevét is Polo tette ismeretessé a geographiában. De éles megfigyelő-képességének feltűnő megnyilatkozása, hogy észrevette a Pamir ritka levegőjének hatását a tűzre. Mindössze 12—15°-ot tesz ki a víz forráspontjának különbsége, de ez elég volt ahhoz, hogy Polo hőmérő nélkül is észrevegye.

Polo Marco volt az első európai, a ki a pamirokat látta. A tudósok ujabban kikutattak régi forrásmunkákat, melyekben itt-ott egy adatot lehet találni a Pamirra vonatkozólag. Ilyen az Aveszta, Zoroaszter követőinek valóságos könyve, a melyből a legfontosabb az, a mit megtudunk, hogy Krisztus születése előtt ezer esztendővel is öntözéssel művelték már a földet Turkesztánban. Nagy Sándor hadjáratai is gazdagították néhány adattal az euró-

paiai ismereteit a Pamir vidékéről. De a khinaiak és arabok már elég sokat tudtak Polo előtt is a Pamirról beszélni. De a mit Polo Európában mondott, az ott teljesen új volt, s az ő hírei nyomán került a földrajzba a Pamir fensík-jellege, és «a világ teteje» közkeletű elnevezés.

Bennünket Polo elbeszélésében az érdekel legjobban, hogy egy új völgytypus rajzát találjuk meg benne. Magasan fekvő, széles, lapos völgyfenék, a melynek egy részét tó foglalja el, kereteit pedig hegységek alkotják. A tágas térség kitünő legelő, tehát vizenyős. Növény nincs rajta — Polo ezalatt mindenesetre csak fás növényt értett — vagyis az erdők felső határánál magasabban fekszik.

A második európai, a ki egy ilyen pamirt leírt, az angol Wood volt. Ő fedezte fel a Szórkul-t, melyet Victoria-tavának keresztelt el, 1838-ban. A pamirnak tehát körülbelül 600 évig nem volt európai látogatója Goes Benedictuson, egy jezsuita páteren kívül, a kit 1602-ben erre vezetett útja Khinába.

Szemjonov orosz utazó 1858-ban távolabb északon a Tienshánba hatol, s nagy meglepetésben van része. Erős küzdelmek között jutott Szemjonov a Zuku forrásaihoz. Két lova lezuhan, kettő a kimerültségtől összeesik, egy kozákja lebukik és megsebesül. A kirgizek azt állítják, hogy fenn a hágón egy fél óránál tovább nem lehet élni, olyan nehéz a lélegzés. Végre feljutnak a 4000 méternél magasabb gerinczre. Mit látnak? «Terjedelmes lapály minden oldalon» írja Szemjonov. «Közvetlen előttünk két tó. Egyikből a másikba nyugodtan és lassan folyik a Kaska szu. Távolabb ismét tavak vannak, csak dombok választják el őket egymástól. A háttérben jeges gerinczek emelkednek, nagyon magasak, derekukig jég borítja ugyan őket, de mégsem emelkednek a tavak fölé többel, mint 500 méterrel». A Zukuhágó tehát nem más, mint ennek a plateaunak pereme.

Polo Marco és Szemjonov leírása majdnem ugyanolyan tájra enged következtetni.

Három évvel Szemjonov utazása előtt a Schlagintweit-testvérek keresztüljutva a Himaláján, a tibeti magas völ-

gyeket pillantják meg és megállapítják, hogy azok nagyon hasonlítanak a pamirokhoz.

Ezen utazások után fél évszázad telt el, tele küzdelemmel, törekvéssel Belső-Ázsia megismeréséért. Az utazók keresztül-kasul hatolnak a föld eme legmagasabb és legnehezebben járható hegységein és megállapítják, hogy a pamir-völgyek a tulajdonképpeni Pamir-on kívül előfordulnak Tibetben, a Tienshanban és a dsungáriai Alatau-ban is. Itt más nevük van, Pamir-nak vagy pamil-nak nevezi a vókháni vagy badaksháni ember a magasvölgyek dús legelőit, ugyanezt a karakirgiz «sz(ü)rt»-nek nevezi (az «ü» betűt egészen röviden ejtve ki), vagy pedig «dzseilő»-nek.

A «pamir» szót azonban mi átvesszük a geographiai irodalomba s egy sajátságos völgytypust jelölünk meg vele. A pamir ma még csak Belső-Ázsiában ismeretes, s annak egyik legjellemzőbb sajátja. De nem lehetetlen, hogy más nagytömegű hegységben is rejtőzködik valahol egy-egy pamir, legalább az északamerikai Rocky Mountains néhány völgye nagyon emlékeztet a térképen a pamirokra.

A pamirok keletkezésének problémája azonban még sokkal érdekesebb, mint felfedezésük története. Mielőtt ennek az érdekes problémának megmagyarázását megkísérelném, néhány körzetben megfigyelés alapján vázolt pamir-képet mutatok be, melyeket 1906 és 1909 évi utazásaimon gyűjtöttem össze.

1906 június 20-án a Nárin egyik mellékfolyójának a völgyében tanyázott karavánunk. Pihenésre szánt napunk volt. Észak felé nem nagyon magas hegyhát rekesztette be a kilátást, s hogy az ismeretlen vidékről áttekintést szerezhessek, a füves hegyoldalon fellovagoltam. Ritka szép látványban volt részem. Délről gyönyörűen tagolt, csupa fehér, körülbelül egyforma magas hegycsúcsok tömege látszott. A Lóczy-hegy fekete függőleges falu sziklatalpa emelkedett csak ki közülük. Ezen a fekete talapzaton, mint trónuson ült a legmagasabb hegycsúcs, ragyogó napsugarakat csillogtatva fehér kristályöltönyén. Észak felé lábaim alatt üde zöld rétek terjengtek, majd tovább ismét dombok, alacsonyabb hegyhátak következtek, míg a messze távolban, egy

jó napi járóföldre ismét a jeges hegycsúcsoknak fehér szalagja kigyózott a láthatáron. Lenn a síkon nagy kőtuskók hevernek a buja vizenyős réten.

A két jeges hegláncz között, gondolatban kitapasztottam a tömérdek mellékvölgyet, vízmosást, árkot agyaggal s akkor láttam, hogy ez az egész vidék egyetlen óriási teknő, melynek fenekét kirágta a szú, vagy valami más pusztítás. Egyetlen bokor, vagy fa sem volt látható rajta, meztelen volt, mint az igazi teknő, csak maszatosnak látszott a rét zöldje miatt.

A következő napokban keresztülhaladt karavánunk az egész sziklateknőn, s akkor láttam, hogy a lapos rétekg, a függőlegesre feltüremlett mészkörétegek és kitorésbeli kőzeteken alig van valami törmelék, hanem lenn a fenéken akad valami kevés gyökér nélkül heverő tuskó, melyeket már amonnan felülről is láttam. Magasabban, az északi hegláncz egyik mellékvölgye fölött vízszintesen fekvő haragosvörös színű conglomeratumot láttam nyugodni, a milyen kőzet csak a folyóvizek útján szokott képződni, vagy tavakban, ha a kavicsokat összeragasztja a leszivárgó mesz.

Jó három esztendővel ez után, 1909 augusztus 28-án, negyven kilométernyire nyugatra innen, másodszor léptem át a déli heglánczot. Akkor már nem lepett meg, hogy az innenső oldalon ilyen magasan van a völgyfenék. Hanem annak már igazán örültem, hogy az említett vörös kavicskővet itt is megtaláltam, még pedig majdnem ugyanolyan magasságban. A szél meg eső még gombaforma sziklákat is formált belőle. Maga a teknő itt is olyan képű volt különben, mint ott, a hol három évvel azelőtt jártam, csak-hogy ott nyugat, itt kelet felé lejtett a sziklateknő, a legmélyebb helyén pedig a déli hegység ketté volt vágva, ott kirohantak a teknőkből az összes folyóvizek, le a nagy Nárin folyamba. A hatalmas teknő alakja négyzetes volt; a délnyugati sarka majdnem 4000 méter magasan volt a tenger színe fölött, a teknő legmélyebb pontja, a hová a vizek összefolytak, hogy azután egyesülve egy szűk sziklakapun kiszaladhassanak — alig 3000 méter. A vörös kavics és homokköveken kívül nem találtam a függőlegesre préselt,

azután legyalult palatábla-hegylaposokon semmi más törmeléket.

1906 augusztus 24-én este napnyugta előtt jutottam fel a 3700 méter magas Mintör-szűrtre, mely a Tien-shán legészakibb hegylánczát szakítja meg. Hosszú fárasztó lovaglás után vágyva vágytam egy kis pihenőre, hiszen hajnal óta nyeregben voltam. De az a gyönyörű látvány elfelejtetett velem mindent. Nem én voltam az első, a ki az északi hegyláncz valamelyik magasabb pontjáról szerencsés volt a dél felé nyíló pompás panorámát látni. Almásy, Friederichsen, Merzbacher egyforma elragadtatással írnak róla. Kényszeríteni kell agyunkat a bonczolgotó, tárgyilagos megfigyelésre, annyira lefoglal bennünket a látvány gyönyörűsége.

Majdnem síma, lapos, füves hegytetőn állunk. Lovaink itt kedvük szerint nyargalászhatnak föl és alá. Dél felé egy-egy meredekebb lépcsőt alkotva, de mégis egészében gyenge lejtéssel ereszkedik a hegyoldal vagy 500 métert. Ott van a völgy feneke, hol a morajló Száridsasz rohan. A folyamot nem is láthatjuk, mert éppen előtte van hegy-lejtőnknek legmagasabb és legmeredekebb lépcsője, s az eltakarja szemünk elől. A Száridsasz mély síkátorban folyik. Azontúl ismét a mienkhez hasonló hepehupás, lassan emelkedő lejtő következik. Messze, legalább 30 kilométernyire már annyira emelkedik a füves oldal, hogy hómezők jelennek meg. Hátral pedig az eget hasítja a magas hegycsúcsok csipkés tornyaiból alkotott fehér fűrész. Kelet és nyugat felé a szemnek nem állja útját hegység. Éppen olyan teknőforma volt tehát ez is, mint a 100 kilométernyire innen nyugatra fekvő Kis-Várin szűrt, melyet először éppen két hónappal ennek előtte láttunk.

Augusztus 25-én nem láttunk sokat a nagy sziklateknőből, mert a folyam partján sziklafalak között a síkátor fenekén haladtunk. Hanem harmadnap kikerültünk ismét ebből a sziklába mart folyosóból és ismét a teknő eredeti fenekén voltunk. Csak arról győződünk meg, hogy itt fenn még mindig megvan a lankás sziklateknő, de a folyam síkátora most már mélyebb. Láttuk még azt is, hogy a folyam

itt is a teknő közepén fordul del felé egy sziklakapuba, miután a teknő második feléből is felszedte a folyóvizeket. Törmelék itt is csak lenn a sikátorban van, a tulajdonképpen teknő fenéke meztelen legyalult szikla.

Most a Száridsássz sziklateknőjének nyugati szárnya felé vettük útunkat. Itt ismét felkúsztam a sikátor tetejére egy járható oldalnyíláson keresztül. Ez is megerősítette abbeli meggyőződésemet, hogy ezek a mély sziklasikátorok csak az egységes nagy sziklateknő fenekéből vannak kivájva. Itt már a teknő nyugati pereméhez közel voltam, s azt legalább 4200 méter magasra becsülhettem a tenger színe felett.

1906 november végén hosszas küzdelem után jártam be a Kogelecsab-ot, Közép-Tienshannak ezt a legutoljára megismert darabját. Most már nem kell részletesen leírnom ezt a földet, elég, ha annyit mondok, hogy rendkívül hasonlít az előbb leírt két szűrt-re, sőt, ha az individualis részletektől eltekintünk, teljesen ugyanolyan. A sziklateknőben itt is megtaláltam a vízszintesen fekvő vörös kavics és homokköveket.

Két évi utazásom alatt keresztül-kasul bejártam még az Akszaj és Taragaj rengeteg kiterjedésű szűrtjeit. Ezeken a fennsíkokon ered a Szir-darja és a Tauskan-darja, azoktól a vizenyős, hólével áztatott rétekből, melyek között lomhán kanyarognak a vizerek. De ezek a vizek bömbölve kezdenek zajongani, a mint elhagyják az ő csendes birodalmukat s lerohannak a mélyen fekvő medencékbe. Valamennyi fennsík azonosképű «szűrt», egymástól alig lehet őket megkülönböztetni.

Még csak egyet akarok megemlíteni. Vándoroljunk arra a vidékre, a hol Szemjonov először látta a Tienshán «szűrt»-jeit. A Zuku-hágó vidékére. Ha 1906 szeptember 17-én estefelé valaki a Zuku-hágótól nem messze az Arabel nevű szűrtöt megláthatta volna, hát alighanem részvét töltötte volna el egy kis karaván iránt, a mely akkor ott az ingovány közepén küzdött kelet felé. Keserves leczkével tanultam meg a szűrtök geographiáját. Minél magasabb a vápa fenéke, annál alkalmatlanabb az arra, hogy a kíváncsi ember sétálgasson

rajta. Van olyan, a 3000—3600 méter magasságúak ilyenek, a hol nyaranta két-három hónapig nyüzsögnek a nyaraló kirgizek, egyik ménes és csorda a másikat éri, mert a legelő kitűnő azokon, mint már Polo Marco említette. A magasabbakon azonban már rövidebb a nyár. Ha el takarodik is a hó július közepére, marad nyomában vízenyős ingovány. Nincs ott egy talpalatnyi száraz hely. Nem lehet ott megmaradni. Szeptember végére lenne talán valahogy szárazabb, de akkor meg havazik már a következő télre. A teknő mindig vizes, szívesen felkúsznánk a peremére, de ott megutunkat állja rögtön az örök jég hideg fala. Ennek a közepében meg éppen nincs maradás, mert alóla ömlik az olvadék tejes árja. De ezt csak szeptember 18. óta tudom.

E nap előestéjét nem festegetem le most, elég abból annyit tudnunk, hogy a sziklateknőt borító törmelék ott sem lehet nagyon vastag, mert különben elférne alatta és ott tovább jutna ez a rengeteg víz, s mi szárazon járhatnánk felette. E helyett minden negyedóránál másikat tavat meg pocsolyát érünk, alig győzzük kerülgetni őket. Éppen az örökös hó mai határa alatt vagyunk, száz méternyiivel magasabban már a vízszintes síkon sem olvad le soha a hó!

Az a jég, a mely itt óriási páncélt alkotva nyugszik a fennsíkon, nem glecsér. Nem folyik, hanem legfeljebb apró jégnyelveket öltöget köröskörül, mint a nagy grönlandi jégtömegek.

Ezekből meg tudjuk érteni nagyjában a tiensháni «szűrt»-ök képét. Most pedig menjünk messze délre, a Taklamakan forró homoksivatagjának másik oldalára, arra a magas földre, melyet «bam-i-dunia»-nak, a világ tetejének neveznek az alatta lakók.

1909 június 20-án este a Gez-szurdokból, melyet Hedin és Stein leírásából már ismerünk, a Tartasi-pamirra érkezünk. A kis chinai erődben szállásoltuk el magunkat s mikor másnap reggel felmentem az egyik saroktorony tetejére, a Pamir egyik tagját láttam meg. Ez a 300 kilométer hosszú Szarikol-pamir volt, a pamiri kirgizek fő lakhelye. Akkora terület ez, mint a Duna-Tisza köze a Mátrától a

Fruskagoráig. Északi részeit Szúbasi és Kiakbasi-pamirnak hívják a kirgizek. 3700 métertől 4200 méterig emelkedik.

A vár alacsony kavicsterrasse-on épült, melyet három oldalról terjedelmes mocsarak vettek körül. Mikor vízszintező látesövemet körülforgattam a mocsár fölött, láttam, hogy igen nagy távolságban és majdnem vízszintes a mocsár felszíne. A nyugati oldalán alacsonyabb, alig pár száz méternyire emelkedő hegyek, tele aprólékos vízvájásokkal, árkokkal. Úgy látszik, laza, törmelékes anyagból épültek fel. Néhol olyan sárgásfehér az oldaluk, mintha homokból volnának. Csak óriási kerülővel juthattam volna oda a mocsár miatt. Dél és északnyugati irányban messze húzódtak a mocsarak. A keleti oldalon 7000 méternél is magasabbra emelkedő, colossalis hegyóriások sorakoztak egymás mellé, megrakva hatalmas jégárakkal. Déli irányban egy napi járóföldre fehérlett a jéghegyek atyja, a 7860 méter magas Musztagate. A gigási jegesek között egy szűk rés van, a Gez-szurdok, azon jöttünk fel az előtte való napon erre a kietlen pamirra. A mocsarak vize a szurdok felé szivárog, csurdogál s a rés előtt tekintélyes folyóvá alakul át. Mikor pedig a sziklafalak közé jut, az elébb igénytelen mocsárlé rögtön vadul száguldó szörnyeteg lesz.

A következő négy napon ezen a pamiron jártunk. Kerülgettük a mocsarakat a hegyoldal szélén. Keleten minden félóránban új és új glecserek tűnedeztek elő, a nagyobbak alig egy- vagy kétszáz méternyire maradtak csak lógva a mocsarak fölött. Ha a hegy lábánál felhalmozódott morénák nem állják útjukat, talán le is folynak. Így csak az olvadékvizek jutnak le. A nyári nap kitesz magáért, ugyancsak sütögeti a lomha jegesek hátát. Izzadnak is azok s olvadoznak, mint a vaj. A hátukról lecsurgó piszkos lehol keresztültöri a morénát, hol elvesz benne s csak alatta lép ki források alakjában. A víz szennyesét a szerint hagyja a morénák szűrőjében, vagy pedig a mocsarak fenekén.

Három napig volt vízünk bőven. Buja legelőkön pihentek ki lovaink a nappal fáradalmait. A negyedik napon egyszerre vége szakadt a víznek. Kavicssivatagra jutottunk. A jégárak sora még folytatódott, de a vizét már nem lát-

tuk. Valahol alattunk bujkált a mocsarak felé. Határa volt itt már a növényzetnek is, sivár, kietlen volt a vidék. Szomorúan czammogtunk így előre, míglen 4200 méter magasságban egy sziklafalat láttunk lábunk alatt. A sivatagnak vége szakadt s lenn, néhány száz méternyi mélyben egy folyó kanyargott üde zöld rétek között. Meredek sziklafalak között szurdokok, deprők, tornyok alkottak változatos képet. Még lejjebb már falombok tűnedeztek elő. A pamirnak itt vége van.

Négy napi szorgalmas karavánút végén megtettünk egyenes vonalban számítva is 120 kilométert és ez alatt alig emelkedtünk magasságban 400 métert. Azt is az utolsó napon, az észrevehetően emelkedő kavicssivatagon.

Innen még egyet láttunk, mikor útunkra visszatekintgettünk. Nyugaton, a hol alacsonyabb hegyek emelkedtek, jégnek, örök hónak nem volt semmi nyoma. Az a törmelék, mely őket borította, nem volt idegen eredetű, hanem a saját mállásuknak terméke, melyet eső nem mos le róluk. Hiszen 4000 méternél magasabban vagyunk, itt nincsenek záporok, csak csendesen hulldogáló aprószemű hó. Azt pedig felszívja a levegő.

Most láttunk a Tienshámban «szürt»-öt, a Pamiron pamirt. Nagy különbséget közöttük nem találtunk. Sőt éppen ellenkezőleg, csak úgy különböznek egymástól, mint az egyik ember a másiktól. Csakhogy némák ezek a pamirok. Hiába kérdezzük őket, hogyan terjeszkedtek el abban a nagy magasságban, a hol csak a vad sziklavölgyeknek, jeges tarakoknak, tornyoknak van lakásra jussuk. Hogy mernek ott legelesző ménesnek, baromcsordának, emberek sátrainak helyet adni, hol csak a szakállas keselyűknek volna szabad kóvályogniok s hova legfeljebb egy kíváncsi vadkecskének volna szabad kirándulnia?

Két évi vándorlásaimon igyekeztem megbarátkozni a pamirokkal s ellesni titkaikat. A sok megfigyelést összevetve, talán sikerülni fog arra a kérdésre annyira-mennyire elfogadható feleletet adni, hogy miképen keletkeztek a pamirok abban a nagy magasságban? A tibeti pamirokat a fjtetégből kikapcsolom, mert azokat nem láttam.

Az igazi pamirok és a tiensháni «szürt»-ök között egy nagyon figyelemreméltó különbséget láttunk, a melynek alapján mindjárt két csoportba kell osztani őket. A Szarikol-pamir és a hatalmas Akszaj a déli Tienshánban, abba a csoportba tartoznak, melynek folyói a teknő fenekén folynak a nélkül, hogy abba sikátort vájnanak. Ilyenek az összes tibeti sziklateknők is. A Kis-Várin és a Száridsám, valamint a kuldsai Nanshan szürtjeinek fenekén ellenben sikátorokban bujkálnak a folyók.

Ebből annyit lehet kiokoskodni, hogy azok a sziklateknők, melyekről a vizek az Aral- vagy Balkhas-ba, szóval a nagyturkesztáni alföldre folynak, ki vannak vájva sikátorokkal. Ellenben a Tárím-medencze felé folydogáló vizek csendesebbek, több ágra szakadva kanyarognak s a lapos fenéken szétterülnek. Ha ezt látjuk, eszünkbe jut az, a mit Richthofen a centralis és peripherikus Ázsiáról mondott.* De ez nem tartozik szorosan ide, mert a sikátorok csak a legújabb geológiai időkben keletkeztek.

Belső-Ázsia eddigi kutatóitól már tudjuk, hogy itt a karbon-kor óta continentális szárazföld, sőt magas hegységek voltak. Emberi észszel alig elképzelhető hosszú idő alatt ezek a hegységek mindig ki voltak téve az idők vasfogának. Ma még nagyon keveset ismerünk Belső-Ázsia akkori történetéből. Hegyek keletkeztek, völgyek betemetődtek, de hogyan, azt nem tudjuk. De azt látjuk, hogy a Pamir, Tibet és Tienshán széles, hatalmas talapzaton nyugszanak, melynek teteje csak úgy van kivájva a sok sziklateknő és jeges hegylánczczal, mint egy márványtömbön a relief. Ha az ilyen szoborművet a szabadban hagyjuk néhány évtizedig, a reliefet már alig tudjuk megismerni, úgy lemossa az eső, koptatja a szél, kirepesztgeti a fagy. Tibet, Pamir és Tienshán együttvéve akkora területet foglalnak el, mint egész Közép-Európa. Ilyen óriási területről a sok lemállott törmelék csak úgy távozhatnék el, ha közelben volna az alföld s így nagy esést nyernének vele a folyók. Régebbi geológiai időkben, a harmadkorban például sokkal

* Richthofen: *China*, I. Bd.

magasabban volt a tenger szintája Belső-Ázsiában. Vagy a tenger süllyedt le azóta, vagy Belső-Ázsia nagy hegytömbjei emelkedtek ki. Egy bizonyos, hogy akkor, mikor Fergana és Kelet-Turkesztán felett 2000 méterrel magasabban volt a tenger szintje a mai fölött, akkor a hegységek folyói lassabban folydogáltak, a hegyek mállásából eredő törmelék nem hordták ki. Így a mi törmelék lepotyogott a magas sziklagerinczekről, úgy kellett, hogy a hegylánczok lábánál vagy oldalain fekvé maradjon.

Sok megfigyelés arra vall, hogy ez így is volt. A hegylánczok majdnem egyforma magasak végig. Csak itt-ott emelkedik ki egy magasabb csúcs, ami azután nagy kivétel is.

A völgyfenék és a hegyerincz magasságkülönbsége nem nagy, sokkal kisebb, mint az Alpoké. A gyűrődés intenzitása azonban nem volt kisebb, mint az Alpoké. Tehát a pusztulás jutott tovább, míg a nagy talapzatot kellett, hogy conserválja valami, máskülönben a folyók árkokat vájtak volna bele.

Ha a pamirok vidékét a harmadkor közepe táján képezetünkbe idézzük, annak lábainál köröskörül földközi tengereket látunk. Ez az idősebb harmadkori tenger a mai 2000 méteres szintvonalig ért. A felgyürt hegylánczok akkor már rég letarolódtak, letompultak, a völgyeket pedig egészen a hegylánczok derekáig feltöltötte a törmelék.

Mikor végigjártuk a pamirokat, ennek a törmeléknek kevés nyomát láttuk, pedig megvolt az, meg kellett lennie. Valami erő kitakarította, kitisztította a törmelék — még pedig, feltűnő jelenség, éppen csakis a legmagasabb, legalább is 3000 méternél magasabb völgyekből. Az alacsonyabb fekvésűek ma is tele vannak törmelékkal. A Tienhsán déli alacsonyabb hegylánczai már alig kandikálnak ki a rengeteg törmelék alól. A Nagy-Nárin medencze tele van vele, pedig ott nagy folyók folyton küzködnek a kiszállítással, de sikertelenül.

Az az erő, a mely a törmelék a magas völgyekből kiszállította, élesen megszabott határok között mozgott. Az Alabuga-szurdok fölött szép síma a völgy, alatta pedig

már a törmelék-hegyek, dombok, rendkívül változatos, girbe-görbe árkos halmazai következnek.

Lehet, hogy a pamirok mocsarai alatt is van itt-ott nagyobb vastagságú törmelék, de többnyire nincs. Utóbbi föltevés mellett vall az, hogy minduntalan kiáll belőlük egy meztelen sziklahát. Ezek a sziklahátak símák, az az erő, a mely innen a törmeléket kiszállította, végigsímitotta őket.

A mi titkos erőnket most már csak meg kell neveznünk, hiszen már majdnem ráismerünk a nélkül is. Csak azt kell elképzelnünk, hogy az Arabel-szűrt jégfalai valamivel lejjebb nyomuljanak. Láttuk, hogy a pamiroknak, ha nem is nagy, de mégis elég jelentékeny esésük van ahhoz, hogy a rajtuk összegyülemelő jég egy bizonyos irányban megindulhasson. Ezt az irányt megadta már a völgy, mielőtt törmelékkel betemetődött volna.

A mint az örökhó határa lejjebb szállt, akár a klíma hűvösödése, akár a csapadék, hóesés megnövekedése következtében, a mostani pamirok törmelékkel magasan feltöltött völgyeit súrolni kezdte a jég. Biztosak lehetünk a felől, hogy a hol ma pamir van, ott nem nagyon régen még jég volt, nagy, lassan czammogó, széles glecserek. A jég sokkal jobban tudja a törmeléket szállítani, a mit egyszer felvesz, azt nem rakja le a szomszédban, mint a folyóvíz, hanem lehordja, a meddig ér. A mit pedig nem tud elvinni, azt szépen kiegyengeti laposra. Ezzel a munkájával elkészült, mire ismét rossz idő következett reá, megkezdődött a melegebb idő. A jégár elolvadt, olvadékvizeti még egyszer bömbölve megrázogatták a törmelék kavicsait s a rohanó vizek terrasseokat vájtak beléjük.

A jég nyomán maradtak tehát a csendes pamirok.

PRINZ GYULA.

A SZEGÉNY EMBERRŐL.

Harmadik közlemény.*

Hogy a gazdálkodás módja és az állattartás iránya is mennyire változott, azt semmi sem mutatja inkább, mint az egyes községek határában időszakonként tartott állatok kimutatása. Például Szentesen 1772-ben volt

jármos ökör	—	—	—	—	—	—	1500
heverő ökör	—	—	—	—	—	—	350
heverő marha, ló	—	—	—	—	—	—	9297
juh	—	—	—	—	—	—	10848
sertés	—	—	—	—	—	—	2234

Az 1793. évi összeírásból kitűnik, hogy a juhok legnagyobb része magyar juh volt akkor; 11952 magyar juh és csak 393 német birka volt a határban, az utóbbiból 379 egy gazdáé, Borsos Mihályé volt. Az 1838-ról fenmaradt összeírás szerint a jószágállomány sokkal nagyobb, de az állattartás iránya még hasonló, mert jármos ökör 1344, barmos marha 2770, hámos ló 2697, ménes ló 977, sertés 3621 és juh 40,997 találtatott. Ezzel szemben az újabb korban a gazdasági rendszerben beállott nagy fordulatot a következő számok mutatják:

	szarvasmarha	ló	sertés	juh
1895-ben	7395	6652	17334	6103
1911-ben	8604	6321	18668	5121

Feltűnő ezen adatokban, hogy a juhtenyésztés mennyire csökken s hogy a sertések száma folyton emelkedik. A legelőgazdaság megszűnésének következménye a juhtenyésztés hanyatlása, a földművelés fejlődésével együtt jár a sertés-

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 428. és 429. számában.

állomány emelkedése. A magyar Alföldön a sertésenyésztésnek csak a kukoriczatermelés elterjedése óta van nagyobb fontossága. Azelőtt is tartottak sertést, de aránylag keveset s nem valami hizékony fajtát, a disznót még akkor árpával, zabbal hizlalták. Nagyobb sertésenyésztés oly vidéken volt, a hol makkos erdők voltak, melyekben a sertés felhízott. Innen származik az a közmondás, hogy a sertés makkal álmodik. Híres volt sertésenyésztéséről a Bakony, hol már Szent István király idejében nagy sertésenyésztése volt a bakonybéli apátságnak, és a Zseliczég, a somogyi kanászok ősi fészke, melyet Szent László király adományozott a pannonhalmi apátságnak sertések legeltetésére. A jobbágyok egyéb szolgáltatásaik közt minden két telek után évenként egy hizott disznót voltak kötelesek az apátságnak adni. Az Árpád-királyok alatt a királyi kanászok földjéről is többször történik említés. Nagy makkos erdők voltak Slavóniában, hova messze földről, még Gömörmegyéből is hajtottak disznókat makkoltatni. Szintúgy a Szepességben, Biharban, Aradmegyében nagy sertésenyésztés volt, a tiszavidéki uradalmakban még most is többnyire aradmegyei oláh eredetű disznópásztorokat tartanak. A sertéseket régebben a legkezdetlegesebb módon, egész évben a szábad ég alatt tartották. Némely helyen a fiaztatás is szabad ég alatt gödrökben történt, melyekbe egy kis almot vetettek, mikor a kocza lefiadzott. A gödröket oly mélyre ásták, hogy a szopós malacz azokból ki nem ugorhatott, de a kocza szabadon jöhetett-mehetett. Más vidékeken, így a nagyváradi káptalan egyik birtokán még a múlt század vége felé is a sertéseket fűzfasövényből készült karamokban szabad ég alatt malaczoztatták, még novemberben és decemberben is és csodálkoztak, hogy sok megfagyott. Az ilyen kezdetleges elbánás oka régebben a sertés csekély értéke volt. A XV. században a hizott sertés ára egy forint volt, malacz öt ezüst pénzen kelt. De még sokkal későbbi időben is igen olcsó volt a malacz, a mit az a mondás is bizonyít, melylyel az olyan gögös embert szokták gúnyolni, kinek voltaképen semmi oka sincs büszkélkedni, hogy «hánykolódik, mint garasos malacz a poltúrás kötélén». Úgy is

mondják: «Hányja-veti magát, mint köles kenyér a tejben». Hogy a kondásoknak milyen csekély bére volt a régi világban, mutatja az 1797-iki beregmegyei statutum, mely szerint a kondás évi bére minden két évesnél idősebb állattól egy krajczár és napitartás, vagy a nélkül egy évestől egy garas, két évestől kilencz krajczár, három évestől és idősebbtől 15 krajczár. A kondások tartásdíjául szolgált még helyenkint az úgynevezett sorpecsenye, mely abban állt, hogy bizonyos időközökben sorrend szerint egy-egy disznót ölhetek a falkából a kondások, melyet baltájával jó meszről úgy kellett a kondásnak fültövön találni, hogy azonnal felforduljon, mintha villám sújtotta volna, különben büntetés járta. Ezt a szokást, mely a sertések gazdáinak rovására ment, később a hatósági szabályzatok büntetés terhe alatt eltiltották s akondásokat más tekintetben is szintén szigorúan ránczbaszedték.* Mig régebben a sertésenyésztés csak az ország némely vidékén volt tulajdonképeni népfoglalkozásnak tekinthető, addig ma már országszerte a sertés és baromfi a szegény ember állatai. Más jószágot nem tarthat, mert a közös legelők és rétek felosztása idején azokból mit sem kapott, de azok legnagyobb részét fel is törték. Nagyobb gazdaságokban, hol a cselédek kint laknak a birtokon családostul, bérükben van egy vagy két disznótartás, néhol tehéntartás is, az asszonyok pedig apró jószágot tarthatnak, ha mást nem, legalább tyúkot. Kisebb gazdák cselédjei leginkább nőtlen emberek, vagy suhanczgyerekek, de ha nős ember is a cseléd, felesége és gyermekei nem laknak kint a tanyán, hanem a városban. Itt tehát a cselédek jószágot nem tenyésztenek, hanem szokásban van választási, vagy hathónapos malacot adni a cseléd bérében. Ezt a malacot azután a béresgyerek szülei tartják tovább, ez a hizónak való; elesége kikerül a feles kukoriczaföld terméséből, a mi ilyen helyen a cselédnek szintén bérében szokott lenni. Ez a hizó az, a mi a gyerekek béréből a családnak megmarad, mert pénzbére elmegy ruházatára; ez tehát már «pótolit» valamit, segítség a ház-

* Herman Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Bpest 1909.

tartásban. Azért méltán büszke az a szegény szolgalegényből lett szentesi kiskapó, a ki hét gyereke közül egyet sem adott cselédnek, hanem nagy szorgalommal szerzett s keservesen megtakarított keresetéből a fiúkat kitaníttatta különféle pályára, egyik sem keresett neki egy malacziút sem s mégis ő sem maradt a porban. Míg a gazdasági cselédeknek az állattenyésztés csak mellékes foglalkozása; addig a magyar Alföld egyik sajátos munkásosztályának, a tanyásoknak ez fő kereseti forrása. A tanya ugyanis napszámos-munkával nem sokat kereshet, mert szegődménye szerint az őszi és tavaszi szántásnál s a trágyahordásnál díjtalanul, csupán ételmeztetésért tartozik dolgozni. Néhány hold feles kukoricaföldje alkujában van minden tanyásnak gazdájánál s némelyik még harmados kukoricaföldet is fog fel. Ezek megmunkálása is sok időt elvesz tőle, többnyire napszámost is kell ehhez tartani s jó, ha annyit megkeres éven át napszámos munkában, a mennyit ő kifizet. Annival inkább, mert sok helyen szabad idejét gazdájánál kell tölteni az alkuban előre megállapított napszám mellett, a mely bizony többnyire jóval alacsonyabb a folyó napszámnál. Aratásban ő is mint részes dolgozik, míg munkaképes, hogy esztendeig való gabonáját megkeresse. Így az ő megélhetése leginkább a jószágtartásra van alapítva; «én a jószágból tudok látni — szokta mondani — nem úgy vagyok, mint a kubikos, hogy majd keres». Tanyásnak tehát csak az mehet, ki már egy kis pénzmagra tett szert, hogy jószágot állíthasson, anélkül nem érdemes, mert úgy sem mehet semmire; a mint a példabeszéd tartja: «Körmetlen macskának bajos fára mászni». A kinek aprós gyermekei vannak, az is igyekszik «kint lakos» lenni, mert gyermekei mint pásztorok korán segítségére lehetnek. Jó előre meg szokták az ilyen dolgot tanácskozni téli napokon, mikor ráérésben vannak, vagy vásárnap; ilyenkor ki lehet tervezni, mit csinálna az ember, ha pénze volna. A tanya alkujában egy, néha két disznótartás szokott lenni, melyek után a gazdának minden fiadzásból egy malacz jár, továbbá tyúkot, néhol pulykát is tarthat vagy feliben, vagy szakmányt ad. Ludat már csak

ott tarthat, a hol «szabad a mezeje», vagyis nagyobb le-
gelő van, az ilyen helyre szívesebben megy, ha azt meg-
nyerheti. Ludat a szerint tarthat, a mennyi a legelő, ez
mindig feles szokott lenni. Ha csak egy gunáralját tarthat,
vagyis egy gunarat és hat tojót, akkor ebből van:

huszonöt liba értéke (őszszel eladva)	150 K
öreg lúd tollából	35 „
25 liba tolla	75 „
összesen tehát	260 „

A magludat a tanyás tartja a magáéból, erre kell éven át ren-
des körülmények közt százötven liter tiszta eleség; a liba-
tartás közös, ehhez a gazda ad 75 liter tiszta eleséget, a
tanyás ugyanannyit, a 150 liter eleség értéke 20—25 korona;
a ludak mellé pásztort is kell tartani, ha nincs aprós gyerek
a családban. Kacsatartáshoz kevesebb legelő szükséges, in-
kább vizes, tócsogós hely kell hozzá és meglehetősen sok
eleség. Hat magkacsából, egy gácsér és öt tojó, felnevelhet
120 kacsát,

ennek fele értéke	120 K
tollból bevehet	50 „
tojásból (mert rengeteget tojik)	30 „

a tanyás összes bevétele ebből kétszáz korona. Tyúktar-
tásból is lehet száz koronát számítani, kivált mostanában,
hogy olyan drága a tojás. A tyúkok már kora tavasszal ve-
tegetnek, ekkor még igen jó áron el lehet adni a tojást.
Télire eltenni legjobb a kétasszonyközi tojás (Boldogasszony
napja és Kisasszony napja), azzal tartják, hogy az nem
romlik el. Körülbelül ezer tojást tojik 12 tyúk esztendőn
át, ebből szakmányba be kell adni a gazdának százat,
saját szükségletére is kell száz, négyszázat eladhat húsz
koronáért, négyszázat elültet, melyből felnevelhet 160 csir-
két, ennek fele értéke rendes árak mellett nyolczvan korona,
de most kétszer annyit is árulhat belőle. Ha még öt puly-
kát is tarthat, melyből négy tojó, felnevelhet mintegy hat-
van pulykát, ennek felét őszszel 120—150 koronáért elad-
hatja. Feltűnő, hogy az utóbbi időben a fehér pulyka tel-
jesen kiszorította a régebben általánosan tenyésztett tarka

pettyes pulykát, mert bár a tarka fajta erősebb és nagyobb, a fehér becsesebb, mivel a fehér pulykatollat sokkal jobban fizetik, mint a tarkát, mert azt megfestve, finom madártollak utánzatául használják. Sok helyen a fehér pulykát meg is szokták tépni, mint a ludat. A pulyka darabjára a gazda három liter jó eleséget, a csirkére egy és fél liter búzaaljat ad, más eleségről a tanyásnak kell gondoskodni.

Megjegyzendő azonban, hogy az aprójószág tömérdek kárt tesz a vetésben, annyira ostromolja, hogy a gazda inkább felszabadít egy darab árpavetést, csak hogy a többit meg lehessen oltalmazni. A tanyásné nem nagyon őrzi, még inkább kötőjében is belevinné, ha magától bele nem menne. Hiába van ott a pásztor, ha nem vigyáz, még az összerakott gabonának is neki megy a disznó és aprójószág, néha a vontatóból csak a malacz farka látszik ki, annyira beledúrja magát, a ludak pedig még a tetéjére is felmászhatnak s ha rákaphatnak, nagy gágogással esnek neki, mi olyanformán hangzik: «kiki magának, kiki magának». Innen ered az a régi mondás: Lúd törvénye: kiki magának. A gazda ezért nem is nézi valami jó szemmel az aprójószág-tartást, de a gazdasszony pártolja, mert ő pénzel belőle. A károkból is könnyebben megnyugszik, mert «kár haszonba megy», egyik régi gazdasszony szavajárása szerint: «Előttünk gödör, hátunk mögött árok, haszonba mennek a károk». Ennek a tréfás mondásnak első része valamikor nagyon is komolyan hangzott, egyik régi kecskeméti bíró mondása volt, mikor városát török-tatár és a német katonaság minden oldalról végpusztulással fenyegette. A tanyásnak csak úgy lehet előmenete, ha dolgos, ügyes, takarékos, jó felesége van. Az asszony napszámra nem mehet, legfeljebb csépléskor közel tanyára járhat géphez, ha van helyetese; néha az ura után marokverő, de ez is mindig ritkábban fordul elő. A férfi önérzete sem engedi ezt, ha csak nem kénytelen vele. De a jószág körül is sok dolog van és nagyobb kárát látja, ha azt elhanyagolja. Ha például a tanyás ludat tart, akkor éppen nem mehet el az asszony a tanyából. Általában az aprójószág nevelésénél jóformán minden rajta fordul meg, nagyon fontos, hogy

jól értsen hozzá és az a fő, hogy ahhoz szerencséje legyen. A szemérmes menyasszonyt, ki lakodalmán keveset eszik, biztatja is a vőfély: «Egyél kicsim, mert nem lesz szerencséd az aprójószágához». A tanyásné, valamint a kiskazda felesége sokkal többet dolgozik, mint a gazdasági cselédnek, vagy a kubikosnak a városban lakó felesége. Ennek saját házi dolgain kívül nincs egyéb teendője, mint a háznál tartott disznót s néhány tyúkot ellátni, azután nyugodtan lehet. Ezek az asszonyok mindig nagy ráérésben vannak, minek sok rossz következménye is van. Mert a ki henye, nem keres dolgot, azt hiszi, megél, ha a küszöbön ül is. Sok «nagy törvényű», «kard ki kard» menyecske mindig a szomszédokkal ortályozik s ha azok visszaadják a kölcsönt, az ilyen «utezabíró» nagy dobra fakadva szalad ügyvédhez, bíróságához, ott keresi a becsületét. De a ki dolgozni akar, mindig talál dolgot s a nagy többség dolgoz. szorgalmas. Közülök kerül ki a sok lúdtömő asszony olyan helyeken, hol a lúdkereskedést nagyban folytatják. A sovány ludat a kupeczek szedik össze a tanyák közt és a hetivásáron eladják a tömőknek. Szokásban van a ludat kitömésre eladni ismerős lúdtömőknek, így nagyobb árat fizetnek érte, de várni kell kitömésig az árara. Ha itthon nem kapnak elég ludat, mert a tanyák közt már kifogyott, a szomszéd községekből, néha messze földről is hoznak. de az ilyen «hajtott lúd» nem olyan kedves, mert kisebb is és a hosszú úton meg is törődik. A kupecz is jobban szeret ismerős helyről venni, mert így biztos benne, hogy egészséges, mert neki is, meg a tömőnek is nagyon nagy baj, ha dögös a jószág. A tömőasszony egyszerre negyven ludat szokott befogni, ha pedig az ura is segít tömni, vagy más segítsége van, 50—60-at is. Nagyon gyakran előfordul, hogy a férfi is segít tömni, kivált télen, mikor más dolga nincs, de olyan is akad, ki maga is állandóan lúdtöméssel foglalkozik. Akárhány erőteljes, 30—32 éves szegény embert ismerek, ki öt-hat éve nem volt részes, hanem nyáron is disznót hizlalt és ludat tömött, mert ez sem hátulsó mesterség, de csak úgy ér valamit, ha az ember minden nap a piacot éri, tehát ha a városban lakik. A ludat na-

ponkint kétszer kell megtömni, hajnali két órakor és délután két órakor. A tömés ideje 3—4 hét, mely idő alatt minden pár lúdba 30—40 kilogramm tiszta kukoriczát tömnek. A kövér ludat ezelőtt páronkint, mostanában súly szerint adják el, mert most már a libapásztor is kilóban beszél, ezért hosszabb ideig tömik, ez ugyan attól is függ, hogyan emészt a lúd. Ha jól sikerült a tömés és nem pusztult el a lúdból, páronkint négy-öt korona rajta. Sok szegény asszony foglalkozik a levágott ludak koppasztásával, ezért darabonkint 10—12 fillért fizetnek a lúdkereskedők s így a koppasztó asszony naponta három koronát is megkeres, vannak is annyian, hogy majd letapossák egymást. Az ügyesebbek közül sokan mint «szedők» keresik kenyerüket az aprójószág és tojás bevásárlásánál, a módosabbak, mint csirkekokak, a maguk kezére dolgoznak. A szükséges pénzt némelyek csak nagy kamatra tudják előteremteni, szokásban volt, hogy száz forint után minden hetivásárra egy forint kamatot fizettek, a pénzes gazdák uzsoráskodtak velük. Mások házi teendőknél, pl. meszelésnél találnak munkát, mint bejárók segítenek a háztartási dolgokban és a piaczi bevásárlásnál; némely gazdasszony inkább azért a kis hírért tartja az ilyen tarócsokat. Már a mosóné nekezebben keresi kenyerét, hajnali három órától este nyolczkilenczig dolgozik, ezért két korona napszámot és ellátást kap. Pár évvel ezelőtt még hetven-nyolczvan krajczár volt a napszámja, de most inkább késbe dülne, minthogy anynyiért menjen mosni. A leányok közül legtöbb házi cselédnek áll el, bérük az utóbbi években jóval több, mint azelőtt, húsz-huszonöt koronára is felmegy hónaponkint; a gazdasszony szája mindig teli van panaszszal a cselédek rosszasa miatt, de mégis csak «jobb rosszsal, mint rossz nélkül». Közülök kerül ki a sok varró is, könnyű dolguk van, de keveset keresnek, mert leginkább szegény cselédleányoknak dolgoznak. Némelyek a magtárakba rostálni járnak, a napszám egy korona 50 fillértől három koronáig váltakozik. A tanyai asszony nem mehet másnak dolgozni, sokszor majd hogy a feje füstje nem megy, annyi a tenni-való, nagyon hajtja magát, azzal tartja: «Kezem-lábam

nyugodalma, dolgom haladéka». A kiskasza felesége tudatában is van annak, hogy sok minden rajta fordul meg a gazdaságban, önérzetes büszke, szavajárása: «Nem vagyok én szegény asszony, hogy ráérjek». Jóraivaló asszony otthon is megtalálja a dolgát, legfeljebb télen, mikor valamennyire szűnik a dolog, mehet néha egy kicsit szomszédolni, vagy ha valami alkalom van, lakodalom vagy disznótör; általában ritkán mozdul el hazulról, mert a paraszti példa szerint: «asszonynak, tyúknak otthon a helye». Kósza-asszonyról azt mondják, hogy «rosszabb a jóraivaló embernél».

A tanyás fő jövedelmi forrása a sertéstartás. Többnyire igen szép disznót tart, kíváncsán ránézni. Mikor legelőre jár, akkor is jól tartja moslékkal, hogy szépen kinevelkedjen, mert «disznónak zsák az anyja». Jó erőben levő jószágáról azt szokták mondani: «Feleházásban van, mint a tanyás diszna». A kiskasza, kinek több jószágja van, ezeket korántsem tartja oly jól; némely gazda malaczkai berepéván, galambganén stb. telelnek ki, azt se tudják, mire való a kukoricza, úgy kell őket lassankint rászoktatni. A jól tartott disznó évenként rendszeren kétszer fadzik 9—10, sőt több malaczkot is, ezeket a tanyás vagy mint választási malaczkokat adja el, vagy mikor a vetésben kárt nem tesznek, féléves korukig tarthatja. Ősszel két vagy három hizónak valót hagy, a többit eladja és malaczkokból a szerint, milyen az ár, 200—600 korona bevétele van évenként, néha több is. A disznó elesége kikerül azon két vagy három hold feles kukoriczaföld terméséből, mely a tanyás bérében van, rendszeren harmados kukoriczaföldet is fog fel, az árpát, a mi szükséges, mint részes megkeresi. Ha ez nem elég, vesz is árpát és korpát a disznónak, malacznak. Leszámítva a készpénzkiadásokat, egy disznótartásból való évi tiszta jövedelem kedvező körülmények közt ötszáz koronára is felmehet, ezenkívül még a hizókból is elad egyet-kettőt, a miből szintén szokott pár száz korona haszna lenni. A mi jószágot a tanyás felnevel, az a heti vagy az országos vásáron kel el. Ismerni kell tehát a folyó árakat, hogy tudja, mire tartsa és hogy adhatja el. Mielőtt behajtáná, meg-

tudakolja, hogy kel, olyantól, a ki vett vagy eladott; meg is szokták mondani az igazat, bár olyan is kerül, a ki csak annyit mond: nem adták alább. Ezért is, de meg azért is, mert nem adja a maga szemét a máséért, szét is néz néhány heti-vásáron, a kinek eladó jószágga van. Abból, hogy az ár a vásáron alakul ki, ered ez a közmondás, «az tudja, a ki a vásárt járja, vagyis az ért hozzá», úgysis mondják: «Az tudja az útát, a ki járja». Az oláh is sokkal okosabb volt, mikor a vásárról megjött, mint mikor elment. Viszont ha azt mondják valakiről, hogy kevés pénzzel járja a vásárt, azt értik alatta, hogy nem sok esze van; biztatják is, hogy csak okosan avval a kis észszel. Az eladó a jószágot valamivel feljebb tartja, hogy legyen miből engedni, mert a vevő sokszor nagyon alkus és próbálja letörni az árat. A tájékozatlan embert, vagy a ki nem ért hozzá, bizony gyakran rászedik a vásáron, nem veszik túlságosan lelkiismeretesen a dolgot; hiába, «szemesé a vásár, vaké az alamizsna». Ráadásul még ki is csúfolják a hozzá nem értő, tájékozatlan vevőt. «Vak Varka mindig ott van a vásáron szélyel nézni, semmit se lát, de minden kell neki». Az egyszeri halász is, mikor megkérdezték, hogy a nagyon apró halat miért nem dobja vissza a vízbe, mit akar vele, azt felelte: «Mindenre kerül bolond ember». Mert igaz is, bolond ember magva nem vesz ki soha, vad repczét, bolond embert nem kell vetni, megterem magától. Azonban rendesen a vevő is tájékozva van az árak felől, ért is a jószághoz, ha végig néz rajta, már tudja, «hogy melyik, melyik nem». Disznóban szeretik a lusta jószágot, mert az hízekony fajta. Fontos, hogy jó lába legyen, hogy megbirja, mikor már hízásban van, azért nem kell a «szúnyoglábú», «mesteremberlábú», hanem jó állásos legyen. Nem szeretik a kis senyvedt, lemaradott malacot, sem a hegedűnyakút, vagy a hosszú hegyes orrút, az nem jó fajta, csak utolsó szükségbe való. Kedves a nagy disznó, ha akkora, mint egy számár és nagy tasla füleitől a szemei nem látszanak. Mert a lehajló, nagy csajlafülű sertést hízekonyabbnak tartják, mint a felfelé álló, kicsi, hegyes fülűt. Rajtam esett meg kezdő gazda koromban, mikor a vásáron hízónak va-

lőkat néztem, hogy megtetszett egy csapat malacz, kérdeztem a kanászsomát, mit tart róla, mire nagy titokzatosan odasúgta «fiscalis fülű». Arra nem sokat adnak, hogy a befogni való jószág milyen erőben van, ha sovány, az eladó azzal mentegetődzik, hogy «szemmel tartotta», a mi azt jelenti, hogy vigyázott rá, de enni keveset adott. Ha nagyon jó erőben van a jószág, az már gyanus is, mert «próbált malacz» lehet, melyet már javítottak, de nem vált be. Megesik az is, hogy a külső jelek csalnak s nem mindig az a legjobb, a melyikkel a vevő szerelembe esett, néha a sok válogatás közben beleválaszt olyanba, a melyik nem lesz bevágó, nem válik be. Az ilyen azután nem igazodik semmit, «kutyának, agárnak marad», csak foghegyen eszik s meg nem hízik, míg az Isten e világot tartja. Azért az is fontos, hogy biztos helyről való, ismerős fajta legyen a vett jószág. Azonban igen sok hízlaló nem a tenyésztő gazdától, hanem kupecz kezéből veszi a jószágot, a disznókupecz a vásárok közeledtével már előre összeszedi, sokszor más vidékről a sertéseket. Vannak, a kik állandóan ezzel foglalkoznak, sokan csak alkalmilag, mikor nincs nagy dologidő, vagy mikor éppen valami szép malacz a kezükre kerül, ezeket kupeczes embereknek hívják. Különben a mi ügyes, élelmes népünk szeret ilyen adás-vételekkel foglalkozni s a kanászból, tanyás emberből, ha belekóstol, nagyon könnyen válik disznókupecz, hamarosan átvedlik öltözködésében is és úgy pacsizik a vásáron, mintha mindig azt csinálta volna. Egy kis kockázattal jár a dolog, mert sokszor hirtelen lemegy a disznó ára s akkor bizony beleszalad a madzag, de hát ha az ember előre tudná, hogy elbukik, inkább leülne. A ki mer, az nyer, ha félsz, meg nem élsz, azt tartják; ez olyan mesterség, hogy egyszer hoz, más-szor visz. Alkudozás közben szokta is a kupecz mondani, hogy ő jobban tudja, mit ér a disznó, mert már sok pénzt vesztett rajta. Biztatja a vevőt, hogy ő nem tart rossz jószágot, hogy tízszeres árért sem venné fel a szidást, ötöt nem köpik szemén csalásért. Szerencsét nem adhat, de jószágot jót ad. Azért az árért pedig szót se tegyen, nem pénz az azért, abból nem engedhet, mert akkor mintha

csak a kezéből hajítaná el a pénzt. Annyira lejegyezte, csak-hogy éppen pénzt lásson, nincs haszna. pénzért pénzt cserél. A mult hetivásáron a háta mögül is eladhatta volna annyiért. A vevő pedig csak iszonyodik, kimondani is sok, a milyen drága a disznó. Ahhoz az árhoz még csak szólni sem lehet, senki sem ellensége a pénzének. Annyiért gazdája lesz, a hogy kérte, adja oda, szívesen kéri. Alkudozás közben sok midenféle tréfa esik, a kupecz biztosítja a vevőt, hogy nem csalja meg igazán, ha kis malaczt árul, azzal biztatja, hogy egy esztendő múlva is visszaveszi az árért, a vevő pedig azzal áll elő, hogy ő nem korpával fizet, hanem pénzzel, bár ha azt eladná, azért is pénzt kapna. A korpa ugyanis rendesen nagyon olesó szokott lenni, nem mindig olyan nagy úr, mint mostanában. Miután kettőn áll a vásár, az egyik valamit enged, a másik még ígér rá egy keveset s hosszas alkudozás után többnyire meg-egyeznek valahogy. Van úgysis, hogy valami hunczut kihallgatja az alkut és mikor a másik elmegy, mintha nem kellene neki, azonnal felcsap. Kap is az azután «hideget is, meleget is», van nagy veszekedés, már olyankor nem azt mondják egymásnak, hogy lelkem galambom, hanem ugyancsak húzgálják le egymásról a ködmönt (ez kölcsönös becsület-sértést jelent). Csapatos malaczból, ha néhány elkelt s ára szakadt, addig válogatnak, míg benne tart. A disznó eladása és vétele készpénzfizetés mellett történik, «ólba szóke», annyit jelent, hogy hitelbe nem adnak oda valamit, csak fizetés, vagy biztosíték mellett. Ha a jószág könnyen és jó áron elkelt, akkor jó vásár volt. De van olyan «ritka piac» is, mikor kevés a vevő, a ki van, kedvetlen az is, ha ígér valamit a jószágért, már szalad is. Sokszor a tenyésztőt meg sem kérdik, miért hozta be jószágát, mit akar vele, vissza kell hajtani. Ha ilyenkor tudakolja valaki, hogy milyen vásár volt, bizonyosan az a felelet: «Jó vásár volt, nem vertek meg». Olyan fél-kedddel van az ember ilyenkor, mert nem ütött be a számítása, előre tudja, hogy az asszony is nagyon nyelvel, hogy elhibázta a sort; lesz lecke elég, ebbe már szinte beletörődik, már mindegy akár pofon, akár nyakon, úgysis csak nyelvelevest eszik.

Ha már hízonak valóra tett szert a szegény ember és elesége is van, a mivel meghízlalja, akkor bizhat hozzá, hogy az éven át szükséges húst és zsiradékot maga előállítja s nem kell azt drága pénzen a piacon megvenni. A hizlalás nem egyformán megy, van annak gyorsabb és lassúbb módja. Téli hízonak valót rendszerint kukoriczatörés után fognak be, nyári hízonak valót kora tavasszal, ezt pedig többnyire eladásra hizlalják. Leginkább félesztendő malaczt hizlalnak, öreg disznót csak akkor, ha már tenyésztésre nem alkalmas. A paraszt ember többnyire gyorsan hizlal, kivált a tanyás, kinek jószága úgyis feleházban van, mert a legelőn is folyton kapott eleséget. A jó ételű malaczkok hamar hízásnak indulnak, olyanok, mint a pók, nőnek is, híznak is, szinte napról-napra javulnak, fényesedik a szőrük. Az öreg disznó már nem nő, hanem mindjárt rakódik, nagyon fog rajta az eleség, naponta elvesz egy kilót is. A malaczkokat három hónapig, öreg disznókat négy hónapig szokták ilyen módon hizlalni, akkorra egészen megjavul, de ha nem egészen érett is, el kell adni, vagy megölni, mert ennyi időre rendesen elveszti étvágyát. Ezen hizlalási mód mellett a hizó nem igen szokott elsőrendű lenni, nem elég zsiros, mert hamar fel van fuvatva és ezért a piacon pár fillérrel olcsóbb. A mellett az ilyen hizlalásnál nagy vigyázat kell, mert a jószág hamar csömmört kap, ha túlságosan étetik, étvágyát elveszti, a csömör sokszor a lábába áll, úgy hogy a jószág egészen leromlik.

A rendszeres hizlalás, melyet nagyobb gazdaságokban és uradalmakban folytatnak, rendesen félévig tart. A sertéseknek eleinte keveset adnak s apródonként arányosan szaporítják eleségüket, így a hizlalás biztosabb és a kövér sertés elsőrendű lesz, mert inkább zsirra hizik. Kivételesen még hosszabb ideig is hizlalnak, különösen malaczkokat esztendeig is. Cs. B. szentesi szegény emberből lett hizláló minden ősszel 25—30 drb félesztendő malaczt szokott befogni és következő őszig hizlalja. A hány kilogrammot nyom a malacz, annyi dekagramm eleséget kap egy etetésre, eleinte korpát, később darát. Jól berendezett és felszerelt hizlálója van, saját állatmázsáján minden hónapban

megméri a malaczokat s a mennyivel nehezebbek, abban az arányban szaporítja eleségüket. Meghíznak két vagy harmadfél mázsára is, a mellett folyton jó marad a lábuk és soha sincs baja a jószágnak, mert az embernek kezében van a gyepelője. Senki meg nem állja szó nélkül, a ki látja: «de jó volna kétszer eladni, harmadszor megtartani». El is kel az ilyen jószág mázsánkint nyolcz-tíz forinttal is a napi áron felül, mert csupa zsír, ha pedig nincs jó ára akkor, mikor esztendő, még tovább lehet hizlalni pár hónappal. Hallottam, hogy néhány év előtt a budapesti sertéspiaczra olyan csodaállatokat hozott egy komáromi gazdaember, melyek darabja négy mázsásnál is több volt, másfél évesek voltak, mikor befogta és 14—16 hónapig híztak. Ilyen hizlalás különös gondviselést kíván, a ki azt folytatja, az mással nem is foglalkozhatik, de nyugodtan is van, mert ha így hizlal, száz korona haszna is szokott lenni egy-egy malacson.

Általában el lehet mondani, hogy az állattenyésztés és hizlalás mostanában a jó értékesítési viszonyok folytán szép hasznot hajtott, ebből a szegény ember is jócskán félre tehetett s így helyzete sokat javult. A megyében lévő pénzügyintézetek betétei leginkább az alsó néposztály megtakarított pénzéből szaporodnak. Különösen a tanyásokat nagyon felszülte az utóbbi öt-hat esztendő, nem is tanyás, ki nem tud összetenni két-háromszáz forintot. Hogy milyen szépen gyarapodtak, azt tanyásváltozáskor látja a gazda, némelyik kicsit irigylis is, hogy egy kocsi-val jött oda a tanyás, nem volt se kenyere, se fedeléke, mikor pedig elment, öt kocsin se győzte elvinni a holmiját és kukoricáját. A gazdasszony is emlegeti, hogy nem volt a vaczkában egy párnája a tanyásnénak, mikor odajöttek, most pedig két vetett ágya van. A hurczolkodás az új gazda igáján történik, a tanyások és a gazdasági cselédek nagyobb része szeptember 29-én, Szent Mihály-napkor változtatja helyét, a miért is október első hetét a szegény ember hetének nevezik. Sok helyen a béresek és kocsisok újévkor változnak, gulyást András-napig, november 30-ig vagy beszorulásig, juhászt Demeterig, október 26-áig szoktak fogadni.

Hogy mennyi lehet évenként egy tanyás jövedelme jószág-tartásból, azt bajos megmondani, azért is, mert egyik helyen a disznón kívül csak tyúkot tarthat, másik helyen mindenféle aprójószágot, de azért is, mert nem mindig egyformán sikerül a tenyésztés és az értékesítési viszonyok is nagyon különbözök. Kivételesen rámehet a bevétele kétezzer koronára is, ha mindenféle jószágot tarthat, de rendszeren ennek csak fele s van úgy, hogy még annyi sincs; kiadása is elég sok van, annak összege is különböző a jószág számához és az eleség árához képest. A jószágnevelőket mindig sok baj és veszedelem fenyegeti, állatbetegségek és járványok pusztításai miatt is. Hogy csak a szegény ember jószágainál maradjunk, igen sok sertés elhull sertés-orbáncz és sertésvész következtében, az előbbi betegség ellen oltással valamennyire lehet védekezni, de a sertésvész ellen javasolt szerek még eddig teljesen hatás nélkül maradtak. A baromfit is sokféle betegség pusztítja, melyeknek többnyire oka is ismeretlen, nemhogy orvossága volna. Megtörténik, hogy némely tanyában a tanyás összes jószága elpusztul a legnagyobb ügyelet mellett is; magam is tudok ilyen esetet. Sírt a szegény asszony, mint a záporosó, meg lehetett volna fürösztelni könnyeiben, de a férfi könnye is kicsordult, mikor az esetet elpanaszolta. Jó szerencse, ha a szegény ember már annyira megelőzte magát, már annyit összecsepergetett régebben, hogy jószágot állíthat. Az alföldi tanyarendszer nagy előnye, hogy a járványok nem terjednek oly könnyen, mint a községekben, mert a jószág el van különítve, de azért sokszor nagyobb területen lép fel a járvány s mindenütt kiveszi a vámot. Az állattenyésztésnek még a járványoknál is többet árthat néhány száraz esztendő, mert az ilyenkor nemhogy haszonhajtó volna, hanem tetemes veszteséggel jár. Ha nincs legelő, széna alig terem és más szálas takarmány is kevés van, akkor a szavasmarha, ló és birka ára hanyatlik, ha pedig a kukoriczatermés gyenge s a kukoricza drága, akkor a sertés ára esik rohamosan, a baromfi ára mindkét esetben csökken. Ilyenkor még fütyülésért is lehet malaczat kapni, fias tehenet is mindenki úgy vesz a vásáron, a hogy' akar. Sok gazda

csak a legszükségesebb igavonó és tenyésztőjóságot hagyja meg ilyenkor, a többtől bármi áron szabadulni igyekszik, vendéget nem tart, ezen elnevezés alatt a növendékjóságot értik és mindent, mi közvetlen hasznót nem hoz. Érdekes példa erre nézve, hogy ha a sertés ára nagyon alacsony, újévkor temérdek kis malaczt fogyasztanak el pecsenyének, ha azonban drága a malacz, akkor ennek nagyobb része megmarad. Ha a hízó megfiadzik, el szokták hányni alóla a malaczkokat, de megtörténik, hogy gummicsövön itatják tejjel, mégis felnevelik, ha jó ára van. Az alacsony árak hatása alatt a jóságállomány nagyon megesikken, igen sok jóságot visznek külföldre, illetőleg a közös vámterületen kívüli országokba a rendes árnál sokkal olcsóbban. Ennek következtében a fogyasztás szükségletét akkor sem lehet kielégíteni, mikor már az állattenyésztésre nézve kedvezőbb évek következnek, mert először a beállott hézagokat kell kiegészíteni. Így szüli a nagy olcsóság a drágaságot s ebből is látszik, hogy a fogyasztásra nézve sem igazi haszon, ha a gazdák kénytelenek jóságaikat elpredálni, hanem a tenyésztőnek meg a fogyasztónak egykep a rendes, állandó ár áll érdekében. Miután a nagy árcsökkenés és az ennek nyomában járó szertelen drágaság rendesen a szűk takarmánytermés következménye, e bajok leginkább a szárazság elleni sikeres küzdelemmel háríthatók el. Különösen nagy veszedelemmel jár a szárazság a magyar Alföldön, hol a legelők túlnyomó részének szikes talaja van, mert csak az ilyen földeket hagyták meg legelőnek. Az ilyen mező füve rendkívül tápláló, azt tartják, hogy ha csak a sziket nyálja is a jóság, feljavul rajta; természetesen nem áll ez a szó szoros értelmében, de jó időjárás mellett van e legelőkön fű is elég. Tavasszal és ha esős ősz van, olyan a gyep, mint valami szép zöld szőnyeg, vagy a mint a nép sokkal szebben mondja, valósággal «örömmező», «selyemrét». A szikes föld, különösen a parlag, némely évben szikfűvel fordul fel, ez, mint gyógynövény, kereskedelmi forgalom tárgya, melyet évről-évre emelkedő mennyiségben visznek külföldre. Nagyobb gazdaságokban feliből szedetik erre a célra készült szedővel, kigazda maga és családja szedi;

könnyű munka, szedheti a legkisebb csimotája is, a virágportól sárga a lábuk, mint a méheké. Mikor sok szikfű van, ügyes munkás öt-hat koronára is rádolgozik naponként a saját részére, ha szép virágot szed és érti a vele való elbánást. Lányok is kereshetnek négy-öt koronát, örömet dolgoznak s a keresetből jut selyemkendőre való is az ünnepre. Mondogatja is, a ki hozzájuthat ilyen keresethez, hogy az Isten kirendelte, kipanacsolta nekik ezt a kis keresetet, úgy sem terem a szik sem kukoriczát, sem burgonyát. A szikfűszüret csak pár hétig tart, a virág hamar elsül, elszór, kivált nagyon forró időben. A szikes legelő is csak úgy tartós, ha időnkint hasznos eső áztatja, kivált, ha jó nevelő idő van utána, sokat használ az is, ha jó harmatok járnak. Hogy a harmat a mi száraz éghajlatunk alatt milyen fontos a növényekre nézve, semmi sem bizonyítja inkább, mint az a szólásmód, hogy ha valakinek a kezéről más valami jó üzletet elüt, így panaszkodik: «elcsapta előlem a harmatot». A nyári melegben, de ha a tavasz esőtlen, már előbb is kiszárad, elsül a mező, az idő eszi meg, nem a jószág s ekkor igen sivár, vigasztalan képet mutat.

Ég a nap-melegtől a kopár szik sarja,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta.
Nincs egy árva fűszál a torsi közt kelőben.
Nincs tenyérszi zöld hely nagy határ mezőben.

Így írja le a magyar Alföld nagy költője: Arany János a szikes mezőt *Toldi* első énekében. Ha szárazság van, bizony a szikes legelőt csak bibicz-koczogónak, keserves életű síkvári pusztának hívják, mely csak arra való, hogy a föld lyukas ne legyen. Nem segíthet ilyenkor más a szegény emberen, csak jó nagy záporosó, kívánják is, bár olyan eső lenne, hogy a vadkacsa csak guggolva tudna szállni az ég alatt, a mi azonban nem valami özővizet jelent, mert a vadkacsa mindig guggolva repül. A legelők és rétek kiszáradásának meggátlása régi törekvés és rendszerint az öntözést ajánlják segítség gyanánt. Egyes helyeken jó eredménnyel létesítettek is rétöntöző vízműveket, arra nézve azonban, hogy általánosságban és haszonnal meg-

valósítható-e a magyar Alföld öntözése, nagyon megoszlanak a vélemények. Egész irodalma van e kérdésnek, melyel azonban itt nem foglalkozhatom bővebben, csak annyit említek meg, hogy legújabban Kvassay Jenő földművelésügyi miniszteri tanácsos kimutatta, miszerint a Tiszában nyáron, mikor az öntözés legszükségesebb volna, oly kevés a víz, hogy az nemhogy az egész Alföld, de még a csekély területű Csongrád vármegye öntözésére sem volna elegendő. De ha műszakilag völgyzáró gátak segítségével lehetséges volna is az öntözés, gazdaságilag kivihetetlen a mi viszonyaink között, mert a nálunk termelt gabonafélék és kapásnövények csak ritkán kívánják s csak igen rövid ideig bírják az elárasztást, a legelők pedig, melyeket rendszeresen öntözni kellene, többnyire partos helyeken vannak, ezen csekély értékű földekre pedig felfelé vezetni a vizet nagyon költséges lenne. A szárazság elleni küzdelmet tehát nálunk még hosszú ideig nem az öntözés útján, hanem más módon lehet és kell is folytatni. A szántóföldeken az újabb tudományos talajművelés célja a talajnak oly kedvező physikai állapotba hozása, hogy a nedvességet megtartsa, az esővizet magában felgyűjtse s gyorsan eltűnni ne engedje. Hogy a vetőmag minél biztosabban kikeljen, gyorsan fejlődhessék, az eddigi átlagos termésnél jóval nagyobb hasznot adjon, azt az amerikai Campbell tanár által kitalált tárcsás borona, magháztömörítő és más gazdasági gépekkel igyekeznek az északamerikai esőtlen nyugoti államokban elérni és ezen gazdasági eszközökkel már hazánkban is figyelemre méltó kísérletek történtek egyes nagyobb uradalmakban, A gazdasági cselédek eleintén nem szerettek bibelődni az újfajta gépekkel. Fechtig Imre báró, ki ezen általa jó magyarsággal sodrónak és tömködőnek elnevezett új gazdasági gépekkel való érdekes kísérleteit a *Köztelek* 1909-iki évfolyamában ismertette, írja, hogy mikor béresétől kérdezte, mi is a neve annak a gépnek, a melyikkel dolgozik, ez így fakadt ki: «Ez bizony, uram, időtöltő». Kiszgazdáink is idegenkednek az újfajta gazdasági gépek beszerzésétől, egyrészt azok drágasága miatt, másrészt kételkednek a sikerben, mert a földművelés olyan mesterség, a

melyikben mindig csak inas az ember. A szikes legelőkön és réteken aránylag kevés költséggel meg lehetne a téli nedvességet, a hólevet s a tavaszi esőzések vizét tartani. A szikes földnek megvan az a rossz tulajdonsága, hogy a vizet nem bocsátja át az altalajba, úgy áll benne, mint a pohárban s csak elpárolgás útján fogy el lassankint. Ezen hibát javunkra fordíthatjuk, ha a legelőt körülgátoljuk, hogy a víz le ne szaladjon róla s a földet több helyen kaliczkázzuk, hogy a partok ne vethessenek sok vizet a laposokra. Eddig mindenki azon igyekezett, hogy földjéről minél előbb leereszthesse a vizet, a partos legelőkről leszaladt magától, holott annak lefolyását gátakkal kellene megakadályozni, akkor a csatornáknak sem duzzadna meg a víz, nem öntené el a szántóföldeket s a mi itt mégis össze-szalad, azt szépen sorjában le lehetne vezetni. Ha a legelőn vizet foghatunk, a mező tavasszal gyorsan nő s mikor a víz lassankint elpárolog, a kövérebb helyeken jó kaszáló, a gyengébbeken buja legelő marad utána, mely nyár közepéig szép zöld marad és ezen a jószágot tarlószabadulásig kis segítséggel el lehet tartani, «ki lehet tájékozni». A szükséges gátak és kaliczkák elkészítése nagyszabású öntözőművek berendezéséhez képest aránylag csekély, de azért az egyes birtokosokra nézve elég terhes kiadással jár. Több évi adómentesség és a belvízszabályozási költségek alól való felmentés ezen hasznos befektetéseket nagyon előmozdítaná, más állami segítségre nem is volna szükség. Ha az alföldi legelők ekként át lennének alakítva, a szárazság sokkal ritkább és sokkal kevésbé fenyegető veszély volna, mint jelenleg s ebből úgy a gazdának, mint a szegény embernek, de az egész országnak is mérhetetlen haszna lenne. Mert jó legelők és kaszálók, sok takarmány és takarmánynak való gabona termése az alapja az állattenyésztésnek. A legelők nagy fontosságát az állattenyésztés érdekében és különösen a községi legelők szükséges voltát már tizenöt évvel ezelőtt fejtegettem *Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság* című művemben. «Olyan fontosságot tulajdonítok annak, hogy minden helységnek legyen községi legelője, hogy azok érdekében, melyek azt a maguk erejéből meg-

szerezni képtelenek, az olcsó kölcsönnel vagy más módon való állami támogatást is szükségesnek tartom és e tekintetben, de csakis ez egyben, a kisajátítástól sem riadnék vissza.» Azóta a törvényhozás is felkarolta a községi legelők ügyét és a kormány az állattenyésztés fejlesztéséről szóló 1908 : XLIII. törvény alapján bőkezűen támogatja a községeket legelőnek való földek megszerzésében oly módon, hogy a vételár kifizetésére felvett kölcsön törlesztéséhez, a mennyiben azt a jószágjárás jövedelme nem fedezi, az állam nagy mértékben hozzájárul.

A takarmánynövények termelésének emelésére és előmozdítására eddig édes kevés történt nálunk. Pedig az északamerikai Egyesült-Államokban a kukoriczatermés emelése érdekében történt intézkedések jó hatása ismeretes és világosan mutatja, mit lehet és mit kell tenni ez irányban. Az amerikai gazdák a kukoriczát tartják a gabonafélék királyának (corn is king), vagyis azok közt a legelsőnek, a leghaszonhajtóbbnak. Ezért a kormány nemzeti kukoriczakiállításokat rendez a termelés fokozása érdekében, melyeken a legtöbb és legszebb kukoriczát termelő gazdákat nagy díjakkal jutalmazták; vannak 25,000 koronás (ötezer dolláros) versenydíjak is. Ezen kiállítások módjára az Országos Gazdasági Egyesület 1913 márczius havában nálunk is országos kukoriczakiállítást rendez. A kitüntetett farmerek a díjat nyert kukoriczacsöveket árverésen adják el, hol azokért mesés árat kapnak, nem egyszer száz dollárnál is többet egy csőért. A gazdafiúk részére téli tanfolyamokat rendeznek az egyes államok és egy egy hold földet adnak rendelkezésükre, hogy azon kukoriczát termeljenek, a kik a legszebb eredményt érik el, azok aranyórát, vadászfegyvert, hátaslovat, automobilt, szóval a fiatalság szemében igen becses jutalmakat kapnak, a kitüntetést nyert fiúkat az Egyesült-Államok elnöke és a legelőkelőbb polgárok vendégül látják és minden jóval elhalmozzák. Így azután megtörténik, hogy a fiúk egy kis hold földön ötven hektoliter, tehát körülbelül harmincz métermázsa kukoriczát termelnek, a farmerek versenyében ennél még sokkal nagyobb terméseredmények fordulnak elő.

Ki sem lehet beszélni, hogy nálunk, hol a kukoriczát a szegény ember termeli, mint feles, vagy harmados, mily üdvös hatása lenne az ilyen díjazásoknak úgy a felnőttek, mint a húsz évesnél fiatalabb legények közti versenyeknél. Egész életére büszke lenne az a fiú, a ki ilyen díjat nyert s nagyon valószínű, hogy éppen ez által egész életére szorgalmas, jó munkás válnék belőle. Kivételesen rossz kukoriczatermés esetén a külföldi kukoriczára vetett, különben is elég mérsékelt vám elengedése is szükségessé válhatik a mezőgazdaság érdekében, mert a főfeladat ilyenkor az állatállomány megőrzése. A vám ideiglenes felfüggesztésén kívül a legmesszebbmenő szállítási kedvezmények megadásától sem szabad visszariadni, csak hogy a jószágoknak potom áron való elkótyválását meg lehessen akadályozni. Ilyen években az állam a tenyésztők között olcsóbb takarmányneműeket és korpát is szokott kiosztani. Se szeri, se száma a gazdasági testületek és szövetkezetek részére biztosított állami támogatásnak, azonban ezen kedvezményekben eddig csak a kisgazdák részesültek, sokszor a nagyobb termelők is, de a szegény ember sohasem kapott segítséget. Ez pedig nagy igazságtalanság s kívánatos, hogy ezentúl az ilyenfajta támogatásból a szegény ember se legyen kizárva. Szintoly jogos követelmény, hogy az állam által a tenyésztők közt kedvezményes áron kiosztott olyan tenyészállatokból, a melyeket a szegény ember is szokott tartani, neki is jusson. A mint a gazdasági egyesület tagjai részére takarékpénztári kölcsönöket eszközöl ki fajjóság beszerzése céljából és a kamatok egy részét az állami támogatásból az egyesület fizeti, ép úgy a munkások egyesülete is közvetíthetné tagjainak a fajjóság beszerzését, ezen célra kölcsönt vehetne fel, úgy, hogy a kamatok egy részét az állam fizetné. A tenyészjószágok biztosítását, legalább is azon időre, míg a beszerzésükre felvett kölcsön törlesztve nincs, kötelezővé kellene tenni, általában szükséges volna az állatbiztosítás terjedését előmozdítani és ez által a mostaninál jóval alacsonyabb díjtételeket lehetővé tenni.

Kívánatos volna az állategészségügy további fejlesztése, különösen a kötelező oltás elrendelése oly állati betegségek

ellen, melyeknek már kipróbált ellenszere ismeretes. Ez azonban csak úgy volna lehetséges, ha oly esetekben, midőn valamely állat az oltás következtében elbull, ezért a tulajdonos teljes kárpótlásban részesülne. Ha kellő gond lesz az állattenyésztés előfeltételeire, bizonyára lehetséges lesz nálunk annyi jószágot tartani, hogy a fogyasztás igényeit külföldi behozatal nélkül is ki lehessen elégíteni. A régi időben, mikor a hús még nagyon olcsó volt, csak fűvön volt érdemes szarvasmarhát hizlalni, legfeljebb olyan ökröket daráztak, a melyek már igavonásra nem voltak alkalmasak, az ilyen vén jószág hizlalása rendszeren veszteséggel járt, vagy az ökör ára, vagy az eleség veszett oda. Most más pennával írunk, a magas húсарak lehetővé teszik a rendszeres hizlalást és különösen a nagybirtoknak ez egyik legbiztosabb jövedelmi forrása. Az állattenyésztés mindenestre sokkal inkább az ember hatalmában van, mint a gabonatermelés, mert sokkal kevésbbé van kitéve az időv szontagságainak. Szükséges előfeltétele azonban a belföldi tenyésztés védelme, a mi nem jelenti a külföldi származású állati termékek teljes kizárását, hanem csak olyan vámvédelmi intézkedéseket, melyek mellett kellő számú jószág tenyésztése és hizlalása éppen az által van biztosítva, mert az haszonhajtó és érdemes vele foglalkozni.

III.

Természetes, hogy mindenki nem lehet állattenyésztő és hogy az állattenyésztés nem is tartja el az egész ország munkásnépét, de még az összes mezőgazdasági munkásokat sem. De van még több más olyan foglalkozás, melyben a szegény ember azon kívül, hogy dolga után rendszeren megélhet, még félre is tehet valamicskét öreg napjaira. Ilyen például a szőlőművelés a nagy kiterjedésű alföldi homoki szőlőkön. Ezen földeken még egy emberöltővel ezelőtt is mindenütt nyájakat és gulyákat legeltettek a pásztorok, ha volt is szőlő a községek közelében, a homoki vinkóról nem sokat tartottak. Még akkor a homokot akácza ültetéssel ajánlották megkötni és hasznosítani. A jeles borok a hegyek

és dombok déli oldalain termettek, de sok helyen síkságon is volt jó szőlőtermő föld. A régi jobbágyok gazdálkodásának a szőlő jelentékeny részét tette; az olesó gaboná-
arak idejében majd csak olyan fontos volt, mint a búza. Innen van, hogy igen sok vidéken a nép átaljában eléggé ért a szőlőtermeléshez, még most is szívesen foglalkozik vele. Jó vörös bor termett hajdanában a szentesi szőlőkben, a csongrádi karczost is sokan kedvelték, még híresebb volt a hódmezővásárhelyi aranyági szőlők bora. Ezt már a szőlő neve is mutatja, mert aranyos, arany jelzőt a magyar ember csak a legjobbra, legszebbre szokott alkalmazni. Például a szentesi határ főbb részeit a régi világban termékenysé-
gük és akkori állapotuk szerint így nevezte el a nép: »arany Tőke, boldog Ecsér, szegény Dónát, kocza királyság»; van-e szebb hasonlat, mint a melylyel a fiatal gazda nagy bánatában kedveséről megemlékezik: »A tanyája fekete gyász — De a rózsám arany kalász». A Károlyi grófok egykori meg-
gazdagodott halász bérlőjét Nagy András Jánost, ki később Hódmezővásárhelyen saját költségén az első ártézi kút-
at fúratta, az uradalmi tisztartó, mikor a haszonbért behozta, tokaji borral kínálta meg. Gondolván, hogy ilyet még nem ivott, tudakolta tőle: »Hogy ízlik ez a bor Nagy András János uram», mire ez csak ennyit felelt: »Hát bornak bor, de nem ám oda, a hol az aranyági!» Mikor a híres régi szőlőket a phylloxera országszerte kipusztította, akkor kez-
ték az Alföld több homokos vidékén a szőlőt nagyban ültetni, Kecskemét, Szeged, Szabadka, Nyiregyháza, Tisza-
földvár vidékén ma már óra számra utazhat az ember és szőlőnél, gyümölcsnél alig lát egyebet. Még sokan emlékez-
nek, mikor Kecskemét környékén 20 forint volt egy hold homok ára, sok ezer holdat lehetett volna kapni, »ha lett volna bolond, a ki megvegye», de csak néhány évtizeddel előbb is 40—50 forint volt egy hold homok. Ma már a jótalajú szőlőföldért Tiszaföldváron holdanként 1500 koro-
nát is megadnak, Dorozsmán 2000 koronát is. Kecskemé-
ten az 1906. évben elárúsított városi homokföldek 1800 koronáig is elkelték. Pest vármegyének a vasúttól kissé távolabb eső részein 400 koronáért holdanként még lehet

kapni szőlőnek alkalmas földet, de a vasúthoz közel eső szőlőföldek ára kétakkora, Orkényen pl. 800 korona holdja. Ez a nagy áremelkedés megsokszorozta az illető község határának értékét és általa maga a község is felvirágzott, meggazdagodott. Kecskemét város, melynek határa 240 ezer hold, s ennek negyedrésze a város saját birtoka, a szőlőművelésnek köszönheti felvirágzását, az tette a Duna-Tisza köze hatalmas metropolisává, hogy a homokföld ára ily hihetetlen magasra felszökött. Nagy hasznát látták ennek a régi birtokosok, azok is, kik földjüket soha nem álmódott áron elparcellázták, de még inkább, a kik maguk beültették. Az ilyen szőlősgazda tökéletesen meg van elégedve a világ sorával, nem irigylí a híres gazdag embereket, bankárokat, bankigazgatókat, «mit ér az életük, ha nincs szőlőjük a Szarkásban». Egyik nagyobb szőlőbirtokos azt szokta mondani, hogy ha volt Paradicsom, az csak homokon lehetett. Jól járt számtalan szegény ember is, ki még az olcsó világban néhány hold homokot vett, azt maga megfordította, beültette s családjával együtt megművelte. Az ilyenek, mivel mostanában jó ára van a bornak, egész kis urak, ha a termés jól beüt. Mert kellő sortávolságban ültetve és jó művelés mellett a homoki szőlő sok és jó bort terem és nagy jövedelmet ad.

A csemege-szőlőből, valamint különféle gyümölcsből némely vidéken sok pénzt vesz be a nép, még a faaljából is mindennap garasol a szegény asszony, ha a piacra viszi. A hol sok a nemes gyümölcs és jó vasúti közlekedés is van, ott rendszeres gyümölcskereskedés és kivitel fejlődik mint pl. Nagymaroson, Kecskeméten, Nagybányán, hol csemege-szőlőből, almából, barackból temérdek pénzt árúlnak a termelők. Ilyen helyeken a gyümölcs és szőlő csomagolásához is értenek a munkások, úgy hogy az messze földre minden hiba nélkül szállítható. Bortermő vidéken igen sok szegény ember él meg, mint szőlőkapás. Két hold szőlőben egy ember egész éven át megtalálja dolgát, de attól mégis aratáskor részes is lehet és kukoricaföldet is munkálhat. A kötözésnél, kacscsozásnál családja is segíthet, felesége és nagyobb fiai a kapálásnál is. Nincsen is

kivándorlás a szőlőtermő vidékekről, sőt a lakosság természetes szaporodás által is, új települők beköltözése által is számbelileg folyton gyarapodik. Igen nagy fontossága és jövője van hazánkban a kereskedelmi forgalom tárgyát tevő és ipari feldolgozásra alkalmas növényeknek is. Ilyen például a czirok, melyet Orosháza környékén és Csanád megyében nagyban termelnek és sok száz vasúti kocsival adnak el évenként. A czirokból kötött söprüket is egész kocsirakományonként szállítják a vasúton Orosházáról.

A komlótermelés jelentékeny emelkedésére is lehet számítani. Az 1912. évi világtermést 875,000 métermázsára becsülik, a mely mennyiség háromszáz millió hektoliter sör előállítására elégséges. A közös vámterületen mintegy 26 millió hektoliter sört gyártanak, mihez 75,000 métermázsa komló szükséges, a többi kivitelre kerül. Ez évben Ausztria 160,000 métermázsát fog kivihetni, Magyarország is 30,000 métermázsán felül. Miután e cikkben készletek nincsenek, a kereslet elég élénk. A komló ára a közös vámterületre a saazi komlópiacz árai szerint alakul, hol az elsőrendű komló ára négyszáz korona körül ingadozik 50 kilogrammonként.

A sör-fogyasztás és gyártás világszerte mindig fokozódik, a komlótermelésnek is lépést kell ezzel tartani. A komló legjobban a fekete homokföldben terem meg, ilyen talajú, komlótermelésre alkalmas föld igen sok van az országban. De most még csak kevés helyen vannak a komlótermeléshez értő gazdák s abban gyakorlott munkások, azért nem terjedhet gyorsabban a komló művelése. Újvidék és Bresztovác környékén úgy uradalmak mint kisgazdák foglalkoznak a komlótermeléssel s éppen ennek következtében a földek ára nagyon emelkedett, egy katasztrális holdért négyezer koronát is megadnak; beállítása 1300—1400 koronába kerül. Mindamellet s ellenére a szükséges nagy beruházásoknak, a befektetett tőke 20 százalék jövedelmet is meghoz, mert az első évben két, később hat-nyolcz métermázsa komlót is megterem egy kat. hold föld. A dohánytermelés is jóval nagyobb jövedelmet ad a rendesnél s még nagyon fejlődőképes, néhol a legjobb dohánytermő vidéken

sem ad az állam termelési engedélyt a csempészet megakadályozása végett.

Nagyon terjed újabb időben a cukorrépa termelése is, a fogyasztás és a kivitel emelkedése folytán egyre újabb gyárak keletkeznek az alföldön is, bár ez száraz éghajlata és az ormányos bogár korai fellépése miatt cukorrépának nem igen alkalmas. A vele járó pepecselő babra munkát népünk még nem szokta meg, ezért sok helyen idegenből hozatott, huzamosabb időre felfogadott munkások végezik a cukorrépa művelését. Van néhány olyan gazdasági növény is, melyet a múltban sokkal inkább termeltek nálunk, mint jelenleg. Ilyenek például a repce, a kender és len, melyek termelése a nagy külföldi verseny, illetőleg a vámvédelem hiánya miatt az utóbbi évtizedekben már nem járt haszonnal s azért igen sok helyen felhagytak vele. A mostani magasabb árak mellett újra kezdik termeszteni ezen növényeket, kivált nagyobb gazdaságokban, de mivel most az ár mindig bizonytalan s a külföldi terméstől függ, régi nagy jelentőségüket csak megfelelő vámvédelem mellett nyerhetik vissza. Az országnak több vidékén a konyhakertészet igen jövedelmező népfoglalkozás és pedig vidékenként különféle fontosabb konyhakerti növények termesztése van leginkább felkapva és elterjedve. Híres például a szegedi paprika, mely Szeged határában és környékén áradmányos folyami iszapolt földeken terem, melyek sok homokot is tartalmaznak, de jó paprika terem a homokos földeken is. Jelenleg mintegy négyezer holdon termesztenek paprikát, melyből kétezer család él meg. A paprikatermesztés palántaneveléssel kezdődik, melyet a kétszer-háromszor szántott földbe úgy ültetnek ki, mint a dohánypalántát, május végén egy-egy jó eső után, vagy ha az eső elmarad, vízzel ültetik. Az ültetés igen sok dologgal jár, néha egy hold földre 20—25 napszám is rámegy, igaz, hogy a férfiakon kívül nők és gyermekek is dolgoznak benne. A paprikát kétszer kapálják, harmadszor töltögetik, erre ismét rámegy összesen 15—16 napi munka holdankint. Ha jó a termés, 200—250 füzér is megterem egy holdon; a szegedi piacon, hol rendes kereskedelmi forgalom tárgya, két-nyolcz korona egy füzér pap-

rika. Egy hold földről a nyers bevétel 400 – 800 korona közt váltakozik, de több is lehet, a termelés összes értéke a 3.000.000 koronát is meghaladja. Négy-öt munkabíró tagból álló család három-négy hold paprikát szokott művelni, melyből 2000—3000 korona nyers bevétele lehet. Ezt még növelheti más munkával is, mert a paprikatermesztés nem foglalja el a család egész idejét s így a paprikatermesztők szépen kereshetnek s a maguk sorához mért jólétnek örvendenek. Miután a paprika termesztése igen sok munkával jár, az nagyobb birtokosnak nem való, hanem vagy a kisgazda saját földjén, vagy a mi a leggyakoribb, szegény ember haszonbéres földön termesztí. A paprikának való földért 120—200 korona haszonbért is fizetnek. Ezért sok-sok földtulajdonos őszi búza után a földjét paprika alá haszonbérbe adja, annál szivesebben, mert utána ismét jó búza terem. A nagy haszonbér a föld árát természetesen nagyon emeli, úgy hogy paprikának való földet 2000 koronán alul kapni nem lehet. A paprika feldolgozása erre a célra épült paprikamalmokban történik, Szegeden nyolcz nagyobb berendezésű, hat-tíz pár kövel ellátott malom és számos kisebb vízi- és szárazmalom dolgozza fel a paprikát, mely nemcsak az országban, hanem világszerte nagy keletnek örvend. A szegedi rózsapaprika sajátosága finom íze és illata, melyet az ad meg, hogy a paprikát kierezik és a többször megmosott maggal együtt őrlik meg. A szegediek nagyon vigyáznak paprikájuk jó hírére és a hamisítást, mi leginkább derczével és a selejtes fűrészporszerű paprika olajozása által történik, hét hónapi elzárással és 600 koronával büntetik. Újabban silány minőségű spanyol paprikával keverték, de mikor a hatóság erre rájött, az ilyen paprikát elkobozta és a Tiszába dobatta. A paprika mellett egy másik specialitása is van Szegednek és ez a tarhonya, melyet ámbár nemcsak Szegeden készítenek, mégis mivel innen van legnagyobb kivitele, mint szegedi tarhonya országszerte ismeretes. Mivel sokáig és könnyen eltartható, a tarhonyának nagy jövője van, mert alkalmas külföldi kivitelre is a tengerjáró nagy hajókon igen fontos és kedvelt ételmi czikk lehet belőle, ha a legénység és az utasok

hozzá szoknak. Megjegyzendő, hogy a szegedi tarhonyát, legalább azt, a mi gyárilag készül s kereskedelmi forgalomba kerül, egy napon sem lehet említeni a szentesi tarhonyával, bár tetszetősebb, mert geppel egyformára van gömbölyítve; elég szép sárga színű, de aligha a tojástól, hanem inkább azért, mert a sáfránt nem sajnálták tőle. A szentesi házi tarhonya nagyon jól ki van gyúrva, «ki van munkálva», szinte átlátszó, mint az üveg, ezért még ha színét sem látta a tojásnak, vagy ha csak a híréért vertek is bele egy-két tojást, jóízűen megeszi a szegény ember. A közönséges tarhonyába, melyet napon szárítanak, kilogrammonként egy tojást vernek, míg a finom tojásos tarhonyába négyet is. Ennek nem szabad a napon száradni, nehogy szép sárga színét elveszítse s igen nagy gonddal kell készíteni.

A közönséges tarhonya kilogrammonként egy koronánál valamivel olcsóbb, a finom tojásos tarhonyáért, ha eladásra kerül két koronát is elkérnek, ez üzletben nem is kapható. Egyik budapesti előkelő csemege-kereskedő maga és családja részére szokott rendelni, üzletében nem tartja, mivel a közönség nem fizeti meg, inkább olcsóbb gyári tarhonyát vásárol. Makón és környékén és az ország más vidékein is, például Derecskén, foghagymát és vereshagymát termesztene, de újabban sokkal több vereshagymát, mert azt általánosabban használják és sokkal több vereshagyma fogy, mint foghagyma. Makó vidékén a hagymát mind a nagybirtokosok, mind a kisgazdák termesztik, de mégis leginkább a szegény ember termeszti haszonbéres földön. A hagymatermesztésnek mai arányban való üzésére harmincz évvel ezelőtt kétségkívül Makó város képviselte adta meg az első lökést, midőn holdankint husz korona évi haszonbér mellett a város ezer hold földjét földnélküli lakosainak átengedte. Ezek terjesztették el a makói hagymát messze földön és megalapították annak hírét; a vásárokon a vevő mindig azt tudakolja az elárusítótól, hogy makói nagymát árul-e? Az évi bérleti összeg erről a harmincz év előtti 20 koronáról holdankint 200 koronára emelkedett fel úgy a városi, mint a magántulajdonban lévő hagymater-

mesztésre alkalmas, elsőrendű makói földeken s ugyanily arányban növekedett a földek ára is, mely ma holdankint nemcsak Makó határában, hanem a vele szomszédos összes határakban is felül van 2000 koronán. Makó környékén a földek 60 százaléka hagymával van beültetve; a földnélküli csanádmegyei ember egy-két hold földet szokott bérelni, melyet feleségével és gyermekeivel együtt mivel meg s mely jó termés idején holdankint 100—120 métermázsza hagymát ad. Mikor a hagymának ára van, egy hold föld évi összes hozadéka 1000—1200 korona. A hagyma ára nemcsak a belföldi, hanem sokkal inkább az olaszországi terméstől függ, mert az olasz hagyma fő versenytársa az észak-német és egyéb piaczkon a magyar hagymának. Épen az idén is nagy bajban vannak a hagymatermelők, mert Olaszországban, s azon országokban, a hova a hagymát szállítani szokták, nagy termés volt s azért az ár alig harmadrésze a hagyma tavalyi árának. Makóról a hagymát Berlinbe és az egész Németországba, Galicziába, Oroszországba, újabban Angliába és Franciaországba viszik ki hatalmas mennyiségben egész esztendőn át, melynek piaczaín ezeket csupán a nagybirtokosok értékesítik közvetlenül, míg a többi termelők az ő belőlük és a hagymakereskedőkből alakult különböző értékesítő szövetkezetek által adják el hagymájukat. Hogy mily jelentékeny összeg forog a hagyma-üzletben, mutatja, hogy a makói Népbank a rossz pénzügyi viszonyokra hivatkozva az 1912. évi hagyma-üzlet lebonyolítására egy millió államkölsön folyósítását kérte segélyképen. Nem kevésbbé híres és jövedelmező konyhakerti termék a nagykörösi uborka. Igen régi idő óta termesztik Nagykörösön, már annak is 25 éve, hogy Ausztriába és a külföldre nagy kivitele van.

Az utóbbi időben nagyon fellendült a kivitel, de a piaczi forgalom talán sohasem volt Nagykörösön olyan óriási, mint az idén. Majdnem kétezer vasúti teherkocsival szállítottak el uborkát, gyümölcsöt és főzelékféléit Budapest, Wien, Prága, Brünn, Lemberg, Kattowitz, Krakkó, Berlin, Lipcse piaczaiba és Oroszországba. Mintegy hatvan lengyel, ruthén, orosz, osztrák és német vevő személyesen eszkö-

zölte a bevásárlást, sok felsőmagyarországi vevő is volt, kik különösen zöldségféléket vásároltak. A nagykőrösi és kecskeméti piacon a forgalom éjjel villamos világítás mellett bonyolódik le egészen nagyvárosi módon. A mi az otthoni piacon el nem kel, azt a nagyobb termelő maga, vagy felesége vagy több termelő meghívottja árusítja el abban a városban, a hova az uborkát elszállították. A nagykőrösi uborka különlegessége, hogy vékonyhéjú, a mi nagy ritkaság s eddig csak néhány helyen sikerült ilyen termelni. Leghíresebb a znaimi uborka Morvaországban, de ide is sok uborkát szállítanak Nagykovácsról s mint znaimi uborkát adják tovább. Egyebiránt jóminőségű homokos barna, porhanyós földben termesztik és pedig nyirkos lapályos talajokban, de megterem magasabb fekvésű földekben is; itt kevesebb terem, de korábban. Nagyobb gazdák és birtokok cselédekkel vagy felesékekkel termesztik az uborkát, vagy pedig haszonbérbe adják vagyontalan családoknak. A feles és haszonbéres termelésnél a tulajdonos szokta a földet felszántani. Kisebb gazdák és haszonbérlők maguk termesztik családjukkal. Az uborka termesztése és értékesítése nagy munkával jár. Négy-szer-öt-ször meg kell kapálni s mihelyt teremni kezd, minden harmadik napon meg kell szedni, mert különben az uborka megsárgul és értéktelenné válik.

A föld haszonbére tízszer akkora, mint ennekelőtte; 15—20 koronát fizettek még nem is olyan régen egy kat. hold földért, ma pedig 150, sőt 200 koronát is megadnak uborkatermelésre alkalmas földért. Mindamellett ilyen áron is két-három holdat, sőt többet is haszonbérel egy-egy ember, mert holdankint átlag 800 korona értékű uborka terem, melyből tiszta haszon, illetőleg munkadíjban a haszonbérlőnek és családjának 600 korona megmarad. Az ár évenként a termés mennyisége szerint nagyon különböző, de ugyanazon évben is nagyon változó, a szerint, hogy nagy-e a kivitel külföldre és meddig tart. A korai uborkáért úgy június végéig darabonként két-három fillért, métermázsánként húsz-huszonnégy koronát is megadnak, később az ár mázsánként három-tíz korona között váltakozik. A föld

ára az uborkatermelés folytán nagyon emelkedett, most kétezer koronát is megadnak egy katasztrális hold uborkának való földért. Újabb kiviteli czikke konyhakertészetünknek a püszke (pöszméte), melyet kicsiben az ország számos helyén, nagyban, kiviteli czélra pedig Szentendrén, Szabadkán, Gyöngyösön termesztene. Jól állja a szárazságot és nagy előnye, hogy jóval aratás előtt bet terem, a mikor még a gazda és egész háznépe ráér vele bajlódni.

Holdankint körülbelül tíz mázsát terem és átlag kétszáz koronán felül lehet belőle árulni, tehát úgy fizet, mint a jó termő kukoriczaföld, azért szívesen foglalkoznak vele. Közönséges szántóföldben termesztik, ha egyszer beleállították, sok évig megmarad és munkálása csak két tavaszi s egy őszi kapálásból és a szedésből áll. A különben is távol álló bokrok közt babot lehet termesztetni, mi a jövedelmet még fokozza. A szentendrei határban jelenleg mintegy háromszáz kiscgazda foglalkozik pöszméte-termeléssel, kik körülbelül ötszáz hold földön 5—6000 mázsát termesztene, melynek egy részét hajón viszik a budapesti piacra, harmadánál többet Berlinbe és porosz Kattowitzba küldik 5—15 kilogrammos postai csomagokban. Németországban a zölden, éretlenül küldött befőzni való püszkét úgy kedvelik, mint nálunk a savanyított káposztát, érett korában nyersen ehető és többféleképen elkészíthető. Az ország több vidékén, a hol a talaj arra alkalmas, nagyban termesztik a káposztát és őszzel kocsikon viszik messze földre olyan helyekre, hol káposzta nem terem. Hetipiaczok alkalmával utczahosszat állanak a káposztás kocsik olyankor, mikor a télire való káposztát kádakba besavanyítva eltenni szokták.

A paradicsom termesztése is nagy jövedelmet ad, ennek Galicziába van jó kiviteli piacza. Mindinkább fontos kiviteli czikk kezd lenni a bab is, minthogy külföldön jó minőségénél fogva nagyon kedvelik. Némely vidéken kukoricza közt, máshol külön ültetik, kevés baj van termesztésével, jó tulajdonsága az is, hogy könnyen szállítható és jól eltartható. Újabban sok zöldbabot is szállítanak főként Ujvidékről az európai nagy városok piacaira. Más vidékeken dinnyét termesztene sokan, különösen híres a hevesi

dinnye. Hevesmegyében Csány, Hont, Verpelét, Erdőtelek faluk minden lakója ezzel foglalkozik, sok kisgazda termeszt, de még inkább bérlők, a haszonbér négyszögölenként nyolcz-tizenkét fillér. Uradalmak vagy haszonbérbe adják, különösen a Jászságban 100—120 koronájával holdját vagy feles munkásokkal termesztik. Ily módon nyolczszáz, ezerkétszáz koronát is használnak holdankint. A munkások ültetéskor a dinnye fészket compost-trágyával töltik meg. A hevesi földek ezen része fekete és sárga homok, de ezek búzát termő homokok, hamar felmelegedő, könnyűmunkálatú, nedvességtartó, vízátnemeresztő, agyagos altalajú földek. Erdőtelek, Csány állomásokról naponta legalább 20—25 waggon görögdinnyét szállítanak el, darabja ott helyben 10—30 fill. szokott lenni. Egy holdon 1800—2000 korona árú dinnye is terem.

Nagyban termesztik a dinnyét az ország több más vidékén is, például görögdinnyét Cegléden, Tiszaöldváron és sok más helyen. Sárgadinnye nagyon jó terem Fótón, Újvidéken és többfelé az országban egyes uradalmakban, hol a dinnyetermelés kertészek kezén van. A jó görögdinnye kitünő ízű és üdítő hatású, a finom fajta sárgadinnyének pedig oly remek íze és zamatja van, hogy esztendőök mulva is eszébe jut az embernek, de az ilyen fajták csak különös jótalajú földben teremnek meg és szakavatott kezelést, tenyésztést kívánnak. A régi kezdetleges módon termesztett dinnye, mint pl. a szentesi is, még a közönségestől is nagyon messze van, de azért a helyi fogyasztásnak kedvelt gyümölcse. A szegény ember reggelije nyáron néhány alma, vagy egy görögdinnye, az ebéd is sokszor csak sárgadinnye jól megpaprikázva, a kenyér mellé. A dinnye az ujonnan feltört gypet szereti legjobban vagy a feltört luczernásokat; a hol már volt dinnye, ott sok ellensége van, töragya stb. A földet ősszel felszántják és fohagymával beültetik, a haszonbért ebből kell kiárulni, a mit dinnyéből árulnak, az marad munkabérre és haszonnak. Tavasszal a hagymasorok közé ültetik el a dinnyemagot és pedig a görögdinnyét és sárgadinnyét jó messze egymástól, mert könnyen elfajzik. Éppen azért ubor-

kától és töktől is messze kell ültetni, nehogy a sárgadinnye uborkaüzű, a görögdinnye tök legyen. Dinnyeföldet négyszög-ölenként 6 – 10 fillérért szoktak haszonbérbe venni, így is szerencsés, a ki hozzájuthat, azért mondják a rosszkedvű emberről, hogy olyan, mint a kinek dinnyeföld nem jutott.

A dinnyeföld egy részében más veteményeket és mindenféle zöldséget termesztenek, ha jó idő jár és esős nyár van, igen sok szokott teremni s ősszel oly olcsó, hogy gyakran a földben hagyják egy részét, mert felszedni sem érdemes. Ha azonban szárazság van, akkor igen kevés és silány zöldség terem és rendkívül drága, megtörténik, hogy a fokhagymát nem koszorúval vagy csomónként, hanem fejenként árulják, sőt tudok rá esetet, hogy gerezdenként egy krajczár volt az ára; most a gyökér nagyon drága, szálanként 10—12 fillér, holott máskor egész csomót felényi árért is lehet kapni. Zöldségtermelőink öntözést nem alkalmaznak s így a termés nagyon is az időjárástól függ. Ellenben a bolgár konyhakertészek csak olyan földeket vesznek haszonbérbe, a hol az öntözés lehetséges és csak bizonyosfajta zöldségeket termesztenek, melyeket «hajtatni» lehet, milyenek például kelkáposzta, carfiol, káposzta vagy édes paprika, mely őrlésre nem alkalmas, póréhagyma, főzni való tök, paradicsom stb. A vizet vagy a folyókból és elzárt folyamágakból lovak által vont öntözőkerekek segítségével vagy artézikutakból, legrosszabb esetben kerek kutakból nyerik. Ehhez a termelési módhoz tehát már meglehetősen nagy tőkebefektetés szükséges, azért vidékenként csak egy-egy bolgár kertészet van. Ez nem is sok zöldségtermesztőnek való, hanem szerintem községi konyhakertészetek üzhetnék kitűnő sikerrel az öntözést s ily módon a sok pénz is az országban maradna, a mit a bolgár kertészek minden évben hazavisznek. Budapest főváros mostanában községi kezelésben konyhakertészetet rendez be, óhajtanó, hogy ebben más nagyobb városaink utánozzák.

A felsorolt s egyéb hasonló foglalkozási ágak némelyike egész országrészekben általánosan el van terjedve, részben csak egyes vidékekre szorítkoznak, sőt olyan is van, mely csak bizonyos természetű talajhoz van kötve. De lehet olyan

talaj többfelé is az országban és ezen jövedelmező foglalkozásokat terjeszteni, megismertetni és a termelést irányítani az állam feladata. Alkalmas talajon kezdeményezni, mintatelepeket felállítani, tanfolyamokat fenntartani, ezek azon eszközök, melyekkel, bár áldozatok árán, az állam közvetlenül a népjólét érdekében, közvetve a kivándorlás ellen sokat tehet. A cél, mely felé törekedni kell épen úgy mint az állattenyésztésnél, hogy egy-egy termelési ágat egész vidék felkaroljon, hogy vidékenkint egyenlő, állandó és megbízható tömeges termelés legyen, akkor az ilyen helyeket állandó vevők fogják felkeresni. Ezek magasabb árakat fognak fizetni s akkor érdemes lesz a termelést elősegíteni, fokozni. Igen fontos és szükséges volna e tekintetben egy földművesbanknak létesítése, melynek feladata volna a szegény ember gazdasági tevékenységének elősegítése, az által, hogy az általa termelt javak előállítását és forgalombahozatalát hitelnyitással megkönnyítene. A földművesbank mint központi intézet működne, szervei volna országszerte a fogyasztási, termelő- és munkavállaló szövetkezetek, melyeket a központi bank tőkével ellátna, üzleteiket közvetítené, helyettük a szükséges biztosítékokat letenné. A központi bank elősegítené vidékenkint a termelést, egyes új foglalkozási ágakat meghonosítana, a terményeknek piacot szerezne s a kivitt is szervezné. Bérőlszövetkezeteket alakítana s ezeknek hitelt nyújtana, a nyers-terményekre előleget adna, az ipari készítmények elárulásáról gondoskodnék. A fogyasztó-szövetkezeteket ellátná áruval, részükre a fogyasztási és iparcikkeit megrendelné. A munkások fogyasztóegyletei, könnyen kielégíthető, egyszerű, egyöntetű fogyasztásuk folytán egy kézben összpontosítva a magyar ipar oszlopai lehetnének. A földművelési bank létesítésére az államnak nem kellene nagyobb áldozatot hozni, mint a milyennel a kisbirtokosok földhitelintézetének alapításához járult, nagybirtokosok, főurak, munkásbarátok is bizonyára hozzájárulnának ilyen pénzintézet megalapításához. Azon támogatás és azon kedvezmények megadására, melyekben más közhasznú nagy pénzintézetek részesülnek, a földművesbank is jogosan számíthat.

Igen fontos lenne a földmivesbank üzletkörére s az általa szervezendő vidéki szövetkezetek sikeres működésére nézve az ingó jelzálog hitelről intézkedő, régen tervezett törvény mielőbbi meghozatala is, mely által a termelő birtokában maradó jószágokra és gazdasági terményekre is veszély nélkül lehetne hitelt nyújtani. Szükséges volna, hogy a törvény azon nyilvános számadásra kötelezett intézeteket, melyek ily kölcsönökkel foglalkozni kívánnak és melyek arra a törvényhatóságok ajánlata alapján teljogosíttatnának, kötelezné, hogy függő termésre, learatott terményekre, élő és holt gazdasági termelésre nyújtott kölcsöneikről külön hiteles könyveket vezessenek, melyekbe a kölcsön összege, visszafizetésének módja, a kölcsön fedezetére lekötött ingóságoknak a helyszínén készült jegyzéke és a pénzfelvétel valamint a visszafizetések elismerése benne foglaltatnék, egyben kimondaná a törvény, hogy a mezőgazdasági üzemhez tartozó ingók ily módon való lekötése a birói végrehajtás által szerzett jogokhoz hasonló zálogjogot biztosít a hitelezőnek. Ezen zálog és a foglalás által szerzett zálogjog közti elsőbbséget a jegyzőkönyvek felvételének, esetleg az ingatlanok haszonélvezetének lefoglalására nézve a telek-jegyzőkönyvbe való beíratásnak időpontja határozná meg, ha mindkét jog ugyanazon napon keletkeznék, úgy a rangsorozat egyenlő lehetne. A hitelezők rosszhiszemű megkárosításának megakadályozására szigorú büntető intézkedéseket kellene életbeléptetni, az intézetek ezen üzletkörét pedig külön hatósági ellenőrzés alá helyezni. Minden néposztálynak és minden foglalkozási ágaknak vannak pénzügyintézei, melyek gazdasági érdekeiket előmozdítják, ügyleteit azok természetéhez alkalmazkodva, lebonyolítják, csak a munkásosztály nélkülözi azokat. Gondoljuk csak el, mi lenne a mezőgazdaságból jelzáloghitel nélkül, mi lenne a kereskedelemből bankok nélkül!

A szegény ember a tulajdonképeni mezőgazdasági termelésben önállóan mint felesmunkás, vagy mint kisbérli vesz részt. A felesek és kisebb bérlők sorsa nagyon váltakozó szokott lenni, mert csekély tőkével aránylag nagyvállalatba fognak s ha néhány rossz esztendő van egymás

után, tömegesen tönkremennek s csak azok tudják magukat fenntartani, a kik már «megelőzték magukat», vagyis régebben megtakarítottak valamit. Az utóbbi években lehető termések és jó árak voltak s így a bérlők és felesek szép haszonnal dolgoztak.

A felesrendszert az intensivebb gazdálkodás, a fejlődő gazdasági cultura mindinkább háttérbe szorítja, a kisbérletek jelentősége ellenben egyre emelkedik. Az új adótörvény is kedvez a kisbérlőknek, mert jövedelmük többnyire nem haladja meg az adómentes létminimumot s az után nem kell nekik magas kereseti adót fizetni, mint a nagyobb haszonbérlőknek.

Tehetősebb parasztgazdák eddig is haszonbérletet, a hol lehetett. Sok nagybirtok állandóan haszonbérbe volt nekik adva, máshol a birtoknak csak távolabb eső részei. A szegény ember azonban csak másodkézből kaphatott haszonbéres földet, a hol a főbérlőnek meg volt engedve, hogy a földeket alhaszonbérbe kiadhassa. Újabban néhol a nagybirtokos, máshol nagyobb egyházi javak haszonélvezői szakítottak a főbérleti rendszerrel s a nép gazdasági bajain kis haszonbérletek létesítése által kívánnak segíteni. Ez a rendszer gyakorlatban legtöbb helyen bevált, még pénzügyileg is előnyösnek bizonyult, mert a kisbérlők nagyobb haszonbért adhatnak, mint a nagybérlő és épen olyan pontosan fizetnek.

ECSERI LAJOS.

MADÁCH KISEBB KÖLTEMÉNYEIRŐL.*

Midőn először szólalok meg a tekintetes Akadémia előtt, hogy megválasztatásomért hálás köszönetet mondjak: egy oly remekírónk költészetére szeretném a figyelmet futólag ráirányítani, a ki ez intézetnek is dísze volt. Madáchot értem, kinek élete és főműve egyaránt sok félreértésnek és félremagyarázásnak volt kitéve. Pedig élete és költészete ritka összhangban állnak s egymást világítják meg. Versei napló bizalmaságával számolnak be élményeiről s ezek visszhangja még drámai műveiből is kihallatszik. Élményeitől kisebb költeményein keresztül nyomok vezetnek főművéhez. Az *ember tragédiájá*-nak számos gondolata alkalmi verseiben bukkan föl először, sőt fő eszméinek kifejtését is megfigyelhetni költeményeiben. Mint márványt az erek, úgy hálózzák keresztül egész költészetét. Az *ember tragédiájá*-nak eszméi, mintha minden egyéb munkássága csak előtanulmány lett volna nagy művéhez.

E kettős kilátás a költő életére és főművére, ad értéket kisebb költeményeinek önnön érdemökön felül.

Madách termékenyebb költő volt, mint általán hiszik. Kisebb költeményei egész kötetre mennek, melyek közül életében alig egy pár látott napvilágot s máig száztiz hiányzik összegyűjtött versei közül. De bár főműve révén legolvasottabb költőink közé tartozik, ennyi verse között egyetlen egy sincs elterjedt és népszerű. Ez bizonyára nem múlik pusztán azon az okon, hogy versei nem a szenvedély megkapó kitörései s egy dús képzelet játéka, hanem ábrándos töpren-

* L. tagsági székfoglaló a M. T. Akadémiában, az 1910 október havi összes ülésen.

gések. Hatását külső akadályok gátolták, a nyelv és forma csiszolatlansága, melyek eszméit elfödtek, a helyett hogy kiemelték volna, úgy hogy gondolatai, a mesebeli királyleányok módjára, szegényes gúnyában bujdosnak.

Szembeszökő fogatkozása a darabos nyelv. Nem nőtt oly tösgyökeres magyar vidéken, mint azok a költők, a kik irodalmi nyelvünket kifaragták. Vármegyei hivatalszobájába s félre eső falujába alig jutott el hír a megújhodó irodalom mozgalmairól. Vörösmarty hatalmas nyelvgéniausa s a népnemzeti irány természetes styl-művészete későn hatott el hozzá. A mi azokban nagyszerű volt: a szabályosan fékezett erő s a művészetté emelt egyszerűség, épen az volt idegen az ő írói készségétől. Nyelvének nincs zenéje, hangjának ércze. Stylusából hiányzik a képzelet, kifejezései nem kelnek szárnyra. Izlése magyarosság és jóhangzat dolgában fogyatékos, tájszavai (czaplatás, nyék, silleszt) rossz hangzatuk miatt nem honosodtak meg az irodalomban. Csak egy erős oldala van: némely helyütt a gondolatok tömör kifejezése. De még *Az ember tragédiájá*-ról is, melyen pedig a legtöbb gonddal dolgozott s mely egyszerű rimtelen iambusokban van írva, azt írta első, máskülönben nagyon méltányló levelében Arany János, hogy a verselés és nyelv nehézségével nem tud megbarátkozni; «különösen a lyrai részek nem eléggé zengők» (1861 szept. 12.). Madách iparkodásával mentegette «göröngyös» verseit (1861 nov. 2.). Azóta kiadott műveiben bő bizonyosságát találni, mennyi türelemmel bajlódott, hogy egy-egy gondolatát formásabbá csiszolja. Kéziratain sok a törlés; csaknem minden színművét gyökeresen átdolgozta. Drámáiból egyes sorokat versekké kerekített s vannak strophái, melyek későbbi munkáiban egy-egy sorra kristályosultak. Mindamellet az irodalomtörténet kénytelen megmaradni Arany János ítéleténél, a ki 1861 nov. 5-én azt írta Sztregovára: «Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene».

Költeményeinek alaprajzán és felépítésében is bizonyos fejletlenséget árul el. Szerkesztése nem eléggé biztos, ritkán áttekinthető; többnyire hosszadalmasságba vész. Egyik gondolat-pillértől a másikig nem vezetnek karcsú, könnyed

ívek, minden rés ki van tömve, gondolat gondolat mellé, mondat mondathoz oly szorosan lapúl, akár várfalban a kövek; az egész sokszor oly tagozatlan is, mint valami sima fal.

Ennek nála kettős oka van. Az egyik érzelmeinek természete és reflectáló hajlama. Lelke örökké hullámzó tó, hol egyik gyűrű elmossa a másikat. Egy benyomás, egy érzés megmoczczanása a gondolatok egész raját rebbenti föl lelkében. Mintha minden gondolatára a sejtek törvénye állana: valamennyi parányuk körül egészen új család képződik. Ezért nem szökken nála sudárba sem érzes, sem gondolat, hanem körülírások, mellékhatások közt sorvad s ágbogasan hajt jobbra-balra. Ehhez járul dolgozás-módja. Lelke nyitva minden benyomásnak, de egy-egy hatás alig tart nála a maga épségében annyi ideig, hogy egy költemény hangulata egységesen kifejlődhethék. Többsnyire kiforrott terv nélkül lát munkához; érzései és gondolatai írás közben kapcsolódnak, érzik, hogy munka közben válogat bennök, körülírásukkal küzködik, olykor a szavakat is keresi. Fiatalkori *Művészeti Értekezés*-ében még a színműírónak is azt tanácsolta: «ne kösse meg előre kidolgozott sorával jelenéseinek képzete szárnyát». Csak önmagának írt, verseit töredékes napló gyanánt vetette papírra. Mert hatásukat nem figyelhette meg másokon, nem fejtett ki szemmértéke a verstárgyak megválogatásában; mindent érdekesnek talált, a mi esztét vagy szívét megihlette s válogatás nélkül öntötte versebe. Ez pongyolaságuknak másik magyarázata.

E sajátosságok egész pályája alatt sem igen enyhültek, de viszont ép ezekkel kapcsolatos költészetének egy jó oldala: ritka közvetlensége. Ez életében zárkózott költő verseiben oly nyíltan tárja föl lelkét, hogy Petőfi sem őszintébb nála. Egy Szontaghhoz írt kiadatlan levéltöredékében ezt olvashatni: «Nem bölcsészeti tant írtam kényelmes dolgozó szobában, . . . melly esetben el bírtam volna én is az ellenmondásokat kerülni, tudtam volna én is legkellemesebb világnézleteket kikeresni. De írtam az élet gyors folyamán rohanó hajón, majd vihar közt s majd napfényben,

mint a percz ihletett». Valóban, legtöbb verse megannyi önvallomás; nagy részük életrajzi adattal ér föl s pótolja ezek gyér voltát. Oly őszinték és élethívek, hogy önkénytelen célzásaikból többnyire meg lehet határozni keletkezésüknek korát, a mi Madáchnál fontos, mert az évszámokat nem szokta odajegyezni versei alá. Majdnem azt mondhatni, megírta költeményeiben egész benső életrajzát, ábrándjait és csalódásait, mindent, a mit érzett és gondolt, feltárta világnézetének töredékeit, a mint élményei nyomán kialakultak s melyeket *Az ember tragédiájá*-ban egységes költői képben foglalt össze.

Első lyrai kísérletei egyetemi éveire esnek, tizenhét éves korára, midőn barátaival hetenként egy kis írott füzetet állítanak össze munkáikból, *Mixtura* czímen. Itt jelennek meg első versei, de ugyanekkor a nyilvánosság előtt is föllép; 1839- s 40-ben egy-egy versét közli a *Honművész*. 1840-ben 26 versét nyomatja ki egy kis füzetben, *Lantvirágok* czím alatt, nem a könyvpiacra szánva, csak szétosztásra barátaik közt. Ez minden, a mit nagy művének megjelenése előtt kiadott. Mindebből semmi sincs fölvéve gyűjteményébe; nem is jellemzők. Versei az akkor divatozó érzelmes lyrának tompa visszhangjai. A fiatal költő kegyetlenül töri-zúzza a nyelvet, épp úgy küzd azzal és a formával, mint érzelmeivel. Phraseológiája Kölcsy és Bajza szótárának adója.

Álmodtam egykoron diicső

'S mi égi álmokat!

Mivel sugárzva akkoron

Mosolygni láttalak.

(Álomkérés.)

Tartalmuk szerint egy diák-szerelem szokott történetét rajzolják. Annyi érdemök mégis van, hogy a mint a remény kétségbe, a kétség csalódásba megy át s a lemondáshoz nem szokott fiatal szívben a halál vágyát idézi föl: a borús szerelemnek ez a hullámozása, érzelmi fokozata élethíven s lélektani szabatsággal van feltüntetve.

A fájdalom túlzása érthető fiatal költőnél, a ki érdekesnek találja a szenvedést, kivált a világfájdalom divának e korszakában. Érthető különösen ő nála, mert e csa-

lódással a magányában elképzelt egész világ megrendült. A valóság most fosztja ki először ábrándjait s a veszteség érzése mindig kínos, ha csak álom is, a mit elvesztettünk. E fogékonyság a borús hangulatok iránt, a túlzott érzékenység s maga e meg hasonlas a képzelt és való világ között, melyet már első kísérletei elárulnak, állandó vonásai költészetének.

E szerelem és csalódás gyötrelmei meglátszanak e korbeli színművein is. Darabjai egytől-egyig alkalmiak abban az értelemben, mint Goethe mondta a jó költeményről s szinte párhuzamosak lyrai verseivel. Maig kiadatlan egyetlen társadalmi színművének, a *Csak tréfá-nak* hőse, Zordy, kit szerelmi csalódása után oly világgyűlölet fog el, mint athéni Timont s azt színdarabban önti ki, az irodalomban keresve életcélt: az írónak álarcz nélküli mása, még külső körülményeiben is. Darabjaiban a nő a férfi megrontója, mint Endre és Johanna történetében s a *Férfi és nő*-ben, mely Herakles sorsát dramatizálja. *Mária királynő* is feláldozza Forgách szerelmét hiúságból hivatásának. Meséi a *Csak tréfá-tól* kezdve a szerelem és hivatás összeütközése körül forognak, a mi a költő benső küzdelmeibe világít. Főkép a *Férfi és nő*-ben lázong a szerelem zsarnoksága ellen, mely fölemésztí a férfi életét, kinek pedig más hivatása volna a világon; a nagyrahivatott hős asszonyok guzস্যlánál vesztegel, hiába eped az eszményi nő után, a ki méltó társa lehetne; de végül leszáll hozzá az eszményiség nemtője s az égbe emeli. Hasonló válaszütra állítja másik darabjában Mária királynőt. Lelkébe Herakles életének mérge van oltva; ő is a szerelem s magasabb hivatás csábjai közt vergődik s a hivatás mellé szegődik, de arra nem való. Ugyanez örvényben hánykodik hasonló véggel Erzsébet királynő, *Csak végnappjai*-ban. A költő érdeklődésében lyrai vonás rejlik s darabjaiban világnézete forr. A hivatás fensőbbiségének hite nyílt önvallomás. A férfival hivatása feledteti a szerelem gyötrelmeit, — ez önvigasztalása Madáchnak; a nő-szív azonban életének egész célját, minden boldogságát eljátszotta, ha megtagadta szerelmét, — ez mintegy elkésett intelem kedveséhez.

Ily erős szálak fűzik Madách darabjait életéhez és kisebb költeményeihez. Színműveiben is sorsát rajzolja, érzelmeit önti ki, csakhogy általánosítva, problema gyanánt. Hőseiben ő maga lappang, alakjai hangulatainak és töprengéseinek csatáját vívják, de sorsából a férfi és nő természetére von következtetést, élményeiből örök igazságok törvényszerűségét olvassa ki, melyeket a mythos és a történelem képeivel illusztrál. Személyei tételének példái- és bizonyítékaivá válnak, fogalmak megtestesítőivé, mint Herakles, a ki szemlátomást a férfi képviselője, sorsa annak végzetét példázza. Mind oly vonások, melyek már az első kísérletekben *Az ember tragédiájá*-nak költőjére vallanak.

Maga Madách egyelőre a hivatásban is csalódott. 1843-ban, szerzőjüknek huszadik évében, két darabja versenyzett akadémiai jutalomért, a nélkül, hogy csak figyelmet is keltett volna. El is fordul a színműtől, majd másfél évtizedre, versei azonban nem apadnak ki. Húsz éves korban nem tartós a világyűlölet s az enyhülés nem késhet soká. Verseiben megint számos leánynév bukkan elő. Mélyebb érzést hiába keresni e dalokban, inkább negélyezett könnyedség ötlík fel itt-ott, világfiás gúny s néha öngúny, a mi csalódásának emléken kívül Heine hatása, kit Szontagh ismer-tetett meg vele. Némi gyakorlat ez a Luczifer nyelvéhez.

Költészetébe újabb fordulatot az igazi szerelem kora hoz, midőn megismerkedik későbbi feleségével. Ez valódi érzés, perzselő szenvedély, mely nem szorúl a képzelet színezésére; fellobban, titkolózik és elárulja magát, boldogít és gyötör, története van és szeszélyei, rajza önként bővelkedik fordulatokban, változatos hang dalgában. Dévaj menyasszonyához nem is lehetne oly merengőn írnia, de meg ez a szerelem boldogsággal kecsegteti. Természetességre és nyíltságra inti új költői eszményképe is, Petőfi, kinek első kötetét a költő öcscse, Pál vitte Sztregovára.

Házasságának első pár éve volt legszebb szakasza életének. Feleségét nemtőjének nézi,

a ki csókol életemben,
Halhatatlanít majd gyermekében,
Síromon meg gyászskönyűje lesz.

(Otthon.)

Szorosan vett lyrai verse szerelmi dalai után mind ritkábban akad, egyre ritkábban lép elénk szemtől-szembe, jobbára leírásai vagy reflexiók mögé rejti hangulatát. Fellobbanásait első csalódása óta kétség nyomja el, mely érzése „természetes színét halványra betegíti.” Midőn Petőfi példájára legénykedő jókedvet erőltet (*Legény-szabály*), rá nézve ez valósággal szobaköltészet. Ő érzelmeit elemezni szokta, a hangulatok nála reflexiókká forrnak ki. Lyrai verseinek egy-egy célzása elárulja, hogy akkor is az ébredő szerelem fokozatait figyeli, a szenvedélynek természetét, szinte elméletét vizsgálja. Házas évei alatt lyrája lélektani mélységekbe merül s rejtett indulatokat gyón meg, mint *Borura derű* cz. költeményében. Később családi boldogságának képe is jobbára leíró vonásokban jelenik meg, mintegy genrekép keretében, minő az *Otthon*. Válság idején közvetlen hangon föl-fölszakad szívéből egy-egy önvallomás (*Lélek-erő*), de érzelmeit utóbb többnyire az emlék távolából nézi; költészetében az elegiai hang lesz uralkodóvá.

E bátortalanság első csalódása idején fogta el. Képezelete azóta minden érzéshez és minden reményhez logikai lánczczal kovácsolja hozzá a kiábrándulást, mint később Ádámé is. Még karján vezeti kedvesét s már megborzongatja a kiábrándulás előszele:

Nem bírhatlak, s nem vágyom birtokodra,
Mi — jól tudom — kiábrándulni visz.

(Egy tánczvigalomban.)

Mintha már fiatalon tudója volna Ádám szomorú bölcseségének:

A csók mézének ára ott vagyon,
A mely nyomán jár, a lehangolásban.

(Az ember tragédiája, III. sz.)

A csalódást oly gyötrelmesnek érzi, hogy menekvésül a korai halált kívánja magának (*Ifjan haljak meg*) s boldognak tartja a menyasszony-fővel meghalt hajadont, mert

nem ábrándula ki,
Nem érték a sors csalódásai.

(Egy menyasszonyhoz.)

Az életoölcsesség titkát pedig abban látja, ha valaki

megbékélve végzetével,
Élvezni tud a percz költészetével.

(Eletbölcsesség.)

Később az egész életet merő csalódásnak nézi:

A lemondás tudományában
Minden óra egy-egy tanulás.

(Számoltam magammal.)

írja egyik későbbi kiadatlan költeményében s egy másikban:

Csak lemondásoknak láncza éltünk,
Melyből nem marad más emléknél csupán.

(Hozzá, mint nőhöz.)*

E folytonos rettegés elől húzódik a multhoz, az ábrándozók és csalódottak menedékéhez, mely nem hazudtol meg, olyan marad, a minőnek képzeljük, «a tapasztalás zúza» nem hervaszthatja el.

Az emlék varázsának egész bölcséletét megírja imént említett versében:

Hála, hogy reményünk a miként fogy,
Emlékinknek kincse mind nagyobb.
A mit élvezék, mindaz sajátom,
Többé tőlem azt el nem vehed,
Hogyha csalfaság volt bár vagy álom,
Emlékemben szintén egyre megy.

(Hozzá, mint nőhöz.)

Sokszor sirat elsülyedt kincseket, vesztésegein számítja ki régi gazdagságát. Mikor megtörtén lép az ős ház küszöbére, akkor érzi úgy egy futó pillanatra, hogy gyermekkorában talán boldog volt ott. (*Hazatéréskor.*) Csak azért örvend a boldog percznek, mert egy szép emlékkal gazdagabb, — mondja a *Télen* végsoraiban. De még az emlékből is csalódik néha, mint régi kedvesének láttán az *Egy lútogatás* cz. költeményben, mely kissé elnyújtott volta mellett is, eleven rajzával, hangulatainak megkapó kifejezésével, a lélektani vonások szabatosságával legsikerültebb versei közé tartozik.

* Megjelent facsimilében a *Jelenkor* 1896. 43. számában, decz. 20. Az idézett két sor át van húzva a kéziratban.

Ha közvetlen megszólalásában lyrája bátortalan és tartózkodó is, mégis összes művein érzelmei és hangulatai áradnak el. Leíró és festő költeményeinek jó része álczázott lyrai vers. Új-házas korának boldogságát tükrözi néhány derült alföldi tájkép és csárdajelenet. Az évszámok itt is hiányzanak, de ezek írására nem is volt máskor alkalom életében, mint midőn mátkájához utazgatott Biharba, vagy később együtt látogattak laza. Ekkor az égi háború után a kiderülésben gyönyörködik, mikor fölragyog a szivárvány, «zálogul, hogy még van Istennek ránk gondja». (*Alföldi utazás.*) Az útszéli csárdában a betyárok mulatozásából azt látja,

hogy meglepéssel
Boldognak lehetni mily kevés kell.

(*Csárdában.*)

A békesség boldog tanyájának nézi a falut, melyre leborul a nyugalom éje s láttára nem kél benne más gondolat azon kívül, hogy a szegény is boldog (*Nyári este*). Később borúsabb hangulatok ihletik, de a természettől sosem szakad el. Ránézve az csakugyan *Dalforrás*, mint egyik legszebb költeményét nevezi. Falusi magányán, szemlélődő természetén kívül embergyűlöletének egy megmaradt vonása is a természetre utalja, az ábrándozók másik menedékéhez.

Ott még nem dült ember, ottan mindenén még
Öserő zománca, mint túlföldi csók ég.

(*Isten keze, ember keze.*)

A valóságos szemlélet többnyire csak kiinduló pont, gondolatai hamar magára térnek. A harangszó hallatára elgondolja, mily változatos érzelmek között hallgatta már e hangot s hány különböző jelentése volt számára (*Harangszó*). Mint lyrai költeményeiben, hangulatainak dagálya itt is reflexiókat mos partra a szív mélyéről, a mult elsülyedt emlékeiből. Ritkán marad a puszta rajznál, de a vonások megválogatásával, czélzásaikkal és magyarázatukkal akkor is reflexiókhoz vezet, melyek többnyire borúsak: az emberi küzdelmek hiábavalósága (*Isten keze, ember keze*) az enyészetben való megnyugvás, halálvágy (*Őszi érzés. Egy nyári*

temetőn). Ide is átszűrődik fiatalkori drámáinak, panaszkodó lyrájának világnézete; embergyűlöletének vonása, hogy tájképein kevés az élet, emberek ritkán akadnak azokon. Szemében ember és társadalom elszakadtak a természettől. *Ó- és újkor* című költeményében visszasovárogja a természetes görög életet; az újkor társadalmát gyűlöli. Hagyatékában egy papírszeletre oda van vetve: «Minden bűnnek a társaság alapja». Csalódásaiért is azt okolja.

A társaság szent illemének
Kínpadján nyög szívünk, azt tisztelik
Örömek, kínok, szenvedélyek

mondja *Társaságban* című kiadatlan verse. A társadalom kegyetlensége sodorja gyermekgyilkosságba a megtántorult nőt, (*A gyermekgyilkos*), azt vádolja a vérpadra vitt rab látván, a ki többé

nem fog lopni, mert nem éhezik,
S a gazdag is, ha majd hozzá leszáll,
Egyenlő lesz azzal, ki ellen itt
Hiú erénnyel vértörvényt csinál.

(*A rab utolsó útja. Jelenkor, 1896 decz. 6. 41. sz.*)

Az embert többnyire fiatalkori drámáinak sötét színeivel festi, csak a föld népét rajzolja szeretettel. Tollát olykor a negyvenes évek sentimentalismusa vezeti, mint *A betyár* rajzánál (kiadatlan), a ki kedvesében csalódva, átall élni oly világban, «melyben a leány is ilyen törpe lélek». A nép rajzánál utóbb Petőfi hatása érvényesül, kinek eszméi is föltűnedeznek egy-egy leírásban, pl. *Romon* című kiadatlan versében:

A korszellem hágott merev nyakadra,
Erős léptére roskadt szét falad,
A népszabadság, a közművelődés
Világot rázó léptei alatt.

Elbeszélő költeményei sem mentek subiectiv vonásoktól. E téren Tompa regéinek hatása alatt tette első kísérleteit, melyekben képzelete embereknek virággá s állattá változásával mulatta magát, de kellő naivság nélkül, nem sok ügyet vetve a meseszerű hangra és népi színezetre. Ilyen a *Rege az ibolyáról* s a kiadatlanok közt három is: *Jerikó rózsája*, melyben a hold után sovárgó Dalár lezuhan a

bérczről s porából nő a *Lonicera caprifolia*; ilyen *A fecskéről* szóló, melyben a fiatalon elhalt anya jár vissza madár képében gyermekeihez, s az *Üstökös csillag* című, hol a szerelmes a természet váltakozó képeiben üldözi folyvást elváltozó szerelmesét, mint Mistral Magali-dalában. Sokszor veszi tárgyát a bibliából, mint *Angyal és leány* kiadatlan verse, melyben Ázor angyal egy földi lány szerelmét élvezi, a miben a költő a Genesis VI. könyvének második versére támaszkodik; ilyenek *Az első halott, Lóth, A nő teremtetése*, melyek ismét alkalmak s adatok a női családság és állhatatlanság rajzához. Sokszor merit a magyar történelemből; az *Erős akarát* Aba Sámuel korában játszik, a *Száműzött és kíváncsolott* Mikest rajzolja, *Zákány Tamás* kurucz történet; mind a három kiadatlan. Különös kedvvel fordul a lovagvilághoz, e kor németes divata szerint, s a keleties romantika felé, főként a török hódoltság korszakához, melyet Vörösmarty is kedvelt. Ide tartoznak a *Pusztai temetés*, *A rab család*, a kiadatlanok közt a *Férfiszó* s *Csatár és Vilma*. Némely részük csak kép vagy vázlat, más hosszabb történet, de lélekrajz és élet híján, jelentő vonások s drámai szerkezet kísérlete nélkül. Van azonban néhány, melyek a németes divatú, elnyújtott, magánbeszédes, rémes balladákhöz hajlanak, Kölcsey és Garay, olykor Vörösmarty modorában. A rémitő tárgyak, borzalmas jelenetek, a természet zordan festett képei, melyek a szörnyű eseményeket kísérik, mind e korra vallanak, csak úgy, mint az elnyújtott szerkezet, a cikornyás rhetorikai oratiók, a szenttelen styl. A lovagok szerelmi esküi; a hűtelen nők, megnyiló sirok és visszajáró kísértetek e kor balladai közhelyei, melyeket Vörösmarty sem került eléggé. Az ő hatása érzik Madách *Wampirján*, mely Vörösmarty *Özvegyének* utánzata, a *Rom szelleme* *A hű lovag*; a nevek is, Hajna, Zenő, Csilla, ő tőle valók, vagy az övéire emlékeztetnek, mint az ősz Berend, Tibold, Csatár, Latabár. Azonban a tört eskük, hitlen nők, szenvedő és hű férfiszívek Madách fiatalkori drámáival is rokonak. Külső alak és nyelv szintén e korra vallanak.

Ily vonatkozásnak, sőt mélyebb tartalomnak e nemű

költeményei sincsenek híjával. *Hazdrubal* című kiadatlan verse a hősi halált dicsőíti, *Nabukodonozor álma* a zsarnok lelki gyötrődéseit rajzolja, mindkettő nyilván politikai vonatkozással. Az obiectivnek látszó képek rendesen indulatait palástolják. Kivált a páros képeket kedveli, melyeket egymással magyaráz, szembe fordítva az élet gyötrő ellentéteit. *Zsibvásáron* című kiadatlan verse, mely egyes vonásaiban rokonságot mutat Vörösmartynak *Gondolatok a könyvtárban* című költeményével, azt írja le, mint mérnek fonton egy vas sírkeresztet, a bölcs lámpáját tolvaj veszi meg, a mátkaagy bordélyházba kerül. Egymás mellé állítja a diadalmas zsarnokot s a legyőzött nyomorultakat, a mint mankóikat faragják (*A hólító*), a dözsölő várurat és az úton megfagyott családot (*Karácsonykor*). Az ellentét e rendszerét a romantikusoktól tanulta, főkép Hugo Victortól, ki fiatalkori színműveire is hatott s ki a *Századok legendájában* többször él hasonló képekkel és ellentétekkel. Madách e képekben a romanticismusnak pessimismusát sajátította el, mely az ember-arczon a majomvonást fürkészi, Luczifer szavai szerint. Világgyűlöletének hevét mutatja, hogy az ember és társadalom e sötét rajzait, az élet e torzképeit *Jellemzések* gyűjtőnév alá foglalja. Másfelől e képekbe kristályosuló elmélkedések távoli rokonai *Az ember tragédiáj*a színeinek.

A negyvenes évek végén új oldallal bővül költészete. A szabadságharcz küzdelmei és gyásza ihletik s hazafisága átrendül költészetének minden ágán. Víg tábori dalok mellett (*Táborban*) néhány románcz-szerű verset ír, édeskés sentimentalismus hangján; ilyen *A tűzér* (kiadatlan), ki ágyúját Rózsának hívta s egy hajfűrttel szíven fekszik sírjában. Azonban új törekvés is mutatkozik, némi magyaros, sőt népies íz. Ilyen a kiadatlanok közt néhány genre-szerű «tábori kép», a *Három huszárról*, kiket vezérük megpironogat, mert százzal szemben elfogatták magukat; *A zászlóról*, ki kenyerét megosztja az éhes ellenséggel s az *Ujónczok apjáról*, ki fiaival együtt harczol. Ezek népies hangon, népies felfogással írt versek, mintha csak a ponyvára lettek volna szánva, mint Arany *Nyalka huszára*.

Érzelmei itt is reflexiókkal párosulnak; költeményei biztató elmélkedések s a hazafi tépelődései; Eötvös csendes hazafias verseihez hasonlítanak. A multtal indokolja a reményt (*Nem féltetek!*), nemzeti hivatásunkban bízik s az összetartás erkölcsi erejét hangoztatja (*Intés*). A leveretés gyásza lehangolta lantját; *Az alföldön** czímű versében egy csonka bajnok beszéli el 'hősies regéjét' a figyelő gyermeknek, mint a *Családi körben*; *A sírató* czíműben (kiadatlan) a gondolat Gyulai Pál gazdájával rokon; mint ott az atya, itt az özvegy azért siratja halottait:

mert elvesztenek
Hazámnak és nekem,
A nélkül, hogy sírjok felett
A hon szabad legyen.

A megadás és béke gondolatában nem tud megnyugodni; lenézéssel illeti mint költő s később gúnnyal mint politikus. *Csak béke, béke* czímű verse csaknem párhuzamos *A helyzethez* szóló beszédének némely passusával.

Számos czélzás vág ide egyéb költeményeiből is. Az *Ó- és újkor* párhuzamában a forum az ötvenes évek közterét juttatja eszébe, melyen csak a bitó magaslik; a *Dalforrás* végső soraiban az égháború hazafi békétlenségét tüzezi; még sírjába is magával készül vinni a nagy számadás reményét, melyen nemzetének «multja vesz, jövője éled» (*Sírom*). Utat lel hazafi érzése drámáiba is. *Csák* a negyvenes évek hangulatát lehelli, melybe átdolgozás közben a hatvanas éveké vegyül; Csák fölkelése, veresége, titkos készülődése és elcsüggedése akkor a közelmúlt rajzának tetszik. *Mózes* viszont az új korszak reményét hirdeti.

A küzdelem sorsa hosszú időre elfátyolozza világfelfogását. Rá a szabadságharcz kettős családi gyászt is hozott. Legidősebb testvérét, Máriát, midőn második férjével, az osztrák tisztből forradalmi őrnagygyá lett Balogh Károlylyal Erdélyből a határ felé menekült, oláhok férjestül, fiastól felkonczolták. Öcscse, Pál, kormányfutárnak állott s a szo-

* Közölve a *Jelenkorban*, 1896 decz. 6. 41. sz.

katlan nélkülözésekbe belehalt. Madáchot mélyen megihlette a halál gondolata. Szívét egyéni veszteségei, agyát a nemzet sorsa gyötrik s tépelődéseiből tanulságul az élet eredménytelenségét, a pusztulás hatalmát vonja le. Eltöpreng az élet szomorú czéltalanságán, mely kárba hagyja veszni a törekvést, életeretlenül az életcélokat, minden érzést megszüntet, széttép minden köteléket, hogy a holt testvér már nem is testvér többé. Ily gondolatok boronganak a Pál öcsését gyászoló költeményben; Mária sorsából pedig az önfeláldozás hiábavalóságát, a tömeg hálátlanságát olvassa ki. A mi régebbi háborgásaiban épen maradt, most a hivatásban is megrendül hite, egyénében s nemzetében egyaránt, mint az *Éjféli gondolatok* mutatják. Elmélkedése a halál és az enyészet felé fordul. Öt költeményből álló ciklust ír a halálról. Látja szent anyaként, a ki titkos egységbe fogadja ölében az élet százféle küzdelmeit s elaltatja a szenvedélyeket: látja hatalmasnak, mint a romlás isten-asszonyát, midőn nemzeteknek ír végzetet a harczmezőkön, végigsuhanva ledőlt trónok és elfelejtett istenek fölött, mint a világot pusztító s egyszersmind megifjító erő:

Mert a mint így dúl, tisztít és a sírból
Ifjultabb élet bölcsője leszen.

A költőt megigézi a halál fensége; az öröklét kútfejének nézi Byronnal (*Don Juan*, XIV. 3. «font of eternity»); benne látja az egyetlen örökkön élő, a ki rejtelmes öröklétbe fogtal minden mulandót s úgy veszi, mintha a pusztulásból folyvást sarjadó új élet is a halál műve volna. Megvesztegeti az enyészet ünnepélyessége, mely «a hétköznapi napnak rögtön véget vet»,

Rejtélyes diest von a rom homlokára,
Legendát sző a puszta kő fölé.

Megdicsőíti elmúlásában az embert is, kitárva előtte az örök-élet kapuját: a bitorlott nagyság ott vész a sírban, míg a valódi győztesen kikél. A nemrég kihalt küzdelemnek vértanúit is hervadatlan koszorúval várta a halál. Az elmélkedésbe itt lyrai hang csendül: ők elvégezték munkájukat, de vajon a költőt nem csak úgy öleli-e magához,

mint a szelid anya névtelen fiait. Csak nemzete boldogulását vehesse ki a halál énekéből — mondatja a hazafiság. Ez már reményt takar: a mátyás-sírok mellett is van mód a hazaért élni. A romok fölött itt is új élet zsendül.

A halál eszméje így megint az élethez kapcsolódik, a gondolat ott köt ki, a honnan útra kelt. A költemény kerekded s mindvégig fölfelé szál; élményekből indul, gondolatokhoz emelkedik s legmagasabb pontjára az érzelem szárnya röpíti; a mélység költőiséggel egyesül benne s bár a gondolatmenet nem kifogástalan, — midőn az új élet sarjadását is az enyészet művének tudja be, — költőisége nem lankad sehol; okoskodását képekbe szövi s az egészen mély érzés árad el.

Életrajzának írója úgy fogja föl e költeményeket, mintha a költőt némi részben családi szerencsétlensége indította volna megírásukra. Tartalmukban nyoma sincs ilyes vonatkozásnak; érzelmi részében az egész hazafias, azért hihetőbb, hogy a költőt testvéreinek halála s feldúlt hazájának képe ihlette meg s vezette a halálról való töprengésre, nem sokkal a szabadságharcz leveretése után, de családi boldogtalansága előtt.

E csapás is a szabadságharczczal kapcsolatban érte. Tudvalevő, hogy menhelyet adott egy politikai üldözöttnek s ezért másfél évig volt a pozsonyi vizikaszárnya és a pesti Új-épület rabja. Börtönében a virágokkal beszélget, melyeket felesége küldött (*A rab virágaihoz*, kiadatlan) s képzelete az otthoni életet festi elébe. Olykor azonban balsejtelmek gyötrik.

Oh e bűvös körben magamat ha látom,
Olyan idegennek, oly másnak találom
Attól, a mi lettem, hogy köztem s közötté
Semmit sem lelek, mi együvé kötözne

írja a *Fogságomból* című cyklus második darabjában, mintha érezné, hogy e szálak valóban szakadozni kezdenek. Midőn kiszabadult, családi életét feldúlva találta. Anyjához s elárvult családjához vonult:

Mint gyermek, ki játék közben elesett,
Anyjának karjában keres menhelyet.

(Hazaérkezéskor.)

Az a vers-cyklus, melyben első fájdalmát Bérczy tanúsága szerint kiöntötte, nincs meg, de egyéb költeményein is meglátszik vergődése. Keserve összeolvad régi csalódásainak emlékeivel, föléled heves világggyűlölete s új szenvedése föleleveníti a régiek kifejezéseit. A *Csak tréfa* átkait önálló aphorismákká szaggatja s újra írja Zordy zabolátlan fájdalmának kitörését, kétszer is, költői levél alakjában Szontagh Pálhoz. Minden érzést álnoknak bélyegez; az állambölcs csaló, a szent ügy ámtás, ha a gyermek anyjának hizeleg, csinyt tett vagy játékot vár; a haldokló megterése üzlet, rövid szánom-bánommal akarja kiengesztelni hosszú bűneit s a pap, a míg mellette térdel, a temetési díjat számolgatja.

Mindez a fiatal kor túlzása; sorsát most higgadtabban viseli; mintha folytonos csalódásai szinte előkészítették volna a legnagyobbra. Vergődésének csak három költeményben találni nyomát; az *Egy vetélytárshoz* címűben a szemrehányásba keserű önvigasztalás vegyül, hogy kihalt világán immár egyedül maga az úr; a *Lélekerő* sívár önuralomról tesz tanúságot. Ez hangzik ki *Számoltam magammal* kezdetű kiadatlan verséből is:

Nincs öröm, mely meglephetne még,
S mely nyugalmam megzavarhassa,
Nincs számomra olyan veszteség.

Ez a seb nem hegedt be lelkén soha. Felszakad az Akadémián 1864-ben tartott székfoglaló-értekezésében is, midőn a szívbeli bajokról szól, a kedvestől való elszakadásról, melytől megszakad a szív. De a ki «meglábolja a halálos bajt, megnyugszik sorsában, hűségesen teljesíti új kötelességeit és hallgat».

Nemcsak érzelmi életében jelent ez fordulópontot, gondolkodásában nem kevésbé. Úgy érzi, hogy végzete betelt, leszámol sorsával, hátat fordít reményei- és érzelmeinek, hite szerint örökre. Ez a magára hagyatottság, me-

lyet versében érez, egyúttal világnézetének megállapodását jelenti, megóva azt újabb ingadozástól. Ezután is élményei-, emlékeiből indul ki elmélkedése, de megszabadul a változó érzelmek békóitól s magasabbra tör. Lyrai érzékenysége eddig mindenütt önmagára ismert, most általánosítása jobban elvonatkozik magától, egyéni sorsában az ember végzetét vizsgálja, önkínzó tépelődések helyett figyelmét az élet fő problémái kötik le s lassankint szinte derengeni kezd előtte *Az ember tragédiájának* eszmevilága.

Visszanéz életére, majd a világtörténet könyvével kezében az emberiség életére fordítja tekintetét, az egyén és az emberiség küzdelmeinek és szenvedéseinek értelmét és célját keresve; önmaga nyomtalan enyészten, nagy emberek s egész nemzetek hiú küzdelmein töpreng s nem talál semmit, a miért érdemes élni s vívni eszmékért, melyeket, a megváltozott kor csak mosolygni fogna'.

Úgy hát mért is vérzünk minden talpalatnyi
Földért végzetünkkel új csatára szállva,
Hogy ha érczbilincsen vonz a sírhoz.

Ily tépelődéseket találni *Éjjeli gondolatok* című költeményében.* A maga és nemzete sorsából indul, de az emberiséghez tér s egyes szenvedések és kétségek helyett szemét a főkérdésre szegzi: az élet értelmét vizsgálja. E tünődések közt kap életre *Az ember tragédiájának* első gyökörszála. Hogy az egyén és az emberiség sorsát így együtt tekinti s egyiket a másikkal igyekszik mintegy magyarázni, abban szintén villan valami főművéből. Az emberiség egységének, a korszakok összetartozásának eszméje régóta élt benne. Fiatalkori színművei mutatják, hogy a monda és történelem alakjaiban önnön szerelmi vívódására és bánatára ismert; s homályosan kapcsolatot érzett a jövővel munkái révén, hogy 'míg szent eszmékért ember harczol, érez: mindebből osztályrész jut majd neki'. (*Epilogus.*) Általánosítása még messzebb megy.

* E korbeli keletkezésére vall a költő élete felének említése s a vérben álló népeké, kiknek utódai nincsenek megváltva a rabbilincstől.

Majd ha egykor unokánk is meghal,
 S minket is örök feledség fed,
 Él még a lélek, mi bennünk éle.
 Névben változott csak, lényben egy,

írja *Az aggastyán* című kiadatlan költeményében. Ezzel már közel jár ahhoz, hogy az emberiséget mint egy hosszú életű egyént fogja fel, ki öltönként csak külső alakot cserél.

Idő múltán emberi közsorsunk szigorúsága is enyhült szemében. Higgadtabb óráiban magának éreznie kellett, hogy ha az élet folytonos csalódás is, egyszersmind folyvást megújuló bizalom; hogy a 'felejtés és örök remény', a 'végzet e frigyesei', és 'szelleme, e nyugtalan erő,' nem hagyják elcsüggedni az embert. Hiszen ő maga is kedvesében csalódva az irodalomhoz fordult, aztán méltánylat híján a megyei életben keresett érvényesülést, utóbb azt is kedveszegetten hagyva oda a családi boldogság reménye fejében, s ennek megghiúsultával ismét új életczelt keres a költői hivatásban.

Az emberi természet ez örökös elégedetlenségét s folytonos nyugtalanságát rajzolja *A betelt kívánságok* című kiadatlan verse.

Álmában a költőt jótékony tündér látogatja meg, teljesíti minden vágyát, de ő betelt kívánságai közepett sem boldog. Először trónt, országokat kíván, s midőn a tündér megadja, csak panaszkodik:

Benső boldogságomnak még inkább
 Érzem a trónon, mi sok hia ...
 Több gyönyört bírok-e el, mint más ? ...

Vidd el trónodat, tündér, s helyébe
 Adj nekem mérhetlen tudományt,
 Nem, mely a virág szirmát olvassa
 S minden légynek osztály-nevet ad.

Tudományt adj, mely lelkét felfogja
 A világnak, melyben ront, teremt,
 A műhelyt mutasd meg, melyben készül
 A mi lent küzd, a mi fénylik fent.

S ím szemem előtt egy nagy koporsó
Tárul fel, benn rothadás nyüzszög,
«Születés» áll írva rajt s felette
E szó «Szükségesség» mennydörög.

Ebből is kijózanul.

Látom, tündér, tudomány, dicsőség
Boldogsághoz földön nem vezet,
Egy van, egy van nekünk üdvösséget
Itt lent nyújtó s ez az élvezet.

Adj nekem lányt, szépet, mint tavasz reg . . .

De választani nem tud,

Hogyha mind nem birhatom, egy sem kell,
Mindenik mérhetlen veszteség.

S elfordul tőlük, mert

Hogyha mézben fuldokolsz, nem édes,
S ímelgő, ha nem őrzi fullánk.

A tündér azzal engeszteli:

Lányt az ég szeretni alkota.
. . . illatával enyhít,
Valahányszor lelke szomja ég.

S költő visszavágyik álmából a földre.

Vágytam a földet és vágytam könnyét,
Küzdésit s ím a nemtő megszánt.
Ébredék otthonn, kicsiny szobámban,
Boldogan, hogy álmom már nem bánt.

Érzém, gyöngyből hogyha nincs is tenger,
Gyöngyök minden tengerben vannak,
Úgy fogadjuk, a mint adta a sors,
És lehetünk itt is boldogak.

Az életnek e nyugodt és elégült szemlélete ösmeri a küzdelem vágyát s az élet örömét. Mintegy válasz ez a megnyugvás korából az *Éjféli gondolatok* vigasztalan tépelődéseire, a költő kiforrt világnézetének tükre s lyrai előképe Az ember tragédiájának, egy pár fő gondolatra nézve s némely részletében is. A költő a király, tudós és kéjencz

helyébe álmodja magát, megnevezetlenül Pharao, Kepler és Sergiolus mezét ölti magára; a szükségesség világa s az óriás koporsó a phalanstère-szín és a temetési kép vázlatai. Végül a költő e szerepekből visszavágy a föld küzdelmei közé, mint Ádám az ürből, készséggel vállalja magára a való élet sorát, melyhez társul a tündér epp oly biztatón állítja mellé a nőt, mint később az Úr szava Évát. Tanul-sága, hogy az ember más és más úton keresi a boldogságot, de része csak az érte való küzdelem, melynek gond-ját és fáradságát a nő és a család enyhíti. E gondolatokat általánosítja s terjeszti ki az emberre általán s az emberiségre is *Az ember tragédiája*. E nyugodtabb hangulatban kerül ismét kezébe a Szontaghhoz írt levél. Prózában az ismert sorokat írja a vers alá: «Újra-elolvastam a Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! E mé-reg igazság, ha tragédia is s az emberi természet sohasem tagadta meg magát és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyan-azon gyarló féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.»

Ily mozzanatokon keresztül haladt kialakulása felé *Az ember tragédiája*. A költő, leszámolva sorsával, visszanéz életére; általánosító hajlama az élet értelmét keresi, együtt az egyén és az emberiség sorában; bölcselkedése fölfedi küzdelmeik természetét, melyet a betelt vágyak is kielégítetlenül hagynak, s mely még sincs öröm és bizalom hijával. Szemében az egyén az emberiség képviselője, most típusokhoz vonzódo képzelete az emberiséget egy örök életű egyénnek látja. A költői levél alá írt megjegyzés megvil-lantja az alakítás módját: az emberiség megszemélyesítését az ős-típusban, 'ki száz alakban újlag felél'. E folytonos alakcseréhez az utolsó vers az álmodat kínálja összetartó keretül. Megvan e mozzanatokban *Az ember tragédiája* alapeszméjének és alakításának majd minden eleme; csak izmosodniok kellett, hogy az álom szeszélyes képszövése a világtörténelem rendjévé kristályosuljon, az álmodat fonó varázs pedig a sors-intéző erkölcsi hatalmakká jegeczüljön s a vallás jelképi alakjait öltse magára. Az előbbire ráve-zette történelmi hajlandósága; eszméinek egy részét régóta

történelmi képekben fejezte ki, mint érzelmeit Byron természetiekben. Foglalkozott a jelképi alakok költői használatával is. A Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójában fejtegeti, mekkora veszteség a költészetre, hogy fölbomlott rokonsága a vallással, midőn egy szó, egy név egész gondolatvilágot jelentett, s ismét helyet kér a mesék és regék szellemvilágának. Mindez aligha utólagos igazolása alakításának; inkább kitérés megelőző töprengéseire.

Hosszú vívódás után így kezdett ébredni írói hivatása és kedve, hogy kárpótolja az élet minden veszteségeért. Ezt példázza a *Benső küzdés* nevét viselő verscsoport végén egy kép, *Megnyugvás a sorsban* című. Egy szírről szól, melyet örökös vihar vív, hogy végre panaszra fakad. De épp egy fáradt fecske száll rá, s megpihenve háladalt mond.

A kopár szírt nem panaszkodik már,
Ezredévre van vigasztalása,
Öröme a dal, és a végzetnek
Végtelenje — szent megnyugovása.

Ez eszmék és hangulatok némi visszhangjára akadni *Mária királynő* című drámájában is, melyet ez időtájt, 1855 nyarán, átdolgoz. Egyik főalakja, Palizsnay, megint örökli Madách tapasztalatait. Szerelmében és küzdelmében csalódva, kérdő tekintetét szintén az élet értelmére fordítja, s a válasz hasonló a *Betelt kívánságok* végső szakaszához.

Oh mért küzd hát az ember? S hát mért küzdne?
Azért, hogy küzdjön. (V. 4.)

Ádám visszatekintése ez küzdelmeire az ürből:

A cél voltakép mi is? . . .
Az ember célja a küzdés maga.

Mária, midőn szíve ellenére az oltár elé lép, azt súgja titkos szerelmesének, Forgách lovagnak:

Egy van, a minék
Akármi nagyság szégyen nélkül, büszkén
Hajolhat meg, — ez a sors végzése. (III. 1.)

Ugyanaz a megnyugvás a sorsban, melynek magaslatára emelkedett kisebb költeményeiben.

Az ember tragédiáját még jóval több szál fűzi kisebb

költeményeihez. Sok eszméje mintha régtől fogva forott volna ezekben. Midőn nagy művében mindent össze akart foglalni, a mit átélt, érzett és gondolt, életének tanulságát s az egész életét: önkénytelenül föléledtek régebbi verseinek töredékei, melyekben élményeit és töprengéseit fejezte ki. Ennek köszöni eszmegazdagságát *Az ember tragédiája*. Bayer József *A magyar drámairodalom történetében* a kisebb költemények közt kereste *Az ember tragédiájának* első rügyeit. Az *Éjjeli gondolatokat* említette s *Mária emlékezetét*, aztán *Az első halottat*, melyben a Paradicsom-kert lakói szerepelnek, s Lóth feleségének történetét, a ki nem tud elszakadni kis körétől, így a nő házas hivatásának példája. Főként *A nő teremtetésére* hivatkozott, melyben Jehova úgy teremti az embert, „mint bábót készítünk a gyermek-színpadra”, a nőt pedig „angyal s ördögnek csókjából”, „kínul és üdvül.” Morvay Győző a szószerinti egyezéseket állította párhuzamba, szám szerint 37 esetben.

Az ily egyezések nagyjában három fajtára oszlanak. Egy részük szószerinti kölcsönzés. A londoni vásár kardalának kezdete külső vonásokban összevág *A halál költészetének* egy versszakával; a sarkvidéki tájképen néhány vonás a *Télen* című költeményből van kölcsönözve.

Gyakoribb gondolatok átvétele. Sergiolus megjegyzésében:

... Egy megvetett rab, kínos hét után,
Oly órát élvez, milyet hasztalan
Ohajt ura ... (VI. szín.)

a *Nyári este* két sora visszhangzik:

Ki fél éltében szenvedt, fáradott,
Dús kárpótlást talál másik felében.

Lucifer ajkán a római tivornyan a kereszt láttára a *Megváltóról* szóló vers keserű csattanója éled újra:

Köztünk csak a véres kereszt maradt,
Ijeszteni a jogkövetelőt.

Tankréd azzal hódol Izóranak, a mit a költő Lujzára mondott egyik kiadatlan versében:

Rajtad az anyag költészetté van
Szellemülve ... (Lujzához.)

Más helytt Tankréd a *Költő barátomhoz* kiadatlan vers gondolatát vallja:

 hogyhá olykor egy
Magasztos lélek méltóan cselekszik,
Addig rágódnak rajta a henyék,
Köres felfogással, míg átoknak érik.

Minde kölcsönzések alkalmoszerűen jelennek meg *Az ember tragédiájá*-ban. A mire Madách gyermekeit tanította, hogy nézzék meg jól az állatot:

Mintha mondaná: nézd, nézd testvéredet,
Bár első szülött vagy s nékem Istenem
Meg ne vess, Isten van szinte feletted --

(Gyermekeimhez.)

ugyane gondolattal közeledik az első emberhez Lucifer:

Az ebnek is eb legfőbb ideálja ...
De épen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenül rá:
Ép úgy tekintünk rátok mi alá,
A szellemország büszke részesi.

Az átvételek másik csoportja valamely költemény egész tartalmát szüri le egy-egy axiomába. A *nő teremtetéséről* szóló legenda egy sohajjá zsugorodik Kepler ajkán:

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő ...

Igy van az *Élet és halál* című vers gondolat-lánczának végső szeme belekapcsolva a temetési karba:

Bölcső s koporsó ugyanaz.

Másutt megfordítva, egész színek kelnek ki egyes strophákból, mint a *Betelt kívánságok* néhány részlete mutatja; a Miltiades-jelenet gondolata is benne rejlik a Mária testvérét gyászoló költemény néhány sorában.

Azonban *Az ember tragédiája* nem él pusztá kölcsönből; az átvett gondolatokat sokszor tovább fejleszti. Sokat foglalkoztatta a kiválóság értéke, az egyén és a tömeg viszonya. Pál öcsese sirjánál támad föl benne először, a mit a Kepler tanítványa is érez: hogy az ember a törekvés

arán is csak a butával lesz-e hát egyenlő. Mária testvérének sorsa nyitja meg szemét a hasztalan önfeláldozás, a tömeg értetlen hálátlansága iránt. Az embert a sors hitvány eszközének nézi, «tenni semmit sem bír önnön erejéből». (*Éjféli gondolatok*.) E ponton áll meg Lucifer. «Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von,» — mondja Pharaónak, s Tankrédnak is: «A kor folyam, mely visz vagy elmerít, — uszója, nem vezére az egyén.» Luciferből itt a régi pessimista Madách beszél. Az *ember tragédiájában* azonban Ádám nemcsak az ember személyesítője, hanem a nagy emberé is, a mit egyrészt a művészi alakítás hoz magával, de másrészt biztosan a költő régi érdeklődése. A kérdések közé, melyekkel Ádám végül az Úrhoz fordul, tartozik az is:

Van-e jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg?

A versek és az egyes színek erre nem feleltek, de az angyalok kara válaszol:

ne bándd, ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse czélul,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz.

A költő tovább füzte régi töprengéseit, s megnyugtatóan felelt reájok.

Az *ember tragédiájából* nemcsak ily gondolat-töredékeket s mellék-eszméket találni meg régebbi verseiben, ezekben forrt ki a nagy mű alapeszméjének minden ága, jeléül, hogy gondolatai régóta jártak hasonló utakon. Csakhogy a versek vívódásai életbölcseletté lehiggadva jelennek meg itt.

Derék öcsésének halála s a szabadságharcz leveretése után hiúnak látja az egyéni és a nagyobb küzdelmeket s kételkedik az ember tehetőségében. A czél hosszú fáradság után «oly messze van, mint volt, fejünk felett», (*Pál öcsém sírjánál*) s a népet a vér nem váltja meg a rabbilincsből (*Éjféli gondolatok*): oda jut hát, hogy «döre minden küzdes a magasra». E lankadáson csak a *Betelt kívánságok* s *Mária királynő* drámájának újra írása idején vesz erőt.

Ádám is küzdelmei értelmét kérdi Lucifertől: «Hadd lás-sam, mért küzdök, mit szenvedek.» De maga felel e kérdésekre az űrben:

Szerelem és küzdés nélkül mit ér

A lét? . . .

Az ember czélja a küzdés maga.

Egyik versében azt mondja, nem is jó ember, a ki nem lelkesült oly eszméért, mely az ész előtt meg nem áll; ilyen a feláldozás, a hit és haza, melyek mégis közelebb emelik az embert Istenhez. (*Egy örült naplójából.* 19.) Így gondolkodik Ádám is az űrben:

mindegy, bármi hitvány

Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,

Emelt és így nagy és szent eszme volt.

Sőt hozzá teszi:

Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság

Vagy nagyravágy formájában hatott-e,

Előbbre vitte az ember-nemet.

Itt új lépéssel megy tovább s egészen szembe áll első kétségeivel. Kisebb költeményeiben nem követhetjük idáig. e hitét *Az ember tragédiájának* képei sem indokolják; ezt lelke mélyéből fejezte ki.

A küzdelem dija e földön a haladás hitén felül a nő mosolya s a családi élet; ez *Az ember tragédiája* alapeszméjének másik ága. Ez is hosszú forrongás foganatja. Fiatalkori verseiben sötéten rajzolta a nőt, drámáiban a férfi megrontójának mutatta s magasabb hivatásra képtelennek. Házassága idején a család nemtőjének nézi s az élet vigaszának. Ezt hirdeti *Szív és ész* című kiadatlan verse:

Bölcsesség van, nő, a szerelemben,

Örületnek nézze bár az ész,

Életünk folyóján révbe vinni

Egyedül szívünk szerelme kész.

A nő hivatásának ily felfogása tűnik ki akadémiai székfoglalójából is, mely a nőről szól, különösen aethetikai tekintetben. Fenntartja első darabjainak tanulságát, hogy a nő «az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedhetik», de ő a család alkotója, a házi kör összetartója. Így

rajzolja Lóth feleségének történetében is, a ki férjét biztatja: «Élj és szenvedj, mint igaz próféta», de maga visszafordul, hogy «együtt vesszen kis körével.» *Visszapillantás* című kiadatlan verse is azt vallja:

Oh a nő jobb, mint mi férfiak.
Kis világa a szív birodalma,
Melynek mint istenség édenét
S kárhozatját is csak ő alkotja.

Messze zajlik tőle a világ,
Melyben vérzik s küzd a férfi keble,
Uralomvágy, hírszomj és erő
Ismeretlen zúgván el felette.

E szerint van kijelölve Éva szerepe is, a ki hű kísérlője és vigasztalója Ádámnak, de küzdelmeinek nem osztályosa. Emlékeinek súlya alatt fejtegeti székfoglalójában, hogy a nő, «ha egyszer ki van ragadva kijelölt köréből,» mélyebben süllyed s nem képes erkölcsileg többé fölemelkedni: «s így, valamint az erkölcsi és esztetikai szépnak eszményképeit a nő szolgáltatja, úgy az erkölcsi s esztetikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani.» Ily Janusarcza van szemében a nőiségnek s váltakozva két típus ölt testet alakjaiban: a hű Deianeira s a csélcsap Jolé, a lemondó Mária királynő és Szofra, a vásárolt szerető. Éva arcán is e kettős világítás váltakozik: Miltiades és Kepler neje, a szüzi marquise s a forradalom nőtigrise ily ellentétek. Jó és rossz emlékei küzdtek szívében; mondta is Bérczynek: «Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirivóbb színekben nem állítottam elő.» S épen az anyaság magasztja föl Évát *Az ember tragédiájában* is. A költő végül legyőzi szomorú emlékeit s az Úr szavával nemtő gyanánt állítja a nőt a férfi oldalára.

Az élet értelmének, a küzdelmek becsének kérdésére kettős választ ad *Az ember tragédiája*: az embert egyéni szenvedése miatt a családi élet kárpótolja, küzdelmeiben a haladás hite lelkesíti. Ez összefonódó kettős tanulság a történelmi színekből folyik, de az égi szózat megerősíti. E szó az ember és az emberiség sorsát a végtelennel kapcsolatban mutatja, munkájokat mintegy a teremtes folytatásának nézi.

A fölvilágosíthatlan kérdésekre az Úr sem felel, így Ádám első kérdésére a lélek örökkévalóságáról, mi szintén régi tárgya a kisebb költeményeknek, de mindezekre vonatkozik a «bízva bizzál.»

Az *ember tragédiájának* még ez a fő sudara is régebbi költeményeiben gyökerezik. Madách együtt érzett a természettel, a mi egyik leíró költeményében szinte pantheistikus erővel nyilatkozik, s hitt az anyagi és erkölcsi világ összetartozásában, érezte a mindenség harmoniáját. Mert ezt megtörte, éppen azért vádol embert és társadalmat. *Hit és tudás* című költeményének kiadatlan harmadik szakában ez a stropha van:

Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy űrt tán át sem bírja szállni
Isten gondja és ember remények.

Egy másik verse is azt vallja, mely gyűjteményéből szintén hiányzik, hogy

Minden egy nagy láncz egy-egy szeme,
Melyet mint dal, mint összhang foly körül
Az isten lelke véghetetlenül.

E dal egy hangja volna a világ,
Ha volna úgy, minőnek alkoták,
De az ember teremteni akart,
Kitépte földét s elrontá a dalt.

Igy veszi az ember törekvését *Az ember tragédiája* is: «a mint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd» — mondja maga a költő Erdélyihez írt levelében. Azonban ez a régi vád is elnémul *Az ember tragédiája* végén, s helyreáll a nagy harmonia.

Igy meríti erejét *Az ember tragédiája* a kisebb költeményekből, ezek révén abból, a mit Madách átélt és szenvedt. Még a hármasszoros alapgondolat gyökere is lyrai forrásokig ér vissz a klasszikus költeményekben bukkan föl először, hogy aztán kétség és elmélkedés közt nőjön világnézetté. De kiforrott gondolatai megszabadulnak az emlékérzelmi kísértetétől. Csak a Kepler-szinben találni egy pár vonást, a melyek emlékeire ütnek; hazafi érzése egyetlen

czélzásra szorítkozik, nagy Hunyadról. S ez nem öntudatlanul van így. Maga írta, 1855-ben *Mária királynő* drámájának átdolgozása közben. Szontaghnak: «Minden szenvedély, minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, ha megszűnt szenvedély, érzés és ideál lenni, mikor, mint a tudós orvos, sajnálat, részvét nélkül, bonczkés alá vesszük azokat.» Nagyobb munkáinak e kettős természetére, a lyrai eredetre s látszó obiektivitásra, melyet *Az ember tragédiájában* ért el leginkább, világít rá egyik kiadatlan verse:

. . . a költő, ki alkotni akar,
Mint Isten világot, küzdje le
Mind a szenvedélyt előbb, melylyel
Uj világát népesíti be.

Akkor aztán ő parancsoland
A szellemnek, melyet felidéz,
S míg kezében tartja gyepölőjét,
El nem ragadhatja őt mint vész.

Emlékének tárházaiból
Választ renddel minden érzetet,
Mint ruhát, melyet egykor viselt,
S egyben vigadt, másban szenvedett.

S hogyha kész világa, a tömeg
Bámulattal mondd: mi szép, mi hű!
Nem tudja, hogy kedves halottjait
Koszorúzta a megbékélt szű.

(*Számoltam magammal.*)

Madách alakját innen látni legtisztábban, a keresztútról érzelmei és bölcselkedése közt. Bölcselkedő volt, a ki emlékeiből és lyrai sohajaiból világnézetet szűrt le; s költő volt, a kinek bölcselkedése mögül életének ismerője mély lyrai hangot hall zöngeni.

VOINOVICH GÉZA.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Tizedik és utolsó közlemény.*

V.

Ősz vala, midőn 184*-ben a «Zrinyi» gőzösön Bécsből Buda-Pestre utaztam.

Urnőink többnyire külön termükbe vonultak, csak egy csalogány a Nemzeti Színházból lépett néha ki szabad léget élvezni.

S a szabad lég kissé pajzán volt. Élénken tekintett a kecses nő kalapja alá, a dús fürtök körül titokszerűen sutogott, érdekes hunyorra csábítá a legbájosabb egü szempárt, a nyakkendő szárnyaival játszott és egy gyémánt hajtű szilard hűségét olykor megingatta.

A művészet barátai is, kivéven csalogányunk férjét, ki a színpadon bariton, a gőzhajón mogorva volt, imádták a szabad léget, dicsőnek tartották szőke Dunánk magas habfodrait és regényesnek Dévény várromját, melyet sűrű köd fedett.

Én nem valék egy nézetben Dagobert királylyal, ki híres vadász és természetbúvár volt, s ki, midőn egy madárt daláért kedvelt, azt nyilával lelőtte, szakácsával megkésztette, hogy ízét is ösmerhesse.

Ezt csak mellékesen említem, mert tulajdonkép arról akarék szólni, hogy igen fázékony természetű vagyok. Siettem tehát odahagyni a «Zrinyi» fődélzetét s a homályos partok ködbálványait és a szelet, mely már búsan kezdett fűtyölni, mint az alföldi betyár.

Még a lépcsőzeten voltam és a közterem nyitját nem is érinthetém, midőn zaj tört felém.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422., 423., 424., 425., 426., 427., 428. és 429. számaiban.

Beléptem.

Az asztal körül füstvényes helyzetben könyököltek, feszengetnek vagy oldalpamlagon nyultak végig többen.

Vitatkozásaik tárgya komoly volt és hangulata meleg honfikedélyből ömlék.

— Hja uram-bátyám, — szóla egy bőujjú zeke és divatra göndörített hajfürtök tulajdonosa — az élet kineveti a theoriát.

Minő azon vidor véralkatú élet, melyet az ég igen jól kiformált kaczajműszerrel áldott meg, s mely akárhányszor szemébe nevethet az elméletnek és hogy veszi ki magát ama theoria, mely Nestroy bohóczkodásainál mulatságosabb? Harlequin-e ő a francia forradalom tarka rongyaiban, vagy Saint-Germain úr a mult század rizsporos hajtekercsével, vagy talán egy lamennaisi modorban írt magyar vezércikkhez hasonlít? Ezek oly érdekes kérdések voltak, mikre, miután epen akkor léptem be a közterembe, tudvágyamnak még kimerítő felvilágosítást nem szerezhettem.

— De kérem, — ismétlé azon egyén, ki uram-bátyámnak nevezteték, mi nálunk legolcsóbb czím — miért volna lehetetlen a megvesztegetések ellen törvényt alkotni?

Soha kérdés több és rögtönibb fölvilágosítást nem nyert. Minden kedély a díszes körben a fönt említett, legolcsóbb czímű úr szavaira egyszerre érez villanyos lökést és az asztal mellett ülő, könyöklő, heverő s nyúlógó honfisereg vére — mint Kazinczy a váradi fürdőről mondá:

Hév habokat buggyant s hirdeti keble tüzét.

Figyelmem következő feleleteket ragadott ki a zaj örvényéből.

— Törvényhatósági rendszerünket, melyet egész Európa irigyel, körülnyírbáltatni nem engedjük.

— Most is népköltészetünkben legszebb melódiája a kortesdaloknak van.

— Megyei szerkezetünk demokratiai elemeit rontaná össze a szabályzat.

— Eljen a szabadság! Inkább laknék fehér medvék és tengeri bornyuk közt függetlenül, mint Poroszországban.

— Lépjen ön szép tervével megyegyülésünkön föl,

majd meglátjuk, nem nyitja-e ki korigény az ablakokat, míg a közvélemény Briareus-karja uram-bátyámat is átöleli, hogy tüstént az élet kinevethesse azon theoriát, melynek első kísérletekor is nyaka törik.

Az utolsó megjegyzést a bőujjú zeke tulajdonosa tette; a kortesmelódia sajátyszerű bűbáját egy most választott szolgabíró magasztalta, míg a tengeri bornyúk barátja oly egyén volt, ki divatvilágunkban arszlánnak, a politikai életben fiatal óriásnak, a királyi táblán pedig jurátusnak nevezetik.

A legolcsóbb című úr zsebkendőjével homlokáról a főbb verítékcseppeket letörölte, a jó ügy palladiumjaira, kik a kerek asztal tizenkét hőseinél erélyesebbeknek és Turpin püspöknél bölcsőbbeknek mutatkoznak, hunyász-kodó tekintetet vetett és látván, miként országlattani, szépművészeti, természettudományi és briareusi argumentumokkal körülölelteték, eszélynék tartá azon mesterfogáshoz nyúlni, melyet a hajósok lavirozásnak neveznek, s mely nálunk — a mint én kivettem — két helyt sok nehézséggel jár: egyszer Széchenyi gróf szerint a magyar tengerparton a buccari öböl miatt, másszor pedig közügyi vitatkozásaink helyi nemzeti szólásszabadság miatt. Egyébiránt bizonyosan nem tudom, itt vagy ott nyílik-e több rés a szél ellenében haladhatásra.

— Rogo humillime! — szóla végtére a legolcsóbb című úr, zavara közt csodás hajlításokat adván bajuszának — akarám mondani, szíveskedjenek megengedni önök...

[«Halljuk! Halljuk!» — Különböző fülbesúgások s részint melodramai szelid, részint pedig arszláni, erélyes tekintetek.]

— Méltóztassék kegyesen eltérni — folytatá az olcsó című úr, s ez új lavirozás volt a szólásszabadság nagy elvének érdekében — igénytelen nézeteimnek magyarázatát.

[«Halljuk!» — Több változatokkal.]

— Én — s itt szónokunk az utolsó öreg cseppet háritotta el homlokáról — én, midőn megvesztegetések ellen szigorú törvényeket óhajtottam, [«Éljen a szabadság!» — Solo hang a tisztelt boldogítók figyelő köréből.] akkor a

visszaélések forrását vizsgálat alá vevém s meggyőződtem, hogy lélekvásár felülről szintúgy történik, mint alulról.

A végszóra gúnyos főnógatás mutatkozik a kortesek által kikiáltott új szolgabíró nyaka fölött, mi kétségen kívül igényelt oly czáfoló erőt, mint egy könyvbírálnak zár közti kérdőjele; de mindez néma hatályával sem tudta sodrából kiragadni a legolcsóbb című urat.

— Hogy tehát — folytatá ez — a felülről ömlő visszaéléseknek sikeresen vettessék gát, szükség a tömeg kicsapongásait s az izgatók merényeit korlátozni. Más szóval, hogy a főispáni hatalom körülirassék, a hivatalhajhászok rakoncátlanságait fékezni kell és a tömeget a rend s fenyíték igényeivel megösmertetni.

— Tehát uram-bátyám a korteskedés ellen szabályokat akar hozni, hogy mellesleg a főispáni jog a korigény lejárato kerekei közt szilokra morzsáltassék. Már így én is pártolom önt. — Szóla a bőujjú zeke tulajdonosa.

— Mindnyájan pártoljuk. Éljen a tekintetes táblabíró úr! — kiálták többen.

Midőn a közméltánylás szívemelő ujjongatásai magukat már kimeríték, azon honfi, ki nyilvános életünkben a fiatal óriás szerepét viszi és gyűléseinken a sajtószabadság surrogatuma, t. i. a királyi táblai irnok, kötelességének tartotta constatirozni a tényeket.

— Tehát ön, — s e szavakat a legolcsóbb című úrhoz intézé — hogy a főispáni zsarnokságot széttörhesse, akarja a korteseket is büntetni, de természetesen csak pro forma.

— No... ter-mé-sze-te-sen. — Hebegte a közvélemény által szegletbe szorított reformer oly fanyar arcczal, mintha mindenik szótag állkapcájából egy ép fogat vont volna ki.

Nem tudom pontosan megmondani, hány perczig tartott a helyeslő zaj. Mert a nemzeti színpad csalogánya által magasztalt szabad légen — kétségkívül különczködésből — begomboltam volt felső öltözetemet, s midőn a «Zrinyi» köztermébe léptem, a magyar korigénynek érdekes alakja úgy megbabonázott, hogy feledém, miként a honfihév izzasztó gőzkörében, mely egy muszka fürdónél is ta-

gadhatatlanul egészségesebb, az ember minden pórusának mesterséges befűtés nélkül is elég működése van.

Az ármányos felső öltöny tehát a hő lég daczára még most is rajtam volt és a tallér nagyságú gombok oly misanthrop makacssággal szorultak a gomblyukakba, hogy csak nagy küzdéssel lehetett zsebórámhöz jutni.

A világ tehát ez alkalommal értesülni nem fog, mily tartós örömet okozott az élet által kinevetett theoriának pálfordulása.

En, míg hasztalán háborgatott órámat nyughelyére visszabocsátam, kérdém magamtól — mert olykor a legbadarabb ötleteim vannak, és egy tudományos könyvet írtam közelebbről csupán azért, hogy jogom lehessen renoméem kockáztatása nélkül néha sületlenségeken törni fejemet — én tehát, mivel előttem tükör nem volt, kétséges, minő arczkifejezéssel, kérdém magamtól, nem lenne-e csodálatos, ha képviselőink a bőujjú zekéseknek, a fiatal óriásoknak és a kortesmelódiák kedvelőinek hazafinógatásaira e legolcsóbb című úr érdekes szerepét ismételték volna a megyei kicsapongások korlátozása körül.

— Mily tisztelet, mily becsület, hogy ez másként történt! — válaszolám viszont magamnak.

És ismét kérdém, — de ez már fölötte practikus kérdés volt — jámbor utas, miután korán sem vagy ama nagy Kristóf, ki legmélyebb örvények közt is oly kényelmesen sétált, mint mások a réteken, s következőleg Buda-Pestig a «Zrinyi» gőzösön kell maradnod, tehát te jámbor utas, most miben fogsz megállapodni? Azon szabad leget választod-e, melyet a Nemzeti Színház csalogánya és a művészet arszlánai kedvelnek, vagy pedig az alkotmányos szabad leget, hol a közvéleménynyel — e pongyolában is kedves hamissal — a haza Mucius Scævolaí kaczérkodnak? Benn, t. i. a «Zrinyi» köztermében akarsz-e tovább mulatni, vagy a fedélzetre vonulni, kell-e neked atmosphæra szabad, csipős széllel vagy alkotmányos kortes-zajjal?

Nagy kérdés, melyet ha a mélyén vizsgálók, még több mélységeknek mélyére találok.

De mégis.

— Távozzunk! — szólék magamnak magam számára, és a legközelebbi perczen a hajó orránál egy keskeny padon és csikos mennyezet alatt ültem.

A szél barátságosan köszöntött és arczomat a vászonbaldachin szárnyaival érintgeté, mint egy pajzán divathölgy legyezőjével a sokáig hűtlen udvarlóét, mintha mondaná: «Látod, mégis reám szorultál.»

Mélázni kezdék.

Oh ez jól esik őszi napokon s még Jacquemart-keztyűben is jobban, mint általában keztyű nélkül.

Drüben, wo die goldene Frucht
Reift der Hesperiden!
‘Eh’ auch du das Land gesucht,
Hast du heim nicht Frieden.

Nicht den Zaubergarten wirst
Finden du, den fernen,
Aber ihm, indem du irrst,
Zu entsagen lernen.

Gib dem Herzen, was es will,
Lass die Welt es lehren,
Dass kein Heil ihm bleibt, als still
In sich einzukehren.

Hogyan szövődik — kérdezhetné talán valaki — a «Zrinyi» vidor jelenetei közé Rückertnek ezen méla daltörédéke a lemondásról?

Annyi tagadhatatlan, nyájas olvasóm, hogy én, midőn a Dunára alánéztem s aztán a fehér ködbálványokra fordítám szemeimet, melyek oly ünnepélyes alakzatban lebegtek fölöttem, a hegyek ormain, a hullámok közt és a hajdankor néhány figyelmet érdemlő maradványai közül, mint a vén Ossian szellemei «suhogó Lóra partjain», — annyi tagadhatatlan, hogy miután detto én észrevevém, hogy a «Zrinyi» gyorsan halad, noha az «országos folyam» illetlenül viselé magát, mert sápadt hullámait mérgesen lökte föl és szint-

úgy vonakodék hátán eltűrni a gőzerőt, mint alkotmányunk őrei, a kórtések, szűz vállaikon a közterhet, noha hasztalan, — annyi . . .

— De mi tagadhatatlan már? — kérdik önök, kétségkívül elvesztvén türelmüket ezen szabálytalan mondatnak még közepén.

Annyi tagadhatatlan, nyájas olvasóm, hogy viszont én, midőn hallám a gőzkatlan morgását felvegyülve a szél füttyülésével, és élvezém az őszi léget, mely nedves volt, mint azon zsebkendő, melyet a szerelmes ifjú könnyekkel áztatott egy válás alkalmával, — annyi . . .

No, de mi tagadhatatlan?

Annyi tagadhatatlan — tisztelt és nagyszerű magyar közönség — hogy én, t. i. az *Élet és ábránd* írója, midőn mindezeket láttam és élveztem, midőn már Győr körül valánk, hol a nemzeti insurrectio a legélénkebb mozgalmat fejté ki, melyet főként Gaal úr eredeti ötletei közt talán igen is gyakran említ . . . (De a végén hol egy ariadnei fonál ily szótömkelegben?) . . . tehát én — felséges haza — a «Zrinyi» gőzös előpadjára leülvén, szorosan magamra vontam felső öltözetemet, és annyi tagadhatatlan, hogy életemnek ezen fontos perczében furfangos módon — mert a szél miatt egyszerű őszinteséggel nem történhetett — meggyújtottam egy szivart.

Tudatik pedig, — s ha nem tudatnék is, igaz — miként nálam a szivar füstjéből hamar fejlődik ki a melázat fellege.

Néhány perczig ballgatag és kimerült valék.

Utóbb üldözni kezdett Rückertnek fentebbi verstöre-déke; a sorok ajkaimra akaratom ellen tolakodtak, az alapeszme szívemet a rimek polyppkarjaival átölelte és szorosan magához kapcsolá.

«Nicht den Zaubergarten wirst
Finden du, den fernen,
Aber ihm, indem du irrst,
Zu entsagen lernen».

Ismételtem több versen.

Alig képzelhető, mennyire lenyomva lőn kedélyem. Mindent a legsárgább szemüvegen át bíraltam. Utoljára a józan ítélet is botrányosan elpártolt tőlem és már hinni kezdém, miként még fiatal óriásaink is néha csalatkozhatnak a politikában, s hogy a «Zrinyi» köztermében a korigény badarul nyilatkozott, s hogy még törvényhozásunk is — ezen Memnon-szobor, melyből mindig a világosság csal ki hangokat — a sötétségnek, melyben legkönnyebben történhetik zavar és rendetlenség, ellensége ugyan, de nem erősen és nem egész eltökéléssel.

Ah, ezen spleen illetlen volt. És most tökéletesen kiábrándulva szégyenlem tévelygéseimet.

Kötelességem tehát kinyilatkoztatni, miként őszinte belátásom szerint a magyar a gyakorlati élet embere, és mi a divat által pártolt Palinurok vezérlete alatt könnyen és rögtön meg fogunk érkezni az anyagi jóllét s nemzeti nagyság biztos révébe, ezen erkölcsi Havra-be, Plymuthba, — s van-e még pompásabb kikötő? — Fiuméba.

De legyen elég ily vallomás e furfangos tárgy körül!
Most visszatérek Rückert verstöredékére.

Az én képzelődésem olyan, mint az anekdota szerint az olympiai circus komédiásainak, jelesen pedig Guerra úr lova.

Tudják-e önök, nyájas olvasóim, mi történt Párisban Guerra úr pejkiójával?

A mélyen tisztelt komédiás megúnta a pejkót és egy lócsiszárnak olcsó áron eladá. — Ezen érdemes egyén még hihetőleg az «Orbis pictus»-ból — hol a véletlen istennője tenyerében tartja a földgömböt és szünetlen forgatja — világosan tudta, miként Thiers ministeriuma, mely a keleti kérdésből európai háborút akart kovácsolni, közelebből meg fog bukni.

Így okoskodék tehát: «Nem adom el a pejkót, mivel most Németország tilalmazza a lókitelt s következőleg szerfelett sok ló megyen ki, mert a csempészek hivatásuk betöltésében lelkiösmeretesebbek, mint a többi emberosztály.

Az érdekes

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

A kéziratból vagy részben, vagy teljesen hiányoznak a következő, dült betűkkel szedett szavak: *kevesen* (a *Budapesti Szemle* CXLIX. kötetének 269. lapján a 15. sorban); *tevé* (*B. Sz.* CXLIX. k. 270. l. 13. s.); *Alhambra* (*B. Sz.* CL. k. 101. l. 35. s.) *melodiája* (*B. Sz.* CL. k. 102. l. 9. s.); *megtört szellem* (*B. Sz.* CLI. k. 110 l. 3. s.); *Tavora* (*B. Sz.* CLI. k. 454. l. 22. s.) *magasztalta* (*B. Sz.* CLII. k. 117. l. 7. s.). A *B. Sz.* CL. k. 112. l. 2. és 4. sorában a kéziratnak olvashatatlan szavait az *aranymadár* szó helyettesíti a *Luziada* X. énekének Greguss Gyulától fordított 132. versszaka alapján. A *B. Sz.* CXLIX. k. 433. l. 21., 22. és 23. sora a kéziratban így van: «Tornák hirdettetének, hol a lovagok és bálok avattak hogy az Urhölgyek számára derült ünnep, szerzeték hódolat».

HORATIUSBÓL.

Beatus ille . . .

Epod. 2.

«Boldog, ki az üzlettől távol élván,
— Mint hajdan a legelső emberek —
Az ősi földet szántogatja békén,
És nagy kamattól lelke nem remeg.
Kit harczi kürt nem hív soha csatába,
Kit nem riaszt a vészes tenger-ár,
A forumot soh'sem tapossa lába,
S hatalmasok küszöbjihez se' jár.
Ki oldalára tölgynek, karcsu nyárnak
Futtatja a borágnak vesszejét,
S utána néz, a völgybe' merre járnak
Szép barmai, legelve szertesét.
A vad hajtásokat lemetszi késsel,
S beojt nemes galylyal sok ifju fát,
Cserép-kannáit színig tölti mézzel,
S lenyirja jámbor birkák gyapjuját.
S ha jó az ősz és bája mind kitarul,
A lelke mily örömbé' fürdhetik,
Szedvén a körtét ön-nevelte fáru,
S a szőlő bíbor-színü fürtjeit,
Hogy azt tinéktek hozza áldozatnak,
Termésnek és bőségnek isteni!
S nyugton heverve a vén tölgy alatt, vagy
A sárga avaron, kedvét leli.
Az erdőből kihallik a madárdal,
Halkan csobogva lejt a kis patak,
S beszélget a lehajló lombos ággal,
A szemre hozva édes álmakat.

S ha jó a tél, mint Juppiter haragja,
 S havas esőt szítál a földre le,
 Kutyaít hívja s velök űzi-hajtja
 A vadkant, hegyre föl, a völgybe le.
 Vagy törbe csalja a falánk rigókat,
 A messze földről vándorló darut,
 A nyulat, mit félelme meg nem óvhat,
 — S így gazdag zsákmányához játszva jut.
 Oly szerelemre, melyre gond korán vár,
 Ily környezetbe' ki gondolna itt?
 Hát még ha szende nő van oldalánál,
 Megosztva véle házi dolgait.
 Szabin-nő fajta, vagy Apuliából,
 Serény, a kit megbarnított a nap,
 S ki fáradt férjét várva, fát nyalából,
 Jó szárazat, és a parázsra rak;
 A barmot ölba hajtja s a tehénnek
 Duzzadt tőgyéből friss tejet kifej,
 Hordóból bort hoz és az est-ebédet
 Saját terményiből készíti el.
 — Ilyenkor én nem vágyom' osztrigára,
 Iny-csiklandó halat se' kérek én,
 Miket a széltől űzött tenger árja
 Partunkra hajt a télnek kezdetén;
 A gyöngy-tyúkról vagy a császár-madárról
 Ilyenkor én lemondok szívesen, —
 A zöld olaj-bogyó, melyet a fáról
 Magam szedek, jobb, ízesebb nekem;
 A réti sóska vagy a könnyü mályva,
 Mely annyi beteget meggyógyita,
 Kicsiny bárány, az oltáron levágva,
 Vagy farkasoktól megmentett gida.
 Jó nézni, hogy' siet a jóllakott nyáj
 Vigan haza, az ökör csendbe lép',
 És lomha nyakkal, mert elfáradott már,
 Vonszolja a felfordított ekét;
 S a rabszolgák — mind ott nevelkedett —
 Körül ülik a házi tűzhelyet.»

Im Alfiusnak, a nagy uzsorásnak,
 Ki már-már földmives lett, szavai.
 — S bevonta minden tőkéjét, hogy másnap
 Annál nagyobb kamatra adja ki.

A társakhoz.*

Carm. I. 37.

Most, most az idő, hogy igyunk! Legyen innep,
 Perdüljön a láb ma sebes szaporán,
 Szent szobrait égi nagy isteneinknek
 Ma megkoszorúzzuk a dús lakomán!

Mert bűn vala inni falernumi ó-bort,
 Amig fenyegette hazánkat a vész,
 S a büszke királynő, kit üze a hóbort,
 Zuditni fejünkre veszélyt vala kész.

Hallgatva parancsira szolgálai serge,
 Ragadta reménye, e bőszi paripa,
 Megrészegette szerelmi szerencse,
 De büszke haragja lecsillapula,

Hogy látta elégni hajóit a tűzbe',
 Mig őt menekülve vivék a habok; —
 — Szemérül az álom, a mámor elűzve,
 Caesar hada rá a mikor lecsapott,

* Ezt az ódát Horatius a K. e. 30. év őszén — a Cleopatra és Antonius halálának első hírére írta. Antonius azonban a költeményben egyáltalán nem említi, nem akarván felújítani a polgárháború fájdalmas emlékét, és mert abban az időben Antoniusnak még sok barátja volt Rómában.

Cleopatra — elbizakodva szerencséjében s az Antonius szerelmében — már Róma meghódítására gondolt, midőn Octavianus Augustus Caesar Actiumnál Antonius hajóhadát teljesen tönkre tette s a Cleopatra hajóinak egy részét is felégette, úgy hogy ez — megmaradt hajóival — székvárosa — Alexandria — kikötőjébe menekülni volt kénytelen, a hol azonban bátran bevárta a rómaiakat, de nehogy azoknak fogságába essék, előbb karddal akart életének végét vetni, majd pedig mérges kígyókat tett keblére, a melyeknek marása megölte.

Mint ölyv a galambra, a nyúlra vadász csap
Thessalia téli mezői felett,
Hogy kézre kerítse királyi magának,
És lánczra veresse e szörnyeteget.

De ime, ez asszony meghalni se' féle,
Csak arra vigyáza, ne dicstelenül;
Őt el nem ijeszti a kard csupasz éle,
S reszketve se bújik a győztes elül.

Bátor vala végig, erős a halálig,
— S romokba találva királyi lakát,
Márvány-kebelére tevé viperáit,
Szívébe itatva a szörnyü halált.

És lett, a halálra elszánva, kegyetlen;
Nem türte e nő el a gondolatot,
Hogy Róma terén diadalmi menetben
Lássák a királynőt, mint gyáva rabot.

A birvágóhoz.

Carm. II. 18.

Padlóm se' nem arany, sem ében,
S házamba' nincs fényes terem
Márványból, mely Hymett hegyében
Vagy Afrika szélén terem.

Nem örököltém Attalosnak
Dús kéjlakát érdemtelen',
S a tisztos jobbágynök se' hoznak
Biborból szőtt ruhát nekem.

De hű szívem s édes dalom van,
S a gazdag is meglátogat
Engem, szegényt, kicsiny lakomban,
— Sem istent, sem barátokat

Nem zaklatok, többért sohajtva,
 — Elég nekem szabin tanyám.
 — Így telnek, egymást üzve-hajtva.
 A napra nap, év év után . . .

De te, nem is gondolva arra,
 Hogy vár a sírnak szája rád,
 Kőeit márványból faragva,
 Építsz magadnak palotát,

S Bajaeba' már a tenger-árra
 Emelsz háznak oszlopot,
 S a szomszéd földjét megkivánva,
 Határ-kövét odább lopod.

Rút fősvény! jobbagyod' kivetvén
 Házából, sirva hagyja itt,
 S fut, istenit czipelve keblén
 És piszkos, rongyos fattyait.

Te sem maradsz meg palotádban,
 Mert a gazdagra — mondhatom —
 Az Orcus szája vár falánkan.
 — Hát mért törekszel oly nagyon?!

Egy anya-föld borul szegényre
 És a király fiára rá,
 S Prometheust Orcus legénye
 Megszökni pénzért sem hagyá.

Szűk hely vár Tantalus fájára,
 — De a munkába' fáradott
 Szegény — kívánva, nem kívánva —
 Nehéz terhét lerakja ott.

Latinból

Ifj. SZÁSZ BÉLA.

TENNYSON ALFRÉD.

(1809—92.)

Tennyson Alfréd 1809 augusztus 6-án született a Lincoln megyei Somersby-ben. Atyja «rector» — plébános — volt. Alfréd a negyedik gyermek volt, tizenkettő közül. Csendes paplakban nevelkedett fel; kis testvéreivel játszott a kertben, azon csergező patak mellett, a melyet a *Princess*ben örökített meg. Rendkívül sokat olvasott, régi románczokat, meséket, legendákat, a melyeknek tartalmát el is mondta aztán kis testvéreinek. Beszélt nekik óriásokról, lovagokról, tündérekről, manókról; így ápolta azt a talajt, a melyből későbbben a költői képzelet leggyönyörűbb virágos kertje fakadt. Atyja, két bátyja is (Frederick és Charles Turner) kiváló költő volt, fényes tehetségüket csak Alfred még ragyogóbb művészete homályosította el. Anyja, Fytche Istvánnak, Louth város plébánosának a leánya, a legnagyobb rokonszenvvel támogatta mindig a fiatal Alfréd költői ambícióit, a ki már eleve érezte, hogy a költészet az igazi hivatása. Atyja pedig, a kit a családi birtokból, mint legidősebb fiút, kitagadtak, és a kin e miatt bizonyos melancholia vett erőt, ennek ellenére is szerető figyelemmel kísérte fia szellemi fejlődését, a kiről egyszer azt is mondta, hogy «ha Alfréd meghalna, benne az angol irodalom egyik legnagyobb költőjét veszítené el.» Először atyjától tanult, azután a Louth-i Grammar School-ba ment, a melyről a költő mindig a legnagyobb ellenszenvvel nyilatkozott. 1827-ben egy kis könyv jelent meg, *Poems by Two Brothers*, a melynek legnagyobb részét Tennyson Károly és Alfred írták. A szerzői és kiadói jogokat egy Louth-i könyvkereskedőnek adták el, a ki a vételár (£ 20) nagyobb részét könyvekkel fizette ki. Ez az első kísérlet alig keltett valami figyelmet. 1828-ban Cambridge-be ment, a hol a Trinity College tagja lett. Meglehetősen közömbösen vette a költő az egyetemi curriculumot; körülbelül úgy tett, mint előtte Wordsworth. Azonban egyéniségének varázsa

nagy szellemű férfiakat bővölt el, a kik bizonyos irodalmi kört alkottak, a melynek központja volt a jövő híres költője. Az *apostolok* («The Apostles») neve alatt gyűltek össze, hogy irodalmi, politikai és társadalmi tárgyakról vitákat rendezzenek. Köztük voltak: Trench, a neves költő és theológus (1807—86); Speddig (1808—81), a kritikus, a ki életének céljául tűzte ki Bacon védelmezését Macaulay-vel szemben, a ki azonkívül állhatatosan ragaszkodott ahhoz, hogy Shakespeare műveit tulajdonképen Bacon írta; Monckton-Milnes (az első Lord Houghton 1809—85), a kiről azt mondták, hogy «mindenkit ismert hazájában és a külföldön, a kit egyáltalán érdemes volt ismerni», a ki mint emberbarát és költő az elnyomott nemzetiségekért küzdött; Alford, a görög tudós és a *Contemporary Review* első szerkesztője; Merivale, a kiváló historikus; Hallam Arthur, a nagynevű történetíró legfiatalabb fia, az *In Memoriam*-ban halhatatlanná tett bizalmas barát, a ki Tennyson egyik nőtestvérének jegyese is volt, a mikor idő előtt elragadta a halál.

Az angol egyetemi rendszer kiválóan alkalmas arra, hogy ilyen «coterie»-ket hozzon létre. A collegei élet, a hol a hallgatók egymás társaságára vannak utalva, előmozdítja kisebb bizalmas körök alakulását. Ezekben rokonszenvező szellemek találkoznak, aktuális dolgokról vitatkoznak, egymás speciális tanulmányainak, kedvelt foglalkozásainak az eredményeit közösen élvezik; és meg-megismétlődő eszmecsere folytán sokszor határozott iskolák alakulnak ki, a melyek a nemzeti életre is hatással vannak. Ilyen jellegű «coterie»-kből indult ki az oxfordi vallásos mozgalom, a melynek leghatalmasabb exponensei voltak Newman és Keble; a prae-raphaelista művészeti irányzat, a melynek legkiválóbb képviselői voltak Ruskin és Burne-Jones. Így ismerkedett meg Tennyson Thackeray-vel is, abban a «coterie»-ben, a melynek tagjai között volt Fitz Gerald is, Omar Khayyám lángeszű fordítója. Itt tanulták megvetni azt a snobizmust, a melyet Thackeray tett először nevetségessé. Nagy eszmék, nagy irodalmi, politikai és társadalmi forradalmak melegegyháza volt mindig az angol egyetemi élet, mely a nagyvárosi élet csábításait nem nyújtja és a hallgatókat szorosabb barátságra ösztönzi. A ki az angol dráma fejlődésének történetét ismeri, tudja, hogy az a nagy drámai renaissance, a mely Shakespeare előtt egyengette az utat, az eszközöket köszörülte, s a hatalmas Erzsébet-kori épület alapköve volt, az egyetemi «coterie»-kből indult ki.

1829-ben Tennyson elnyerte a Chancellor (az egyetem tiszteletbeli rectora) aranyérmét *Pimbuctao* című 250 sorból álló költeményével, 1830-ban pedig egy kis kötetet, *Poems, chiefly Lyrical* adott ki, a melynek gyöngyei — bár most csak átdolgozott alakban ismerjük — *Claribel* és *Oriana*. Ezt a könyvet a kritika nem részesítette kedvező fogadtatásban, bár Leigh Hunt (a költemények Keats-szerű túlhajtott kiszínezése miatt) és Hallam Arthur lelkesen üdvözölték az új csillagot. Különösen rosszindulatú volt North Kristóf bírálata *Blackwood* folyóiratában. Amerikában annál kelendőbb volt Tennyson első kísérlete, a melyet a maga neve alatt adott ki. 1832-ben Tennyson a Rajnán utazott Hallam Arthurral; ebben az évben egy újabb kötet (*Poems*) került kiadásra. Ezt a kritika általános örömmel fogadta; bár most is erős támadás érte a költőt, ezuttal a *Quarterly Review* részéről. Tennysonat nagyon bántotta, nagyon lesújtotta ez az ízléstelen támadás, a mely őt mint Keats alárendelt «mellékbolygóját» tüntette föl, a ki fényét csak kölcsönzi. 1833-ban még nagyobb csapás érte a költőt; miután Tirolban és a Salz-kammergutban hosszabb utazást tett, Hallam Arthur Bécsben hirtelen meghalt, szeptember 15-én. Tennyson melanchóliába esett; sokáig úgy látszott, mintha többé nem lehetne öröme az életben; a halál után vágyódott. Bánatának kifejezésére a *Two Voices* című költeményt írta meg és az *In Memoriam* megható elegiáit, a barátság örökszép apotheosisát kezdte kidolgozni. Utóbb azonban eljegyezte jövőendőbeli feleségét, Sellwood Emily-t, Egy egész évtizedig hallgatott. Ezen idő alatt az *In Memoriam*-on dolgozott. A költemény szerkesztése világosan mutatja is, hogy különböző időkben készültek egyes részei, a melyek sokszor egy-egy különálló elegiát alkotnak, és a költő változó kedélyét ábrázolják. Azonkívül sok új költeményt írt, a régieket átdolgozta, csiszolta, tökéletesbítette. Ennek az eredményét az 1842-ben megjelent két kötetben — *English Idylls and Other Poems* — látjuk. Ez igazi Tennyson-kötet; különösen azok a lyrai és idyllikus hangulatok szerepelnek, a melyeknek Tennyson mindenkor nagymestere volt. Itt először találkozunk azzal a majdnem tökéletes rímnélküli verssel, a melylyel Tennyson oly nagy szolgálatot tett a modern költészetnek. A kritika osztatlan elismeréssel fogadta az újabb köteteket, a melyek olyan gyöngyöket foglaltak magukban, mint *Locksley Hall*, *Edward Grey*, *Break, break, break*; *Tithonus*. A költő jövője biztosítva volt: az elsők között, a kik nagy talentumát, ragyogó képzeletét és

fényes nyelvművészetét dicsérték, voltak Dickens, Carlyle és Emerson. Ezentúl élete zavartalan diadalmenet. 1845-ben £ 200-ból álló irodalmi «nyugdíjat» kapott. 1847-ben jelent meg *The Princess, a Medley*, hosszú költeményei között a leg-tökéletesebben csiszolt, a melyben hol komoly hangulatban, hol pedig badinage-szerű csevegés alakjában foglalkozik az Aristophanes, Shakespeare és Tolstoj érintette témával, hogy t. i. ferde az a felfogás, a mely szerint a nő a férfi versenytársa, nem kiegészítése. Ekkoráig már körülbelül négyötöd részét megírta azoknak a költeményeknek, a melyek örökéletűek lesznek és hírnevének alapkövét alkotják.

1850 Tennyson «annus mirabilis»-e. Megnősült; a maga bevallása szerint ez a házasság «Isten békéjét hozta az életébe». Wordsworth halála után most őt nevezték ki «poeta laureatus»-sá; ugyanebben az évben adta ki leghosszabb költeményét, az *In Memoriam*ot. 1852-ben Wellington, a nagy hadvezér, elhunyt, ebből az alkalomból jelent meg Tennyson nemes, magasztos ódája, a melyben a hatalmas nemzot gyászát fejezi ki, a midőn «a falura és a palotára egyaránt nehezedik a bánat». Ez volt a nemzeti költő első megnyilatkozása, teljesen eredeti versmértékben. a melylyel a hangulatok változó képét jeleníti meg. 1854-ben a *Charge of the Light Brigade*, a mely a nemzeti hősök dicsőségét hirdette, olyan népszerűsége tett szert, a minőt eddig csak Byron tudott szerezni. 1855-ben jelent meg Tennyson leg-szenvedélyesebb költeménye, *Maud*, lyrikus monodráma, a mely a háború szükségességét is igazolta és a nemzetet újabb erő-kifejtésre szólította fel. 1859-ben a *Királyi Idyllek* első része («Enid», «Vivien», «Elaine», «Guinevere») került kiadásra. Óriási lelkesedést keltett a nemzeti tárgy tökéletes feldolgozása, az egyes költemények alaki finomsága, a rimnélküli vers csiszoltsága mind olyan tényezők voltak, a melyek a kritikusokat és a közönséget egyaránt el ragadták. Az Artus-cyklust, a teljes épost, csak 1872-ben fejezte be a költő. A többi munkáihoz viszonyítva ez az épos, ép úgy mint a drámák, kritikai szempontból gyenge. Tennyson mindennek előtt lyrikus volt. Legjobb tehetségét hiába vitte bele az epikai és drámai alkotásokba, ott nem érvényesülhetett. «Jogos volt az a törekvése, hogy a mondát egy modernizált nephelokokkygiába helyezte át. Hibája nem az volt, hogy az eszményesített typus szelid volt és minden csak nem középkori, hanem hogy mihelyt a lyrát, a Theokritos teremtette idyllt és a leíró költészetet otthagytja, hogy jellemfestéssel fog-

lalkozzék, drámai helyzeteket és dialógust teremtsen, a bágyadság, az unalmasság, a megfejthetetlenség veszedelme fenyegeti. Kiirthatatlan dolcezzá-ja, a mely a szerelmi lyrában és az elmúlt szépségek után sovárgó dalokban oly csábító, nincs helyén, mint az épos vagy a dráma fő alkotó része.» 1864-ben *Enoch Arden* jelent meg. A *Király-idyllek* befejezése után Tennyson új babérokat akart szerezni, átlépett a drámaírás terére. Azt a hézagot kívánta pótolni, a melyet Shakespeare történelmi színműveinek a sorozatában vett észre. Egymásután jöttek a drámák, *Queen Mary* (1875), *Harold* (1876), *The Falcon* (1879), *The Cup* (1881), *The Promise of May* (1882), *Becket* (1884) és *Robin Hood* (1891). A történelmi drámákra nézve azt a mentséget lehet felhozni, hogy ezek csakis a színpadon érvényesülhetnek és hogy akkor az angol színházak állapota nagyon siralmas volt. A kisebb színművekre nézve azonban csak azt mondhatjuk, hogy a cselekmény ügyes, drámai szövésének és a gyors dialogus kezelésének Tennyson nem volt a mestere. Itt csak a lyrai betétek számíthatnak maradandó hírnévre. Tennyson leíró képessége, tökéletes kifejező tehetsége ugyan itt is kidomborodik; hanem a drámák, mint egységes egészek, nem tarthatnak igényt másra, mint a pusztá megemlítésre, erre is csupán mint Tennyson drámai diletantimúsának a szüleményei. 1880-ban a költő egy újabb kötetet adott ki *Ballads and Other Poems*. Az ebben foglalt költemények közül leginkább a *Revenge* tarthat igényt nagyobb érdeklődésre; itt egy erzsébetkori «sea-dog» — tengerész kapitány — hősies küzdelmét olvassuk, a ki a dicsőséges halált választja inkább, semhogy a spanyoloknak, a nemzet örökös ellenségeinek megadja magát. Említésre méltó azonkívül *Rizpah* és *The Defence of Lucknow*. Már nem a szenvedély, az érzelem, felindulások, hanem események, gyakran a napi sajtóból átvett események alkotják Tennyson lyrájának tárgyait. 1883-ban tengeri utazásra ment Gladstone-nal, a ki őt a következő évben főrenddé nevezte ki (1884 január). 1885-ben jelent meg a *Tiresias* kötet, 1886-ban pedig a *Locksley Hall* folytatása (*Locksley Hall Sixty Years After*). Ugyanebben az évben kegyetlen csapás érte: Lionel, fiatalabb fia, a kit rajongásig szeretett, meghalt. 1888-ban súlyos betegségen ment keresztül; soha többé nem volt egészséges. 1889-ben adta ki a *Demeter and Other Poems* című kötetet; csodálatos, hogy a 80 éves ember mint költő még ilyen friss erőben volt. A gyönyörű költemények között ott volt a *Crossing the Bar*, a melylyel a trónörökös idő-

előtti halálát is siratta; pár nappal a maga halála előtt fiának meghagyta, hogy ez a költemény minden gyűjteményes kiadásnak végén szerepeljen. 1889-ben még egy nagy csapás érte, Browning Róbert halála nagyon lesújtotta. Most már csendes visszavonultságban élt; sétálgatott, regényeket olvasgatott (különös előszeretettel olvasta *Clarissa Harlowet*) látogatókat fogadott, a kikkel nyugodtan beszélgetett. 1892-ben még egy utolsó utazást tett Jerseybe; szeptemberben, mialatt utolsó kötetének (*The Death of Oenone*) kefelevonatait javította (mely csak halála után jelent meg), súlyos beteg lett. Október 6-án, míg a holdvilág még halvány fénynyel árasztotta el az erdőket, a hol annyira szeretett bolyongani, Tennyson lelke a örökkévalóság kikötőjébe evezett, a hol szemtől szembe állt már azzal a mysteriummal, a melynek megfejtésére annyi időt szentelt, hogy mégis arra a meggyőződésre jusson: az emberek nem azért születnek, hogy az állatok sorsára jussanak. Október 12-én temették el Chaucer sírja mellé Westminster Abbey-ben.

A barátság költője nemcsak az *In Memoriam*-ban, a melyben halhatatlan emléket emelt ifjúkori pajtásának, a ki «több volt neki mint testvér», «my more than brother», hanem minden alkalommal hirdette a barátságot, egyetértést, a gyűlölködés szükségtelenségét, a bosszúság oktalanságát. Még a rosszindulatú kritikusknak is békejobbát nyújtja. Verseny társai keserves kifakadásait szeretettel viszonzta; biztositotta az egyiket arról, hogy semmi sem tart örökké. «Sem az én verseimről, sem a tiedről nem tartok sokat, csak az idők gördülését hallom.» «Ne gyűlölj!» kiált fel, «tűrd a sorsodat; hiszen csak egy pillanatig élek túl.» A kicsinyes irigykedéssel szemben legjobb a hallgatás. Tennysonban teljesen hiányzott Byron szitkozódó tehetsége; nem tud haragudni, ha önmagáról van szó. A méltatlankodás hangját csak mások sérelméért hallatja. Ott már nem ismer kíméletet; előtte a rossz, a gonosz, csak rossz vagy gonosz; más nem lát benne, nevetségest pláne nem. Talán a humor hiánya okozza, talán az, hogy a kit nem szeret, abban jó tulajdonságot, enyhítő körülményt nem akar felfedezni. Satyrai ere sem volt; satyrában nem talált semmi örömet, a morális érzelmet, a mely művészi erejével együtt Tennyson leghatalmasabb tulajdonsága, nem igen találjuk satyrikus tehetséggel egyesítve. Tennysonnál senki sem tapasztalta nagyobb mértékben a kritika rosszindulatát. Érzékeny lelkét bántotta; azonban, mint Johnson, nem tartotta érdemesnek a mérges támadásokkal foglal-

kozni. «Bábok vagyunk, a Férfi büszkeségében, a Leány a Szépség gyönyörű virágzásában»; tudjuk, hogy a világ sakk-játékában, a mint ránk kerül a sor, bennünket is elsöpörnek, hogy mások jöjjenek helyeinkbe; és «mégsem tudunk jószívűséget tanusítani egymással szemben, még egy rövid órára sem; suttogunk, célzásokat teszünk, kárörvendezve vigyorgunk testvérünk bukásán; akárhogy is simulálunk, mi emberek kicsinyes faj vagyunk.» Tennyson a barátság szent kötelességeit hirdette: ne keserítsük el egymásnak azt a rövid időt, a melyet számunkra a sors kijelölt. Tennyson írásmódja a tökéletesség maga. A mint olvassuk, érezzük, hogy minden kifejezés, minden szó alapos megfontolás után került a papírosra. Sokszor szinte bántó ez a tökéletesség; mintha nem annyira a költői ihlet, a képzelet szárnyai vitték volna az író. Mint Maud arca: «Hibásan hibátlan, jeges szabatosság, gyönyörű semmiség, halott tökéletesség.» A mester minden tudását, minden ügyességét megerőlteti egy-egy vonás csiszolásánál. A részletek tökéletesek, hibát hiába keresünk; az egyes vonások, kifejezések, mindannyi gyöngy, az egész azonban kissé hideg, nem lelkesít. A szorgalmas technika fáradozásainak a nyomait viseli magán; a hirtelen, meggondolatlan, sokszor excentrikus lángész tévelygéseit nem látjuk. A versailles-i kertben vagyunk, a hol minden fa, minden sövény szabatos. Tennyson írásmódjának tökéletessége kissé úgy hat, mint a Dryden-Pope iskolának a költészete. Azonban, ha mélyebbre hatolunk Tennyson lelki világába, a szenvedélyt is megtaláljuk, azokat a benső érzelmeket, a melyek szerelmi dalait oly meghatókká, oly igazakká teszik. A felületes olvasóban ez a tökéletesség tényleg azt a hitet ébreszti, hogy ezek a költemények csak finomra csiszolt, élettelen szoborművek, egy lehetetlen eszményi világba való alakok, Gibbons-féle fából faragott rózsák. Azonban a hideg tökéletesség alatt meleg érzés is lappang, különösen azokban a korábbi időből származó költeményekben, a melyekben a költő a szív hangulatait festi. A jelzők helyes alkalmazását Tennyson a régibb költők, különösen Spenser munkáiból tanulhatta megbecsülni. A *Faerie Queene*-nek lelkes bámulója volt, a ki a megújhodott eszményi lovag-világban kereste az emberi tökéletességet. Itt láthatta a költőnek azt a sajátos tehetségét, hogy egy-egy jelző helyes alkalmazásával egy-egy kép tökéletes kidomborítását, egy-egy helyzet teljes megvilágítását teszi lehetővé. Nincs egyetlen sor Tennyson összes műveiben, a mely ezt az igazságot jobban bizonyítja, mint az, a melyben Lan-

celot viszonyát rajzolja királyához és annak feleségéhez. A kedvencez lovag urának, a királynak tartozik hűséggel; ezt megszegi, a mint Guinevere szerelmét viszonozza. «And faith unfaithful led him falsely true»: hűtlen hűsége, a mely lovag-esküjének a megtörésére vitte, a királyné igaz szeretőjévé, a király hamis hívévé tette. Másik nagy műve, a *Princess* («A herczegkisasszony»), az ötödik kiadásban nyert végleges alakot (1853). Két szempontból érdemel figyelmet: először, mint költemény; másodszor, mint didaktikai értekezés. Egyrészt bájos extravaganza, mint Pope híres műve, a *Rape of the Lock*; másrészt komoly hozzászólás egy fontos társadalmi problémához. Mint művész, Tennyson tapintata sehol sem érvényesül oly fényesen annyira ellentétes, egymástól elütő czélok egybeolvasztásában. Örökkévaló a nőnek az élethez és a társadalomhoz való viszonyának a problémája. Spencer azt vitatta, hogy a nő teljes alárendeltje legyen a férfiúnak. Milton a conventionalis szempontot képviseli, a midőn azt írja, hogy «semmi sem szebb az asszonyban, mint hogy a háztartás érdekei iránt érdeklődjék.» De Foe már 1693-ban hangoztatta, hogy egy női Akadémiát kell alapítani, a melyben a kellő oktatásban részesüljön a gyengébb nem, hogy szellemi tekintetben méltó társa legyen a férfiúnak. 1792 ben Wollstonecraft Mária, Godwin felesége és Shelley második nejének az anyja, egy értekezést adott ki (*Vindication of the Rights of Women*), ebből indult ki a mai nő-mozgalom. Tennyson hősnője magáévá teszi ezen értekezés érvelését, azzal a lényeges különbséggel, hogy a legnagyobb fontosságot mégis csak a hitves és anya kötelességeinek tulajdonítja. 1830 és a költemény megjelenése között ez a kérdés mindig napirenden volt; 1848-ban már a Defoe által javaslatba hozott női Akadémia is létre jött; Maurice, Tennyson barátja, alapította a Harley Street-i «Queen's College»-t. Bizonyára a Maurice-szel folytatott beszélgetések érlelték meg Tennysonban azt a gondolatot, hogy költemény alakjában vitassa meg a problémát. Maga is mondta ebben az időben, hogy a két legfontosabb socialis kérdés a szegények elszállásolása és tanítása, s a nők felsőbb oktatása. Az utóbbira nézve a költő a veszedelmet is látta, magasabb intellectuális igényeik a nőket esetleg arra is viszik, hogy a hitvesi, anyai, a háziasszonyi kötelességeket lenézzék, hogy a férfiak versenytársai — és nem segítő társai — legyenek, hogy kivetkőzzenek női tulajdonságaikból. Ennek a veszedelemnek az elhárítására használta fel Tennyson költői talentumait. A költe-

mény szerkesztésének alapeszméjét Tennyson egy Cambridgeben egyetemi társaival folytatott játékból vette: a szereplők egymásnak adják a beszélgetés fonalát, hogy a mesét folytassák. *Idában*, jellemében, helyzetében, törekvéseiben az egész «női kérdést» látjuk megtestesítve; igazságát, hamisságait, okszerűségét, szertelenségeit. Néhány tekintetben Ida törekvései és eszményei útmutatásul szolgálnak az ügy jövőendő lelkes pártolóinak; más tekintetben pedig képtelen túlhajtásai azon elméleteknek, a melyeknek gyakorlati keresztülvitele a bohózat és szomorújáték természetellenes egyesítését eredményezné. A *Princess* ennek következtében valóban *Medley* egyveleg, Tennyson a bevezető részben mondja is: «Gót (csúcsíves) rom és görög ház — Beszélgetés az egyetemről — és a nők jogairól, — Feudális lovag selyem áruhában». A költő az egészet egy XIX. századbeli kertbe, egy Iparos Intézet ünnepélyének keretébe helyezi. Néha az egyszerűség, néha a mesterkéeltség netovábbja, a stylusok egyvelege is, a hol Heine és Homeros, Keats és Theokritos váltják fel egymást. Phantastikus anachronismusok, felfogások, intézmények, butorzat, fegyverzet, ruházat tekintetében. Ál-heroikus is a költemény itt-ott, a hol a költő a dictió erőltetett terjengősségére törekszik. A *Princess* cselekményének központja — egy gyermek. Ez a gyermek befolyásolja Ida hangulatát; megakadályozza, hogy szíve kővé meredjen; biztosítja benne a nőiesség diadalát. Női államot alapítani és fenntartani férfiak nélkül: ez Ida képtelen utópiája. A költő már eleve érezteti, hogy ez nevetséges, lehetetlen álom. Tennyson maga foglalja össze a költemény tanítását: «Man for the field and woman for the hearth», a férfi helye a csatatér, az asszony helye a tűzhely, «a nő nem tökéletlenül fejlődött férfi, hanem más; ha olyanná tesszük, mint a férfiú, az édes szerelmet öljük meg; nem hasonlók ők hasonlatosságban, hanem a különbségekben. Mégis az idők folyásával a hasonlatosság «mind nagyobb lesz, a férfiú nőiesebb, a nő férfiasabb lesz; a férfiú édességet, gyengédséget, erősebb erkölcsi ösztönt nyer majd a nélkül, hogy világot hódító izmai gyengébbek legyenek; a nő szellemi tehetségeit gyarapítja a nélkül, hogy gyermekessége veszendőbe menjen». Tennyson női eszményét a *Princess* anyja és Edit az *Aylmer's Fiedl*-ben testesíti meg. Ez Ruskin és Wordsworth eszménye is. Mint didaktikai munka, a *Princess* ugyanazon viszonyban áll a társadalmi bölcsülethez, mint az *In Memoriam* a vallásos elmélkedéshez. Ha didaktikai célját nem tekintjük, a *Princess*, mint egész, nem számíthat osztatlan

érdeklődésre. A mese kissé triviális, valószínűtlen, Ariosto és Spenser megkapó képzelete nélkül. A nyelv is erőltetett, eszünkbe juttatja Martialis sorait:

«Omnia vult belle Matho dicere: dic aliquando

Dic bene, dic neutrum, dic aliquando male.»

Azonban tele van részekkel, a melyek az egész angol költészet gyöngyei. Ilyen különösen a *Tears, idle tears*, a melynél szebb lyrát Tennyson maga sem írt; a lovag-torna leírása, *As thro the land at eve we went*, a melynek megható páthosa Burns legnagyobb diadalaira emlékeztet, *Home they brought her warrior dead*, a gyermekszeretet apotheosisa, *Sweet and low* az angol irodalom egyik legszebb bölcsődala. A rhythmus lendületét Tennyson sehol sem viszi nagyobb tökéletességre, mint épen a *Princess*-ben. A természeti leírások, a jelzők alkalmazásában remekel; a csendes vidéki otthonában élő költő valóban éles szemmel figyelte meg a természet hangulatait, a melyeknek változatait oly biztos kézzel tudta festeni. Byron csak a vad magányosság, a viharos természet búskomorságát és félelmetességét kedvelte; Tennyson a természetet minden kedvében szerette. A *Princess* talán nem éri el a művészet legmagasabb fokát, a melyben a művészet önmagát eltakarja, rejtegeti; azonban a magát eláruló művészet netovábbja.

Maud tulajdonképen kibővítése egy csak egyszer kiadott — ma már majdnem hozzáférhetetlen — rövid költeménynek (*Stanzas*, egy Lord Northampton által 1837-ben kiadott gyűjteményben jelent meg először és utoljára). Ez a kis töredék egy szegény tébolyodott férfinak a sóhajtása, a kit elveszett szerelmének phantómja folyton kísér. Figyelmeztették Tennyson, hogy kár ezt a témát ki nem bővíteni, a szegény lélek aberratióit meg nem magyarázni. A főalak egy cynikus embergyűlölő, a kit szegénysége szerelmétől foszt meg és lázadásra készítet az emberiség, a társadalmi rend ellen, egy valamikor vagyonos, most már elszegényedett férfiú, a ki, mint amolyan Timon-Hamlet, szerencsétlen sorsáról elmélkedik, bele szeret gyermekkori pajtásába, a szépséges *Maud*-ba (Matilda); ez viszonozza szerelmét, azonban bátyja, «az az olajos, hajfűrtös assy», ferde szemmel nézi a dolgok fejlődését, mert hugát egy *Clarissa Harlowe*-ből kölcsönzött brutális pénzembernek szánja. A katasztrófát nem, mint *Locksley Hall*-ban, a nő hűtlensége, hanem a gyűlölt bátyával történt végetes párbaj idézi elő. *Maud* — talán bánatában, hogy szerelmese kénytelen az országból elmenekülni — meghal, a szeren-

csétlen ember elméjét végtelen búskomorság borítja el, a végén azonban mégis arra a meggyőződésre jut, a mely *Locksley Hall* hőseit is megmenti, hogy csak a cselekvésben kereshetni újra az elveszett nyugodalmat. Elmegy a krími háborúba, s itt Tennyson él az alkalommal, hogy a politikába is bele szóljon. Dörgő szemrehányásokkal illeti a Bright János által vezetett békepártot; csak a háború izgalmaiban látja a biztosítékát annak, hogy a nemzet bódult tespedtségéből nemzeti öntudatra ébredjen. A hős elmélkedik az újabb millenniumról, a melyben «a vas zsarnokság vagy meghajol, vagy megszűnik és Britanniának más istene is lesz, mint a milliomos.» «Jobb küzdeni a jóért, mint a rosszat szidni.» Egy politikai párt kiáltványának tekintették a költeményt azok a kritikusok, a kiknek így kapóra jött az alkalom, hogy Tennyson munkáját lekicsinyelhetik. Most nyugodtabban vizsgálhatjuk ezt a költeményt, a melyet a költő maga egyik remekművének tartott. «Ez egy kis *Hamlet* — úgy nevezi Tennyson — egy beteges költői léleknek a története, egy könnyelműen speculativ kor hervasztó befolyása alatt. A hős tébolyodottsága örökölt; cynikus hajlamokkal terhelt egoista, de a tiszta, szent szerelem ereje kijózanítja, azután a legnagyobb diadalból a legmélyebb boldogtalanságba süllyed; imádottságát elveszti; lelke újra elborul, s midőn a megpróbáltatások iskoláján keresztül vergődött, még egyszer épelméjű lesz és az emberiség javáért folytatott küzdelemre szánja magát. E költemény sajátossága az, hogy az egy személy különböző kedélyállapotai feleslegessé teszik különböző személyeknek a szerepeltetését.» A hős kissé mindennapi egyéniség, azért alkalmatlan arra, hogy egy nagy művészeti alkotásban a protagonista szerepét játssza. Csak szerencsétlen sorsa különbözteti meg az átlagos ifjútól; szellemességnek vagy humornak azonban nyoma sincs. Erős benne a snobismus, kevés az önérzet. A monológok hol tisztán drámai, hol világosan lyrikus jellegűek. Mint a rhythmus mesterműve azonban *Maud* a költői művészet egyik csodája. A természet subjectiv rajza, a mely az ó-angol költészetnek is egyik legcsodálatosabb jellemvonása, sehol sem remekel annyira, mint *Maud*-ban. A természet hangulatát hol összhangzásba, hol megható ellentétbe hozza Tennyson az emberi hangulattal. Ez a művészi fogás itt a görög dráma chorusát helyettesíti. A közeledő örömet, a hős életének mosolygó tavaszát, a «rubin-rügyes hársfából fakadó milliónyi smaragd» hirdeti; a végzetes találkozást Maud brutális bátyjával «a vihar-

terhes sápadt hajnalhasadás» előzi meg. A hős azonban nem egy második Hamlet, inkább az akkor divatban levő «Cockney» iskola másodrendű poseur-je, a kinek terjengős banalitásai sokszor olyan eredetit sejtetnek, a kivel Tennyson legkevésebbé sem szeretne volna magát azonosítani, a triviális *Life Drama* szerzőjét.

Más levegőbe lépünk, ha a barátság hatalmas apotheosisát, az *In Memoriam*ot vizsgáljuk. Itt a csendes, subjectiv elmélkedő lép elő, a ki a kételkedés kísértéseit leküzdve, gyönyörű epilógusban foglalja össze mind azt, a mit a szeretet, a bánat tanít. A mint ismeretes, ez a költemény Hallam Arthur, Tennyson ifjúkori barátjának az emlékére szánt «monumentum ære perennius». Nem egy időben, nem egységes terv alapján írta. Sőt a költemény négy határozott részre osztható; ezek közül mindegyik a költő lelki állapotának külön-külön phasisát világítja meg. Az elsőben a csapás okozta bánat legerősebben nehezedik Tennyson lelkére. Reménytelenség, sötétség, ez a domináló hangulat. Jelképként ott áll a komor tiszafa (II) és a permetező esővel daczoló elhagyatott ház (VII). Az első karácsony-este adja az első reménysugarat, bár a szeretett barát, a ki jegyese volt a költő egyik leánytestvérének, a családban betölthetetlen hézagot hagyott hátra. Kedvetlenül készülnek a bagyományos ünnepre. A természet is velük érez: «Esőfelhő borította a földet; szomorúan köszöntött be karácsony-este». A második részben (XXXI—LXXVIII.) a bánat felhője már könnyebben nehezedik a kedelyre. A búskomorságban feltetszik néhány világosabb vonás. E részben egymásután következnek az elmélkedő és gyászoló dalok. Vajon milyen a halottak élete? Ha a lélek nem halhatatlan, akkor minek is élünk? A költő fél attól, hogy a halál végleges elválást jelent, még a természet sem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy a lélek nem hal meg. Vajon az elköltözött lélek látja-e és rokonszenvvel kísérheti-e az itt maradtak küzdelmeit? Akkor újra jön Krisztus ünnepe; a költő most már kérdezheti, hogy nem enyészik-e el a bánat, nem hal-e meg az elveszett reményeken való sajnálkozás? A természet is csendesebb, nyugodtabb; «csendes hó borította a földet; nyugodtan köszöntött be a karácsony-este.» Már minden összhangzásba került újra; és a harmadik részben (LXXIX—CV.) a bánat vigasztalást, erőt talál a múlt emlékeiben, a jövő reményeiben. A szellemek érintkezés-ét tárgyalja a költő azzal a komolysággal, a mely a nyugodtabb lelki hangulatot természetszerűleg kíséri. A harmadik karácsony — a költő külföldön tölti — már a beenyugvás, a lemondás hangulatát vezeti be. Lemond a múlt töprengő kételkedéseiről, hogy a negyedik cyklusban (CVI—CXXXI.) az egész költemény epilógusában, az új évet köszöntő harangok zúgásánál arra a tudatra ébredjen, hogy az ember halhatat-

lan, hogy a Krisztus hirdette Isten a szeretet Istene, a ki az egyént ép úgy őrzi, mint az emberek egyetemet, hogy az ember főtörekvése az legyen, hogy akaratát a nagy, mindenütt való, mindenható Urénak rendelje alá. Lakodalmi énekkel fejezi be a költő ezt a barátság oltárára helyezett elégiát, a melynek thémája a léleknek a szeretet és a bánat által való átalakulása. Az egyén iránt, az egyéni jellem szépsége iránt érzett szeretet az egyetemes Szeretet, az egyetemes Jó gloriificatiójához vezet. Tennyson philosophiája Platonismus, keresztyén szellemben eszményesítve. Istene az, a kit Krisztus hirdetett; férfi-eszménye Krisztus maga. Az Isten és az emberiség kölcsönös viszonyát Krisztus és Szent Pál tanításaival világítja meg. Conceptióival alaposan czáfolja azokat, a kik atheismussal vádolják. A költemény alapeszméjét talán Petrarcától kölcsönözte, a ki gyönyörű sonett — és canzone — sorozatban énekelte Laura emlékét. Az *In Memoriam*, a melyet sokan Tennyson remekművének tartanak, számos olyan tulajdonságot árul el, a mely a költő halhatatlanságának legerősebb biztosítéka. Ezek közé tartozik az a különös elbűvölő kifejező tehetség, a mely őt az angol irodalomnak egyik legnagyobb kincsesházává teszi Shakespeare és Pope mellett; Tennysontól származik a legtöbb közmondásszerű sor, a mely az angol nép köztudatába át ment. A természet, a tájkép, a tenger, a madarak, a fák, a virágok, az évszakok erejét és bájosságát senki sem tudta oly szeretetreméltón festeni. A természet minden phasisa nyitott könyv előtte: sokszor a tudós szabatos körültekintésével figyeli meg a fauna és a flora tevékenységének legaprólékosabb részleteit. Itt semmi tért sem enged a költői képzeletnek. Előtte senki, utána talán csak Swinburne kezeli oly fölényes könnyedséggel az angol nyelvet; a szavak, a kifejezések mintha varázsűtésre jönnének minden megerőltetés nélkül. Azonkívül nyelvtisztító is volt. Régen elfelejtett szavakat kezdett újra használni: ez különösen a régi ballada-költészet utánzásainak és a románcz-világ felelevenítésének az eredménye. Tisztább angol is Tennyson nyelve, mint bármelyik más modern íróé: az egész angol irodalomban, tisztaság tekintetében, csak Shakespeare és a Biblia tesznek túl rajta. Tennyson stylusának főjellemvonása az, hogy az egyszerűséget a művészi tökéletességgel, a természetességet a mesterkeltséggel hozza összhangzásba. Sokszor csak azért, hogy dictionja finomságát emelje, legtöbbször azonban azért, hogy a gondolatokat tömör kifejezésekbe sűrítse. Ilyenkor egy-egy mondat, egy képnek a lényegét quintessentiába szűri le. Tennyson női arcképei voltak az egykorú közönség legnagyobb bámulatának a tárgyai. Edithje (*Aylmer's Field*), Ida anyja (*The Princess*) eszményi nők, a kikben Tennyson megtestesítette mind

azt, a mi az asszonyt magasabb lénynyé avatja. A románcz-irodalomban buvárkodó sehol sem talál olyan elbájoló képeket, oly megható élet-pathost, mint Tennyson *Lancelot and Elaine*-ében, sehol oly gyönyörű női gyengeséget, mint a páratlan Guineverében. Mint nemzeti költő is, Tennyson messzire felül emelkedik a hivatalos szónoklatok színvonalán. Költői ihlettel üdvözli Alexandra hercegnőt, a tenger urai örökösének a meny-asszonyát; fenséges melódiával kíséri utolsó útjára a nagy Wellington herceget, a kit Nelson szelleme vár a kriptá bejárájánál. Korai költeményeiben Tennyson körülményesen írta le a költő hivatásának jelentőségét, kötelességeit. Keresztül hatolni lelki szemével az életen és a halálon, a jón és a rosszon, a bölcsesség választott tolmácsaként szerepelni, ez szerinte a költő hivatása. Ehhez ragaszkodott a gyakorlatban is, a mennyire tőle telt. Kora kétes, vitás kérdéseinek a hálózátát egy élő rejtélyekből álló sorozatban tárgyalta: megoldásukat is megkísérelte. Sokan mások is megtették azt; Tennyson gyönyörű, ellenállhatatlan melódiája volt az, a mi őt föléjük emelte. Elbűvölő varázsként hatott kortársaira; ennek a zenei tökéletességnek a segítségével az angol költészetet egészen új légkörbe helyezte át. Olyan feltétlen Tennyson uralkodása a modern költészet világában, hogy szinte hihetetlen, hogy trónjáért erős küzdelmet kellett folytatnia, hogy panaszkodott is: «Egyszer egy arany pillanatban a földre magot dobtam. Virág fakadt helyén, de a világ «gaz»-nak csúfolta» (*The Flowers*). Igaz, hogy néha untató is e tökéletesség; szinte kívánjuk a mindennapiságot, a nyersséget. Itt-ott mintha valami rovart jegeczítene be — borostyánkőbe. Ha alaposabban vizsgáljuk, művészetének vannak hibái, a melyeket a fényes csiszolás a felületes olvasó szeme elől eltakar.

Tennyson épen akkor kezdett írni, a mikor a XVIII. század végével beköszöntött költői ihlet látszólag minden változaton végig játszott már. Ő bebizonyította, hogy ha alkalmas ember találkozik, a változatok száma kifogyhatatlan. Uralkodása a költészet terén nem jelent versenyzést hatalmas elődjével. Mindnyájuktól tanult; megtanulta a jót megbecsülni, a rosszat visszautasítani. «Ha a nagy angol költők napja Tennyson Alfreddel leáldozott volna, a naplement nem vált volna szégyenére a hajnalhasadásnak.»

YOLLAND ARTHUR.

S Z E M L E.

A Folklore Fellows Magyarországon.

A néprajzi tudományok kereteibe tartozó folklore művelői közül azok, a kik a népköltés összes emlékeit összehasonlító módszerrel, tehát a nemzetközi folklore minden e nemű anyagára kiterjeszkedve vizsgálják, újabban már nemzetközi tudományos szövetséggé tömörültek, hogy az összehasonlítható óriási anyag útvesztőjében egymás segítségével könnyebben eligazodhassanak. Ez az 1907-ben létrejött szövetség magát angolul Folklore Fellows-nak nevezi, de a gyakorlatban csak az FF kezdőbetűket kívánja forgalomba hozni. Nyilván azért, hogy e betűkbe a szövetségnek népek, országok vagy városok szerint tagolt osztályai esetleg nemzeti nevüket is belefoglalhassák. Így jött azután forgalomba a dán Folkeminder-Forskere, a francia Fédération des Folkloristes és a német Folkloristischer Forscherbund elnevezés. Azon a czímen, hogy folkloristáink az angol név súlyosabb részének Magyarországon előzőleg már polgárjogot szereztek, mi — mint a nemzetközi szövetség magyar osztálya — megtartottuk az eredeti angol nevet.

Miért ne? Hiszen ezt a tudományos szövetséget nem is angol, hanem egy finn atyánkfia, Krohn Károly helsingforsi egyetemi tanár alapította. Egy európai hírnű tudós, ki a maroknyi művelt rokonkép legfelsőbb iskoláján a finnel kapcsolatos összehasonlító folklore tanszékét látja el.

Mivel a fajiságuk védelmére utalt kisebb kultur-népek közül már a norvégok és dánok is állítottak e nemzeti tudomány számára tanszékét, Krohn Károly az 1907. év nyarán áthajózott Kopenhágába collegájához, A. Orlik-hoz, és komoly tudósokhoz méltó őszinteséggel megállapították, hogy az ő tudományuk terén immáron csak úgy lehet eligazodni, ha a művelt nemzetek folkloristái szervezkednek s tudományos kölcsönviszonyba lépve, kéziratban lévő és kinyomtatott népköltési gyűjteményeiket egy-

mással megismertetik, az összehasonlító műveletekhez szükséges adalékokat pedig egymásnak készséggel hozzáférhetővé teszik. Igen, a kis finn nemzet folkloristája utalhatott a még kisebb észt rokonnép fiára, Hurt Jakabra, a ki körülbelül ezer gyűjtő segédkezésével százezer írott lapnál terjedelmesebb gyűjteményt ajándékozott nemzetének; vagy hivatkozhatott a Finn Irodalmi Társaság kéziratárára, a melynek maga Krohn Károly 8500 mese-változatot szolgáltatott be s ezzel a mesegyűjteményt 26,600 darabra szaporította. A kis dán nemzet képviselője viszont utalhatott elődje, S. Grundtvig kéziratban lévő és részben kiadott mesegyűjteményeire, valamint a szomszédos Mecklenburg gyűjtőjére, R. Wossidlo wareni tanárra is, a ki körülbelül hétszáz munkatársával közel egy millió adalékot gyűjtött össze.

Az írott és nyomtatott soknyelvű gyűjtemények folyton növekedő áradatával küzdő folkloristák örömmel fogadták a társulás eszméjét. A szervezés és szabályzatkidolgozás körül a kezdeményezőknek már a svéd C. W. Sydow és a német J. Bolte is segédkezett. Ők négyen maradtak a szövetség kiadványainak nemzetközi szerkesztő bizottsága. És a mit mi magyarok nagyon megjegyezhetünk: a nemzetközi kiadványok költségeit a Finn Tudományos Akadémia viseli! E kiadványokból eddig hét szám jelent meg két kötetben (FF Communications No. 1—4., 5—7.). A sort A. Orlik nyitja meg a dán nemzeti gyűjtemények angol ismertetésével. Utána ugyane gyűjtemény mese-változatainak 134 típusát Grundtvig előmunkálatai alapján angolul A. Lunding mutatja be. A harmadik szám Antti Aarne-é. A derék finn folklorista *Verzeichniss der Märchentypen* címen egy új német mese-typológiát dolgozott ki s e rendszer szerint a kiadványok ötödik számában már fel is dolgozta az 1908-ig gyűjtött finn mesék összes változatait. A következő hatodik számban pedig O. Hackman a finnországi svédek ajkáról lejegyzett meséket katalogizálta németül A. Aarne rendszere szerint. A kiadványok kötetzáró negyedik és hetedik számában Krohn Károly a szövetség munkásságáról tart két rövid német nyelvű beszámolót. Az elsőből megtudjuk, hogy az ugyanitt közölt alapszabályok tüzetes ismerete előtt csak Orlik dán és Krohn finn osztályai tudtak végérvényesen megalakulni. A jelesebb német, svéd, norvég, cseh, orosz, lengyel, észt és magyar folkloristák azonban már az első felhívás vétele után bejelentették csatlakozásukat. Sőt mi — miként ezt a németek, lengyelek és észték is cselekedték — bejelentettük, hogy a folklort művelő tudományos testületünk (a

M. Néprajzi Társaság) szintén részt kíván venni a nagy nemzetközi vállalkozásban.

A csatlakozás ügyének intézésével Katona Lajost bíztuk meg. Őt azonban az időközben elnyert irodalomtörténeti egyetemi tanszék annyira igénybe vette, hogy sem a korábban már megkezdett magyar mese-typológiát folytatni és befejezni, sem az FF magyar osztályát szervezni nem tudta. Csak Katona halála után s különösen a múlt év végén kezdtük a csatlakozás és szervezkedés eszméjét újra fölvetni. Dr. Bán Aladár későbbi titkárunk összehívta az alakuló gyűlést, mely engem az elnökséggel megtisztelt s Gombocz Zoltánt alelnökké, huszonhárom jeles folkloristánkat pedig a magyar osztály rendes tagjává megválasztotta.

Midőn e szövetkezéssel magunkat arra köteleztük, hogy a külföld számára a magyar folklóre irodalmának kivonatokkal is bővített könyvészetét összeállítjuk, hogy népköltési gyűjteményeink, különösen népmeséink, ősi népszokásaink, mythosi maradványaink s a kölcsönviszony nyomait sejtető minden régi emlékünkhöz tartalmát szintén megismertetjük: a vállalkozás nagy méretei miatt aggodalmaskodó lélek önkéntelenül is rátérül arra az első nemzetközi összehasonlításra, hogy a rendelkezésünkre álló nemzeti tulajdonnal méltóképp tudjuk-e betölteni a szövetkezéssel vállalt szerepet. Így aztán csakhamar kiderül, hogy nekünk viszonylag gazdag folklóre-irodalmunk s benne igen sok és tartalmas népköltési gyűjteményünk van. De az utóbbiak jelentékeny részének igen nagy hibája az, hogy a gyűjtést nem szakemberek intézték. A folkloristikai szempontok mellőzése okozza, hogy a gyűjtések és a gyűjtemények egyaránt egyenetlenek. A gyűjtők egész országrészeket mellőztek s az előtérben tartott aesthetikai szempontok miatt elmellőztek bizony olykor igen fontos összehasonlító folkloristikai emlékeket is.

Mivel az ilyen állapoton más népeknél egész országra kiterjedő rendszeres újabb gyűjtések szoktak segíteni, az én feladatomban sem lehetett más, mint hogy egy ilyen országos gyűjtést megindítsak. E vállalkozáshoz megnyertem a M. Nemzeti Múzeum, a M. Néprajzi Társaság és a Kisfaludy-Társaság anyagi és erkölcsi támogatását. A M. Nemzeti Múzeum viszont megkapja és könyvtárának kéziratári részében elhelyezi, a külföldi és belföldi kutatásnak hozzáférhetővé teszi a gyűjtés összes kézirati anyagát; a M. Néprajzi Társaság folyóiratában, az *Ethnographiában* nyilván tartjuk a FF körébe tartozó összes külföldi és belföldi mozgalmakat, ismertetjük és fejtegetjük a gyűjtés főbb folkloristikai

eredményeit; a Kisfaludy-Társaság M. Népköltési Gyűjteménye számára pedig külön kötetekben feldolgozzuk a népköltés egyes műfajainak összes közlésre méltó adalékait, vagy az országrészek és tájnyelvi nyelpterületek szerint tagolt gyűjtés minden műfajt felölelő összes értékes anyagát.

Mielőtt a gyűjtést megkezdjük volna, dr. Bán Aladár társam hathatós közreműködésével megszerkesztettem a folklóre egész területét felölelő és a gyűjtés egész vonalát élesen megvilágító *Tájékoztatót*. Ebben a korlátlan számban rendelkezésül álló füzetben tüzetesen ismertetjük az országos gyűjtés célját, eszközeit és apróra részletezzük a rendszeres gyűjtés módozatait. A gyűjtők itt található kérdőíveit két csoportra tagoltuk. Az első csoport a népköltés, népnyelv és népzene anyagát öleli fel, a másodikban pedig a néphit és babonás szokások anyagára történik minden legapróbb jelenségre is kiterjeszkedő utalás.

E *Tájékoztató* szerkesztésénél már tekintettel voltunk arra, hogy a gyűjtés ügyét csakis a hazai főiskolák és középiskolák önként vállalkozó tudós tanárainak és népköltési gyűjtések végzésére kiválóan alkalmas ifjúságának, továbbá a néppel közvetlenül érintkező tanítói karnak bevonásával lehet diadalra vinnünk. Ezért határoztuk el, hogy a tanintézetekben és tanulóiban gazdag vidéki városok tanárainak, egyházi és világi előkelőségeinek hozzájárulásával az összes intézetek gyűjtésre vállalkozó ifjúságát külön vidéki szövetségekké szervezzük. Az alakuló gyűléseken személyesen megjelenünk, összeismerkedünk és a nagy cél szolgálatában szóval, tettel, szeretettel és lelkesedéssel együtt, egyesült lelki erőkkkel apostolkodunk.

A határozó első lépést Sárospatak felé tettük meg. Itt a M. Néprajzi Társaság egy tartalmas vándorgyűléssel, a M. Nemzeti Múzeum és a Kisfaludy-Társaság pedig igen tekintélyes összegű ifjúsági pályadíjak kitűzésével támogatott bennünket. Hogy a pályadíjak a gyűjtés egész vonalán buzdítólag hassanak, már az első alkalommal több magános fél pályadíját is készséggel igénybe vettük. Így aztán módunkban volt a sárospataki ref. theologiai és jogi akadémia, a ref. főgymn. VI—VIII. osztálya és az állami tanítóképző-intézet növendékei számára 33 pályadíjat kitűzni. A derék tanuló ifjúságra azonban még lelkesítőbben hatott a FF magyar osztályának az az ígérete, hogy gyűjtésüket külön kötetbe foglalva adatja ki a Kisfaludy-Társasággal 1914-ben nagy tanáruk, Erdélyi János születésének százéves fordulója maradandó emlékeül.

A felső-tiszai magyar nyelvterületet felölelő sárospataki szövetség után az egri szervezése következett. Itt az érseki seminárium volt és jelenlegi növendékei, az érseki joglyceum hallgatói, a cistercziek főgimnáziuma, az áll. főreáliskola VI—VIII. osztálya és az érseki r. kath. tanítóképző-intézet növendékei számára a magánfelek nagyarányú hozzájárulásával már 53 pályadíjat tüzhettünk ki közel 1200 korona értékben. Ezen kívül megnyertük az érseki szék magas támogatását, a mennyiben néhai Samassa József érsek a szövetség alakuló ülésén képviselőjével bejelentette támogatását és a *Tájékoztatót* körlevél kíséretében küldette meg a seminarium volt hallgatóinak. Ha ehhez hozzá vesszük a káptalan tudós tagjainak, a főiskolák és középiskolák igazgatóinak s a gyűjtést irányító lelkes szaktanároknak hathatós támogatását, szinte kétségtelen, hogy a Mátra és Bükk aljának palócz és barkó területéről a sárospataki mellett már megjelenhetik egy külön egri kötet is.

A két első vidéki szövetség tagjai közt közel 2300 *Tájékoztatót* osztottunk ki. Az eredményről még nem beszélhetünk, mert a pályázók gyűjteményeit a szövetségek vezető tanárai csak a jövő évi január hó folyamán kéri be. Ezzel tudniillik azt óhajtják elérni, hogy az ifjúság a nyári gyűjtés eredményét a karácsony-vízkereszti ünnepkörben a téli népszokások, babonák és egyéb kalendáris emlékek lejegyzésével teljesebbé tehesse. Azzal azonban máris tisztában vagyunk, hogy a tanuló ifjúságban és a tanári karban itthon is megtaláltuk azt az értékes elemet, a melylyel a finnek, észtek, svédek, dánok, poroszok és francziák eddigi nagyszerű eredményeiket elérték. Mi úgy, hogy a két első vidéki szövetséget megalkottuk, sorba megalkotjuk a többieket is, míg velük az egész ország területét föl nem öleltük. És a mozgalomba külön intézkedéssel mindig belevonjuk a papi és tanítói testületeket is. Így aztán remélnünk lehet, hogy a nemzetközi tudományos szövetkezésben a magyar néplélek gazdátlan kincseinek összegyűjtése és értékesítése terén emberül megálljuk helyünket.

Sebestyén Gyula.

ÉRTESITŐ.

Kálnoki kötetei.

Kálnoki Izidor: *Apa és fia és egyéb elbeszélések.* Budapest, 1911. Athenæum. 8-r. 233 l.

Kálnoki Izidor: *Veronkák szerencséje.* Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. 8-r. 206 l.

Kálnoki Izidor: *Apró komédiák.* Budapest, 1912. Singer és Wolfner. 8-r. 204 l.

Néhány évtized óta rendkívül felhalmozódott hazánk könyvtáraiban a nyomtatott papir. Nyomdáink munkájából hatalmas hegy kerülne ki, s benne elbeszélő költészetünk alkotásai tekintélyes helyet foglalnának el. Folyóirataink, hírlapjaink s egyéb vállalataink ma sokszor egy hét alatt annyi novellát s regényt vetnek a könyvpiacra, mint a mennyit fél századdal ezelőtt egy év terméseként mutatott be a magyar irodalom az olvasóközönségnek. A ki pusztán a felhasznált papir súlyát méri, szédítőnek fogja találni irodalmunk fejlődését. A szellem birodalmában azonban a súly nem játszik oly nagy szerepet, mint a világ anyagi részében, s még mindig eldöntetlen marad, vajon a nagy arányú irodalmi termelés igazi haladást jelent-e.

A nemzetek életében gyakran jelentékteleneknek látszó tünetek nagy változásokat jeleznek. A nemzeti haladás vagy süllyedés gondolata izgat bennünket abban a kérdésben is, vajon mai elbeszélő irodalmunk nemesebb eszmények után tör-e, mélyebb tartalmat talál-e az emberi életben, gazdagabb lélektani ismeretekkel s művészibb eszközökkel rendelkezik-e, mint a múlt század magyar romantikája. E kérdés megvilágításához becses adatokkal szolgálnak Kálnoki Izidor újabb elbeszélő munkái. Nem tartoznak e művek mai irodalmunk kiválóbb alkotásai közé, de szintetikus jelenségek, azért elemzésük általánosabb szempontokhoz vezethet bennünket.

A három kötet Kálnoki írói működését különböző időpont-

ban mutatja be; így belőlük nemcsak az elbeszélő egyéniségének jellemvonásait ismerhetjük fel, hanem nagyjában a fejlődés irányát is megállapíthatjuk.

Az *Apa és fia* és egyéb elbeszélések a fejlődés régibb fokát jelelik. Szokatlan helyzetek ingerlik itt az író, szeszélyes ötletek csábítják képzeletét természetlen területekre, hol az ösvény bozótok közt vész el. Különös ellenérzése van az elbeszélőnek a biztos jellemrajz iránt. A határozott vonalakat ép úgy kerüli, mint az oly impressziós festő, ki mámoros kedvteléssel halmozza vásznára az alakatlan festékfoltokat. Az elmosódott, bizonytalan jellemrajz azonban Kálnoki elbeszélésében nem annyira valami ködös elmélet eredménye, inkább a képzelet erőtlenségének jele. Keveset is ad írónk az emberi lélek történetéből, holott ez az, mivel a költészet évezredek óta annyi igaz mosolyt és könnyet fakasztott. Elbeszélései a legjobb esetben érdekes anekdoták s mesék, de az őszinte naivságot semmiképen sem tudja bennök az erőltetett túlzás pótolni.

Az író módszerét elárulja már az *Apa és fia* című novella, mely a címlap szerint is fő képviselője az egész kötetnek. A két Moldova, az apa meg a fia, nem valami érdekes alakok, s az író sem foglalkoznék velük hatvannégy lapon keresztül, ha különcz házasságuk nem izgatná. Az ifjú Moldova ugyanis apjával kéreti meg maga számára özvegy Galambosné leányát, az öreg azonban úgy jár el a megbízásban, hogy maga lép fel, mint a szép özvegy kérője, a fiatalok tervét pedig meghiúsítja. Egy hónapi próbaidő után végre az apa és fia szépen megosztoznak az özvegyen s leányán. A két Moldovával ép úgy lehetett volna tragédiát csinálni, mint komédiát, bár a tragédia ép oly ingatag lett volna, mint a komédia. A novellában az egy hónap csak arra való, hogy a távollevők hosszadalmas leveleket írjanak egymásnak s lanyhítsák a komikum hatását. — Csalóka ötlet kedvéért torzította el az író egy másik novellahősné, Kozsibrák ezredesnek történetét is. Az ezredes addig beczézte egyetlen leányát, míg mindkettőjüket tönkretette. Egykor a kitűnő katona tologatta kocsiban gyermekét, majd meg a hervadt, vén leány adja vissza a kölcsönt szélütött apjának. Ez azonban nem gátolja a haldokló ezredeset abban, hogy ne szellemeskedjék; életének tartalmát így foglalja össze: «Én téged toltalak az életbe, te engem kitoltál az életből». — Jobban sikerült volna Lulu nyaralásának rajza, ha a novellairó a túlzásban mértéket tartott volna, ha Lulut kevésbé szemérmetlennek, barátját kevésbé korlátoznak rajzolta

volna. — A kötet legsikerültebb darabja *A Dömötör Jóska számára* című anekdota, épen azért, mert nem akar másnak látszani, mint a mi. A többi elbeszélés jórészt hihetetlen mese, zavaros vázlat, vagy ízléstelen torzkép. Itt találjuk a félkezű hitvestársakat, kiket a vasút bénákká, az emberek részvéte dúsgazdagokká tett. Itt találkozunk a köhögő, tüdővésztes szerelmesekkel, kik túléltek apjukat, barátjaikat és «soha sem halnak meg». Beleillik e társaságba a kétségbeesett ügyvédbojtár is, a *Négy legény és egy kisaszony* című elbeszélés alakja, egyúttal annak a daczos kóristalánynak vőlegénye, ki hétről-hétre új meg új udvarlóhoz szegődött.

Kétségkívül van valami rokonság Kálnoki elbeszélései s a mult századi magyar novellaírás közt. Jókai s Mikszáth is szerették az anekdoták világát s szívesen mondtak csodás meséket a magyar társadalom életéből; költészetük derült, gyakran dévaj volt, sőt néha a léhaság határszélén járt. Mindazáltal a közönség megbocsátotta a könnyed szellem kicsapongását a vonzó egyéniségből fakadó humorért s az elbeszélés művészetéért. Mindebből keveset találunk Kálnoki novelláiban. Az író sietős útjában minden tartaléksúlytól menekülni óhajt. Még arra sincs ideje, hogy a magyar nyelv kincseit saját céljaira használja fel. Hogyan volna gondja arra, hogy az elbeszélés elemeit megbírálja s megválogassa? Itt felesleges mozzanatoknál időzött el, ott lényeges adatokról feledkezett meg, amott nem hidalta át a mese szakadékait. A gyors munka közben nem villant ki a kedélyélet napja, a humor sem s nem aranyozhatta be az elbeszélés kiemelkedő pontjait. Mindezért nem nyújt kárpótlást az olvasónak egy-két divatos eszme, mint a szegénység s gazdagság szembeállítás, sem a társadalmi intézmények felszínes gúnnya, sem a züllött nők kirívó szereplése.

Ahhoz az írói arczképhez, melyet Kálnoki elbeszéléseiből alkottunk magunknak, kevés vonást ad a *Veronkák szerencséje* című regény. Van ebben gázmérgezés, automobil-kirándulás, kártya, maitresse. A regényíró minduntalan figyelmeztet bennünket, hogy a villamosság korában s Budapest czikornyás bérházaiban járunk-kelünk, mégis hősei sokkal nagyobb rejtélyek előttünk, mint azok a fényes öltözetű középkori lovagok, kiket a mult század regényírója csúcsíves kolostorokon s sziklavárak földalatti folyosóin vezetett végig. Az író figyelmét annyira lekötötte a bonyolítás külső mechanikája, hogy az események rejtettebb rugóira, a jellem titkos alkotórészeire nem sok ügyet vetett.

A regényből ép úgy, mint az elbeszélésekből, hiányzik a művészi elmélyedés.

Veronka Péter és felesége már a regény elején azon törik fejüket, hogy gázzal emésztsek el magukat s fiokat, pedig a háziúr véleménye szerint jóra való, szorgalmas népek. A férj iktató vagy levéltárnok a városnál, az asszony kedves, okos nő, fiok élénk szemű gyermek, azonban a végzet — ez esetben a regényíró önkénye — elhatározta, hogy a család életének valami rettenetes halál, gázmérgezés vessen véget. Ezért hozza az író képzelete mozgásba a fővárosi bűnkrónikák megszokott eszközeit: a versenystállót, börtönt, kártyát s a gyémántékszeres szeretőt. A túlzás itt sem marad el; Veronka Péternek dúskálnia kell a pénzben s romlásban. Erre jó a meseszövegnek végső menedéke, a véletlen. Ezért kell a milliomos háziúrnak hirtelen meghalnia, ki végrendeletében érthetetlen szeszélyből Izabella-utczai házának egyik lakóját, Veronka Pétert szemelte ki örökösül. A négy veszedelem közül a feslett nőnek, Tóti Margitnak jut legnagyobb szerepe. Ez úgy mutatkozik be, mint a rombolás szelleme, ördögi jelleméből azonban gyakran kiköppen. Majd megadással érzeleg, mint valamely kegyes egyesület tagja, áldozatnak tartja magát, ki csak anyja és huga kényelméért lesz Veronka Péter szeretője; majd meg kegyetlen macskaként lopózik Veronkáék bizodalmaiba, kifosztja a pazarló férjet s feldúlja az egész család boldogságát. Hogy Tóti Margit oly tökéletesen eléri célját, az nem annyira az ő érdeme, mint inkább az író kegye. Veronka Péter gyengeségeit eléggé ellensúlyozhatta volna feleségének erős akarata s okossága, valamint a csábító Aba Sándor becsületessége, a családnak mégis tönkre kellett jutnia, mert az író a szörnyű halál képével akarta regényét bevégezni.

Kálnoki társadalmi regényt akart írni, de a fővárosi társadalom rajza helyett rémes mesét adott, melyben a tündéreknak s boszorkányoknak magyar neve van. Őszinte részvétet ébresztettek benne a családi élet kínjai, a családott nő könnyei, de a mélyreható elemzés helyett szóvirágos vezérczikket írt a pénz erkölcsromboló hatalma ellen. Voltak ügyes ötletei a bonyolításhoz, de nem tudta őket értékesíteni, nem ért rá az emberi lélek mélységeit kutatni. Polyton arra gondolt, mint lehetne unalomra kész olvasóközönségének figyelmét ébren tartani, hisz fővárosi irodalombarátaink nagy részét leginkább ízléstelen superlativusok, rikító színek s különös történetek tudják fásultságából felrázni.

Nem kutatom, vajon az író vagy közönsége érezte-e magát

csalódottnak, az azonban bizonyos, hogy az *Apró komédiák* szerzője szakított eddigi módszerével; könyve írói pályáján új forduló. Elbeszéléseiben s regényében idáig is gyakran találkoztunk elfajult férfiakkal s nőkkel, kik az érzéki váagnak rabjai vagy értékesítői voltak. Az *Apró komédiák*-ban egyszerre egy egész sereg léha teremtés kérkedik előttünk bomlott idegrendszerével s még bomlottabb erkölcsével. A házastársak menekülnek otthonukból. A férjek feleségüket koloncznak tekintik, mit az első kínálkozó alkalommal leráznak magukról; a ki közülök hű akar lenni, az sem tud tisztességet, figyelme s gyengédsége legfeljebb a hálószoba ingerlőbb berendezéséig terjed. Az asszony is megtagadta valódi természetét, fél az anyaságtól, egyedüli hivatásának érzi, hogy urát meggyötörje, kizsákmányolja és megcsalja. A legényszobák fertelmes diadalok jeleivel telnek meg; bennük a fiatal urak úgy várják a hűtlen asszonyt, mint az éhes pók les hálójában a fényes dongóra. Ebből a társaságból kiveszett a lelki tisztaság, hűség és becsület fogalma. A barátnők minden szemérem nélkül beszélnek piszkos kalandjaikról s aljas reményeikről. A vő szeretőt keres fiatal anyósa számára, ki, mióta férjhez adta leányát, újra élvezni akarja az életet. A tapasztalt öreg gróf bölcs tanácsokat ad fiatalabb aristokrata társának, miként érhet legbiztosabban czélt a csábításban. A szobaleány felháborító biza!maskodással tárgyalja úrnője előtt szeretőinek érzelmeit, s a nemeslelkű úriasszony meghatva küldi le cselédjét a havas utcára, hogy az állhatatos szeretők egyike ne fagyoskodjék tovább.

Nagy különbség ez alakok közt nincs. Kálnoki eleve lemondott az egyénítésről, inkább csak a kerítőnek, csábítónak s házasságtörőnek fajképét akarta megrajzolni. Ez általános jellemzésből is hiányzik a lélektani megfigyelés finomsága. Az író szinte ellensége a környezetelméletnek; jellemalkotásainak alapelve, hogy az ember mindenütt egyforma: a szalonban ép úgy, mint az istállóban, a női boudoirban ép úgy, mint a füstös kártyázóteremben. Az előkelő nő csak csalja a világot lenge selyemöltözetével s ragyogó gyémántjával; alapjában véve ép oly alacsony gondolkodású, mint az a szobalány, ki vakon engedelmeskedik ösztöneinek. A lelki fásultság már a gyermekekre is átragad. A nyolcz éves kis leány majd nagybácsiját leczkérteti indiscret viselkedéséért, majd nagyképmen jelenti ki, hogy a versben utálja a phrasisokat; különben pedig annyi ravaszsággal csalja meg a negyven éves férfiút, hogy egy léha primadonna is megirigyelhetné. Az

Apró komédiák-ban csak a helyzetek változnak, de az elbeszélések hősei, akár férfiak, akár nők, akár felnőttek, akár gyermekek, egyaránt züllött gondolkodásúak, mind cynikusok s valamennyi diadallal tekint alá a kijátszott erkölcsi törvényre.

Különös komédiák Kálnoki apró komédiái. Itt a gúny nem a ferdeségnek megérdemelt büntetése, ellenkezőleg az önfeláldozó anyai szeretet, a hitvesi hűség, az ártatlanság válnak nevetség tárgyaivá. Az író meg akarja ugyan őrizni a pártatlanság látszatát, de az elvtelenség vádja alól semmiképen sem tudná magát tisztázni. Kísérhette volna a vad szenvedélyek rombolását éles satyrával, alakíthatta volna meséit úgy, hogy züllött hősei savanyú arczczal távoztak volna a színpadról, de úgy látszik, mindkét módot ósdinak tartotta. Így olvasói nem látnak benne mogorva erkölcsbírót, de nem találnak magasabb becsvágyat, emelkedettebb világnézetet sem. Sőt valószínű, a könnyelműbb közönség a «modern költő» névvel tiszteli meg a szerzőt s megteszi védő ügyvédjévé, ki az egyén tévedéseiért és elzülléséért kényelmesen a társadalmi intézményekre hárítja a felelősséget.

Mindezzel Kálnoki nem sokat törődik, figyelmét főkép arra fordítja, hogy a párbeszéd élénk legyen s az elbeszélés csúcs pontja felé haladjon. E tekintetben sokszor határozott ügyességet árul el s nem ok nélkül gondol az *Apró komédiák* színpadi előadására. Kár azonban, hogy hősei gyakran olyan magyarsággal beszélnek, mintha nem rég tanulták volna meg a magyar nyelvet. Másrészt sok az előadásban a szemfényvesztés is. A szellemeskedés valódi szellemnek akar látszani, holott a csillogó ötletek csak felszínes gondolatok; a mit meg az író szabad költészethozatnak tart, gyakran könnyelmű játék, vagy a képzelet modoros csapongása.

Kálnoki írói egyéniségének fejlődése nem nagy reményekkel kecsegteti szépirodalmunkat, sőt az elfogulatlan bíráló aggódva szemléli Kálnoki elbeszélő műveiben a hanyatló korszakoknak jellemző költészettani elveit. Ha a költő feladata pusztán az unaloműzés, akkor művei nem különböznek a kötél táncczos mutatványaitól, akkor a költészet legfeljebb kenyérkereső üzlet s épenséggel nem érdemli meg a nemzetek különös tiszteletét. Akkor teljesen jogosult Tolsztoj erkölcsi felháborodása, s a komor reformátorral együtt csak sajnálnunk kell azokat a filléreket, melyeket munkás polgárok a költő szobrára vesztegetnek. A költészet azonban az emberiség történetének nagy korszakaiban más szerepet játszott; kutatta az emberi lélek titkait s messze-

ható világnézetével az emberiség nemesülésének útját jelölte meg. Ez a nagy feladat méltán számíthatott komoly egyéneknek s művelt nemzeteknek hálájára.

A költészet jelentőségének az a leszállítása, mely irodalmunkban itt is, ott is jelentkezik, nem lehet más, mint múlt-divat. Mihelyt a hanyatló ízlés elveszti ingerét, az íróvilág s a közönség érdekesebb feladatokat keres majd a szépirodalomban. Ily kiábrándult korszak elbeszélő költői észre fogják venni azt a nagy változást, mely nemzetünk gondolkodásában végbement; szellemüket nem fecsérlik majd sem anekdotára, sem mesére, sem léha szerelmi történetre, hanem magasabb szempontból ítélik meg közéletünket s kutatják a vezető nemzeti eszméknek s az emberiség haladásának kapcsolatát.

Papp Ferencz.

Egy új olasz Petőfi-fordító.

(Umberto Norsa.)

Két vaskos kötetben, összesen ötvenhárom íven, jelent meg a *Biblioteca dei Popoli* című tekintélyes vállalatban Umberto Norsa munkája, mely Petőfi összes lírai verseit nyújtja az olasz közönségnek. Örömmel fogadom a derék mantovai író könyvét, melynek már az is nem kis dicsősége, hogy oly gyűjteményes sorozatban kapott helyet, melyet a nemrég elhunyt Giovanni Pascoli indított meg és szerkesztett haláláig. Hogy ez a nagy lyrikus és tudós irodalomtörténész annyira sietett a világirodalom classikusainak e gyűjteményébe Petőfit besorozni, bizonyára nemcsak Petőfi nagysága előtti hódolat, hanem elismerés a fordító iránt is, a ki először adja olasz nyelven Petőfi egész lyrájának képét. Helyet kapván e gyűjteményben, Norsa munkája bizonynyal gyorsan el fog terjedni, mert alig lesz Olaszországnak egyetlen számottevő nyilvános könyvtára, mely a *Biblioteca dei Popoli*-t meg ne szerezné, s így ez a mű Petőfinek nemcsak legteljesebb, hanem legolvasottabb olasz fordítása is lesz.

Méltó is rá, hogy azzá legyen. Norsa épügy, mint a nemrég elhunyt Cassone, becsületesen nekilátott a magyar nyelv megtanulásának és elejétől végig minden egyes verset az eredetiből ültetett át, nem pedig — mint akárhány más olasz Petőfi-fordító — másodkézből, németből, francziából. A mellett Cassone-nél jobban megérti a magyar szöveget, a mit — miként az előszóban elmondja — főképen egy jeles fiatal íróársunknak, Elek Arturnak köszönhet, ki felvilágosítással és útbaigazítással buzgóan

és önzetlenül kezére járt. Norsa fordítása ezért általában igen hű, és csak nagyritkán lehet e tekintetben kifogásolni valóra akadni. (Ilyen pl. mikor ezt hogy «A korcsmából meg már régen — Kikopott az emberségem» így fordítja: «All' osteria da un pezzo — non mi considerano più uomo», azaz: «nem tekintenek embernek».) A magyar nyelv egyes szólásmódjainak ily félreértése, mely oly gyakori még Cassone-nél is, Norsánál, ismétlem, gyéren esik meg.

Másféle fordításbéli hibára is csak kevésre akadtam, azok sem éppen súlyosak. Így kifogásolható az *Első szerepem* fordításának első versszaka:

«Ho recitato. Ho avuto
la mia parte
e sul palcoscenico alla prima
ho dovuto ridere.»]

Itt az «ho recitato» nem fejezi ki azt, hogy «színészsze lettem»; aztán az olasz szöveg csak azt mondja: «megkaptam szerepemet», holott az egész vers alapötlete az, hogy Petőfinek éppen ebben az *első* szerepben kellett nevetnie. Egy más apróság: az *Elmondanám* cz. versnek azt hiszem el van ejtve a *pointe*-je. A költő itt 13 sorban elsorolja, mi mindent mondana el a leánykának, s aztán a 14-dik sorban ezzel a tréfás gondolattal fejezi be: «De nem mondom, mert nincs kinek». Norsánál ez a sor így hangzik: «Ma non dico perchè non ho chi mi ascolti», a mi annyit tesz: «de nem mondom, mert nincs a ki meghallgasson»; ezalatt inkább azt lehet érteni, hogy az, a kinek el akarná mondani, nem hallgatja meg, tehát «van kinek, de az nem ügyel rá». Még csak egy kis szeplőt teszek szóvá. Mindjárt a legelső versben, a *Hazámban* címűben, ezt a két sort: «Azóta hosszú évsor született — És hosszú évsor veszte életet», Norsa így fordítja:

«Da allora una lunga fila di giorni è nata
e una lunga fila di giorni s'è spenta»,

tehát az évek hosszú sorából napok hosszú sorát csinálja, még pedig tudatosan, mert a lap alján lévő jegyzetben így szól: «Szó szerint évek hosszú sora. Petőfi csak mintegy két év óta volt távol.» Ez igaz, de bocsánat, azért a költőt mégsem lehet így megcorrigálni!

Az idéztem példákból láthatta az olvasó, hogy Norsa tulajdonképen prózai fordítást ad, bár azt az eredetinek megfelelő

külön sorokra osztja. Mondja is a címlapon, hogy az övé «versione interlineare», tehát sornak sorral való fordítása. Verseknek prózában való fordítása tudvalevően a latin népeknél nagyon szokásos; a francziáknak csak kevés másféle műfordításuk van és az olasz fordítók is igen gyakran mellőzik a vers békóit. Olyan költőknél, kik igen nehéz versformákban költenek, vagy olyan fordításnál, a hol a szószerinti hűség, melyet a verses alak mellett vajmi nehéz elérni, egy vagy más okból elsőrendű fontosságú, ezt az eljárásmódot más nemzetek is követik. Jogossága éppenséggel nem vitatható, és azt hiszem, az olaszok is örülni fognak, hogy Norsa, lemondván a verses formáról, Petőfit az összes eddigi fordítóknál hívebben tolmácsolhatta. De midőn Norsa előszavának idevágó apologiáját nagyjában helyeslem, annyira mégsem mernék menni, mint ő, ki az ilyen sorközi, majdnem szószerint hű («interlineare literalissima») fordítást egyedül véli helyesnek az olyan «merőben ismeretlen nyelvekből való fordításnál, mint a magyar». A nyelv ismert vagy kevésbbé ismert volta cseppet sem mérvadó annak eldöntésénél, prózában fordítsunk-e költői művet vagy versben.

Norsa Petőfi-fordításának ily hamis védő argumentumokra nincs szüksége; azt mint egy lelkes és lelkiismeretes írónak nagy hozzáértéssel és szeretettel megalkotott munkáját így is melegen üdvözlöm, biztosítva őt arról, hogy a magyar irodalom ismeretése körüli fáradozását hálás méltánnyalással fogadjuk e hazában, s kérve őt, járjon tovább a megkezdett úton, kövesse ez első két kötetet még több más is. A magyar és az olasz nemzet közti szellemi érintkezés közvetítésének nemes munkájában szükségünk van olyan férfiakra, mint Umberto Norsa.

Rudó Antal.

Amerikai írók.

John Erskine: *Leading American Novelists*. New-York, 1911. 8-r. 378 l.

Az északamerikai regényirodalom hat legkiválóbb képviselőjének életét tárja elénk e könyv, műveik beható, kritikai fejtegetésével egyben. Szerző nem mindig eredeti, de vonzó és világos előadásban állítja be tevékenységüket az egész angol, sőt az európai irodalom keretébe is. A hat író Brown, Cooper, Simms, Beecher-Stowe, Hawthorne és Bret Harte.

Az északamerikai regényt Erskine is Charles Brockden Brownnal kezdi. Kiemeli fontosságát Hawthornera való hatásá-

ban, a rossznak felfogásában, de társadalmi és művészi ideáljai mellett — Hawthornenal szemben, ki költő is — Brown az értelem századához, a XVIII. századhoz tartozik, inkább az észben bízik, mint a képzeletben. Utopistikus nézetei az akkori irodalmi divatból magyarázhatók. Hírnevét *Wielandja* alapította meg; főcélja itt a természetfelettinek, a borzalmasnak, a titokzatosnak ábrázolása, a lélekre való hatásában. *Ormond* második nagy regénye; hőse a csodálatraméltó gonoszok egyik képviselője.

James Fenimore Cooper az amerikai irodalom nagy mesemondója. Ő az első amerikai, ki mint tipikusan amerikai író, világhírré tett szert; hatása Scottéhoz fogható. Nagy ember, nagy személyiség volt, bámulatos energiával s akaraterővel. Történeti regényeiben nem a pusztá történet vonzza, hanem a mult festői megelevenítéséért fordul ehhez. A természet, a kaland s a férfiaság szeretete nyilvánul műveiben; hazafias szelleme segítette népszerűsége a *Spyt*, a *Pilotot* s a *Bőrhárisnya*-történeteket. Erskine kitűnően veti egybe Coopert Scottal, kinek hatása az ultraromantikus hősök, a normálisabb hősnők s a gonoszok rajzában félreismerhetetlen.

William Gilmore Simms is mesemondó, mint Cooper. Ugyanoly szolgálatot tett műveivel a délnyugati határvidéknek, mint Cooper az északinak és Bret Harte Californiának. Ő is idealista, mint Cooper, de Cooperrel szemben (különösen *Yemassee*-ben) jellemzi a humor, a szélesebb látkör és a nagyobb történeti ismeret; de Simms megismétli helyzetait, jellemeit s motívumait. Cooper előre nézett s a haladásban hitt, Simms a multba tekintett s a lehanyatlott dicsőséget siratta.

A kötetben Nathaniel Hawthorne foglalja el a legnagyobb helyet. Ő Új-Anglia nagy regényírója: a legbensőbb lelki élet érdekli őt s az életnek a jellemre gyakorolt hatását kutatja. Csak puritán világot képes festeni puritán szempontból; számára a külső világ csak allegoria. A *Twice Told Tales*ben nyilatkozik geniusa legelőször és legteljesebben. Történeti tárgyait szeretettel helyezi oly átmeneti időpontra, mikor új korszak diadalmaskodik az elbágyadt multon. A híres *Scarlet Letter* tárgya a titkos bűn hatása a lélekre. Kissé túlzott Erskine állítása, hogy az amerikai puritanismust csak részben mutatja be, mert tevékeny oldaláról nem látjuk, pedig *Endicott and the Red Cross* bizonyítja, hogy ehhez is ért. A puritanismusnak ez az oldala mindenesetre inkább nyilatkozik Beecher-Stoweban, kiről (Erskine szerint igazságtalanul) csak egy nagy művéért emlékeznek meg

az amerikai irodalomban. Bret Harteben csak akkor nyilatkozik rendkívüli tehetsége, ha Californiáról ír: másról nem is tud írni. Ő a short story tipikus képviselője.

Erskine ez írókat külön tárgyalja, de az egész amerikai irodalom lebeg szeme előtt; mindig tekintettel van az angol hatásra és az európai irodalommal való kapcsolatra is utal.

Rózsa Dezső.

Néplélektan.

Wundt: *Elemente der Völkerpsychologie*. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit. II. Aufl. Leipzig, 1912. Alfred Kröners Verlag. XII+523 l. 8-r. Ára 12 márka.

A németek három legeredetibb szellemű, legnagyobb hatású gondolkozója mind elérte életének 80-ik évét s így mindenknek módjában állt, hogy teljes mértékben kifejtse eszméit, kidolgozza és elterjeszse philosophiai rendszerét. Ezt látjuk Leibniznél (1646—1716), a ki a német philosophia küszöbén áll, a ki az angolok és francziák után a németek közt is megindítja, megteremti az újkori bölcselkedést; ezt Kantnál (1724—1804), az újkor legmélyebb gondolkozójánál, a ki alatt tetőpontra emelkedik a német philosophiai szellem s ezt a jelenkor legünnepeltebb philosophusánál, Wundt Vilmosnál, a ki aug. 16-án érte el és ünnepelte friss testi és lelki erőben születésének 80 ik évfordulóját. Mind a három nagy philosophus rendkívül széleskörű irodalmi munkásságot fejtett ki, mindenik — a mi az újkorban egyre nehezebbé, szinte lehetetlenné válik — valóságos polyhistor volt, egyformán uralkodott a szellemi és természeti tudományok felett; de valljuk meg, vajon abban, hogy ily magasra emelkedhettek, hogy ily gazdag irodalmi munkásságot fejthettek ki, hogy rendszeröket annyi különböző alakban és szempontból sikerült kidolgozniok és az egész művelt világon elterjeszteniök: nem jelentékeny szerepet játszott-e az a 80 esztendő, a melyet a gondviselés kegyelme számukra juttatott? Vajon, ha az Aristoteles (62) vagy a Descartes (54) életkora jut nekik osztályrészül, nem elmaradt volna-e nagy alkotásaiknak, alapvető műveiknek fele, java része?

Ime itt van Wundt, a ki 80 év terhével vállain — mint azoknak a régi erős germánoknak ivadéka, a kik hajdan oly aggodalomba ejtették Tacitust hazája sorsa felől — ma is folyton tanít, ma is újabb meg újabb könyveket ír. Irodalmi mun-

kásságát már korán megkezdette, a 60-as és 70-es években is kiváló dolgozatokat írt; de vajon nem az utóbbi 30 év alatt, tehát életének 50—80 évei alatt, lett-e a modern philosophiának azzá a nagy alakjává, vezérévé, a kit az egész culturvilág csodálata és tisztelete vesz körül? nem ezalatt készítette-e physiologiai psychológiájának egyre bővülő újabb kiadásait, dolgozta-e ki hatalmas logikáját, ethikáját, metaphysikáját, teremtette meg az utóbbi évtizedben a néplélektant? De még mindig nem pihen, hanem a folyó év tavaszán nemcsak kisebb dolgozatainak újabb kötetével és ethikájának újabb három kötetre terjedő át-dolgozásával lepte meg a világot, hanem *Elemente der Völkerpsychologie* című művét is közrebocsátotta.

Fenti műve nem egészen új a Wundt philosophiai rendszerében. Mint említettük, 1900-ban megkezdette a *Völkerpsychologie* kidolgozását s azt nem egészen egy évtized alatt öt hatalmas kötetben (A nyelv, két kötet, A vallás és mythos, két kötet, A művészet, egy kötet) közrebocsátotta, megteremtve ezzel, az ő szokásos alaposságával és mélyenjáró gondolkozásával — egy egészen új tudományt. Ezen alapszik, ezzel rokon a főnt-címzett munka, de a kettő között lényeges különbség van. Míg az előbbi terjedelmes munka, mint a főntebbi cím- és tárgyfelsorolásból látszik, sorra veszi a néplélek, a közös élet fontosabb jelenségeit, előbb a nyelv, azután a mythos és vallás, végül a művészet jelenségeit s azok keletkezését és fejlődését a nyelv-, a vallás- s a művészettörténet tényeivel kapcsolatban igyekszik előadni, tehát a néplélektani fejlődés egész folyamában mintegy hosszmeteszetet készít, — a kezünk alatt levő munka, ellenkező úton haladva, keresztmeteszetekeket csinál, a mennyiben a néplélektani fejlődés főbb fokait egymásután s jelenségeiket egymással való vonatkozásukban tünteti fel. Vagyis *A néplélektan elemei* című munka a részletekbe vesző elméleti fejtegetések helyett rövidebb, összefoglaló előadásban az emberiség kezdő korának psychologiai fejlődéstörténetét adja, egymástól való föltételezettségükben, egymással való kölcsönös kapcsolatukban ismertetve a collectiv psyche nagy alkotásait. E munka az előbbi öt kötetten épül fel, azok összefoglaló végeredményének tekinthető. Míg amaz inkább elvont, a mélybe vesző s egyedül a szakember számára való vizsgálódásokat nyújt, emez a maga egyszerű, eleven, világos, pragmatikus jellemű, történeti színezetű (a művelődéstörténet őskorát psychologiai szempontból megvilágító) előadásával minden művelt embert egyaránt érdekelhet.

A mű, rövid bevezetés után, négy fejezetre oszlik; az első szól a primitív emberről, annak lelki életéről, lelki alkotásairól; a második a totem korszakról, annak kulturális életéről; a harmadik a hősök és istenek koráról, végül a negyedik a humanitás fokozatos térfoglalásáról, előnyomulásáról.

A mű egyike a máskülönben eléggé nehézkes, eléggé elvontan író szerző legkönnyebb előadású műveinek; benne van Wundt egész nagy tudománya, mélysége, az előadás minden ballastja nélkül. A ki hallott valamit a Hobbes ősállapotáról, a bellum omnium contra omnes-ről, vagy a Rousseau természeti felfogásáról, mely az őskort aranykornak tekinti, vagy a Comte hármass beosztásáról: a theologiai, metaphysikai és positiv stádiumról, az olvassa el Wundt e művét s meglátja, mint vélekedik eme kérdések felől, a cultura fokenkénti előállításáról, az ősemler gondolkozásáról a mai tudomány. Az előszóban van egy reánk vonatkozó megjegyzése is; annak illusztrálására ugyanis, hogy a rokonszármazású népek, más fejlődési fokon állva, egészen ellenkező psychikai jellemet mutatnak, minket magyarokat hoz fel például; «az ethnologusnak a magyarok és az Ob-vidéki osztályok rokonszármazású népek, ellenben psychologiaiilag különböző területre tartoznak, mert az előbbiek culturánép, míg az utóbbiak még viszonylag primitív fokon állnak».

L—s.

SZÉCHENYI GARAT CZÍMŰ MŰVÉBŐL.*

Magyarország lehető legnagyobb boldogsági kifejtését tartván mindig szem előtt — és azt hiszem, ez azon thema, melyből egy hű magyarnak sem szabad kiesni, és annál inkább olyannak nem, ki a nyilvánosság mezejére lép és ábránddal be nem éri, de sikert óhajt — most a külön idők külön követeléseiről, vagy a «mikor»-ról kívánok némi fővonásokat előterjeszteni.

A magyar hon, s pedig csak kevés év óta, valóban mondhatni: egészen megváltozott körülmények közt létezik; mit — ha érteni akarjuk egymást, s azt, mi hazánk kifejtésére kivihető, kivinni is óhajtjuk — ezentúl magasb és általánosb szempontból felfogni nem mulaszthatunk el.

Azon computus, ha úgy szabad mondani, melyet egy haza lakosai maguk közt és kormányaikkal tenni szoktak és tenni kötelesek, hahogy, mint mindenütt, hol computusok csak ritkán vagy épen nem tétetnek, történni szokott, elvégre zavarba esni nem kívánnak, Magyarországot illetőleg emberemlékezet óta és a mennyire a könyvek, meg a lett dolgok nyilván szólnak, vagy épen nem, vagy csak félig-meddig ment végbe. S ez, ha tán nem is érdemel tökéletes mentséget, legalább elérhető; mert hiszen szakadatlanul vagy a török dúlt belsőkben, vagy a pártok ármánya, vagy végre a franczia ült nyakunkon. Háború volt, ha így lehetne kifejezni, «főszabályi állapotunk», és béke a kivétel, s pedig annyira, mikép a legerősebben megkötött békesség

* E folyóirat apr. száma közölte Széchenyi eddig kiadatlan *Garat* című művének bevezetését. E szakasz az V. és utolsó, mely reánk maradt.

sem mutatkozott az egy kissé előrelátóbb előtt másnak, mint fegyvernyugvásnak, minél nem is volt egyéb. Már hogy ily időkben, mikor a legnagyobb magánérdekek valának meg nem szűnő kérdés és úgyszólván szakadatlan koczkajáték közt, nem igen lehet a polgári társaság viszonyait, s kivált állásunkat kormányunkhoz minden lépcsőzeten keresztül a hideg discussio mezejére állítva, egy kissé kimerítettebben és tetteleg elrendezni, s inkább csak szapora félig-meddigi intézkedések és rövid időre szolgáló expediensek lehetének és valának napirenden, az — úgy hiszem — nem csoda, minthogy egyenesen csak a dolog természetéből foly. Ámde Európa több más nemzetei szintén ily esetben valának, és mégis csodálatos kifejlésre emelkedtenek, sőt mint zivatarban a növény, inkább nagyobb mozgalmaik közt erősödének szilárdabb férfiúságra s általjánosb polgári létre. Igaz, nagyon igaz. Csakhogy Magyarországot kivételes állásánál fogva, mikép t. i. nem önálló, hanem kapcsolatban levő ország, de csak legtávolabbról sem lehet azon országokkal egybe-hasonlítani, melyek ily egybekötés, ily házasság nélküliek. Nem is erősödünk viharok közt mi magyarok, mióta önállók lenni megszűntünk, de dynastiánk sem erősödött annyira, mennyire erősödhetik vala általunk, ha a helyett, hogy viszonos előmenetelünket egymás csorbításában kerestük jobbadán, inkább őszintén megismertük volna, mennyire vagyunk egymásnak szükségesek, és mily kevésbé lehetünk egymás nélkül. S ugyanis tagadhatjuk-e, mikép mind azon hajlam és szeretet daczára, melylyel magunkat kölcsönösen meg nem szűnőleg mystificáltuk, valamint a kormány használta viszálkodásainkat hatalma nagyobbitására, úgy iparkodánk mi is viszont a kormány szorultságait fordítani hasznunkra, mennyire csak lehet. — Legtöbb törvényeink, melyek életbevágók, így születtek, azaz: valami mód egy részről kicsikartattak. S istenért, ne palástoljuk mindezeket, sőt valljuk mindkét részről őszintén meg, mert itt van ideje elvégre kölcsönös jövődönket szilárdabb s biztosb sarkalatokra állítnunk, mint valának mind azon fogások és kétértelműségek, melyek által egyik rész a másikon nyerekedni törekedett, mintha bizony Magyarország gyengítésével

erősödnék Ausztria, vagy viszont a közbirodalom megakasztása által férfúsodnék a Magyarhon.

Mindezt azonban annak megmutatására: «mikép egészen megváltozott körülmények közt létezünk mi magyarok most, mint ezelőtt csak kevés évvel», korántsem akarom mint valami különös nagy súlyt előhozni, mert soknak theoriája szerint — és itt magamat sem veszem egészen ki — az alkotmányos élet épen azon hatás és ellenhatás közt forog legélénkebben és legbiztosabban, mely szerint minden rúgó saját körén szünetlen tulvágni törekedik, és ekkép az országos köz erőmű, mint valami jól egybeillesztett, elrendezett gép, minden oldalról szorítva, kénytelen rendesen forogni, és csak akkor jöhet ingadozásba, mikor ezen rugóknak valamelyike elgyengül és nem bír elég visszahatási erővel többé, azaz: mikor egy rész — erkölcsileg véve — megszűnt elég éberséggel, értelmiséggel és energiával birni, s ekkép kötelességét többé nem teljesítheti; midőn — közbevetőleg — a statusra nézve nincs más gyógyszer, mint ily ellankadt rúgót mással pótolni, valamint nincs más mód ily nyavalyának elkerülésére, mint a statusgép minden részeit oly intelligentiákkal tölteni be, melyek a rájuk gyakorlott hatásokra értelmi súly által vissza is hatni képesek legyenek, mi egyébiránt általjánosan, biztosan és tartósan egyedül alkotmányos és köz állományi életben érhető el; mert szünet nélküli s minden oldalú nyilvánosság és felelőség nélkül elvégre felette kevés kivétellel a legjobb fő, a legszilárdabb kebel is rendszerint egyoldalú lesz és ellankad, midőn rendszerint és tartósabban csak a szabad életnek mezején világlik a bitorlottakból a valódi többség ki. E tekintetben tehát — megengedem, nehogy kisebb árnyéklatokba ereszkedni legyek kénytelen — inkább csak annyiban változott állásunk, hogy most, az áldott békesség közepén, több időnk van, általjános, minden oldalú és szenvedély nélküli computusra, mint vala azelőtt; mert hiszen alkotmányos viszonyunk meg nem szűnt, és ekkép most sem szabad aludnunk, vakon hinnünk és minden óvatosságból következnünk. — Azon egészen megváltozott körülmény, mely közt most létezünk, a körül forog ítéletem

szerint, hogy csak kevés évvel ezelőtt két kérdést tekintve, mely a magyar élet két fő és mellözhetetlen föltétele, nemcsak tisztában nem voltunk kormányainkkal, sőt untig valókunk mind az egyiket, mind a másikat oly féltékenyen védni, mikép mint súlyos betegnek, nekünk sem lehetne teremtoi, kiállitói munkára sem nagy kedvünk, sem nagy erőnk. Nemzetiség az egyike, életet emelő haladás a másika ezen kérdéseknek. — Mennyire és mily hosszú időkig kellett az elsőre nyézve nyílt megtámadások, mint nemkülönben armidai elszédítések ellen néha valóban kétségbeesés érzelmével küzdenünk, épen oly kevéssé tagadható, ha mindent, miknek eldödink és saját magunk mindennapi tanui valánk, sötét ködbe burkolni nem akarunk, valamint nem tagadhatni azt is, hogy azon ürügy alatt, mikép a magyar állomány valami szent boltozat, és ekkép valami «noli me tangere» volna előmenetelünk és kifejtésünk, vagy egészen megakasztatott, vagy egyáltaljában oly ferdén és oly foltozásokként vagy egyedül papiroson vétetett munkába és vitetett végbe, mikép a magyar, ha ismét csalni nem akarjuk magunkat, bizonyos nagy ünnepélyeken kívül, mikor arany zsinóros köntösben a magyart játssza, és mikor őt, ki nem ismeri, legalább is cserkesznek, sőt afghannak tartaná, rendszerint valami bodzás lábú, ki haladni nem bír, és ezerfoltos ronggyal befödött koldusnak szerepében mutatkozik, ki azonban ezen nyavalygó áltatások és ábrándokkal még ma is szintoly teljes, mint e világon akárki.

Hogyan állunk e kérdések közül azonban ma?

Nemzetiségünk meg van mentve! S most csak tőlünk függ annak felsőbbségünk által szilárd és hosszú életet szerezni. Előmenetelünk legnevezeteseb kérdési pedig nemcsak sokkal szabadabb s több oldalú vitatás alatt, mint eddigelé akármikor, de alkalmasint felülről jobban pártolva, mint alulról.

Azelőtt nemzetileg és szabad emberileg a lehető legnagyobb veszélyben, és ekkép ezek körül legnagyobb, legkeservesb küzdésben, kivált, mert a nagyobb rész e kettős veszélyt nem vette észre, és ekkép édesen aludt, és így egynek százért kellett horatius-cocleskedni; most azonban

nemzetileg megmentve, és szabad emberileg oly körülmények közt, hogy előmenetelünk ellen — habogy repülni és felhőkben nyargalni nem akarunk, vagy a velünk egybeházasított örökös tartományok rovasára gyarapodni, és ki is bírjuk szemelni azon utat, melyen haladni lehet — bizonyosan semmi áthághatatlan akadálytól nem kell tartanunk, ha csak saját magunkban nem fognak kifejlődni áthághatatlan akadályok.

S most kérdem: igaz-e ez vagy nem? s természetesen egészen magunk közt; mert hiszen elég méltalommal bírok mindenkitől oly népszerűségi áldozatot nem követelni, mihez képest ilyes veszélyes igazságot — t. i. egyedül magára, s korántsem a közállományra nézve veszélyest — valamely népesb vármegyei közgyűlésen is elmondani, vagy épen írás által bocsátni közhírré elég bátor legyen; mert hiszen a hőslelkűek, meg a jószívűek, kik meg nem szűnnek a gyanúsítások ellen buzgólkodni, de mindenkit a kormány, sőt egyenesen a rossz lélek czimborájának keresztelnek — mert hiszen ez nem gyanúsítás! — ki csak egy vonással is merne mély combinatiójuktól távozni, őt bizonyosan, ha csak azon okból is, [lepiszszegik, s nevét s becsületét bepiszkolják, mikép a szabad szolás meg a szabad sajtó elve szeplőtlen maradjon, és az egész világtól bámult és irigylett (!?) vármegyei autonomia — csakhogy többek közt most alkalmasint bezárni lesznek kénytelenek a magyar színházat, mert az autonomia csak félig sem bírta behajtani a pénzt, ó irgalmas isten, bocsáss meg nekik — az autonómia, mondom, hitelében mindinkább s inkább növekedjék!!! Mire nézve, meg kell vallani, a methodus valóban felette különös és csodálatos mód nélkül, csak isten áldását ne nélkülözze, és magas célját se szalaszsa el.

Tehát egészen magunk közt: igaz-e a felhozott vagy nem, és ugyan nem áll-e a kormány mind nemzeti, mind alkotmányos tekintetben oly mezőn, melyre lépni ha azelőtt is próbálgata néha, oly szilárdul, oly állhatatosan még sem állott soha is, mióta Magyarország Ausztriával egybeházasítva van? Feleljünk erre őszintén. S mit leszünk kény-

telenek megvallani? Valóban nemcsak azt, hogy sohasem mutatott kormányunk nemzetiségünk és alkotmányunk iránt több hajlamot, mint kivált néhány évvel ezelőtt; hanem hogy oly tettei zálogit sem adá soha is annak, menyire akar mind az egyiknek, mind a másiknak szellemében cselekedni, mint egy idő óta. — De ha ezt nem tagadhatjuk — és ez nehezen eshetnék, mert lett dolgok bizonyítani mellettem — ugyan nem következik-e maga magától, hogy mi sem maradhatunk kormányunk átellenében oly csökönyösek, oly negatívok, a milyenek eddigelé valánk, hanem nekünk is módosítunk és közelítnünk kell, hahogy Magyarország lehető legnagyobb boldogsági kifejtése valóban fő és egyedüli célunk, és nem az oppositio mezején nyert népszerűség fentartása és minden módni bővítése? Mi közt természet szerint nagy a különbség, és ekkép az egyik vagy másik célhoz vezető utak sem lehetnek ugyanazok.

Nem szeretem olvasóimat előbbi munkáimra visszaidézni, elég szerencsés és megjutalmazott levén, ha e jelen száraz értekezést szíveskedik béketűréssel elvégezni. De itt még is bátor vagyok, és bizony épen nem a következetlenségi vádnak, mely engem érhetne, elkerülése végett, mert személyemnek kiszépítése nem célom, hanem inkább a dolognak könnyebb fölvilágosításaul figyelembe hozni: hogy én már 1831. évben *Világ* című munkámban hozám fővonásokkal elő, mikép a mi körülményeink közt változatlanul oppositio tagjának lenni nemcsak következetesség, de a mellett, hogy felette káros, mert általa a szerepjátszó rendszerint saját bitor fényének rendeli alá a köz álladalom jóllétét, oly képtelenség, mint ha valaki a segédkezet szintűgy rúgná vissza, mint a halálba lököt. Sőt már 1839-ben is így szoltam, mivel már akkor sem lehetett kételkedni a kormánynak őszinte és elvszerinti jobbrafordulásán. Hatása azonban nem volt — mit egyébiránt gyenge szavaimtól nem is vártam, miután annyi nálam erős birt a balfogalmak tenger árjával — mert ahelyett, hogy a kormánynak jobb vágásba léptét az őszinte megismerésnek és hálaérzetnek oly nyilvános bebizonyításával fogadta volna azon rész, mely leginkább s leghangosban pengeti: mily

mindenek fölött volna néki drága a baza, mihezképest a kormány látván, hogy loyális férfiakkal van dolga, kik úgy is elég göröngyös útait nem törekednek még nehezbíteni, mindinkább hajlamot nyert vala, lehetőségig kezet nyújtani nemzeti kifejlődésünkre; e helyett alkalmasint sejtven, mikép semmi által nem kaphatni oly olcsón, oly könnyen és oly biztosan hirre és népszerűsége, mint pompás gáncsoskodás és prokátori subtilitások által, vagy akarom hinni — mert ezt tartá legjobb methodusnak — a kormánytól mind nagyobb és nagyobb kedvezéseket nyerni, napról napra nevedék az oppositionalisták száma, s napról-napra lármásb, követelőbb, fenyegetőbb lett; minél fogva midőn azok előtt, kik vármegyei felfogásnál magasbra tudnak emelkedni, valami intractabilis házsártos színében jelent meg a magyar, ki minél többet nyer, annál többet követel, annyi antipathia, ingerültség és keserőség fejlődött ellene viszont azoknak egy részében ki, kiken áll a vásár, mikép bizony nem legkönnyebb munka volt ismétli hátraesésektől megóvni a hazát. Rendre feljegyzém mindazon bús napokat, és nem egy-két, de számos esetet tudnék elősorolni a mondottak bebizonyítására, mikor azon nagy fordulat derekán állánk, melyhez képest a kormány kísérletül velünk a nemzetiség és szoros alkotmány útját járni próbálá, és a magyar, maga magának mindig legnagyobb ellensége, ezt vak hevében, vagy inkább bálványaitól félrevezetve, nem bírta, nem akarta átlátni, és ok és időszerintileg használni, sőt mindazokat egyenesen a rosszlelkűségnek, vagy legalább a gyáva felfogásnak pellengérére állítani, és hitelüket ügyesen megörlení, meggyilkolni törekedék, kik őt, a magyart, vagy jobban mondva — mert ez a magyart nem illeti — «terroristáit» arra figyelmeztetni merék, hogy a nemzeti és alkotmányos közelítést nem volna józan, nem volna bölcs, nem volna szabad, méltatlan gyanúval, provincialis göggel és ellenzési viszketeggel már csirájában megsemmisíteni. De siket volt legtöbb, s valóban tán egyedül azért — s tegyék kezeiket mellükre, s tagadják, ha merik — mert jobban esett lelküknek (!) a mindennapi közel «éljen», mint hazánknak jobbadán za-

rándoki megtagadás és napszámosi nehéz veríték által elérhető egykori távol-fénye, vagy tán — meg akarom engedni — mert bone fide azt hitte, lármával, gáncsoskodással, ujjhuzással többet nyer, mint loyális közelítés és nyájas mód által. Sokszor, miután teljes tisztaságban állott előttem, mily kimondhatatlan kárt okoznánk hazánknak, vérünknek, ha a kormánynak hozzánk közelítését nem fognák két kézzel, minden tartalék nélkül vágytam homlokegyenest rohanni a rosszul fékezett szenvedélyek árja ellen. «Legalább kötelességemet teljesítem, — így gondolám — habár nyomdoktalan sodortatom is el.» — Azonban egy kis megfontolás után úgy mutatkozott előttem, mintha nem érkezett volna még be azon időpont, mikor a siker minden hihetőségéből kivetkezve, nem marad egyéb hátra, mint legalább a saját lélekismeret megnyugtatósa végett küzdeni; mihez képest csekély erőmet minden haszonhajítás nélkül nem is vetém mérlegbe, de azt reménylve, mikép nézetemet lassanként többen fognák osztani, azt oly időkre fentartani törekedém, mikor tiszta szándékú eszközlésem nemcsak keblem megnyugtatósával, de sikerrel is járhatna, általjában eddigelé soha nagy hajlamot magamban nem lelven, nagy kényelmesen és szép áhítatosan Pilatusként kezeimet mosogatni, míg a reménynek csak egy parányi szikrácskája is pislog vala előttem.

Már vajon itt van-e ideje, hogy elvégre ezen legkényesb kérdést jó sikerrel lepleg nélkül szőnyegre lehessen hozni, miután alkalmasint egy sem fog még most is annyi hiuságot, gőgöt, velőtlen enthusiasmust, félrefacsarást, színházi szerepeskedést és hypocrisist mozgásba hozni, valóban nem tudom; de remélem és hinni akarom, mert nézetem szerint oly tiszta, oly egyszerű az, mikép egy kis jóakarattal, egy kis őszinteséggel és egy kissé több hon- mint önszeretettel alig lehet másképp felfogni. Ámde ha ez nem volna is így, azért még sem lehet továbbra halasztani annak minél előbbi tisztába hozatalát, s pedig, mert ez azon kérdés, melynek gyökeres megfejtésétől függ ezentul leginkább jövődönk, minthogy — és itt különös figyelemért esedezem — megváltozott saját körülményeink, és egyáltaljában a civi-

lisált világnak megváltozott eseményeinél fogva nem maradhatunk többé a negatio mezején, ha hogy a nemzetek sorából lassanként kiesni, vagy jobban mondva «kikopni» nem akarunk, de ki kell lépnünk, ha élni óhajtunk, a positivitas, a cselekvés mezejére. És itt válik most el vérünkre nézve, az életre vagy halálra vezető út, s mely közt miután Magyarország pillanatai mind drágábbak és drágábbak lesznek, lehetetlen továbbra halasztani a választást. Mihezképest én legalább, bármily indignatio törjék is fejem fölött ki, ezentul, mennyire birom és engedtetem, minden tekintet nélkül fogom fejtegetni ezen lehető legcsiklandósb kérdést.

«Cselekednünk kell, ha élni akarunk, gyökeresen, mély sarkalatilag cselekednünk». Ezt okoskodásom talpkövéül állítom. De ha ez igaz, mit tán nem könnyű volna tagadni, akkor, feltéve, ha nyavalygó pangást, vég vonaglatot nem akarunk erővel életnek kikiáltani, állásunk egészen megváltozott létének is szükségkép teljes tisztaságában kell előttünk felvilágosulni, mely szerint ha azelőtt, mikor védelmi helyzetben valánk kénytelenek lenni, nem is volt káros, vagy legalább nem volt gyilkoló, sőt hasznos lehete, bármily ellenséges állásban lennünk is kormányunkkal; most viszont életünk forog veszélyben, ha némi főkérdésekre nézve kormányunk hajlamát, kézfogását, együttműködését magunknak meg nem nyerhetjük, és ekkép most megint az a feladat, minél barátságosb körülmények közt léteznünk azzal.

Ha azelőtt, mikor hajszálon függött nemzetiségünk, és egy sarkalatos törvényünk sem volt ép, s mi több, a kormány a helyett, hogy ily súlyos állapot közt őrangyalként állott volna mellettünk, vég elolvasztásunkat tervezte titkosan, sőt lepleg nélkül, ha vérünknek ily agoniái közt a rejtély, sötétség, kétértelműség, szóval: az amabilis confusio-nak sánca mögé bujt a hon értelmes híve, és tisztán látván, mikép nemzetileg és alkotmányilag haladni lehetetlen, időzött és a vis inertiae vala működésének meg nem szünő vezérfonala, vagy más szavakkal, szakadatlanul az oppositio során állt: ugyan nem helyesen tette-e, és lehet-e ezt kárhoztatni? vagy inkább — mert igen sokan vannak, kik

egyáltalában mindent kárhoztatnak, mi oly színű emberek oldaláról jő, mint mi vagyunk — azok előtt kárhozatosnak mutatkozik e Magyarország e védő taktikája, azaz: oppositionalis szelleme, kik érzik, vagy legalább sejtik, hogy anyagi jólét, bármily atyai szárnyak alatt is, korántsem tölti még be a lelkesebb ember vágyait, ha nemzeti szüzessége feldulva, s férfiúi függetlensége lebilincselve van? És itt leljük hátramaradásunk valódi titkát, leginkább itt, minthogy a magyar szerencsés sejtésénél fogva inkább éppen nem akart haladni, mint haladni nemzetlenül, alkotmány nélküli mezőn; szerencsés sejtésénél fogva, mondom, mert ha ezen halad, alkalmasint bátran el lehet ma már mondani róla: *requiescat in pace*, midőn csak tőle függ, ha t. i. győzi értelmességgel és okossággal — és e tengely körül forog életünk — rövid évek alatt hátramaradásából kivetkezve, versenyt futni más nemzetekkel a köz polgári kifejtés dicső mezején, s pedig, mert a magához hű vér, mely meg nem szűnt nemzeti és szabad létért még a végvonaglás kísértő pillanatai közt is küzdeni, megtörhetlen bajnoksággal valódi csudákat mívelhet, ha hogy cselekvési mező nyílik előtte, és elég bölcseséggel is bír, azon oly módon haladni, mikép léptei ellen az ellenhatás árját fel ne bősztse, és ez által előmenetelét lehetetlenné ne tegye.

Nem igen volt eddigelé azért az idegennek különös joga, hátramaradásunkat szemünkre hányni, sőt *sympathiát* vala kénytelen a derekabb vérünk jobb részével érezni, minthogy ez nemesb kincseinek megmentése végett hátat bírt fordítani a kifejtettebb népek ezer csábjainak, s koldus szabadságát elibé tette a megaranyzott szolgaságnak; valamint nem oly igen nevetségesnek mutatkoznak szám-talan honfiak különösségei is, mint például egy elhunyt honi bajnoknak azon ismert és nem egy által lekaczagott útmutatása is, melyet számos évekkel ezelőtt egy előkelő, de ujoncz követnek tudakolására: «Vajon mily vezérfonál után volna neki cselekedni józan», laconice azt felelé: «Ellenezze csak mindazt tántoríthatlan makacssággal, mit a személynök keresztül vinni s elérni akar, és a leghelyesb vágásban leend».

Száz meg száz ily esetet lehetne előhozni, melyek az előtt, ki titkainkban avatatlan — s hány van, ki titkainkat felfogta, vagy azokat felfogni legalább egy kissé iparkodott volna? — mindannyi különösségek és hóbortok, melyektől a magyar általánosan bélyegezve, mint valami mozdulni teljességgel nem akaró, saraiba és poraiba szerelmes izé jelenik sok előtt meg, holott a dolgok egy kissé tisztább ismerete után a mélyebben gondolkozó in ultima analysi azt lesz kénytelen megvallani, hogy a magyart általján véve nemcsak feddeni nem lehet azért, ha eddigelé a közcsinosodás mezején nagyobb léptekkel nem igen lépett elé, de neki megbocsátni kell, sőt még menteni is őt, és pedig, mert ha védlő tébolyáiból a positivitas mezejére kilép, mielőtt nemzeti és alkotmányos tekintetben egy kissé szabadabban vehet vala lélekzetet, és ez által lehető legveszélyesb kockára állítja két legfőbb érdekét, felette nagy kérdés: azon «plus», melyet haladásai közt tán arat, kivált belbecsre nézve, felér-e ama «minus»-sal, melyet efféle kísérletei közt saját magán alkalmasint ejt. Miről egyébiránt különbözők lehetnek a vélemények és soha el nem döntve, mert volt események körüliek; midőn azonban nem tagadható, hogy t. i. nemzetileg és alkotmányilag él még a magyar, mikor viszont az még be volna bizonyítandó, «vajon e kettős tekintetben élne-e még, ha, mielőtt ezek némileg biztosítvák, más népekkel és kivált szomszédaival a haladási pályára lép». Korántsem volt tehát a magyarnak eddigi csökönyössége oly igen képtelen, mint azt sok felszínes irkász és lapos felfogásu elméncz a világgal elhíttetni akarná, sőt nem egy nyomadékos védokot lehetne a mellett felhozni, mikép a török, szláv és német közé felette különösen szorítkozva tán éppen mozdulatlanságának tulajdoníthatja legfőkép, hogy eddigelé el nem olvadt s minden szabadságaiból ki nem vetkezteték.

Senki ez okból eldődink szerencsáját, vagy nem bánom «szerencsés tapintatát», sőt nem ellenzem: «bölcsességét», ha így akarjuk czímezni, nagyobb háláddal nem méltányolhatja, mint én — mely szerint t. i. el nem hagyák olvasztani a magyart és eltemetni az alkotmányt — kivált ha

elég bölcsességük, tapintatuk, vagy legalább elég szerencsésük nem volt dynastiánkat, mint nemkülönben a magyar vért kölcsönös érdekeikről jobban felvilágosítani, s egymás elleniségüket egyhangzásba hozni, mert ez ha lehetséges lett vala — mi egyébiránt vélemény dolga — természetesen még sokkal nagyobb köszönetet érdemel, minthogy ha nem egészen nyomorult sors nemzetileg, habár csak tengeni is, és nem sorvadni közvetlen a szolgaság bilincsei közt, vagy más szavakkal: ha nem éppen kétségbeesési állapot habár csak farkas-függetlenségileg is élvezni, de szeplőtlen vérüleg, csorbátlan fajulag, az életet, mert innen még mindig van felemelkedhetés, azért minden áztatás nélkül ez bizonyára még sem felette nagy irigylésre méltó lét, minthogy az embert, a progressiv embert, mennyire istenszikrás ember e földön szerencsés lehet, boldoggá, vagy legalább «agyagsorsával kibékültté» bizony semmi egyéb nem teheti, mint egyedül fajtájának felnemesült léte és virágzó szabadsága. Ámde ha hős eldődink jól cselekedtek és örök hálát érdemelnek, mert ők a magyar életnek már-már csak pislogó életszikráját tökéletesen eltipratni nem engedék és a kormánynak minden efféle kísérletét ellenzésük vagy mozdulatlanságuk által kijátszani tudták, ugyan következik-e ebből, hogy azon mai hősök is jót cselekednek és azok iránt is különös háladattal tartozzék a haza, kik most is ellenzik vagy legalább nehezítik a kormány minden lépteit, most, midőn többé nemcsak nem tervezi a kormány a magyar élet szikrájának eltiprását, de ennek nyomorult pislogása sincs napirenden többé, sőt annak hova hamarabb szét kellene lövelni a haza minden ereibe. Azért mert felette dicséretes, pénzt száztól tízzel fel nem venni, hogy az négyért kiadassék, és ekkép ily esetben negativitas a józan elv, azért négygyel se lehessen következetesen és elvcsorbitás nélkül pénzt felvenni, s a positivitas mezejére lépni át, habár legbiztosabban tízéért is ki lehetne azt adni? Ugyan hol itt a logika, hol a következetesség? Pedig a magyar oppositioval szintig van. Azelőtt nemzetiség és alkotmány ellen meg nem szünő háború viseltetett; mi vala tehát akkor a napirenden levő? Egyszerűleg semmi egyéb, mint

az ellenzésnek fegyverét soha sem tenni le. Most azonban mind nemzetiség, mind a régi alkotmány hajótöréstől mentve a parton; de viszont a szükséges kifejtés, a mulhatlan haladás a hajótörés legaggasztóbb veszélyei közt, mi tehát megint most a legsürgetőbb? Teljességgel nem egyéb, mint az ellenzésnek fegyverét, kivált a nehéz mozsarakat, mint a német mondja: «das grobe Geschütz» félretenni — nem «le» de «félre» mondom, mert jöhetnek megint idők, hol ezek hasznosaknak, sőt szükségeseeknek fognak mutatkozni — és addig is békét kötni, s pedig annál szaporábban s annál elmulhatatlanabbul, mert kezét fogva, vállat vetve a kormánynyal sem fogunk régi falaink omladékiból könnyen menekedhetni, s úgy s oly könnyen s oly szaporán haladhatni, mint közös érdekeinkről felvilágosítva azt kölcsönleg magunk is szeretnők és annál kevésbbé, ha elágazva, sőt egymás ellen működünk. Idegen és mindenütt lappangó méregtől óvakodni vala az egykori feladat; mire a legszigorúbb koplalási, csak víz- és kenyér-rendszer legjobban illet, midőn ma az annyira kiéhezett magyar testnek megint mindenek előtt táplálék, életet emelő, erőt adó táplálék kell, melyet némi óvatossággal bátran is vehet magához, mert idegen mérgezöktől nem kell annyit tartania többé, csakhogy maga ne keresse azt fel, s maga ne tévedjen a világnak nem egy charlatan patikájába.

Remonstrálni, vesztegleni, halasztani, mindent ködbe burkolni és összezavarni, ellenezni, szóval: elveszni inkább, mintsem diplomatische engedni, hogy nemzetiségünk és alkotmányunk szelleme «nihil de nobis, sine nobis» meggyilkoltassék, mert ha ez történik, szét van törve boldogságunk; két kézzel fogadni viszont, és a köszönet és hála minden jeleivel, bármily oldalról is mutatkozzék hajlam és sympathia vérünk és alkotmányunk iránt, s így annál inkább, ha ilyest dynastiánk részéről vagyunk szerencsések tapasztalni, minthogy sikert óhajtunk, és ezért nem lehet ránk nézve nagyobb szerencse, mintha ezen egyedüli és leg hatalmasb szövetségest nyerjük ügyünknek meg, s pedig mert haladás nélkül sem lehetünk boldogok, időszerinti jó törvények nélkül pedig, melyek felségi jóváhagyástól függ-

nek, és a végrehajtó hatalom őszinte és szilárd pártolása nélkül, bármily dicséretes legyen is egyébiránt a privata industria, bizony csak felette egyoldalulag és bágyadtan haladhatunk, és im itt van kulcsa azon problémának feloldására, miért volt menthető, sőt szabad, vagy tán még erényes is, lankadatlan oppositio tagjának lenni, mikor a latán dajka meg a német præceptor valami elkerülhetlennek állíttatott, mi nélkül a magyar nem üdülhetne, meg harmincz évig sem volt országgyűlés, és a szent korona — mint angol, ki hazáján kün olcsóbban él — útnak indult és külföldön lakott, a patensek pedig, mintha Magyarország minden találmányok bölcsője lett vala, az egész országot eláraszták stb.; midőn most a feloldott problema megint azt mutatja, hogy tágitni nem akaró oppositio tagjának lenni, most, miután a kormány, ha Isten képében egyenesen a valót tagadni nem merészeljük, mind nemzeti, mind alkotmányos tekintetben leglélekismeretesebben iparkodik megfelelni felette magas, de a köz birodalom szövevényes létét tekintve, nem kevésbbé bokros hivatásának, hogy most — mondom — elv szerint gáncoskodni, gyanusítani, prókátoroskodni, és meg nem szünőleg nehézségeket gördíteni a kormány minden lépései ellen, nemcsak nem erény, de nem is menthető, sőt egyenesen bűn; mert ilyes, a visszahatásnak mozgalmas időkben soha ki nem játszható törvénye szerint, haladását gátolja a nemzetnek, mi nélkül szintűgy nem lehet boldog, valamint nemzetiség és alkotmányos szabadság nélkül, habár ezek pangók is, sem lehet az. Mihezképest épen oly vétkes az, ki mai időkben csak azért opponál, hogy a kormánynak opponáljon, melylyel a legjobb viszonyban élnünk volna most legnagyobb érdekünk, mint vala vétkes az, ki akkor, mikor nemzetiségünk és alkotmányunk a széles világon egyedül magunkban lelt pártolót, elég gyáva vala a kormány eszközéül lealacsonyítani magát. Miből az foly, hogy a mi körülményeink közt változatlanul oppositio tagjának lenni oly értelemben, mint valának haladóklo nemzetiségünk és feldúlt alkotmányunk egykori védő hősei, nemcsak nem következetesség, de egyenesen a magyar vér legszentebb érdekeinek hiú lábokkal tapodása; és egye-

dül az a következetes és egyedül az eszközli hű bajnokilag a köz magyar állomány valódi hasznát, ki magáról és személyes érdekeiről felejtkezve, nem félig-meddig s vonatkozva, de lovagilag áll oly kormány mellé, mely a nemzetiség és alkotmányos haladás zászlóját tűzi ki, midőn viszon semmit nem hágy mozdulatlanul, hogy az érintett kettős mezőből kieső kormányt abba visszacsábítsa, visszaidézzé, mit ha teljességgel nem eszközölhet, s tisztán áll előtte, hogy nem emberhez tapadó gyarlóság, nem körülmények szövevénye — és itt fekszik a dolognak elhatározó léte — hanem koholt terv a nemzetiség és alkotmány künti kalandozásnak oka, kész magáról és személyes érdekeiről felejtkezve, mindenét, sőt életét bocsátni kockára, hogy az istenektől nyert sajátját védje. Mikből végre az következik, hogy épen azon egyén, kivált ha hosszabb életű és több kormány-phasisokon él keresztül, legkisebb következetlenség nélkül, majd legszilárdabb védje lehet a kormánynak, majd annak legelhatározottabb ellenzője, valamint t. i. a kormány nemzeties és alkotmányos, vagy nemzetietlen és önkényes. Csakhogy a dolognak alkalmazása a körül forog, kinek mi a legfőbb célja, saját maga-e, vagy a haza. Mikor fájdalommal el lehet mondani, és mi több, be is bizonyítani, hogy e tekintben, mintha e mezőn legkönnyebben megcsíphetné a hiú, a gyarló embert a kísértő, valamint azon számtalan bók-nak, melylyel egyrésről a kormány tömjéneztetik, rendszerint sem kormány, sem hazaszeretet nincs háttérében, de egyedül kevélység és feljebbblépési vágy, szintűgy nem lappang általánosan véve mindazon pompás declamatiokban, melyek a nép czírógatására és a kormány lealacsonyítására kidolgozvak és könyv nélkül betanulvak, legkisebb egyéb, mint a varázslónak, saját drágalátos «magája», saját mindenek fölé helyezett személye. Mihezképest ha egy feltétel nélküli úgynevezett conservatív, egy kivétel nélküli opponenssel négyszemközt találkozik, valóban bátran kezethat egyik a másikkal, s egyik a másiknak viszont azt rebesgetheti, ha politikai céljairól őszintéskedik, «hanc veniam petimus damusque vicissim», minthogy mindkettő nyomorult lény, vagy legalább «nyomorult hazafi», egyik

tizenkilencz, másik egy híján husz, csakhogy gyenge léténél fogva egyik felfelé, a másik lefelé kapaszkodik.

Oppositio nélkül emberek közt szinte semmi nem fejlődhet ki csak félig-meddig is, minthogy annyira elfogult, egyoldalú és szenvedélyes még a legjobb velejű, legtanultabb és leghidegebb vérű is. Felhívni kellene oppositiot ennekokaért, hol nincs, mit már több ismeretes és a gyakorlati életben vajmi jártas, jöllehet alkotmány künti status-ember őszintén kimondott, mikép mindazon rögtönzött rendeletek és ellenrendeleteknek eleje vétessék némileg, melyek a rostátlan parancsok mindennapi ivadéki, és mód nélkül több zavart okoznak, mint támadhat azon halasztásokból, melyek egy loyalis oppositionnak — loyalis oppositionnak mondom — természetes kísérői. — Ámde alkotmányos rendszernél, hol a lehető legtöbb értelmességek kifejtése s magok közti legszabadabb surlódása, habár némi helyzetekben csak lassan érhető is el, még is változatlanul a legfőbb szempontok egyike, a mindig éber oppositio nem kevesb, mint a nemzeti életnek egy lényeges része, «mi nélkül nem». Azon felette gyöngéd vonalon válik el itt azonban a «discéretes és kárhozatos», vajon az oppositio egyedül csak azt akasztja-e meg, mi nemzet és alkotmány elleni, és nem gyilkolja-e meg azt is, mi a nemzetnek, az alkotmánynak új életet, új jövőndőt adna.

És ezen utolsó néhány sornál, bizom a nagy, az igazságos istenben, ki egyesek hibáiért nem sújthat egész népeket, nem egy elfogultnak fog szeme felnyilni, miszerint tisztán lássa, hogy valamint magyar körülményeink közt a veszély óráiban megtörhetlen oppositio tagjának lenni legnagyobb erény lehet, úgy hozhat viszont az indiscret oppositio honunk fejledező reményire legnagyobb átkot is, amint és amennyiben t. i. ok-, körülmény- és időszerinti, vagy ezekkel homlokegyenest összeütközik. Valamint tehát senki nem ismeri el általján véve az oppositio hasznát, sőt szükségét annyira, mint én, szintűgy bizonyosan nem állítja honunk azon hű bajnokit, kik minden csábon tülemelkedve, megtörhetlen éberséggel örködének és örködnek nemzetiség és alkotmány fölött, senki is magasbra nálamnál; midőn

viszont tán nincs körülményeink közt semmi is utálatosb, semmi is émelygetőbb, mint mind azon fattyú hiúság, buta felszinség, magánérdek, bosszúérzés, nagyravágyás és hypokrisis, mely a magyar politikai életnek bonyodalmi közt a nemzeti örködés tisztos köntöseben rejlik, és melyet ekkép kötelesség minél előbb leleplezni, minthogy mindaddig, míg ily ingrediensektől ki nem tisztittatik a magyar oppositio, és pedig a civilisált világnak közös véleménye előtt, mindaddig soha nem fog a magyar vér kormányának átellenében a méltányosság és loyaltás azon varázsfényében állni, melynél politikai sphaerában mai időkben nincs nagyobb hatalom, mert minden deréknek megnyeri elvégre hajlamát, kézbe fogását; mikor ellenben — és legyen ez egyszer ke-reken kimondva — valami elégedetlen, házsártos, magán segíteni nem tudó, de azért idegen segítséget még is göggel visszalökő barbár nép czivódásai közt fog kormány viszonyban sinleni a magyar örökkön-örökké, míg a valódi hazafiság a színlett s csak szerepül vagy palástul választott hazafiságtól megkülönböztettetni, t. i. az arany salakjaiból kiemeltetni nem fog. Hozzuk tehát tétova nélkül ezen életkérdést szőnyegre, hadd ismerje meg a nagy közönség elvégre jó és álnok, vagy ha máskép akarjuk nevezni: hasznos és káros barátit, s hadd tapasztalja, hány pompás honbálványzó fényes arczfedele alatt nem lappang egyéb, mint egy hiú önbálványzó, ki mit sem gondolván a közjóval, a hon előmenetével, mi körül az egész világot és nem ritkán saját magát is szünet nélkül mystificálja, egyedül mindennek elibe tett önző személyének haszna vagy tömjéneztetése végett áldoz fel és rendel alá mindent. És ez annál szükségesb most, mert a positivitas mezejére vagyunk kénytelenek lépni, ezen pedig a kormány hajlama, kedvezése nélkül nem igen haladhatunk, és ekkép az ellenzésnek mind azon keserű kifakadásit és eredményeit lélekismeretesen kellene kerülnünk, melyek akkor tán illettek vagy legalább nem oly igen valának latra veendő, mikor védő állapotban volt a magyar; midőn most, mikor itt a haladás ideje, a lehető leggyászosb pangást, visszaesést, sőt nemzeti megsemmisülést is vonhatnának magok után.

Nincs is ez okból semmi is üdvösb — ha azon kérdéseket, melyek honunk és kormányunk közt fenforognak, egyszerű alapjaikra állítani akarjuk, mi nélkül soha nem boldogulandunk — mint őszintén fejtegetnünk: vajon mi nemzi azon keveréket, mely a magyar oppositíót oly rossz szagba helyzi, és ekkép hatását annyira zsibbasztja; és aztán a hihetőség számait annak kitudására egybevetni: vajon mily benyomást tehet kormányunkra és azt mily hangulatba hozhatja oly oppositíó, mely a gyanúnak tájtékával legtisztább szándékú és legjózanabb felfogású céljait is bepiszkolja, és mely ellenzése által még azt is meg hiúsítja, mi leginkább a nemzet javát eszközölné. Mert csak akkor, midőn e két szempont lesz tisztában, fogja a magyar közönség nagyobb része tán észrevenni, hogy valamint van méltányos, loyális és ekkép nagy súlyú oppositíó e világon, úgy lehet viszont «újjhúzási, boszantói» és ekkép «kis súlyú», vagy jobban mondva «ellensúlyú» hetvenkedés is. Mihezképest aztán mindenki tetszése szerint a haza nagy színpadán vagy a hazafinak vagy az ügyésznek játszhatja szerepét, vagy ha egyiket sem játssza, legalább sokkal könnyebben megítélheti: ki micsoda.

Az eredeti kézirat után közli

VISZOTA GYULA.

TÁRSADALMI NEVELÉS.

Első közlemény.

Minden kornak megvan a maga életeszmenye és épen ezért a maga sajátos nevelése. A milyen a kor életeszmenye, olyan a nevelése is. Hisz gyermekeinknek — ha azoka igazán szeretjük — a legjobbat, a mink csak van, akarjuk átadni; jobbal pedig, mint életeszmenyeinkkel nem rendelkezünk.

Nem tagadjuk, hogy a nevelés tudománya emez életeszmeny megalakulására és nevezetesen kialakulására van befolyással. Voltak pædagogusok is — a sok nagy mellett — kik az ő eszméik által a jövőt mélyen befolyásolták: eszméik azonban csak annyiban váltak igazán nevelő hatásuakká, a mennyiben a kor ez eszméket köztudatába, mint normáló értékeket befogadta. A korban, a kornak szellemében van a nevelésnek reális alapja.

Korunk szellemét, mozgó eszményét kell azért ismernünk, hogy korunk nevelését igazában, valójában felismerhessük, értékelhessük.

A) Korunk mozgó eszméje.

Hogy korunk a socialis eszme jegyében halad s így a socialismus korának nevezhető: ezt mindnyájan érezzük, tudjuk; ezt a részletekbe beható nagyértékű tanulmányával Imre Sándor is kimutatta. A társadalom s az abban képviselt történeti hatalom szemben találja magát az egyessel, ki az egyenlőség jelszavával döngeti a történeti hatalmak szilárd várainak kapuit.

Nem új az egyenlőségnek eszméje. A legeszmenyibb

módon hirdette azt személyével és életével az Istenfiúság elve erejében Jézus Krisztus abban a korban, melyet a vagyoni és társadalmi állások ellentéte és különbözősége is oly boldogtalanná, oly zilálttá tett. Mindnyájan Isten gyermekei vagyunk, mindnyájan egyenlők. A vagyon nem előny, hanem veszély, mivel az könnyen öncélúvá válik s így Istennek gyermekét a Mammon rabszolgájává teszi; a társadalmi állásokkal is sok kísértés jár. A magasabb társadalmi állás dölyfössé, mutatóssá teszi az embert, úgy, hogy ő könnyen Isten és az egyes ember közé lép, mint lelkének, mint az Isten gyermekének ura s így emberi intézményekkel és törvényekkel lenyűgözi az Isten felé törő lelket. Alig van ember, ki ezen magasabb társadalmi rendű embereket, a nép politikai és vallási vezetőit, a sadduceusokat és farizeusokat keményebb ítélettel sujtotta, mint Jézus Krisztus. Nem a vagyon, nem a társadalmi állás határoz az ember értéke fölött, hanem csakis az isteni gondviselésben, az eszményi világban teljes odaadással hívő lélek. Mindenkinnek egyenlőképpen ilyen a lelke. Azt a semmi vagyonnal, semmiféle társadalmi állással sem bíró, csakis igaz emberi lelkű gyermeket veszi Krisztus ölébe s odaállítja a megilletődött, megbotránkozott hallgatók és tanítványok körébe mint az Isten országa polgárának eszményképét. Ez a gyermeki odaadó, bizodalomteljes lélek a legnagyobb érték. Maga Krisztus közeledik felénk e gyermeki lélekben, s jaj annak, ki az emberi lelket megbotránkoztatja. E lelket keresi és találja meg Krisztus mindenütt; a bűnös nőben épűgy, mint a társadalom által kivetett dæmoniakusban, valamint a hatóság által keresztre feszített társában.

Ez egyenlőség azonban nem jelent egyformaságot, hanem ellenkezőleg kívánja az egyéni kialakulást, a végtelen különbözőséget az egy szellemnek kifejezésében. A hegyi beszéd makarismusai mily szépen igazolják az egyéniség e követelményét. Egyénileg kialakultak a nemzetek is: de bármennyire is szeresse és sirassa Krisztus saját nemzetét, mégis a kappernaumi századosban, a tyrusi nőben Izraelt megszégyenítő eszményt lát. Egyénileg kialakultak a hiva-

tási körök is: férfiakat választ tanítványaiul, de Istenfiúság tekintetében nincs férfiú és nő közti különbség. Nők körében, otthonában pihente ki fáradozásait; nők követték utolsó útjára is, midőn a férfitanítványok elhagyták, utolsó világi gondolata a keresztfán anyja volt; a tyrusi nő emelte ki őt palæstinai működési köréből és a nemzeti szempontból megvetett samariai nő előtt mondta el evangeliumának legszellemibb igéjét, universalistikus, mindenkit egyenlősítő titkát.

Az elv megszemélyesítése, hirdetése és a világban való megvalósítása közt azonban nagy a köz, sőt minél értékesebb, minél fönségesebb, minél inkább végtelen értékű valamely elv, annál hosszabb, annál végetlenebb megvalósulásának útja. Ez volt a Krisztusi elv sorsa is. Nemsokára nemcsak a világ, hanem maga a keresztyén egyház is a kor rendi gondolkodásának megfelelően még Isten előtt is tagadta az emberek egyenlőségét. Nem csak a pogány és zsidó, a szabad és szolga, hanem a keresztyének közt is mint clericusok és laikusok közt megszűnt az egyenlőség. A laikus közvetlenül nem, hanem csakis papja, egyháza útján érintkezhetett Istennel. A renaissancenak egyéniség-elve vallásilag mélyítve az egyetemes papság gondolatában újra érvényre emelte az embereknek Isten előtti egyenlőségét. Az állami hatalom az egyházzal szövetkezett azonban s az embert újra az absolutismus gyámsága alá helyezte vallási, valamint politikai tekintetben. Az egyes ezért visszahúzódott önmagába s az ész autonomiájában találta fel belső, mindenkivel közös, egyenlő szabadságát. «Az észnek Ura csak egy: az Isten»: e szavakkal vezeti be Thomasius a brandenburgi fejedelemnek ajánlott egyik művét (*Wissenschaft das Verborge des Herzens zu erkennen* 1691); s Nagy Frigyes mintegy válaszolva e sorokra, trónraléptének egyik első rendeletében Wolffot, a philosophust visszahívja hallei tanszékére, biztosítva őt arról, hogy «a philosophus az universum tanítója, a fejedelmek mestere», hogy a vallás, valamint a gondolkodás terén feltétlen az általános szabadság. Minden ember e tekintetben egyenlő. S Nagy Frigyes még tovább ment. E bensőség (gondolkodás és érzelem) körét

elhagyva, a cselekvés terére lépett. Ezt a cselekvést szabályozza a nemzeti akarat kifejezőjeként az állami törvény. Ezzel szemben is mindenki egyenlő. A fejedelem sem ura az államnak, hanem annak első szolgálja s a törvény előtt paraszt és herceg között nincs különbség: mind egyenlők!

S ha már most az állam törvénye tényleg a nemzetnek akarata: úgy természetesen gondoskodni kell arról is, hogy ne csak egyesek, hanem a nemzet a maga egészében egyenlőképen tényezőként részt vegyen akaratának e kifejezésében. A népfenség emez eszméje, — ha következetesen érvényesül — a rendi államnak, a politikai előjogoknak véget vet; politikailag is minden egyes állampolgárt nagykorúsít, felszabadít. A politikai jogok ez egyenlőségének, tehát minden állampolgár egyenlőségének zászlaja alatt küzdve tört ki a francia forradalom. Csak a forradalom fult el vérében: de az eszme, mint a demokráciának eszméje győzedelmeskedett az új világban s lassan bár, de mégis fokozatosan s folytonosan hódít Európa minden államában. A socialismus, korunk e mozgató eszméje, a demokrácia politikai egyenlőségének eszméjét felvette programjába. Az egyenlőség mellett legélesebben küzdő socialisták a francia forradalommal és a demokratikus eszmével való kapcsolatukat jellemzően kifejezik, midőn mint socialdemokraták a Marseillaise szózata mellett indulnak a küzdelembe.

A demokratikus politikai egyenlőség eszméje azonban e socialistáknál nem a küzdelemnek célja, hanem csakis egyik, bár igen fontos és jelentős eszköze. Nem politikai, hanem társadalmi egyenlőségért, társadalmi, socialis felszabadulásért, önérvényesülésért küzdenek.

A küzdelem céljának, tárgyának e változása pedig nem véletlen. A francia forradalom elfojtása nem engedte meg, hogy a politikai jogok az úgynevezett negyedik rendre is kiterjesztessenek. Csak a városi, a polgári rend szabadult fel. A reactio különösen e hálás polgári rendre támaszkodott s akaratlanul is a városok atyáskodó, izoláló, értelmes szellemét szívta magába, mely organikus, egységes felfogásra nem emelkedett fel, a társadalom egyéni alakulásaival nem törődött, mely minden egyes állampolgárról,

mint alattvalóról egyenkint kívánt gondoskodni s tőle ennek fejében semmi mást nem követelt, mint alattvalói engedelmességet.

Ezen — egyesekre felbomlott — társadalmat érte a történeti alakulásokkal mit sem törődő szabadelvűségnek szelölője, mely nevezetesen az ügyis inkább önző irányú polgárokat szabad versenyre támasztá fel. Az erősebbnek, az okosabbnak, az ügyesebbnek joga érvényesült. A gyöngének, a korlátozottabbaknak felhasználása, kizsákmányolása alapján nőtt mindinkább a tőke s a tőke tehetetlenségi erejénél fogva is növeszté birtokosának erejét szemben a gyöngével, a szegénynyel. A kisiparos, az alig felszabadult paraszt a nagyipar és a latifundiumok túltengése következtében pórrá, koldus munkássá vált. Az ellentét a gazdag és szegény közt óriásilag növekedett. A nyomor, nevezetesen az angol bányamunkások közt a múlt század első felében vérlázító képekben tárul fel előttünk. A nyomorult élet fentartása kedvéért még a családi élet is tönkre ment; nemcsak a férfiú, de a nő is, sőt az iskolázatlan gyermek is nevetségesen csekély bérért dolgozva, tengeti életét: míg a munkaadó millióival dőzsöl, nemes és nemtelen passióit akadálytalanul elégíti ki. Sárga irigység, mély gyűlölet és sötét boszú érzete dúlja e munkások lelkét. E légkörben szülemленek meg a létező társadalmi rend és e rend képviselői ellen a merényletek, a communistikus velleitások, s azok a szenvedélyes kitörések, a melyek a létező társadalmi renddel együtt az abban felhalmozott culturkincset, tudományt, művészetet, vallást, egyházat romba kívánják dönteni. A létében fenyegetett társadalmat az az állam, a melyet ténykedésében éppen ez a társadalom tart fenn — menti meg kémkedő, rendőri és hatalmi eszközeivel. A «homo * homini lupus» primitív állapota már már fenyegeti a haladására oly büszke emberiséget.

A szenvedély és annak rohamos kitörése — úgymint a viharok a természetben — a levegőt csak tisztítják. S most nem a vér, hanem a jog szava hangzik fel itt is, ott is.

A munkás a természetnek jogára s vele szemben a társadalom a történet jogára hivatkozik. Az ember önczel —

Az ember emberiségének felelős

így szól a munkás — nem lehet csak másnak, embertársának eszköze. Az öncélúság az önfentartásnak és az önérvényesítésnek lehetőségét egyenlőképen megköveteli s megköveteli az emberrel adott társas ösztönnél fogva a család-alapítás, a gyermekfelnevelés lehetőségének feltételeit. Lehetetlen állapot, hogy e követelmények teljesítésének külső eszköze, a vagyon, csakis egyesek kezében legyen; a természet, az emberi természet joga megköveteli a vagyonnak, a birtoknak arányosítását a munkával, s oly megosztását, a mely minden egyes emberre nézve a megélhetést, az ember lényegével adott fejlődést, haladást biztosítja.

A történeti hatalmakat képviselő társadalom ellenben annak tudatában, hogy a létező vagyonhoz, az általa híven megőrzött culturkincshez történeti joga van, e követelésben merényletet lát e történeti jog, őseinek kegyelettel őrzött emléke ellen.

A társadalomnak e visszautasító elzárkózása e követelményekkel szemben szülte a jogtalanok szövetkeztét, a mely mint a történeti hatalmak ellen irányuló, a nemzeti határokat nem ismerve, internationalis jelleget vett fel, a melylyel szemben viszont a társadalom még inkább nemzeti hatalomként, a nemzet igaz képviselőjeként érzi magát.

Az internationalis munkások szövetkezete és a történeti jog alapján álló nemzetvédő társadalom áll ellenségként egymással szemben.

Az ellentét áthidalhatatlannak tűnik fel. Ott az egyéniség természetes, általános emberi jogainak internationalis elszánt küzdői: itt a történeti hatalmaknak, a létező társadalomnak nemzeti lelkes védői.

S mégis érezzük s tudjuk, hogy ez ellentét élet immár veszti.

Az internationalis szövetkezéssel lehetővé vált munkabeszüntetések figyelmeztették az egyeseket, a társadalmat és az államot, hogy nem kegyes kívánatokkal, hanem hatalommal állanak szemben. A figyelmezők szemei meg is nyíltak s ime, most látták a társadalmi bajt, a melynek korlátozására nem egy lelkes férfiú sietett intézményeivel, valamint maga az állam is törvényeivel. A munkások pedig a munka-

idő korlátozásával időt nyertek öneszmélésre s annak megfigyelésére, hogy a történeti hatalmakban, a társadalomban felhalmozott vagyon mellett van ott oly szellemi kincs is, a mely megosztva csak növekszik s mely nélkül minden társadalmi előny semmivé válik. A tudás hatalom. Ők, a jogtalanok, e hatalom útján társadalmi elismertségre, önérvényesülésre, politikai egyenjoguságra kívánnak emelkedni. S ime e munkások körében megindult a tanítás, a tanulás. Megható látni azt, hogy a testi munkában kifáradtak mily örömmel sajátítják el az elemi ismereteket és ügyességeket s mily igazi tudásszomjjal szívják be nevezetesen a természettel, a társadalom anyagi, gazdasági alapjaival összetartozó tudományos elméleteket, s a mai közjogi és magánjogi ismereteket.

S viszont a társadalom, a nemzet is mindinkább más szemmel nézi e mozgalmat s e mozgalommal felmerülő bajokat. A keresztyén vallásnak az Istenfiúságban gyökerező szeretet-elve, melyet a szószék ékesen hirdetett, de a melynek erejét a felekezetek korlátai megtörték, most mint éltető elv e korlátokra nem tekintve, mint az egész societást, az egész nemzetet átható socialis érzés érvényesül. Az igaz szeretet személyi erő, mely személyi odaadással másnak lelkébe, másnak bajaiba belehelyezkedik; ezt akarja sajátos voltában megérteni s a köznek építése szempontjából értékelni s ez értékest önérvényesítésében, fejlődésében támogatni, bajaitól pedig felszabadítani. E szeretet nem ama szavakban és könnyekben áradó, minden értékhatárokat elmosó érzelgősség; nem is azon önzésben és pessimismusban gyökerező könnyörület, mely meghatva a látott baj által, a mely épp úgy érthette volna őt is, e bajtól való mentessé gének tudatában, pillanatnyilag segít e bajon: hanem egy optimistikus világnézetben gyökerező azon ható erő, a mely mindeniben keresi azt, a mi ő benne értékes, azt örömmel elismeri s azt értéke szerint támogatja s mindazt, a mi őt önkifejtésében akadályozza, lehetőleg eltávolítja; az az erő, mely korlátokat nem ismer s így internationalis, általános, emberi hatalom ugyan, de meg van arról győződve, hogy az emberiség érdekét, mint szerves egységét csakis akkor

szolgálja igazán, ha az emberiség egyéni alakulásait, a nemzetben, a társadalomban, a családban lehetőleg intensive építi. Az ily szeretettel bíró éppen akkor igazán a humanismus hive, a midőn egész odaadással nemzetét, hazáját, fáját, családját szolgálja. S most az az állam, a mely csak az egyén érvényesülését tartva szeme előtt, atomokra szét-hullott, valamint az az állam, a mely történeti alakulásai-ban, társadalmában megmerevült, most éppen e szeretet által, a mely igazságos is, tehát a socialis szellem által életet nyer, élő lényynyé, lélekitett, társadalmában és intézményeiben szervezett, szerveiben, egyeseiben végtelenül differentiált és mégis egységes állammá fejlődik. Így egy magasabb egységben, a jövőnek a socialis szellem által egységesített államában le van győzve az egyéni és a történeti hatalmaknak, ellentéte, s megoldva a mai kort foglalkoztató, azt jellemzően meghatározó socialis problema.

B) Korunk mozgató eszméjének hatása a nevelésre, a nevelés elméletére.

A nevelés elmélete, ha önkényszerű nem akar lenni, ép úgy mint a nevelés ténye, e socialis problémának háttéréből emelkedik ki. A gondolatok mindég megelőzik a cselekvést; az intézményileg szervezett cselekvés pedig az intézményekben rejlő nehézségi erőnél fogva még akkor is a régi csapáson működik, midőn már új szellem mozgatja az életet. Ezért is igen természetes, hogy míg a pædagogiai elméletek a socialis kérdést mozgató egyéni irányban, az egyén önérvényesülése irányában mozognak túlnyomólag: addig a nevelés intézményei, különösen a culturkincset megállapodott alakjában őrző középiskola a socialis mozgalomnak inkább történeti, objectiv, társadalmi conservativ irányát tüntetik fel; s hogy csak a legújabb időben hangsúlyozzák és pedig mind erősebben, egyes elméletek és ezek szolgálataiban álló egyes nevelési intézmények is e két irány synthesisét.

Jelenkorban a nevelési elméletek — mivel mind a társadalmi problémával kapcsolatosak — társadalmi nevelési

elméleteknek nevezhetők. Ily szellemben vonta be Stein Lőrincz és később mások is (Petersilie is) magát a nevelés-tant a társadalmi tudományok körébe.

Az elméletek közt a különbség csakis a socialis mozgalom irányának különbözőségében rejlik. Maga a mozgalom itt és ott is ugyanaz, de az álláspont, a melyről azt nézik, és a cél, mely felé azt irányítják, különböző.

I.

Természetes, hogy a legönérzetesebben és a legnagyobb hatással lép fel az az irány, mely az egész társadalmi mozgalmat megindította: a történelmi hatalmakkal szemben érvényesülni kívánó individualistikus irány. Ez az irány, mely a negyedik rendet képviseli, azt az individuumot, a melyet a társadalom, nevezetesen a burgeois lenyűgözött, önértékében el nem ismert, s mint eszközt, csak mint eszközt, felhasználott: akarja felszabadítani. Rousseau ez irány vezetője. Mindenkinék egyénisége, természetadta egyénisége, magában véve feltétlen értékű: jó. «Mindaz, a mi a természet kezéből kikerül, jó, de minden elfajul az ember keze alatt.»¹ Ezért ki kell ragadni az egyest a történelmi hatalmak köréből. «A haza, a polgár szót a modern nyelvekből ki kellene törölni.»² Mindenkit magában egyszerűen «mint embert kellene nevelni, a ki, ha kell, épp úgy megél Izland jégvidékén, mint Malta izzó szikláin».³ Semmivel se járuljon az ember a neveléshez; «meg kell akadályozni azt, hogy valami is történjék».⁴ A növendéket csakis a természetre kell bízni. Élni, kiélni azt, a mit a természet adott, ez az a művészet, mely tanítandó.⁵ «Ezért is mindannak ellenkezőjét kell művelni, a mit szoktok s ekkor majd mindig eltaláltuk a helyeset.»⁶

¹ Rousseau : *Emil*. Reimer-féle kiadás. 7. l.

² U. o. 14. l.

³ U. o. 16. l.

⁴ U. o. 15. l.

⁵ U. o. 15. l.

⁶ U. o. 95. l.

Rousseau *Emiljében* e szavakkal nyitja meg az egyéni nevelésnek, az egyén felszabadulásának korszakát.

A történeti hatalmak képviselői érzik e nevelési műnek elsőrendű társadalmi jelentőségét. Alig jelent meg a mű, elfogatási parancs adatik Rousseau ellen, a ki még jókor figyelmeztetve, Franciaországból Schweizba szökik. *Emiljét* Párisban s néhány nap mulva Bernben (1762. jun. 11. és 19.) a hóhér égeti el. Rousseau új evangéliumát, a természetnek evangéliumát, a társadalmi és a nevelési forradalom e legjelentősebb termékét, a tűz nem emésztette el, hanem él mint lelkesítő, inspiráló tűz a legmodernebb nevelési írókban. Sajátságos, hogy Rousseau nőknek kérésére írta, nő közvetítésével adta ki e művet s ime a legújabb korban nő az, ki Rousseau eszméit legékesebben, legszellemesebben, a legnagyobb hatással hirdeti. Az individualismus valódi apostolának nevezhetjük Ellen Keyt.

Szemben azzal a culturával, mely gazdag kincseivel és művelődési formáival tekintélyként imponál nekünk: Ellen Key az ettől ment természethez megy vissza. Mielőtt a művelődési folyamat megkezdődne, ott látjuk a természetet a maga tiszta voltában. Nem férfiak munkája, nem a szülők érdeme érdekli őt: hanem a gyermek a maga gazdag egyéniségével. Ezért is szerinte a «gyermek századát» éljük ma.

«A gyermek generációja, annak gondozása, annak nevelése központi társadalmi feladat; e körül fog csoportosulni minden társadalmi feladat: erkölcs, törvény stb. Ez lesz az a szempont, a melyből majd minden kérdést meg fognak itélni.»* Nem az tehát a kérdés, hogy a szülők, a nevelők mit akarnak, hanem egyedül az, hogy a gyermek az ő egyénisége szerint mit akar. Ne neveljük tehát a gyermeket, hanem «ideje belátnunk, hogy a nevelésnek legnagyobb titka, hogy nem nevelünk».** «Megengedni azt, hogy a természet nyugodtan és lassan segítsen önmagán s csak arra

* *Das Jahrhundert des Kindes* 2. 3. 1.

** U. o. 113.

ügyelni, hogy a környező körülmények a természet e munkáját támogassák: ez a nevelés.»¹

«A jelen nevelésnek ezért is legnagyobb merénylete a gyermek ellen, midőn azt nem hagyja magára» «A gyermek sajátos lényét elnyomni és máséval azt megtölteni: ez még mindég a nevelés bűne.»²

A gyermek egyéniségének ezen központi értékelése magyarázza meg, hogy Ellen Key a szülők tiszteleténél fontosabbnak tartja a gyermeknek tiszteletét,³ a szülők jogainál a gyermek jogait.⁴ Ez alapon sok individualistával arra gondol, hogy a gyermeknek szülőjével való egyenjogúságát állami törvény biztosítsa.⁵ A családnak új eszményképe alakul ki lelkében: nem az apa a családnak gondozója, hanem minden egyén saját magának gondozója;⁶ miért is a gyermekkel épp úgy kell bánni, mint a felnőttel;⁷ egyéniségének még tisztán önző irányban való érvényesülését sem szabad megakasztani, még akkor sem, hogy ha ez sértőleg, illetőleg kioktatólag a szülők ellen irányul.⁸

Hogy ez a felfogás nevezetesen a keresztyén vallás és erkölcs elveivel ellenkezik: ezt Ellen Key tudja. Miért is egyenesen azt kívánja, hogy a keresztyén világnézeten, mint demoralisálón, mivel parancsait nem teljesíthetjük — túladjunk.⁹ Nem erkölcsös, hanem originalis lények nevelése a szülők feladata.¹⁰ Erős, bátor, merész új nemzedékre van szükségünk.¹¹ Az egyéniségnek ez a kiélése — s ezzel adott boldogság — az igazi jó, a mely jónak erkölcsanát a természettudomány fogja megírni.¹²

¹ L. Münch: *Zukunftspaed.* idézve 72. s köv. l.

² U. o.

³ *Ueber Liebe und Ehe* 148., 149. stb. l.

⁴ *Das Jahrhundert des Kindes* 11., 84—85., 45., 181., 182., 109.

⁵ *Essay* 114. l.

⁶ *Das Jahrhundert des Kindes* 87. l.

⁷ U. o. 111. l.

⁸ U. o. 116., 121., 122., 261., 147. l. — *Ueber Liebe und Ehe* 147. l.

⁹ *Das Jahrhundert des Kindes* 3., 315., 316. l.

¹⁰ Münch: *Zukunftspaedagogik* 86. l. — Ellen Key: *Essay* 109. l.

¹¹ U. o. 106., 107. l.

¹² *Das Jahrhundert des Kindes* 12., 13. l.

Mai iskolarendszerünk — Key szerint — csak az egyformásító «chablon»-t ismeri. A legcsendesebb, a legengedelmesebb gyermekben látja a legjobb iskolás gyermeket; a személytelenben, a színtelenben dicséri a minta-gyermeket. Ily iskolában az eredeti fiú — martyr. Ezért is «az az iskolarendszer az észszerű, — Key szerint — a mely a jelenével mindenben homlokegyenest ellenkezik».*

Ellen Key közölt nézetei — bár ezekkel ellenkezőket is idézhetnénk — nem sülyednek le az impressionista subjectivismusnak színvonalára. Ellen Key e nézeteivel nem áll magában.

Güßfeld (*Die Erziehung der deutschen Jugend* 1890) helyteleníti, hogy a gyermeknek elsősorban engedelmeskednie kellene. Bizzunk szabad fejlődésében. Természetellenes minden oly kísérlet, mely benne jót akar kelteni; lényegileg azon fordul meg minden, hogy távol tartsuk tőle a károsat. (L. Münch: *Zukunfts-pædagog.* 15—20.)

A francia Paul Lacombe (*Esquiss d'un Enseignement*) a nevelési kérdések központjába azt helyezi, hogy mi felel meg a gyermek természetének. Fejlődjék önálló emberré, nem a kényszer, a félelem, hanem csakis az ő természete alapján. Nem a tanár személyisége, sem annak tudománya, hanem a gyermeknek lelke szükségérzeteivel, az való a nevelés központjába. A nevelőnél pedig szükséges, hogy higgyen a gyermek önkifejlődésének feltétlen erejében és ez eredmény kétségbevonhatlan jóságában. (U. o. 36—49.)

Le Bon a régi és az új tanítás közti különbséget abban látja, hogy amaz készet, szavakat ad; míg emez csak tudatra emeli azt, a mi már is megvan a gyermek lelkében. (U. o. 67.)

Artur Bonus (*Vom Kulturwert der deutschen Schule*) arról van meggyőződve, hogy az az értékes, a mi önmagától nő. A cultura fejlesztő hatásáról mit sem akar tudni. A cultura csak megakasztja, keresztezi, elfojtja az eredetit.

Az oly nyugtalan Gurlitt nyugalmat kíván a gyermek

* U. o. 221. és *Essay* 109. l. — Münch: *Zukunfts-pædagogik* 79., 80., 83. l.

számára. Mi ellenben nem engedjük meg, hogy ifjúságunk maga éljen, hogy maga gyűjtsön tapasztalatot, megfosztjuk azt az erre szükséges időtől és nyugalomtól. Férfiasságra akar nevelni; ennek feltétele: a szükségszerűnek félelem nélküli teljesítése. Kiki élje ki így a maga természetét, úgy, hogy az ember élete a szerint alakul ki, a mint azt kinek-kinek saját természete parancsolja. (L. Münch i. m. 127. l.)

Paul Förster (*Deutsche Bildung*) a legrövidebben fejezi ki az individualis nevelés feladatát, midőn a még oly kevésbé értékes és közönséges, szabadon önmagát kiélő személyiségnek felszabadítását és trónusra való ültetését kívánja. (Münch i. m. 145.)

S hogy a positiv követelés mellett ne hiányozzék a jelen iskola, különösen a középiskola elitelésének Ellen Key-i visszhangja sem: halljuk a már idézettek egyes kifakadásait. Le Bon (*Psychologie de l'éducation*) szerint a tényleges iskolai nevelés eredménye: a kínos közepszerűség; a franczia internátusok türhetlen fegyelme, az egyéninek fékezése és elnyomása csakis a vad önzés ellenállását eredményezi. (63. l.) Gurlitt (*Der Deutsche und sein Vaterland*) szerint gymnasiumaink oly módszert követnek, mely alkalmas altisztek nevelésére, alázatos hivatalnokok és csöndes alattvalók tenyésztésére. (U. o. 102. és 118. l.) Hány embert áldozunk fel gymnasiumainkban az általános műveltség Molochjának? (Münch idézi 124., 126. l. *Der Deutsche und seine Schule*-ből.)

Paul Förster szerint: A házban, az iskolában, a társadalomban, a nyilvános életben mindent elkövetünk, hogy az ifjú gyermekcsemetét eltorzítsuk, elrontsuk. (U. o. 140.) Iskoláink a kényszer, a betanítás, a természetellenesség helyei (U. o. 140.), a hol vétket, gyilkosságot követünk el az ifjak személyiségén. A legjobbak felnevelése a jelenben lehetetlen; kénytelenek vagyunk eltérni az alsórendű emberek (Untermensch) uralkodását. (U. o. 145.)

Artur Bonus (*Vom Kulturwert der deutschen Schule*) legjobban szeretné, ha a mi ó-classicai philologusaink valamely német karmelen, a teutoburgi erdőben egybetereltetnének s itt levágnának, a mint Elias lekonzoltatta a

megholt Istenek papjait. (U. o. 135.) S így esdőleg emeli fel kezeit: A mi nekünk kedves és értékes — bánjatok azzal bármiképpen: csak az iskolába ne vigyétek! (U. o. 131.) A hol az iskola uralkodott: ott madár nem énekel, fű nem nő. Az egyetlen halálos bünt, a csirázó élet elleni bünt az állam rendszeresen üzi iskolái által. (U. o. 132.)

Grafenmüller könyvének czime: *Gymnasium oder Zucht-haus*. (*Zeitschr. f. oesterr. Gymn.* 1907. 834. l.)

Ha nem is ily keményen: de ugyanily értelemben kárhoztatja Lavisse (a *Temps* egy cikkében) a mai nevelést, mint a melynek eszménye az engedelmes alattvaló. Ő is sürgeti a mai szellemi és erkölcsi képzés uniformitásának elhagyását. A sok «kell»-ből nem születik meg egy «akarom» sem. Ugyanígy panaszkodik Pierre de Coubertin (*Notes sur l'Education publique*): kényszer, nyomás, korlátozás nem szülhet erőki-fejtést. A megtörés, a lehűtés, a meghajlítás nem képesít az életküzdelemre! (U. o. 50. l.)

A franczia és német írók nagy chorusa, valamint nálunk a *Huszdik Század* cz. folyóirat kezdeményére összeült congressusnak főfelszólalói visszhangozzák a svéd írónőnek evangeliomát, az egyéni nevelésnek, az egyéni természet felszabadulásának evangeliomát.

E nézetek találkozása nem véletlenség s az az erős hang, a mely ez írók szavaiból érzékenyen kihangzik, nem vásári lárma, a minek azt Keynek egy bírálója minősítette.*

E találkozás, e hang a negyedik rendnek, a munkások követelésének, a természet joga követelésének pædagogiai téren való érvényesítése. Ha minden embernek kell, hogy

¹ L. Lorvinsky: *Deutsche Literaturzeitung* 1907. jul. 27. sz.: «Azzal a vásári lármával szemben, mely a gyermek jogáról és századáról szól, s mely minden gyermekből egy-egy üdvözítőt s az eddigi nevelőkből Krisztus-gyilkosok csapatját szeretné csinálni: mi, kik ezekkel az apostolokkal el nem hisszük azt, hogy a csecsemő rózsás újjacskaiból új culturkincseket szopogat, — első kötelességünknek valljuk, hogy a reánk maradt culturkincseket továbbítsuk; ez pedig odaadó munkával, önzetlen gondozással, fáradozással jár, a mi is nehezebb és kevésbbé megnyugtató, mint az ily exstatikus szónoklat és zelotikus szitkozódás.»

politikai és társadalmi jogai legyenek: úgy e jog érvényesíthetése feltételeiről is gondoskodni kell. Alkalmat kell adni, hogy az ember természetével adott egyéniségét kifejtthesse s társadalmi téren érvényesíthesse; s tiltakozni kell az ellen, hogy a történelmi hatalmak ez egyéni erőket fegyelmi és intellektuális erőszakoskodással elnyomják, megsemmisítsék.

S a mily természetes e követelés, oly természetes az is, hogy ez irányú nevelési elméletek, mint a melyek a történeti hatalmakkal szemben kívánnak érvényesülni — magától a történettől, nevezetesen a görög és római nép történetétől és e népek nyelvétől s így különösen a középiskola humanitarius irányzatától is fáznak, azt nem csak ellenszenvvel nézik, hanem gyűlöletes kitörésekkel is megáldják.

II.

De viszont természetes az is, hogy valamint a történeti hatalmakat képviselő társadalom: úgy a társadalomnak nevelő és oktató intézményei (a család — az iskola) nemkülönben az ezek fölött elmélkedők is, hivatkozva a történet nagy kulturális fontosságára és az ezen alapuló történeti jogra, e támadásokat visszautasították s ezzel exclusiv jellemükben, szervezetükben legalább egyelőre inkább megerősödtek.

A család önálló igazi családdá a családfőnek tekintélye, a család tradíciója és szokása alapján szerveződött. E tényezőkkel szemben az engedelmesség, az alkalmazkodás volt a főerény a családtagok részéről. A polgári osztály, melyet a különböző céhek egész életére nézve, viselet, magaviselet, a napnak beosztása dolgában mintegy rendszabályoztak, lett eme tipikus családnak otthona. Philister még mai napig is az, kiben önállóság nincs, a ki mindenben a tekintélynek, a szokásnak rabja. E polgári osztály felszabadult. Ferencz császár erre támaszkodott, s e család analógiája szerint kívánta igazán philisteri, kicsinyes eszközökkel, rendőrökkel, kémekkel, besugók segélyével magát az államot is kormányozni. Az alattvalónak, a családtagnak nem volt

akarata, a melyet nem a családfő suggerált volna, s az élet döntő lépéseit, hivatásválasztást, házasodást a családfő, a szülő irányította, úgy, hogy az egyesnek egyénisége a családban sehogy sem érvényesülhetett.

Hogy ez a szellem, a tekintélynek, a tiszteletnek, az alázatosságnak szelleme a magasabb rangu családokban is mennyire otthonos volt ez időben: ezt érdekesen mutatja Humboldt Vilmos leányának (Bülow-nénak) kiadott levelezése, a mely három generatiót tüntet fel családi életében is, s melynek első generációja még egészen a tekintély jegyében érintkezik. (Paulsen is utal erre ily irányban.)

De nemcsak a családi nevelés, hanem az iskolai nevelés és oktatás is ellentétbe helyezkedett Rousseau egyéniségköveteléseivel. Az oly laza szervezetű, egészen a scholarcha személyiségétől függő latin iskola, a mely még a népiskolától sem különült el oly ridegen, most államilag szervezett, tanczél és tanmenet tekintetében szabályozott gymnasiummá vált, a tanár személye háttérbe szorult a szakképzettség követelése mellett s a tanuló értékét, érettségét nem az igazgató jellemezte jóakarató, az illetőnek tehetségére, lelkületére, hivatottságára kiterjeszkedő ajánló soraival, hanem calculusok határozták meg s eldöntötte az életbeléptetett, nem sokára államilag is ellenőrizett érettségi vizsgálat. A nevelés és oktatás ezzel egészen más jelleget nyert. Az állam — domináló jogi természeténél fogva — nem az érzületre, hanem inkább csak a cselékedetre tekint; a szakszerűség hangsúlyozásával az ismeret birtoka, a tudás mellett, könnyen megfeledkezünk magának a tudónak egyéniségéről, s a calculus és a vizsga lényegileg csak a befogadottnak lehetőleg hű visszaadásával s nem azzal törődik, hogy az ismeretanyag mennyire lett a tanuló személyes birtokává s így személyes erejévé.

A rousseauisták, vagy egyszerűbben az evolutionalisták által hangsúlyozott természetnek, egyéniségnek elve — már ezen körülményeknél fogva is a gymnasiumban visszhangra nem talált.

Még inkább elzárkozott a gymnasium e környező, concret, az egyesnek természetét, annak igényeit tekintetbe

vevő élettől — tantárgya által. — Nem az egyes ember, hanem az ember: ez érdekelte a gymnasiumot, az ember, a maga közös, általános lényege szerint, a mint az minden felekezeti, állami korlátok fölé emelkedve egyenesen tör az igazság felé, életét a felismert jónak szolgálatába helyezi, testét e szolgálatra képzí, a közösséget e szolgálatba helyezi s a felismert értékest könnyen és megfelelően elő is terjeszti. A *καλοκαγαθία* eszménye tűnt fel a deismustól idegenkedő, a hasznosat megvető, a kicsinyesekkel, az egyesekkel mit sem törődő emelkedett szellemű férfiak előtt. Ez eszményt Wolff Frigyes Ágost a görögökben, a görög életben, a görög irodalomban és művészetben találta meg. Az ókori classikus világ, nevezetesen a görög életeszmény, ennek átértése s szelleme közegének: a nyelvnek birtoka, ez vált e férfiak életeszményévé. Ezt hirdették Humboldt Vilmos, Schiller, Goethe abban a meggyőződésben, hogy ez életeszménnyel emelik nemzetük műveltjeit nemzetépítő, odaadó, lelkes munkára. A görög és a latin volt a gymnasium főtárgya, mely a tíz éves tanfolyamban heti 126 órát foglalt le s mely nem csak a classikai világba kívánt bevezetni, hanem a nyelvnek grammatikai és stylistikai kezelésével a következetes gondolkozás, a lelkiismeretes, akribiával járó életfelfogásra és a felfogottnak szép előterjesztésére is szoktatni. Az eszményi elvont világba az átmenetet a tér és idők formáinak tudománya: a számtan és mértan adja. Plato ennek tanulmányozását ily célból sürgeti. A gymnasiumban, nevezetesen a vezető porosz gymnasiumokban ez is egy-egy osztályban heti 6 órával szerepel, de a többi tárgyak: a történet, a természettudományok és a vallás csak három, illetőleg 2—2 heti órával. A bajor tantervben a természettudományok egészen kiesnek s Thiersch tanterve szerint absolute uralkodik az ó-kori classicismus. Roth, Nægelsbach, Thiersch e classikus életeszmény által meghatározottatva írják neveléstani, didaktikai munkáikat.

E philologiai alapon megalakult életeszményt, a mely az evolutionalistikus egyéni nevelés elől egy magasabb légkörben elszigeteli magát, a philosophia is táplálta. Kant az individualis, érzéki vonásokban a véletlen jellegűt és azért

is azt, a mi fölött végre is az észnek kell győzedelmeskednie, látta. Ez az egyéni s mind az, a mi annak kedves, nem ápolandó, hanem megfélemezendő. A disciplinálás és ez után az emberiség culturájával való megtermékenyítés és az ember csiszolása, civilisálása s mindez alapon az embernek moralisálása: ez a nevelésnek feladata. Ne egyéni hajlamokat kövessen, hanem tekintet nélkül arra, hogy hasznos-e az, kellemes-e az, engedelmeskedjék hódoló tisztelettel az ő benne is megnyilatkozó, egyetemes erejű esztörvénynek. Ezzel lesz az ember akarata jóvá. A jó akarárs «der gute Wille»: ez a nevelés célja. A nevelés producálja ezt, úgy, hogy «az ember semmi más, mint a mit belőle a nevelés képez». A nevelésnek az egyéntől elvont és mindenható jellege Kant e szavában nyer kifejezést.

Herbart sokkal mélyebben érintkezik Kanttal, mintsem azt gondolnók. A mire Kant mintegy elragadtatta magát (ha ugyan szabad ily kifejezéssel Kanttal szemben élni), az Herbartnál kiindulási pont: Az ember az, a mivé őt a nevelés teszi. A nevelés feltétlen jelentősége, teremő hatalma ezzel adva van. Az igaz herbartianus meg van arról győződve, hogy ő a számítva adott képzetekkel és ezek kölcsönhatása alapján megalakíthatja az egyesnek nem csak egész képzetvilágát, hanem a képzetszálak keresztező pontján magát az Ént is közvetlenül tetsző értékeivel, eszméivel s így ezek hatása alatt megalakíthatja a teljesen kiszámítható ethikai jellemet, az erkölcsiség szilárd jellemesülését, a személyiséget. A mely tudomány ezt művelheti: az a lehető legnagyobbat végzi, s a mely tudomány ezt tervszerűleg biztosan haladva tényleg teszi: az maga számára legfoglalhatja a legfőbb fokon a tudományosság-nak jelzőjét. Az igaz herbartianusok önteltsége s másrészt a tudományos pädagógikának maguk számára való lefoglalása: igen természetes, ez alapon teljesen jogosult. Van-e azonban képzet, a mely valakié nem lenne, van-e érzelem, a mely valakinek állapota nem lenne. Van-e «Én» nélkül egyáltalában érzet, érzelmi, értékesítő, érvényesítő világ? Az Énnek csakis tudatára jutunk el lassanként. Csak ismereti szempontból posterius az Én. A valóság, a lét szem-

pontjából ellenben az első az Én, a melyre gyakorolt hatások létesítik mindazt, a mit Herbart képzet, érzelem, akarás néven nevez. Herbart szerencsétlen pszichologiai alapjával a formalismus és a még csak később oly nagy gyakorlati fontosságra kifejlődött formalis fokozatok szoros kapcsolatban állanak.* Különben a legtöbb követője is elhagyta, s így nem is szóltunk volna róla még ily terjedelemben sem, ha nem mutatná Herbartnak ép ez álláspontja a legmerekvebb ellenmondást az evolutionalisták tanával szemben s ha ez az ellentét nem magyarázná meg nála a családi és a nemzeti individualitás és annak közvetlen megnyilatkozásaival szemben is a különben érthetlen közönyt** (Ezt mutatta ő nemcsak Bernben Steiger házában nevelősködvé, hanem még Göttingenben is mint tanár).

A nevelés céljára nézve is egyezik Herbart Kanttal, a mennyiben a jó akarás mint a moralisálás eredménye egybe esik az erkölcsi jellemmel s Herbartnak közvetlen tetszésen alapuló erkölcsi eszméi — a Kanti ismeret normatív eszméivel (a constitutivokkal szemben). Még a célhoz vezető út is lényegileg egy és ugyanaz. A Herbart-féle Regierung a Kant disciplinálása; a Herbart-féle Unterricht körébe esik a Kant-féle cultiválás; a Herbarti Zucht körébe, mint előkészítő fokozat, mint a közösségbe való betaglálás külső körülményeknél fogva a Kanti civilisálás (a mely alá a külső törvényszerűség is helyezendő), és ennek befejezőjeként a moralisálás.

A Kant-Herbart-féle befolyás az új humanismus egyoldalú intellectualis irányát az akarati tényező felé fordította; nevezetesen Herbart azzal is, hogy ő a tanítás központjába nem az ismeretet, hanem a sokoldalú érdeklődést helyezé.

* E fokozatok megalapozása, felosztása — egyike a legszebb és legmélyebb fejtegetéseknek. Kár, hogy ez, a mi theoretikailag oly szépen szétbontható, az életben nem egyszer magát az életet megsemmisíti, analysáló mesterkedésével az újnak a lélekben való concepcióját megakadályozza.

** Ezt a közönyt szomorú élettapasztalatai némileg igazolják. Kifejezést nyer e közöny abban a mentori intézményben, a melyre ő a családban is a nevelést kívánja bízni. (Königsbergi tervezete.)

Ezzel ő az ismeretnek élő, akaratban is érvényesülő erejét, tehát személyi jellegét hangsúlyozta.

Herbart ezzel nagy jelentőséget nyert a nevelés történetében. Ma is, mi is a nevelésnek végső célját, az ismeretnek, valamint az érdeklődésnek sajátos értékelését lényegében úgy határozzuk meg, a mint azt Herbart tette. Sajátságos azonban, hogy nem ezek a nagyon értékes pozitív gondolatok voltak közvetlenül hatással kora középiskolájára hanem az érdeklődésnek közelebbi jelzője: a sokoldalúság. Az új humanismus egyoldalúságával, a hellenismussal szemben a sokoldalúságnak követelése volt ama jelszó, a mely nevezetesen a kívülről jövő hatások számára megnyitotta a középiskolát. Az a természettudomány, mely az ó-kori classikus világban csakis gyermekéveit élte — most férfikorába lépve s elérve azt, hogy a tudomány nevét Franciaország kizárólag a természettudományok számára foglalta le — legerélyesebben követelte értékének megfelelő térfoglalását a középiskolában is.

Az Organisations-Entwurf, a mely a tantervek egyik legkiválóbbika,* s a melyet a Thun kormány a mi iskoláinkra is rákényszerített — adott először ama meggyőződésnek kifejezést, hogy a középiskola tantárgyi központját a classikus nyelvek, a classica litteraturák még a hazainak combinatiójával sem képezhetik (L. 7., 8. l.). «A matematikát és a természettudományokat ignorálni nem lehet, ezek meg nem engedik azt, hogy tőlük lényegileg különböző disciplínának üres árnyékává silányítsuk le életük erejét.» (U. o.) A humanistikus tantárgyak és a természettudományiak két külön csoportot tesznek s a concentratio gondolata csakis az összes tantárgyak kölcsönös vonatkozásaiban nyerhet kifejezést. Didaktikai concentratióról — szoros értelemben véve azt — e tantervben nem beszélhetünk: de lehet szó — s ezt hangsúlyozza is a tanterv — pädagogiai

* Azt a sokszor hallott vádat, hogy a tanterv germanisálni akart, hogy a német nyelven kívül a különböző nemzetiségek anyanyelvét elnyomta: az, ki e műnek intentióját és határozott, félreérthetlen rendelkezéseit ismeri — visszautasítja. L. 6. l. és kül. 17. §.

concentratoról, a mennyiben azt kívánja, hogy az összes tantárgyak «együttesen a vallás és erkölcsösség eszméi felé, mint központjuk felé irányuljanak.» (U. o. 9. és 49. l.) Az új humanistikus eszmény helyébe lép a humanumnak eszménye, a magasabb általános műveltség követelményével és ezzel az egyetemi tanulmányozásra való előkészítés. (1. §.)

Exner, a tanterv általános elvi részének írója, herbartianus volt.

Az általános műveltségnek középiskolai problémája különben ez időben nem volt kizárólagosan herbarti problema. Hazánkban is már a negyvenes években, különösen Pestalozzi, Herder hatása alatt a szellemi tehetségek harmonikus fejlesztése volt a jelszó s Lugossynk, de különösen a *Pesti Hirlap* jeles pädagogusa 1846-ban ezt a harmonikus fejlesztést a tantárgyakra, a humanistikus és a realis iránynak kibékítésére vonatkoztatja. «Józan és elfogulatlan ész a két irányt kibékíti az iskolaügy oly elrendezése által, hogy a classikusok művelése s a tisztán szellemi és költői irány ki ne rekeszsze a «physics and mathematics» gyakorlati kincseit s az újabb nyelveket, de ismét az anyagi irány el ne fojtsa a szellem gyöngéd virágait s azon nemes szikrákat, melyek a régi classikai irodalom nagyszerű maradványaiban élnek.»¹ «A két célnak kellő arányban összeolvasztása s egymás melletti és egymás általi előmozdítása a megoldandó feladat.»² «Van erre idő, ha a tan nyelv az anyanyelv s ha óvakodunk a haszontalan philologiai szörszálhasogatástól.»³ Ettől nem óvakodott az iskola; a realistikus irány anyaga pedig rohamosan felhalmozódott s jogát kívánta a középiskolában.

Az Organisations-Entwurf-fal nálunk is életbeléptett érettségi vizsgálat pedig mind szigorúbban megkövetelte azt, hogy e nyújtott nagy anyagról a maturandus ünnepelesen beszámoljon s ez alapon düljön el az illető érett

¹ I. *Pesti Hirlap* 1846. évf. 330. l.

² U. o. 337. l. L. különben *Reformeszmeik hazai tanügyünk terén 1846-ban, Erdélyi Muzeum* 1904. XXI. kötetében.

³ U. o. 330. l.

voltának a sorsa. A beszámolás napja mumusként nehezedik az utolsó években a tanulóra s a folytonos befogadás, új anyagnak befogadása a nélkül, hogy idő lenne a megemésztésre — elrontja a tanuló szellemi szervezetét; úgy, hogy igen sok esetben megvan a sokoldalúság, de elveszett, eltompult az érdeklődés s nem egy ifjú valóságos tædiummal hagyja el a tanulást, a folytonos befogadás kényszere alatt álló középiskolát.

A hol érdeklődés nincs: ott nincs az ismeretnek személyi értéke, ott tényleg — legalább egyidőre — meg van bénítva az egyéniség, az az egyéniség, a melyet az evolutionalista nevelő irányzat demokratikus alapon, mint feltétlenül jogosultat hirdet.

Így tehát ép úgy, mint a társadalomban: úgy áll egy mással szemben a nevelés terén: egyrészt a természeti jogra, az egyéniség kifejlesztésének feltétlen jogára támaszkodó evolutionalistikus Rousseaui irány s másrészt az az irány, a mely támaszkodva a történeti jogra, a történeti hatalmakban lerakott kincsekre: ezek kötelességszerű eltulajdonítását hangsúlyozza. Ott: az egyes egyén; itt: a történeti Én a maga culturkincsével; ott az egyes egyénnek követelése önkifejlődésre, itt a történeti Én annak követelésével, hogy az ő culturkincsét az új nemzedék is sajátítsa el. Ott az egyesnél kielégítetlen vágy: itt megelégedettség, hogy ne mondjam, szellemi csömör.

Az ellentétek, mint a társadalom terén, itt is kiegyenlítendők s ki is egyenlíthetők, mivel ép úgy az egyéniségre nézve, valamint a culturkincsre nézve a nézetek mind két félnél módosulnak s egymáshoz mindinkább közelednek.

III.

Az egyéniségre nézve már Kant is különbséget tett az ember empirikus és intelligibilis Énje közt. Mig amaz az embert a maga teljes feltételezettségében, a természet mechanismusában mutatja be, addig emez az embert a mechanismus fölé, mintegy önmaga fölé emeli a noumenák országába. Mint ily intelligibilis Én, vagyis, a mint Kant azt

nevezi, mint személyiség adja az ember önmagának a törvényt, a melyet mint immár morális kötelességet (hisz önmaga, tehát szabadon adja) hódoló tisztelettel teljesít. E személyiséggel adott morális kötelességet nevezi Kant hymnusszerűen «a főséges nagy igének» (Hartenstein kiad. *Krit. d. pract. Vern.* 200. l.); a csillagos ég mellett ez az emberben létező morális törvény az, mely Kant kedélyét mindig megújuló és növekvő csodálkozással és tisztelettel tölti be, minél gyakrabban és hosszabban foglalkozik ezzel gondolkozása. (U. o. 288.)

A mit Kant intelligibilis Énnnek nevez, azt Fichte tiszta Énnnek nevezi. Ezzel a tiszta Énnel helyezkedik be az egyes az erkölcsi világrendbe s lesz szemben empirikus Énjével feltétlen értékűvé, istenivé.

Hegelnél is az egyéniség még csak nagyon is alsó, a természet által megkötött állapota az embernek, a melyből még csak a szabadság alapján lesz személyiséggé.

Schleiermacher, az egyéniségnek legnemesebb értelmében hirdetője, ezt az eredeti egyéniséget először meg akarja tisztítani, azután a culturkincscsel ellátni és még csak végre kívánja azt mint feltétlen értékűt előterjeszteni. (L. *Christl. Sitte* gyönyörű etikáját).

Magam is igyekeztem arra a lényeges különbségre utalni, a mely az egyéniség és a személyiség között létezik. (L. *Egyéniség — Személyiség. A Magyar Paedagogia* 1906. évf. 6. sz.) Az első a természettől adott valami, a másik mint feladat lép elénk. Az első a kiindulási pontja a fejlődésnek, a másik a célja. A célnál az induló nem az, a mi volt: de mégis lényegében azonos. Azonos, a mennyiben sajátosságát megtartja; csak hogy az erkölcsileg indifferens most mint személyiség a közösségnek építő szervévé válik. De lehetne mint csak egyéniség annak kárára is.

Erre figyelmezteti az evolutionistákat Baumann (*Volkschule, höhere Schule und Universität*), midőn megjegyzi, hogy a követelt szabad kifejlődésnél minden kijő, a mi arravalóságként megvan, tehát a jó, de a rossz is. Münch (*Zukunftspaedagogik*) ugyanezt teszi, midőn az ő finom

modorában azt mondja: «Önmagából, adott csirákból szabadon teljesen kifejlődni: ez a virágok előjoga s néha megalakul egy-egy egyénben magas és nemes emberi érték ily virágszerű fejlődési szabadságban; de a legtöbb esetben személyes érték nem létesül kötelességre való nevelés nélkül. (*Zukunftspaed.* 209. 1.)

Ez ellenvetések igazságát még a legkövetelőbb evolutionalisták is elismerik, ha nem is a vita közben — de mintegy önfeledten elejtett szavaikkal, irataikkal, cselekvésükkel.

Rousseau, ki a nevelőtől csak negatív munkásságot vesz igénybe, csak azt várva tőle, hogy növendéke természetsszerűen jó természetének kifejlődését mi se akassza meg: ennek ellenére már kezdettől fogva igénybe veszi egész környezetét a pozitív jónak felkeltésére és fejlesztésére.

Mily szépen ír az anyáról, annak szeretetet kisugárzó és életet keltő szemeiről! Tehát ennek pozitív hatása — s nem egy közönyös, hideg dajka negatív hatása alá kívánja Emilt helyezni. Hányszor jut rá Emil az ő cselekvésének, magaviseletének abszurditására — nem magától, hanem csakis a nevelőnek észre nem vett machinatioja következtében. Később mint pozitív nevelő tényezőt a társaságot, a szenvedélyekkel szemben a történetet hívja segítségül. Emil szabad fejlődése folytonosan — bár észrevétlenül irányított, dirigált! Az élet színházában a bábuk játszanak, mintha maguktól mozognának, de tulajdonképen alulról vagy fölülről viszi őket ide-oda a nevelő láthatatlan keze.

Ellen Key, az egyéniség tiszta s akadálytalan kifejlődésének ékes szavú apostola sem éri be azzal a már is pozitív kívánattal, hogy a gyermek környezete szívesen és örömmel lássa a gyermek önkifejlődését s ezt ne akadályozza meg; többet kíván: kívánja azt, hogy a nevelő önfegyelmezett egyén legyen, a kitől a növendék példát vehet. «A gyermekre gyakorolt legjobb hatás, leghatásosabb szó az, hogy az ember maga szép, fenkölt érzületű s mértéktartó életű legyen.» «A nevelésnek A és Ω-ja: békében, magára hagyni a gyermeket, lehetőleg ritkán beavatkozni

(tehát mégis beavatkozni a nem simán folyó evolúcióba), csak nyers és tisztátalan hatásokat távol tartani — minden figyelmet azonban saját személyére és életére irányítani.» (Müncsh a *Zukunftspaed.*-ban idézi Keyt. 74. l.)

De nem csak ily positive ható nevelőt kíván, hanem kívánja azt is, hogy a gyermeket egy semmiféle ingadozásnak alá nem vetett házirend a szokás erejével környezze. «Kell, hogy a háznak, valamint a háztól függő gyermeknek szokásai megingathatlanná váljanak, mint a természet törvényei.» A hol ez hiányzik, ott a gyermek önfejlő lesz — a nélkül, hogy igaz szabadsággal bírna. A házban, a családban létező szívélyesség, munkakedv és egyszerűség a gyermekben is jóságot, munkakedvet és egyszerűséget fejleszt. «...e tiszta, meleg, derült légkörben, a melyben az atya, az anya és a gyermek szabadon és bizalmasan mozog — növekszik a helyes egoismus, valamint az altruismus s leli föl szabadságát az egyéniség.»

A nevelő tudja azt, hogy a környezetnek, ezen inponderabiliaknak hatása mily döntő az egyesnek fejlődésére nézve s így tudja azt, hogy mily számos téves rugót, mely a gyermek önző természetével adva van, viasztörít, javít s mily számos helyes positiv rugókkal helyettesít a környezetnek nem is célzott hatása. Nem egyszer már maga a környezet változása megjavítja a javíthatatlannak feltűnő gyermeket. Nem elég az egyéniség és annak evolúciója ahhoz, hogy az ember föl is nevedjék.

Key azonban még ennél is tovább megy. Egyenesen elismeri azt, hogy a gyermek egyéni irányzata, hajlama ellenére is kell céltudatosan az ő evolúciójába beavatkozni.

Nem kell bevárni azt, míg a gyermek lelke maga producálja a jót, az igazat, a szépet: de még azt sem, hogy lelke a kulturkincs befogadására megnyíljen. «Ha van föld — így szól Key — a melyre százszor is kell hinteni a magot, hogy tízszer arassunk: úgy ez gyermekeink lelke.»

S nem kell, nem szabad megengedni azt, hogy a gyermeknek, legalább a kisebb gyermeknek meg legyen a maga akarata. «A gyermeknek az engedelmisséget meg kell tanulnia, az abszolút engedelmisséget. Leggyöngébb korában

legyen ez szokásává, nehogy később kényesebb eszközök alkalmazása váljék szükségessé.» (U. o. 75/6. l.) Ily kényesebb eszközök alkalmazásától Key nevezetesen a gyermek első éveiben nem idegenkedik, sőt azok alkalmazását egyenesen kívánja. «A gyermek életének három első évében szükséges a dressura egy neme; a gyermek ekkor annyira érzéki, hogy egy könnyű physikai fájdalom vagy élvezet az egyetlen beszéd, a melyet megért és ezért is egyes gyermekeknél ez a nélkülözhetlen eszköz bizonyos szokások begyakorlására.» (U. o. 75.) Hogy e meg nem nevezett eszköz miből áll, azt e tiltó mondatából tudjuk meg: «Az első évek után a nevelés lehetőségeinek köréből ki kell törölni a verésnek, az ütésnek gondolatát.» (U. o. 75.)

Az az egyéniség még sem lehet oly jó, az az evolutio még sem lehet oly megbízható nevelési szempontból, hogy ha az egyéniséggel szemben ily eszközökre szorulunk s az evolutiót ily hatásokkal kell folyása ellenére irányítanunk.

S az evolutionista férfiú, az épen oly temperamentumos Gurlitt sem következetesebb Ellen Keynél. Szükségnek mondja, hogy az ember már korán hozzá szokjon a keserű «kell»-hez. A kötelesség íze mindig fanyarabb, mint az élvezeté. «Magától értetődik, hogy a tanulót arra kell szoktatni, hogy oly munkát győzzön s zúgolódás nélkül teljesítsen is, a mely szükséges, ha még oly elkedvetlenítő is. Kell az akaratot és az erőt az élet akadályaival szemben edzeni.» (L. Münch: *Zukunftspaed.* 120. l.)

S hogy végre az apostolok mellett ne feledkezzünk meg az Uebermensch prófétájáról sem, hadd közöljem Nietzsche vallomását, a mely szerint ő oly nevelő után vágyakozott, kinek minden közelebbi meggondolás nélkül engedelmeskedhetne, mivel ő benne inkább megbízhatna, mint önnönmagában. Ezzel a sors őt fölszabadította volna az alól a borzasztó fáradozása és kötelezettsége alól, hogy önmagát nevelje. (L. Lehmann: *Erziehung und Erzieher* 128. lapon idézve.)

Látjuk tehát, hogy maguk a nevelés evolutionistái, individualistái, azoknak még legszélső tábora is, a midőn az egyéniség önérvényesülését feltétlenül követelik: ők is

ép úgy, mint a társadalom evolutionalistái, a munkások, ez önérvényesülést maguk is bizonyos feltételekhez kötik; nevezetesen ahoz, hogy a történeti hatalmakban létező culturkincscsel érintkezve, azzal megtelve, attól erősödve megtalálják a cultura mezején, a társadalomban az őket az ő sajátosságuknál fogva megillető helyet; s így cultivált, ethisált egyéniségükkel vagy személyiségükkel szolgálhassák az egészet. A nyers energia nem elégséges; föl kell azt dolgozni, a culturalis hatalmak útján. Ha a nyers energiát magára hagyjuk, biztosak lehetünk abban, hogy az emberben is a primitív állati rugók burjánoznak föl s elnyomják a sajátos emberit. Ha van fejlődés: úgy az az állatiságból való fokonkénti kiemelkedés. E kiemelkedés — e fölemelkedés csak úgy létesül, hogy a történeti hatalmakban meggyülemlett culturalis energiák az egyes emberben levő szellemi energiák segítségével jönnek az állati, érzéki rugókkal való nagy küzdelmében. Apáthy a marosvásárhelyi vándorgyűlésen tartott tanulságos előadásában utalt arra, hogy a magukra hagyott nemesebb energiák fölött mily biztosan győzedelmeskedik a penész. Az evolutio nincs ellenkezésben a történeti hatalmak culturkincsével; sőt ellenkezőleg az evolutio — a mennyiben fejlődés — a culturkincseket közös, kölcsönösen meghatározott munkában termeli. Az egyéniség, mint fejlődő, belső szükségességgel utal tehát a történeti hatalmakra!

SCHNELLER ISTVÁN.

A NÉMET FÖLDTANI OKTATÁS TANULSÁGAI A MAGYAR EGYETEMEK SZEMPONTJÁBÓL.

Ujabban más helyen két közleményben is foglalkoztam a magyar földtani oktatással. Kifejezést adtam mindennek-előtt annak az óhajnak, hogy a földtan középiskoláinkban is taníttassék,* majd foglalkoztam az egyetemi oktatás irányaival s érintettem röviden azokat a kapcsolatokat, melyek az egyetemi oktatás és a középiskola között fönállanak.** Azóta a vallás- és közoktatásügyi m. k. ministerium támogatásával alkalmam volt mindezt Németországban közvetlen megfigyelésből megismerni. Az alábbiakban ezekről akarnék szólni, szem előtt tartva nemcsak meglevő, de főként készülő új egyetemeinket, mint a hol mindezek leg-hamarabb megvalósíthatók. Kétségtelen, hogy vannak sokkal hivatottabbak is ezen a téren, de a tapasztalatok friss-sége, a kérdések küszöbön álló s régen megoldatlan volta soraim mentségeül szolgálhatnak.

Talán egyetlen más tárgyban sem nyújt a német egyetemi oktatás annyi tanulságosat, mint a földtan terén. Ennek oka pedig a német egyetemek szervezetében, tudományt hirdető és művelő berendezkedéseiben rejlik. A német egyetemek ugyanis nem sülyedtek le a szakiskola színvonalára, nincsenek tekintettel hallgatóságuk választott életpályájának szükségleteire, hanem minden körülmények között csak magát a tudományt tartják szem előtt. A földtan egyetemi tanításával foglalkozó közleményemben érintettem már ezt a kérdést s a tanárképzés igényeit nem

* A földtan és a középiskolai természetrajzi oktatás. (*Magyar Paedagogia* 1912.)

** A földtan tanítása magyar egyetemeken. (*Magyar Paedagogia* 1912.)

vettem abban tekintetbe, hangsúlyozván, hogy ez nem is vehető itt alapul. Mivel ez a kérdés eléggé fontos, s az új egyetemek törvényjavaslatának indoklásában is szó esik róla, itt is ki kell reá térnünk.

Kétségtelen, hogy ennek a kérdésnek megoldása igen nehéz, sőt mondhatni, lehetetlen. Az egyetem fogalma ugyanis kizárja azt, hogy a szakpályákra való nevelést várjuk tőle. Igaz ugyan, hogy mint minden intézménynek, az egyetemeknek is fejlődniök, a kor szellemével haladniök kell, de vajon haladás és fejlődés-e az, ha a régente tisztán a tudományokat szolgáló intézmény gyakorlati irányú szakiskolává válnék? Az egyetemek fejlődése nem lehet más, mint tisztán a tudományok fejlődésével lépést tartó haladás. Igaz, hogy évszázadok alatt intézmények is változnak, elavulnak vagy fölöslegessé válnak, de mindez aligha vonatkoztatható a tudományok szabad hirdetésére és művelésére hivatott egyetemekre, mert a tudományok művelésének szüksége az emberi művelődés haladásával mindinkább fokozódik.

Az egyetemek szakpályára nevelő irányát csakis a hallgatók biztosítása tette szükségessé, mert e nélkül az egyetemeken igen kevés tanítvány lenne, s az egyetem föntartása nem hozná meg azt a kézzelfogható hasznót, melyre ma az élet minden vonalon törekszik. Tisztán gyakorlati célok kényszerítették tehát az egyetemet az eszményi álláspont föladására. Így jutottunk oda, hogy ma az egyetem előkészít a valóságban a jogi és orvosi pályákra; a tanári pályára azonban csak az elmélet szerint. Épen ez a kérdésnek legkényesebb része: az egyetem tanárképző szerepe. Egyik kiváló pædagogusunk hosszabb tanulmányban behatóan foglalkozik ezzel az ügygyel és úgy nyilatkozik, hogy az egyetem bölcsészeti karának kifejezettebben kellene a tanárképzés céljait szolgálni, a mint azt hallgatóikkal szemben a jogi és orvosi karok meg is teszik. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról a lényeges különbségről, mely egyrészt a jogi és orvosi karok, másrészt a bölcsészeti kar között fönnáll. A jogi kar jelöltjeinek, valamint az orvosjelölteknek is, jövő életpályájukon szükségük van nem-

csak az egyetemen hirdetett tudományok összességére, hanem alaposan jártasaknak kell lenniök szakjuk minden ágában. Ezzel szemben a középiskolai tanár, hivatása közben, szakjának csak egy kis töredékével dolgozik. Már most a jogi és orvosi kar tanárai előadásaikban jelöltjeik igényeire való tekintettel sem szabnak tárgykörükben határt, hanem foglalkozhatnak szakjuk minden részletével is. A bölcsészeti karon azonban a jelöltek említett szükségleteinek tekintetbevételével a színvonal teljes leszállítására vezetne. Olyan lényeges különbség ez, mely kizárja a jogi meg az orvosi és a bölcsészeti karok működésének párhuzamba állítását még akkor is, ha egyéb okok nem szólnának ez ellen. A bölcsészeti kar feladatát illetőleg a tudósképzés alapjain álló német fölfogás az egyedül helyes.

A bölcsészeti kar működése tehát nem szorítkozhatik a tanárképzésre. Ezzel az utóbbi ellátatlanul marad, mivel külön a tanárképzés céljaira hivatott intézményünk nincsen. A tanárképző intézet eszméje ugyan épen abból indult ki, hogy az egyetemen ki nem elégíthető tanárképzés mostoha helyzetén segítsen, de bizony mai szervezetében nem sokat lendít az ügyön. Ebben a kérdésben leghelyesebb volna a német alapokon nyugvó bölcsészeti oktatás mintája mellé a francia szempontokat is érvényre juttatni s a tanárképzést az egyetemmel párhuzamban működő külön intézményre bízni. E szerint a középiskolai tanári pályára készülő jelöltek kötelezve lennének szaktárgyaiknak egyetemi hallgatására s e mellett külön hallgatnának jövődi pályájuk céljait szolgáló ismétlő, alkalmazott tanfolyamokat. Vagyis a bölcsészeti kar előadásai továbbra is hivatva volnának arra, hogy az egyes tudományágakat magas színvonalon, egész terjedelmükben, részleteikben is nyujtsák a hallgatóknak, míg a párhuzamos tanfolyamok mindebből módszeres földolgozásban nyujtanák azt, a mit a középiskolai oktatás sikeres teljesítése megkíván. Ilyen megoldás mellett a bölcsészeti kar megtartaná hallgatóinak teljes tömegét, fölszabadulna a tanárképzés korlátozó munkája alól s megmaradna számára az, hogy példát adna a tudományos munkásságra s hallgatóságából a kiválóbbakat a

tudományok behatóbb művelésére nevelhetné. Új egyetemeinken ennek az intézménynek megvalósítása annál könnyebb volna, mert a törvényjavaslat amúgy is tesz említést ilyen, az egyetem mellett működő intézményekről.

E futólagos kitérés indokolja a földtan egyetemi tanításában kifejtett álláspontomat, a tanárképzés szempontjainak mellőzését, nemcsak azért, mert a mai középiskolai oktatásban számításba alig vehető módon jut kifejezésre, hanem általában is. Vagyis a földtan egyetemi oktatásában a német tudománytívelő fölfogás még akkor is helyes, ha egyébként a többi tudományágakban a tanárképzés szolgáltatásban állna is a bölcsészeti kar. Szükségessé és indokoltá teszi ezt egyrészt a tudomány természete, másrészt a szoros kapcsolat, melyben ez a tudomány az élettel van. Az új egyetemek törvényjavaslata az egyetemeket az élethez is közelebb óhajtja hozni. Igaz ugyan, hogy ezt az angol egyetemek mintájára a nagy horderejű University Extension szervezésével óhajtja elérni, de e mellett nem utolsó fontosságú olyan tanszékek szervezése és megfelelő ellátása, melyek gyakorlati irányuk alapján a mindennapi élet számára közvetlenül értékelhető eredményeket adnak. Ilyenek alatt első sorban a természettudományi tanszékek értendők. Fontos, hogy ezek az új egyetemeken olyan ellátásban részesüljenek, mely minden tekintetben biztosítja tudományos munkálkodásukat.

Talán a természettudományok egyike sem áll az emberi élettel olyan közvetlen és sokszoros vonatkozásban, mint a földtan. Egész létünk és boldogulásunk a földhöz van kötve s mégis olyan keveset törődünk természeti jelenségeinek megismerésével, mi nélkül pedig kincseit föl nem kereshetjük s céljainkra ki nem használhatjuk. Reámutattam már más helyen arra a mostoha elbánásra, melyben nálunk a földtan oktatása középiskolai s egyetemi fokon is részesül. Pedig itt minden ember számára nélkülözhetetlen ismeretekről van szó, reméljük tehát, hogy az új egyetemeken hozzájut végre a földtan is régóta nélkülözött jogaihoz.

Lássuk már most a különböző német egyetemeken al-

kalmazott tanítási módok és elvek közül azokat, melyek a földtan sikeres oktatása szempontjából nálunk is érdemesek a követésre. Már előbbi közleményemben vázoltam a földtan egyetemi tanításának főbb irányait, ezt a sorrendet tartom meg alább is. Ugyanott hangsúlyoztam azt is, hogy a földtan sikeres oktatásának legelső és nélkülözhetetlen szükséglete az ásványtantól függetlenített földtan-öslénytani tanszék. Ebből a szempontból a huszonegy német egyetemen azt látjuk, hogy mindössze öt van olyan, a hol a földtan-nak nincs külön tanszéke, hanem az ásványtannal kapcsolatos. De ezeken a különben kis egyetemeken (Erlangen, Giessen, Kiel, Rostock, Tübingen) csakis az egyik tárgy érvényesülhet, még pedig a tübingeni egyetem kivételével csakis az ásványtan, míg a földtan egészen háttérbe szorul s jóformán szóhoz is alig jut. Épen ezért ezeknek az egyetemeknek tudományos fontosságuk is nagyon alárendelt. Az utóbbi időben kialakult azonban az az irányzat, mely ezeknek a tanszékeknek fokozatos megosztására törekszik. Az említett huszonegy német egyetem egyikén sincs az öslénytannak javadalmazott külön tanszéke, mindenütt a földtannal kapcsolatos az, a mint előző közleményemben magam is legcélszerűbbnek jeleztem.

A német egyetemek földtani előadásairól nem sok észrevételünk lehet. Szabályos időközökben az egész tudományt felölelő főcollegiumok és a tudomány terén tett újabb, nagyobbbszabású fölfedezésekről vagy fontosabb részletkérdésekről tartott részletes collegiumok vannak mindenütt. Annál fontosabb az előadásokkal járó anyagbemutetés. Ennek az előző közleményemben szintén említett kérdésnek kétségtelenül a lehető legjobb megoldásával Greifswaldban volt alkalmam megismerkedni, hol a bemutatásra kerülő tárgyak abból a «Lehrsammlung»-ból valók, mely egyszersmind a hallgatók gyakorlati céljait is szolgálja s a hallgatók számára bármikor hozzáférhető. Az elméleti előadásnak és a gyakorlati oktatásnak ilyen kiváló megoldását másutt nem láttam, bár kétségtelen, hogy pädagogiai szempontból olyan kitűnő megoldás ez, melynek megvalósítása mindenütt ajánlatos. Különösen ajánlatos azonban nálunk új inté-

zeteknek, mert az intézet és hallgatóság részéről egyaránt nehezen kezelhető és a mi fő, igen költséges nagy gyűjteményeket teljesen fölöslegessé teszi. Egyetemeinken ugyanis általánosan bevett szokás nagy gyűjtemények fönntartása. Pedig ez téves felfogáson alapszik, a mennyiben az egyetemi oktatásnak nincsen szüksége olyan nagy gyűjteményekre, melyek a nagyközönség számára is látványosság gyanánt szolgálnak. Az ilyen gyűjtemény a hallgatókra nézve értéktelen, mert a kezdő elvész benne. Igaz ugyan, hogy a beható, részletes búvárkodást nagyon megkönnyíti a gazdag összehasonlító anyag, de ez a munkának csak kényelmi része s az ily gyűjtemény hiánya csak nagy ritkán a munkának megghiúsítója. Ebből a szempontból teljesen fölösleges nagy egyetemi gyűjtemények létesítése különösen a fővárosban, a hol a nagyközönség ilyen irányú igényeit külön országos muzeumok vannak hivatva kielégíteni. Budapesten tehát elegendő tisztán csak a tanítás céljait szolgáló kézigyűjtemény. Létesítendő vidéki egyetemeinken azonban kissé módosul a kérdés. Itt valóban culturalis érdek, hogy az egyetem a nagyközönségnek is nyújtson valamit. Azért itt egy kisebb, könnyen áttekinthető általános földtani gyűjtemény mellett különös súlyt kell helyeznünk a környék földtani viszonyait megismertető helyi jellegű gyűjteményre. Ez azonban teljesen független a földtan egyetemi oktatásának céljaira szolgáló tanuló- vagy tanítógyűjteménytől, mert a kettőnek egyesítése muzeális és pädagogiai szempontból is hátrányos.

Lényegében ez az alapgondolata valamennyi német egyetemi gyűjteménynek. Ennek az elvnek megszívlelése annál is inkább kívánatos volna, mivel a nálunk szokásos nagy gyűjtemények és fényes intézeti berendezések nagy költségeit inkább a tudományos búvárkodást közvetlenül előmozdító fölszerelésekre fordíthatnánk. Az egyetemi intézetek elvégre nem az idegenek gyönyörködtetésére szolgáló, kívül-belül fényes, szemnek való intézmények, hanem a tudomány műhelyei, hol csak a szükséges eszközök kellenek, hogy dolgozni lehessen. Mert a nagy gyűjtemények csak holt tőkét képviselnek, a fényes berendezés pedig egy-

magában még nem tudományos intézet. Látszólag a nagy egyetemi gyűjteményeket helytelenítő felfogásom ellen szólnak azok a legnagyobb és világhírű német gyűjtemények, melyek egyszermind a földtan-öslénytan terén tudományos szempontból is legelső helyen állanak. Csakhogy sohasem szabad felednünk, hogy ezek nemcsak egyetemi gyűjtemények, hogy a tanítás céljait szolgáló gyűjtemény itt is külön van, mert ezek egyszermind országos vagy tartományi gyűjtemények, továbbá, hogy a bennük fölhalmozódott anyag hosszú évtizedek tudományos munkája révén összehordott tudományos ereklye. Az idők folyamán így fölszaporodott anyag nem hasonlítható össze a nagy gyűjteményeket megtöltő pénzen vásárolt anyaggal.

Az elméleti oktatást kiegészítő gyakorlatok terén a német egyetemek meglehetősen egységes elv szerint járnak el. Tulajdonképen a gyakorlatok csak a kezdők igényeit szolgálják, mert a haladottabbak kivétel nélkül önálló munkákkal foglalkoznak. A kezdők gyakorlata a földtani és öslénytani anyagmegismerésből (kőzetek fölismerése, földtani erők hatásának vizsgálata, kőületek rétegtani és állatrendszertani sorrendben) és a külszíni vizsgálatok elemeibe, a térképfölvételekbe és a földtani szelvények készítésébe való bevezetésből áll. Az előbbi erre a célra összeállított gyűjtemények alapján, a tankönyvek és jegyzeteik segítségével önállóan tanulmányozzák a hallgatók, az utóbbit pedig — mindig a nyári félévben — vagy a tanársegéd vagy egy magántanár vezetésével részben kész földtani térképek alapján, részben kirándulások kapcsán végzik. Már most a hallgató ambíciójától, képességeitől és szorgalmától függ, hogy mennyi ideig foglalkozik a «Lehrsammlung»-gal; egyik több félévén át is csak ezt vizsgálhatja, másik, a ki a behatóbb földtani vizsgálatokhoz hajlik, már akár az első félévben önálló anyaghoz juthat. Ebben nyilvánul legjobban a német egyetemek tudósképző rendszere: minél hamarabb beható munkára fogni a jelölteket.

Ezen a téren azonban nem követhetjük a németeket, mert ennek a rendszernek hátrányai is vannak. Régebben, mikor a tudomány még nem volt ennyire fejlett, talán na-

gyon is indokolt lehetett ez az eljárás, ma azonban már nem. A nagyon fiatalon önálló munkára fogott ifjak kezdőmunkáikban igen sok fölöslegesen összehordanak, régen ismert jelenségeket terjedelmesen ismertetnek s mindezt olyan módon, mintha legalább is világrengető fölfedezéseket adnának. Ugyancsak ez a rendszer a szülőanyja annak az önérzet-túltengésnek és nagyképszerűségnek, a mely a német tudományos irodalmat jellemzi. De nem volna alkalmas ez a módszer nálunk azért sem, mivel többnyire a hallgatóság előképzettsége sincs azon a fokon, mint a németeknél s a tudomány iránti igaz lelkesedés sem olyan, mint ott. Mindezekből kifolyólag célszerűbbnek tartom a földtani gyakorlatok további differenciálását olyanformán, hogy az anyagmegismerést a haladók teendőjéül tűzzük ki, a kezdők gyakorlatát pedig két félévre kiterjesztve, a nyári félévi külszíni munkálatok mellé a belső laboratoriumi munkálatok elemeit adnánk a téli félévben. Az utóbbi a budapesti egyetemen régóta divatozik s hasznosságát mi sem bizonyítja jobban, mint a német egyetemeken «önállóan működő» hallgatóknak ezekben a részletekben való tájékoztatlansága. Igaz, hogy ezzel a rendszerrel egyetemi tanulmányának nyolczadik félévében juthat a hallgatóság az önálló munkához, de azért a szorgalmasok számára itt is fönnmarad a korábbi munkálkodás lehetősége is.

Reátérve már most a kirándulásokra, úgy tapasztaljuk, hogy ezek is egységes elv szerint történnek az összes német egyetemeken. A hallgatóságot kivétel nélkül tájékoztatják a terület földtani viszonyairól vagy előadásban, vagy sokszorosított leírásban. Az utóbbi azonban sohasem adja a megfigyelésre kerülő jelenségek kimerítő leírását, hanem csaknem mindenütt csakis a hegyszerkezeti viszonyokat feltüntető földtani szelvényeket s esetleg a rétegsort, mely az illető területen észlelhető. A minden részletében kidolgozott leírások ugyanis azzal a hátránnyal jártak, hogy a hallgatók figyelmét a területen észlelhető jelenségek kevésbé kötötték le, mivel az észlelések már kezeik között voltak. Ennek elkerülése szempontjából a földtani kirándulásoknak legtöbbet érő megoldása az, ha a hallgatóság előzetesen

csak rövid szóbeli tájékoztatást nyer s a többit mind a helyszínen kapja a tanár közvetlen magyarázata révén. Vagyis az észlelést lépésről-lépésre végzik s végül valamennyien együttesen szerkesztik meg a pihenőhelyeken az észlelt adatokat érzékeltető szerkezeti szelvényeket. Ez az eljárás a vezető tanár részéről ugyan a legtöbb fáradtságba kerül, de legalább meg hozza a biztos eredményt valamennyi hallgatója részéről; igaz, hogy csak kevés hallgatóval vihető keresztül, de az eredményes kirándulásnak amúgy is ez a föltétele.

Mielőtt a német egyetemek földtani oktatásáról szóló jelentésemet lezárnám, röviden föl kell még említenem a magántanárok szerepét is. A német egyetemek ideális tudósképző szerepe hozza magával, hogy minden fiatal tudósnek megadja a képesítést, hogyha tudományos munkásságával reá szolgált. Nem a személyes tekintetek jönnek itt számításba, hanem csak tisztán tudományos szempontok. A magántanárság itt nem tisztán lépcső, melynek eléréséhez az összeköttetések felhasználása szükséges, hanem inkább az egyetemi nevelés befejezője. A szaktudományok beható művelésére korán reáfogott fiatal szakembereknek megadatik ezzel a mód arra is, hogy ismereteiket általános irányban bővítsék s e mellett a tanításban is gyakorlatot szerezhessenek. Így küszöbölődnek ki a főntebb említett korai részletes elmélyedés esetleges hátrányai. Itt tehát a magántanári képesítés nem annyira kitüntetés, mint inkább a rendszeres tudósképzés és utódnevelés szükségszerű befejezője. Innen van azután, hogy a magántanárok mindenkor szakjuk egész terjedelmére képesíttetnek, míg nálunk annak csak egész kis szűkre szabott körére. A rendes tanár megosztja a tárgykör tanítását magántanáraival. Utóbbiak a földtan terén többnyire a gyakorlatok vezetését vállalják vagy helyi érdekű speciális collegiumokkal egészítik ki a rendes tanár előadásait.

A földtan oktatására nézve nem közömbös az egyetem környéke sem. Ennek földtani viszonyai ugyanis befolyásolják a tanítást, melynek bizonyos tekintetben alkalmazkodnia kell hozzá. Ez fejlesztette ki a német egyetemeken

a földtan más-más disciplináinak behatóbb vizsgálatát. Reámutattam ugyanis előző közleményemben arra, hogy a földtan terén minden egyetemnek meg kell lennie a saját tudományos körzetének, melynek vizsgálatát és megismertetését tűzi ki célul. Követésre méltó ez a rendszer különösen nálunk, hol még nagyon sok a tennivaló ezen a téren. Ilyenformán az új egyetemekkel együtt leendő négy egyetemünk a földtan más-más ágainak művelését tarthatja szem előtt, a mi a hallgatóságra nevezve is előnyös, mert hajlamaik szerint különböző irányok között válogathatnak. Ebből a szempontból azonban különösen mérlegelendő az a körülmény is, hogy a debreczeni egyetem földtani tanszékét annál inkább is jól fel kell szerelni a tudományos munkálkodást biztosító segédeszközökkel, mivel a természet — Debreczen környékének földtani viszonyai — nagyon kis mértékben segítik elő a tanítást. De az egyetemi földtani tanszékek megfelelő felszerelése még azért is kívánatos, mivel ezeknek a tanszékeknek főcéljuk a magyar föld közvetlen vagy közvetett megismertetése még abban az esetben is, ha az egyetemek föladatának megállapításánál nem az itt vázolt német álláspontra helyezkednénk is. A mai tanárvizsgálati rend értelmében ugyanis kevés tere van itt a földtannak, miért is legcélszerűbb a tudományos munkálkodás terén maradni, mely az országra nézve nemzetgazdasági szempontból közvetlen haszonnal járhat.

VADÁSZ ELEMÉR.

A SZEGÉNY EMBERRŐL.

Negyedik és utolsó közlemény.*

Általánosságban a nagyobb uradalom nem szívesen szerződik sok szegény emberrel, tehát csak úgy juthat haszonbérlethez a nép, ha a község jótállást vállal a haszonbérért, vagy ha a község veszi ki a földet és az adja tovább. Másik mód bérlőszövetkezetek alapítása volna, mire nézve tanulságos példánk van a horvátországi szerb mezőgazdasági szövetség működésében. Ezen szövetség zágrábi kötelekébe tartozó 283 szövetkezet közül 1909-ben száznégyszáz foglalkozott szövetkezeti bérletekkel, ez évben a szövetség e célra 700,000 korona kölcsönt nyújtott, a legkisebb haszonbér harmincz korona volt holdankint, de hatvan, sőt száz koronát is fizettek. A kisbirtokosok közül sok elöregedett gazda, ha gyermeke nincs, vagy ha fiai más pályára léptek, haszonbérbe adja földjét olyan szegény embernek, ki már szerzett valamit. Ez többet adhat érte, mint más haszonbérlő, mert a lakást is számítja, minthogy háza nincs. Maga végez minden gazdasági munkát s így kevés kiadása van, viszont dolga mindig van s így munkáját jól értékesítheti, a mellett mégis kényelmesebben él s nem kell úgy hajtani magát, mint azelőtt. Szaporodnak is örömdetes módon a gazdasági cselédekből, tanyásokból lett kisebb haszonbérlők, a mi mindenesetre előmenetelüknek, növekvő jólétüknek jele. De bármilyen jó dolguk van is és ha szépen szereznek is mint haszonbérlők, ritkán maradnak meg állandóan ezen életmódnál, hanem mielőbb arra törekszenek, hogy örök földet szerezhessenek. Szemeim

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 428., 429. és 430. számában.

előtt történt le és érdemesnek tartom példa gyanánt elmondani. hogyan szedheti meg magát és hogy vesz földet a szegény ember, ha szerencséje van. Egyik szomszédom fia apja segítségével és saját keresményéből húsz hold réti földet haszonbérlet évi harmincz forintért. Mikor ebbe belefogott kilenczszáz forint volt egész bonuma, de ebbe még a lúd is bele volt számítva. Ennek felét mindjárt az első év elvitte, mert rossz esztendő volt s a föld is el volt hanyagolva. Lassankint azonban helyrehozta, nagy részét luczernával vetette be, sok szénája termett s néhányszor jó luczernamagtermést tudott fogni. Nagy szerencséje volt a jószághoz is, két kancza lova minden évben szép csikókat vetett, tehenekkel is kupeczkedett, disznót tartott, úgy hogy jószágból az utolsó évben, mikor a haszonbérlet letelt, kétezer forint bevétele volt, mert akkor igen nagy ára volt. A földet újra nem vehette ki, mert majd kétszeres haszonbért kívántak érte, de éppen kezére jött tizenhat hold föld, melyet egy vidéken lakó úriasszony vetett áruba. Többen törtek arra, mert igen jó helyen, vasúti megálló mellett fekszik, de mivel a vasút kétfelé vágta és mert még több évre olcsón ki volt adva haszonbérbe, elkedvetlenedtek tőle, mert nem lehetett mindjárt birtokba venni s a vételár kamatját nem hozta volna meg. A szomszéd azonban bele mert vágni a vételbe s míg a többiek gondolkoztak «hogy — minttel voltak», ő már meg is vette aránylag olcsón, sőt már a haszonbérllővel ki is egyezett. Mert utána járt és rájött, hogy a szerződés szerint az egész földet luczernával beállítva tartozott volna a haszonbérllő visszabocsájtani, minek még nagyon sok hijja volt, azért inkább pár száz forint kártérítésért még azon év őszén átadta a földet. A többi vevő csak nagyot nézett, mikor az új gazda tanyáját kezdte építeni s különösen a föld-szomszéd, ki sohasem hitte volna, hogy valaki odabúvik és hogy másnak is van pénze, majd megette kezét lábát, hogy a jó alkalmat, mikor földjét kikerekíthette volna, elszalasztotta. Úgy járt a huza-vonával és a sok számítással, mint az egyszeri gazdasszony, a ki szép halakat látott a piacon s fel vett egy nagy potykát. hogy majd megveszi. Kérdezte, hogy adják, a halkofa mondta a rendes

árát. Az asszony akkor gondolkozóba esett s beszélni kezdett magában: «Mire én ezt citrónnyal, tejföllel elkészítem, azután az én Nemes Nagy Andrásom erre hat itcze bort megiszik... drága a hal! leteszem, nem veszem.»

A régi jelszó: «Földet a népnek» — még mindig nem vesztette el varázsát. Ha nehezebben és több gonddal él is, mint kisbirtokos, mégis az az igazi célja minden földművelő embernek, hogy saját földje legyen. Miután oly sok kisbirtokos vesztette el földjét s a lefelé menő osztálymozgalom oly sokáig tartott, valóban kívánatos is a fokozatos emelkedés, hogy a szegény emberből feles vagy haszonbérelő, ezekből pedig, legalább a legügyesebbekből és legszorgalmasabbakból, önálló kisbirtokosok válhassanak. Ez a birtokviszonyokat is javítaná, melyek sok helyen nagyon rosszak. Gazdasági szempontból ugyanis az volna kívánatos, ha a különféle kiterjedésű földbirtokok egyenletesen volnának országszerte elosztva. Ily kedvező birtokmegosztás azonban csak igen ritkán található, legtöbb helyen kivált az Alföldön külön csoportosul a kisbirtok s attól elkülönítve terjeszkednek a nagy uradalmak. Nyoma van még most is mindenütt, a mint a birtokmegosztás a földes úr és jobbágységek közt történt, tehát a vármegye egyes részeiben csupa nagybirtok van, másutt csak kis és törpe birtok, a mi még szembetűnőbbé teszi a birtokmegosztás aránytalanságát. Középbirtok már eredetileg is kevés volt s ez leginkább megfogyott. A középbirtokos osztály pusztulása, mel a yrossz gazdasági viszonyokhoz legkevésbé tudott alkalmazkodni, azoknak legkevésbé tudott ellenállani, annyira szemmel látható volt egyes vidékeken, hogy a nép ennek folyamát röviden azzal magyarázta, hogy «a föld nem tűr urat.» A nagybirtok inkább kiállotta a mostoha idők járását, a gazdasági és társadalmi terheket jobban elbirta s az ország némely részén még ott is, hol többnyire nem kötött nagybirtokok voltak, annyira uralkodó maradt, hogy épen emiatt a nép nem is juthatott földhöz és ez boldogulásának, terjeszkedésének fő akadálya volt. Épen azért, ha egy-egy ilyen birtok mégis eladásra került és azt a községi gazdák kisebb részletekben megvehették, akkor a nép szerint a birtok «fel-

szabadult.» Ujabban ilyen felszabadulás és a birtok kisebb részletekben való felosztása oly vidékeken is elég gyakori, hol, mint például Békés vármegyében, túlnyomó és uralkodó volt a nagy birtok. A viszonyok ott e tekintetben nagyon megváltoztak és ma már alig van ok panaszra. Az eladások sokszor a tulajdonos viszonyaiban véletlenül beállott változás következményei voltak. Többször megtörtént, hogy pazarlás, kártyán, tőzsdén, vagy lóversenyen való veszteségek miatt kerültek egyes birtokok eladásra, de a legtöbb birtok azért lett felosztva, mert jövedelme az emelkedő földárakkal nem volt arányban. Nagyértékű, de keveset jövedelmező nagybirtokot, különösen a melyet tulajdonosa nem maga művel, hanem haszonbérbe szokott adni, gazdaságilag nem is érdemes megtartani, az tehát előbb-utóbb parcellázásra kerül, a régi tulajdonos jobban jár, ha pénzét, a mint sokan teszik is, jól jövedelmező értékpapírba fekteti. Ily körülmények közt a felosztás alá kerülő birtok száma mindig szaporodik, a mit a rossz viszonyok közt a földbirtokosok nem voltak kénytelenek olcsón eladni, azt szívesen eladják drágán, ha nincs különös okuk vagy hagyományuk, a birtokhoz ragaszkodni. Igen sok vidéken, mint már említettem, az Amerikából küldött pénzen vettek földet a kivándorlók otthon maradt családtagjai s ez még szerencse, hogy így sokakat ez új szerzemény kötött az ó hazához.

Az Alföldön ez ritkán fordul elő, a vevők itt többnyire módosabb gazdák, kik, ha a határban nagyobb birtok kerül felosztásra, felhasználják az alkalmat s igyekeznek «megrakodni.» Szegény ember nem is igen vehet tőlük. Jó földet nem sokáig kell árulni, különösen a hol kicsi a határ; van annak annyi kéréje, mint a szép lánynak, így pl. a csongrádmegyei Szegváron három napnál tovább nem igen szokott eladó föld lenni. A kik mostanába vettek, mind jól jártak, mert a folyton emelkedő földárak vagyonos emberekké tettek sok olyat, ki e vétel nélkül csak megmaradt volna a maga valóságában. Már olyan gazda embertől, a ki apjától sokat örökölt, vagy szerencsés vételek folytán megszedte magát, nehezebb földet venni. Egyik jómódú szentesi gazda, mikor cselédei nagyon megbosszantották, azt találta mondani a

gazdasági egyletben, hogy készebb minden földjét eladni, de tovább nem vesződik velük. Ennek mindjárt híre terjedt s kezdtek is vevők jelentkezni mindenik darab földjére, de mielőtt a gazdával beszéltek volna, előbb a nagy kapuban pipáló öreg udvaroshoz fordultak felvilágosításért, mi igaz abban, hogy gazduram el akarja adni földjeit. Az öreg egy darabig csak hallgatta a sok beszédet, azután kivette pipáját a szájából s így nyilvánította véleményét: «Nem olyan ember az.» Ebben a vevők megnyugodtak s nem erőltették tovább a dolgot, a gazda már akkorra meg is feledkezett róla, mire fakasztotta a nagy harag. Nagyon megjárta egy másik nagy gazdával, kinek a határban mindenfelé voltak kisebb-nagyobb földjei, egy szegényszerű ember, ki földet akart tőle venni. Láttá, hogy gazdag szomszédja nagyon elhanyagolja egyik távolabb eső kis darab földjét, felé se néz évekig, úgy hogy azt «majd mindig Parlag Péter birta». Azt gondolta, hogy tán jót is tesz vele, ha illendő áron megszabadítja tőle. Beállít tehát a gazdához s kérdezi, hogy' adná azt a kis földet, mire ez gúnyosan azt felelte, hogy' neki előbb meg kellene tanulni, hogy kell földet eladni, ő ezt még nem próbálta, mert eddig mindig csak vett, el nem adott.

Jómódú gazda-ember csak nagyobb vétel kedvéért adja el szerteszéjjel fekvő kisebb földjeit, az eladósodott ember is ragaszkodik földjéhez és csak akkor válik meg tőle, mikor már nem bír vele. A föld eladására sokszor az örökségi osztály ad alkalmat; rendszerint természetben szoktak rajta megosztozni az örökösök, de ha olyan kis darab, hogy arra nem alkalmas, akkor eladják és az árán osztóznak. Ilyen esetben van rá alkalma a szegény embernek, hogy egy-egy darab földet vegyen, vagy ha már van, a magáé közelében még egy darabot megragasszon. Mikor az adás-vétel létrejön, az eladó sok szerencsét szokott kívánni a vevőnek a földhöz, ez viszont azt kívánja, hogy az eladó «hasznos helyre, nagy jó helyre» tegye a föld árát. Csakhogy többnyire meg van annak ásva a gödre előre, mert nagy részét adós-ságba kell fizetni.

Mint ezekből kitűnik, a szegény embernek nem áll

érdekében, hogy minden termőföld kigazdák kezére kerüljön, mert azoktól nehezebb aztán megvenni. De munkát is többet talál a szegény ember az uradalomnál, mint napszámos, mint arató s különösen mint gazdasági cseléd. A sok parcel-lázás egyik rossz oldala, hogy az uradalom gazdatisztjei és cselédei ilyenkor hely nélkül maradnak. A kisbirtokosnak akként kell gazdálkodni, hogy az aratók kivételével ne szoruljon semmi idegen munkásra, főtörekvése, és büszke is erre, hogy egész éven át meg legyen napszámos nélkül. Intensív gazdálkodást nagy beruházásokat, mezőgazdasági ipart, melyek a népnek munkát adnak, leginkább jól kezelt nagybirtokon lehet találni.

A földbirtokrendszer javítása érdekében, mint már több alkalommal kifejtettem,* nem tartom szükségesnek a magán kézen lévő nagybirtokok kisajátítását. Kivételt tesznek a közlegelőknél szükséges területek és a községhez nagyon közel eső földek, melyeket, a hol a népnek földje nincs, kisebb részletekben, különösen veteményföldeknek kellene kiosztani, hogy mégis ne a piacról éljen a szegény ember. A kötött birtokok kezelése tekintetében szükséges volna az államkormányt messze kiterjedő jogokkal felruházni, melyek alapján az ilyen birtokok nagy részét a szomszédos községek kigazdáinak lehetne haszonbérbe adni. A hol a népnek földje nincs, vagy nem elegendő, ott a kötött birtokok egy részét el kellene adni, de a bérletnél, meg az eladásnál gondot kellene fordítani arra, hogy ne csak a nagyobb gazdák vegyenek és béreljenek, mint az jelenleg a bérbe adásnál és a parcellázásoknál történik, hanem hogy különösen a községekhez közelebb eső földeket kis részletekben, kedvező feltételek mellett a szegény ember is megszerezhesse, ha több évi munkája után annyit megtakarított, hogy földvételbe vagy haszonbérletbe belefoghat.

A kigazdák, felesek és némi tőkét szerzett mezőgaz-

dasági munkások egyrészét az állam mint telepeseket az ország más vidékein részén juttathatná földbirtokhoz, mi által a gazdasági állapotok fejlesztésén kívül a magyarság ügyét is szolgálnák. A mai magas földárak mellett ugyanis a telepítést legalább a gyakorlatban teljesen állami feladatnak kell tekinteni. Alig van már az országnak oly része, a hol a parcellázás alá kerülő ingatlant helybeli vevőknek el nem lehetne adni; a parcellázás rendesen jó üzlet. Azért is történt annyi sikeres parcellázás, bár az évtizedek óta várt új parcellázási törvény még most sincs megalkotva. Ellenben messze földről vinni vevőket mindig sok bajjal járt az eladóra nézve és ha csak a föld nagyon olcsó nem volt, a telepeseknek is sok nehézséggel kellett megküzdeniök, kivált eleinte, míg a gazdasági viszonyokat meg nem ismerték, míg az átköltözés nehézségein és költségein, lakház építésén s az új berendezkedéssel járó kiadásokon át nem estek. Itt nemzeti szempontból kell állami segítséget adni és a telepítésre fordított összeg kamatozásával nem szabad gondolni, «a telepítés nem lehet 5%-os emberszeretet.» Egyébiránt az államnak bőven megtérül az elmaradt kamat az által is, ha a telepítés folytán virágzó új községek keletkeznek, honnan az állampénztárba nemcsak földadó, hanem a közvetett adók és egyéb állami jövedelmek minden neme is bőven folyik be. Az állam a maga birtokait a folyó árnál olcsóbban, leltári áron bocsáthatja a telepesek birtokába és még ha a telepítés céljaira az állami birtokok kiegészítésére magánosoktól kénytelen drága földet venni, akkor is a maga nagy hitelével segítségére jöhet a telepeseknek s a föld árának törlesztését olcsó kamatú pénzzel eszközölve, a vétel drágaságát enyhítheti. Fontos, hogy az újabb állami telepítések az eddigi tapasztalatok felhasználásával a telepesekre nézve leggazdaságosabb módon történjenek az eleintén elkövetett hibák kikerülésével.* Az ismertetett gazdasági ágakon kívül, melyekben a szegény ember mint önálló termelő működik, nagyon fontos rá nézve is a mező-

* Erről bővebben szól *Telepítési ügyünk* című füzetem. Budapest, 1899.

gazdaság általános fejlődése, virágzó állapota. A mezőgazdaságnak újabban nyújtott vámvédelem nagy és áldásos hatása e tekintetben már is mutatkozik, mind a gabona, mind a jöszág ára jelentékenyen emelkedett, minek folytán a gazda haszonnal üzheti a legkülönbözőbb művelési ágakat, a mi viszont intenzív gazdálkodásra nagyobb befektetésekre buzdítja. Sok még a tenni való a birtokok felszerelése, jobb gazdasági eszközökkel való ellátása, műtrágyák alkalmazása tekintetében, mert földművelésünk nagyon el van maradva más országok mezőgazdasága mögött; átlagterméseink jóval alacsonyabbak és termelésünk még mindig nagyon egyoldalú. Minél változatosabb a mezőgazdasági termelés, annál biztosabb az átlagos kedvező eredmény, másrészt annál több munkást foglalkoztathat a mezőgazdaság és annál egyenletesebben oszlik meg a munka egész éven át. Ez teszi leginkább lehetővé azt is, hogy a gazdák jobb bért adjanak cselédeknek és hogy a mezőgazdasági munkásokat is jobban fizethessék. Az utóbbi évek jó termései folytán is több volt a munkaalkalom s ez is emelte a munkabéreket. Nagyon kíváncsi volna, ha ezen kedvező viszonyok állandóan megmaradhatnának, akkor a szegény ember sorsa Magyarországon elég tűrhető lenne és fokozatosan javulna, megélhetne itthon dolga után s nem kellene messze idegenbe menni, hogy munkát találjon. Ezért mindent meg kell tenni, hogy elég munkája és tisztességes keresete legyen a szegény embernek. Eddig, amennyiben a törvényhozás a mezőgazdasági munkásokkal foglalkozott, leginkább a visszaélések megszüntetése, rendes szerződések kötésének megkivánása és a munka zavartalan lefolyásának biztosítása volt a törvényhozás célja. Ezen helyes és szükséges törekvések, mint a tapasztalat mutatja, csak részben sikerültek. Így pl. a kubi-kosoknak távoli munkára való szerződtetésénél még mindig sok a visszaélés. Nem is lesz rend addig, míg a vállalkozót nem kötelezi a törvény arra, hogy ott, a hol a munkásokat szerződteti, a hatóságnál letétbe helyezze a munkások visszaszállításának költségeit, az esetre, ha a munka nem olyan, mint a milyennek állította. Szükséges volna a külföldi államokkal szerződést kötni a vándormunkások érdekében, mert most

mind Ausztriában, mind Németországban nagyon önkényesen bannak velük; a munkaadóval szemben a hatóság nem védi és sokszor minden igaz ok nélkül hazatolonczoltatja őket. Az arató munkásoknál is van elég pótolni és javítani való. A kisgazdák többnyire csak közvetlen aratás előtt fogadnak részest, akkor is csak kevesen kötnek hatóság előtt szerződést. Ezt leginkább a törvényben kötelezett minimum kikerülése végett teszik, de ha már kötnek is szerződést, abban oly csekély minimum van megállapítva, hogy csak épen hogy benne legyen, de ha a vetés megromlik, az komolyan biztosítéknak nem tekinthető. Mások a hatóság előtt kötött szerződésben elég nagy biztosítékot adnak, de kevés részest fogadnak, tehát túlságos sok aratni való jut egy kaszára. Ha a vetés nem jól érik s a búza megszorul, a munkások nagyon csalódnak, ha pedig sok dőlt vetés is van, majdnem lehetetlen, hogy learassanak rendes időre.

Ehhez járul, hogy ilyenkor marokverőt sem kapni vagy csak túlmagos bérért, mely keresetük jelentékeny részét elviszi. Így ez évben is, a kik későn állottak el részeseknek, csupán aratásra, tehát berakodás és cséplésen kívül hatvan koronát voltak kénytelenek a marokverőknek fizetni, körülbelül kétannyit, mint a mennyi ezelőtt csak pár évvel is a marokverők bére volt. Ha pedig a búza jól érik és nem szorul meg, akkor meg az a baj, hogy kipereg, elszór, a hol túlságos sok jut egy kaszára. Miután pedig az aratási szerződésben az is benne szokott lenni, hogy hány munkanap alatt kell learatni, a gazda napszámosokat fogad ilyenkor, mi által az ő érdeke a részesekével összeütközik, ez pedig sokszor czivakodásra és perre ad okot. E részben a törvény nagyobb gazdaságokra nézve jobban bevált, mint a kisebbekre nézve. Az uradalmak még a tél folyamán szerződnek az aratókkal s ha a helybeliekkel nem tudnak megegyezni, idegenből hozatnak. Itt is van visszaélés elég, ugyanis az uradalmaknál a törvényben kötelezett minimális munkabér sokszor nem terményben, hanem pénzben van megállapítva, holdankint rendszeren öt-hat koronában. A munkás ezt azon hiszemben fogadja el, hogy erre úgy sem kerül a sor. Pedig

uradalmaknál még gyakrabban megtörténik, hogy a búza ledől, mert a gőzekével szántott s jól trágyázott földekben ez igen gyakran megesik, ha az időjárás kedvező. A dőlt vetés ritkán érik be jól, a búza többnyire megszorul, kivált ha a rozsda meglepi, máskor meg a gyom növi fel, úgy hogy az aratás igen nehéz és haladatlan. Az aratási munkabeszüntetések mindig a dőlt vetés miatt keletkeznek, ha ritka s apró a gabona, soha sincs aratási strike. Ha most már csak nehéz az aratás, de a búza nem hibásodott meg túlságosan, akkor a munkaszüntetések, kölcsönös jóakarattal, esetleg hatósági beavatkozás segélyével valahogy csak elkerülhetők s az érdekellentét kiegyenlíthető. Ha azonban a dőlt búza nagyon meg is szorul s a kalászkok jóformán üresek, nincs emberi hatalom, mely az aratókat arra kényszerítse, hogy a gabonát a szerződésben kikötött minimumért learassák. Nem használ ilyenkor sem a munkások bebörtönözése, sem semmiféle munkástartalék, mert azok a ruthén munkások azt ugyan le nem aratják. Szerencsére 1897 óta erre nem volt eset, bár több olyan esztendő volt, mikor a veszedelemhez közel állottunk. Segíteni csak oly módon lehet, ha a törvény azon rendelkezése, hogy az aratási szerződésben a munkásoknak minimumot kell biztosítani, ki lesz egészítve azzal, hogy az egyes esztendők termésviszonyai szerint és annak tekintetbe vételével, hogy talpon álló-e a vetés, vagy le van dőlve s mily mértékben van megromolva, a hatóság állapíthassa meg, hogy mennyi lehet a legcsekélyebb kereset, melyet vidékenkint az aratók részére biztosítani kell és az sohasem pénzben, hanem mindig gabonában volna megállapítandó. Az aratómunkásokat különben új veszedelem is fenyegeti az aratógépek képeben. Már az 1897. évi munkaszüntetés idején kezdtek az uradalmak és a nagyobb gazdák aratógépeket beszerezni, azonban csak néhány évig használták s inkább csak ijesztgetésül, vagy szükség esetére való segítségül tartották, néhol pedig a munkásoknak odaadták segítségül; volt rá eset, hogy a gazda az aratógép használatáért egy vagy két emberre eső részt kapott vissza. A munkások öszinte csudálkozással nézték az aratógép munkáját, «már

ott jócskán lehetett a kalap alatt, a ki ezt kitalálta», így beszélgettek s csak az előrelátóbbak zúgolódtak, hogy már az aratást is elveszik a szegény embertől. Nem is ok nélkül aggódnak, mert most már a kisgazdák veszik tömegesen az aratógépet s ezek közül sokan már nem is fogadtak részt, hanem cselédekkel s egy-két átalos munkással, vagy napszámossal arattak le.

Hódmezővásárhelyen száz aratógép is elkel egy évben. Szentesen is elkelt az idén harminczon felül. Az aratógépek most már jobbak, tökéletesebbek is, különösen a Deering-féle aratógépet dicsérik a gazdák, mely egy nap alatt tizenöt kis hold búzát is learat, ha váltott lovak húzzák. Tehát a helyzet úgy alakul, hogy mi drága pénzen beszerezzük az amerikai aratógépeket, ezek a legfontosabb mezőgazdasági munkánál, az aratásnál feleslegessé teszik munkásainkat, kik eddig egész évi kenyerüket az aratáson szokták megkeresni; a munka és kenyér nélkül maradt szegény ember pedig mit tehet egyebet, ki fog vándorolni Amerikába. Bizony igaza volt Návay Lajosnak, a magyar képviselőház volt elnökének, mikor egyik gazdasági gyűlésen felszólalt a gazdasági gépek túlzott használata ellen. De ha már ez a fejlődés rendje és kikerülhetetlen az aratógépek elterjedése, úgy legalább volna bennünk annyi élelmesség, hogy hazai gyártmányú aratógépeket használnánk, akkor legalább a feleslegessé vált mezői munkás helyett a gépgyárak foglalkoztatnának itthon több ipari munkást. Láttam működésben a magyar államvasutak gépgyárának Ideal nevű arató gépét és mondhatom, tökéletes munkát végzett. A mezőgazdasági gépek gyártása terén nem lehet mondani, hogy az osztrák ipar nyomja el gyáripárunkat, sőt egy kis ügyességgel és céltudatos tevékenységgel Ausztriát is mi láthatnánk el mezőgazdasági gépekkel. Az amerikai mezőgazdasági gépeket magas vámok segítségével lehetne kiszorítanunk, ha majd magunknak jó gépeink lesznek, mint az amerikaiak tettek, kik a legmagasabb védvámok alkalmazásától sem riadtak vissza, mikor zsenge iparuk megvédéséről volt szó. Itt mellékesen megjegyzem, hogy az északamerikai Egyesült-Államok részéről valami veszedelmes megtorlástól,

vámháborútól nem kell tartanunk, ha egyes gazdasági gépek behozatali vámját, melyek jelenleg nagyon kezdetleges módon, súly szerint vannak megállapítva, felemeljük is, mert az Osztrák-Magyar Monarchia, s különösen Magyarország aránytalanul nagyobb értékű árút hoz be az Egyesült-Államokból, mint a mennyit oda kivisz. Legfeljebb a Magyarországból való kivándorlást korlátozhatják az Egyesült-Államok, ezzel pedig nagy jót tesznek velünk.

Bármily nagyfontosságú a mezőgazdaság virágzó állapota a munkásnép megélhetésére nézve és bármily nagy annak fejlődési képessége, mégis be kell ismerni, hogy a szegény embernek a távol jövőben is állandóan munkát adni s ezzel sorsát biztosítani, gyarapodásának s fejlődésének alapját megvetni másként nem lehet, mint új foglalkozási ágak életbe léptetése, új kereset-módok megnyitása által. Különösen téli munkát kellene biztosítani a munkásoknak, mert télen a mezőgazdasági munka, a cselédség teendőit kivéve, teljesen szünetel és sok százezer munkás akaratlanul is tétlenségre van kárhozatva. E tekintetben rosszabbul állunk, mint hajdanában, mikor még a házi ipar téli foglalkozást nyújtott a népnek. Ma már az országnak különösen a magyarság által lakott vidékein alig található valamelyes házi ipar. Ennek nagy részben népünk számító természete az oka, mely mindig azt nézi, hogy hány napszám van valami munkáján, a szerint várja annak jutalmát. A házi ipar pedig sohasem volt valami nagyon hasznosító, ma sem az, mert termékeit a rájuk fordított munkához képest csak nagyon olcsón lehet értékesíteni, «se ingyen, se pénzért» pedig népünk nem szeret dolgozni. Inkább készen veszi meg a szükséges iparcikket, különösen mióta a cselédség bérét, a mezőgazdasági munkások napszámját mindinkább készpénzben fizetik s más forrásból is sokkal több pénz forog a nép közt, mint hajdanában.

A legtöbb házi ipari terméket az olcsóbb gyáripari cikkek versenye teljesen kiszorította a használatból. Így a magyar nép egészen elszokott a házi ipartól s olyankor sem üzi azt, mikor semmi más foglalkozása nincs, de ha akarná sem tudná folytatni, mert már nem is ért hozzá. A legfon-

tosabb házi iparnak, a kenderfonásnak nyers anyaga is hiányzik, pedig sok kendertermesztésre alkalmas jó föld van az országban, kenderáztatóknak pedig a folyók holt medrei szinte kínálkoznak. A kenderfonást csak akkor lehetne ismét meghonosítani, ha előbb a kendertermelés ismét lábra kapna az Alföldön. Ehhez azonban első sorban kellő vámvédelem szükséges, mert a kendert jelenleg vámentesen lehet behozni a monarchiába; hoznak is sokat Oroszországból és a Balkán államokból. — Sokat használhat a kendertermelés népszerű ismertetése és a tervezett szegedi magasabb kendertermelő iskola felállítása is. Újabb időben, mióta az összes iparcikkek ára tetemesen növekedett, igen sokra megy az a pénz, mely tőlünk olyan dolgokért, melyeket házi ipar útján is elő lehetne állítani, a külföldre kiszivárog és ez is egyik oka annak, hogy kereskedelmi mérlegünk állandóan passiv. Ezért nagyon is érdemes házi iparunkat ott, a hol a talaj alkalmas és a körülmények megengedik, újra szervezni; a hol pedig a régi házi iparnak valami maradványa van, különösen a hol értékesebb vagy művésziesebb dolgokat állít elő a nép, áldozatok árán is fenntartani. Így például az agyag és fazekas ipar, a torontáli szőnyeg, a kalotaszegi varrottas, a mezőkövesdi himzések, a csetneki, balasi csipkeverés és más hasonló házi ipari cikkek készítői mind sokkal nagyobb támogatást érdemelnének, mint a milyenben részük van. A gyékényfonás és gyékénykosárfonás, a kaskötés és vesszőfonás is szép jövedelmet ad a népnek; az a jó oldala is meg van, hogy téli foglalkozás. Némely helyen, folyók mentén, hol a gyékény és a nemes fűz megterem, valósággal népies ipar fejlődött, habár csak helyi jelentősége van. Ilyen például a tápéi gyékényfonás Csongrád vármegyében, a melylyel a falu apraja-nagyja egész télen át foglalkozik s jóformán ebből él az egész község, másutt közönséges fűzfasuhából gyümölcs és szőlőszállításra alkalmas kosarakat készítenek, a mire mostanában mindig nagyobb szükség van. Újabban nagyobb gondot kezd a kormány is a házi ipar fejlesztésére fordítani, így a Székelyföldön, hol a házi iparnak igen sok ága van elterjedve, az állami kirendeltség tíz marostordamegyei községben állított

fel kosárfonó tanfolyamokat, meghonosította a gyékényipart és a czérnagombkészítést is. Az Alföldön pedig az újonnan létesítendő népházakban kosárfonásra s más házi ipar készítésére is fogják oktatni a népet. A házi iparnál még nagyobb jelentősége van a mezőgazdasági iparnak, melynek feladata volna, hogy a mi az országban megterem, itthon legyen iparcikké, vagy legalább félgyártmánnyá feldolgozva. A mezőgazdasági ipar néhány ága már is szépen ki van fejlődve Magyarországon, hiszen a virágzó malomipar is bizonyos tekintetben mezőgazdasági ipar, azonkívül a dohánygyárakat és a czukorgyártást is ide lehet számítani. A mezőgazdasági szeszgyárak, serfőzők is nagy jövőre hivatott ágai a mezőgazdasági iparnak.

Kíváncsinos volna a húsfeldolgozó-gyárak és általában az élelmiszer-ipar állami támogatása is, a beözönlő külföldi termékek feleslegessé tétele és a kivitel előmozdítása végett. Igen fontos volna még a gyapjúnak és a kendernek idehaza való feldolgozása is, mert éppen a szövött-font-árúkból van legnagyobb értékű, négyszáz millió koronát meghaladó behozatalunk, melynek túlnyomó nagy része Ausztriából származik. Szükséges volna több állami nagybirtokon gyárakat állítani a gyapjú s a kender feldolgozására, oly módon, mint a hogyan Mezőhegyesen czukorgyár működik.

A nagybirtokosoktól is meg lehet kívánni, a hitbizomány birtokosától pedig egyenesen meg kell követelni a mezőgazdasági ipar nagyarányú felkarolását. Az utóbbiaknál szükséges volna törvény által biztosítani a birtok javítására szükséges befektetéseket, nehogy a haszonélvező, mint arra számos példa van, a földbirtokot a közvagyonosodás, de különösen a mezőgazdasági munkások kárára is, nagyon elhanyagolja. A hitbizományi és alapítványi birtokok tiszta jövedelmének jelentékeny részét szintén törvényes intézkedés alapján a mezőgazdasági ipar körébe tartozó gyárak létesítésére és fenntartására kellene fordítani.

A mezőgazdasági ipar terén feltétlenül versenyképesek vagyunk az ausztriai iparral, mert a nyersanyag olcsósága kiegyenlíti azt, a mivel talán más tekintetben rosszabb helyzetben vagyunk. Más iparágakat természeti fekvésük

véd meg a külföldi versenytől, például a bányák termékeinek, az erdőségek fáinak feldolgozása nagyrészen a helyszínén történik; a dolog természete adja meg az iparnak a védelmet az építkezési iparban is, ez teszi a téglafőőket, fűrészgőőakat versenyképesse. A kisipart pedig az védelmezi, hogy a fogyasztók itt közvetlenül megrendelhetik, a mire szükségük van. A természeti erőket is jobban ki lehetne használni, mint eddig; a vízfolyás, a szél ereje, különösen a vizesések ereje sok vidéken az ipar fejlődésének biztos alapja lehetne. Most pedig újabb természeti kincscsel, a földgőőzzal gazdagodott az országnak épen azon része, a hol az ipar fejlesztése legkönnyebben lehetséges, de leginkább szükséges is; mert Erdélyt megmenteni és állandóan biztosítani a magyarság számára az ipar van hivatva. Sok iparágban nem annyira a tőke hiánya, mint inkább a szakértelem hiánya tesz bennünket az osztrák gyáriparral való versenyre képtelenné; a hol a kellő hozzáértés meg van, azok az iparágak virárganak s jól fizetik munkásaikat. A szakértelem hiánya teszi, hogy kevés a vállalkozó szellem, mert nem bátorkodnak ismeretlen talajra lépni, ez a főoka, hogy az ipar számos ága nálunk nem fejlődik eléggé és még a fogyasztás emelkedésével sem tud lépést tartani.

Az osztrák ipar nagy előnyben van a mienk fölött az által is, hogy a gyárakban történt nagy befektetések ott már túlnyomó nagy részben amortisálva vannak, míg a mi gyárainknak ezt még ezután kell letörleszteni. Nagy baj a jól kiképzett, begyakorlott gyáripari munkások hiánya és Ausztria iparának nagy könnyebbsége, hogy munkásai már benne születtek abban a foglalkozási ágban, zsenge korukban megszerzik s talán öröklík is a hozzá való képességet, ügyességet. Az ipari pályákra nálunk is már gyermekkorától fogva nevelni kell a munkást. A földmívesből ugyanis ritkán lesz jó gyári munkás, de a gyermekeiből igen. A szegény ember a gyári munkás életmódját különbnek tekinti a maga soránál és szívesen adja gyermekeit gyári munkásoknak. «Légy különb apádnál» ezt hajtogatja a szegény ember, ha fiai jövőjére, előmenete-

lere gondol. Népünkben meg van a hajlandóság az ipari pályákra. Sok kisközgazda fiából lesz iparos, még gyakoribb eset, hogy nagyobb gazdák, kik cséplőgéppel dolgoztatnak, egyik fiukat gépészsze képeztetik ki. Szegény ember kis fia is sokszor emlegeti cséplés idején, hogy gépész úr szeretne lenni. Nagy jelentősége volna az iparnak a tekintetben is, hogy a mezőgazdasági munkások népfeleslegét felvenné. Hasonló módon hat a városok fejlődése is, melyek népességét a vidékről beözönlő s ott könnyebb és biztosabb életmódot találó mezői munkások nagy mértékben szaporítják. A gyáripár másik nagy haszna volna, hogy a munkásokat az évszaktól függetlenné tenné s így az egész évre egyenletesebben elosztaná és állandósítaná a munkabért. Egyes iparágakban, a hol ezt a dolog természete megengedi, a munka zömét télen kellene végeztetni, a mint ez a cukorgyárakban jelenleg is szokásban van és a mezőgazdasági ipar más ágaiban is lehetséges.

A magyar ipar fejlődése és térfoglalása csak fokozatosan lépésről-lépésre történhetik; az első lépésnek a mezőgazdasági ipar felvirágzásának kell lenni. A külön vámterületért való harcz szerintem nem az igazi útja a hazai ipar megeremtésének. A vámterület kettéosztásának következtében, még ha az Ausztriával való vámháborút sikerülne is kölcsönös engedelemmel valahogy elkerülni, oly súlyos vámokkal lennének mezőgazdasági terményeink megterhelve, melyek azok értékét, illetőleg itthoni árát jelentékenyen leszállítanák. A magyar gabona ára nem lehetne magasabb Ausztria egyes piacain, mint a mennyiért az orosz, román és szerb búza ott kapható lenne s így az áralakulás nem annyira saját termésünk sikerétől, mint inkább ezen országnak termésétől függne. Az állatokra és állati terményekre eső vámok, valamint a szerb sertés, a román, orosz és szerb marha versenye folytán a jószág ára is rohamosan csökkenne és állatteryésztésünket jelen alakjában és terjedelmében lehetetlen volna fenntartani. Mindezek folytán a föld jövedelme, akár haszonbérbeadás, akár házi kezelés mellett az eddiginél jóval kevesebb lenne, a mi a földárak jelentékeny csökkenését okozná. Ezt pedig nyomon követné a záloglevelek

értékének megingása, azoknak külföldről való visszaözönlése s a földhitel teljes megszűnése. A vidéki pénzüzetek, melyek földbirtokra másodhelyen hiteleztek és mezőgazdák váltóit leszámították, létükben volnának veszélyeztetve és általános pénz- és hitelválság bekövetkezése egyáltalán nem lenne valószínűtlen, kivált ha ugyanakkor Ausztriában az ipar a magyar fogyasztás veszélyeztetése miatt válságos helyzetbe jutna. Ily körülmények közt nagyon is kérdéses, hogy a vámsorompók felállítására esetére várt ipari fellendülés bekövetkeznék-e hamarosan, mert ahhoz kedvező gazdasági és hitelviszonyok és vásárlóképes, nem pedig gazdasági tönk szélén álló népesség kellene. Igaz, hogy gyári munkásaink száma s ezzel együtt a belföldi fogyasztás emelkednék, de korántsem oly mértékben, hogy ez az ausztriai fogyasztás elmaradását kipótolhatná. A koalíciós kormány iparfejlesztő programja kapcsán közzétett adatok szerint ahhoz, hogy egész belföldi szükségletünket a hazai ipar láthassa el, a mi minden bizonynyal vámháborúra vezetne Ausztriával és a mezőgazdasági terményekre megtorló vámok kivetését okozná, összesen 438 új gyár kellene 145,000 munkással. Ha figyelembe vesszük is, hogy ezek részben családos emberek volnának, akkor is Magyarország húsz millió lakosságához képest ez a fogyasztásnak oly csekély emelkedésével járna, mely nem lenne képes mezőgazdasági terményeink árát fenntartani s a mezőgazdaság részére innen várt segítség csak annyi lenne, mint éhes embernek egy eperszem.

A gyáripár felvirágoztatása kedvéért a már virágzó mezőgazdaságot tönkretenni nem lehet helyes. A sokszor vitatott ellentét a mezőgazdaság és ipar érdekei közt valójában nincs is meg. Ezt már az is bizonyítja, hogy jó termések után rendesen nagy ipari fellendülés, gyenge termések után hanyatlás szokott következni. Sőt inkább a hazai ipar fejlődésének első feltétele a földmívelés virágzása, a mi vámvédelem nélkül lehetetlen. Ha a földmívelő szegény, nem költöhet másra, mint a mi nélkülözhetetlen, ha pénze bőven van, ő az ipari termékek legjobb vásárlója. A hódmezővásárhelyi polgár szerint: «Jó mód az embert kivasalja, ki is fényesíti». A nélkülözéshez szokott emberek-

nek lassankint bizonyos igényeik támadnak, ha módjuk van az eddiginél jobb, kényelmesebb életmódot folytatni. Jobb módú gazdáktól sűrűn lehet hallani, hogy sokkal több a kiadásuk, közterheik is nagyobbak, de sokkal jobban is élnek, mint apáik. A magyar ipar fejlődésének első, még a kivitel lehetőségénél is fontosabb feltétele a földmívelés fejlődése, egyik épen nem agrarius irányú közgazdasági írónk véleménye szerint, ki azt is megállapítja, hogy ez az előfeltétel vámvédelem nélkül meg nem állhat.*

A vámvédelem nemcsak a földmívelésnek, hanem az iparnak is javára szolgál; abban a mi iparunk az osztrák iparral egyenlően részesül s a mint a tapasztalás mutatja és az ipar jelenlegi kedvező fejlődési menete is bizonyítja, lassan bár, de mégis csak haladhat. Fejlődésének gyorsítására meg kell teremteni, illetőleg javítani a virágzó ipar előfeltételét, a jó és olcsó közlekedést. A vasúti hálózat fejlesztése, a főbb vonalaknak második sínpárral való ellátása, a folyamoknak minél több helyen való áthidalása, műutak építése országszerte, de főképen a vízi utak rendezése és csatornák építése az erre alkalmas eszközök. Újabban jelentékeny összegeket áldoz az állam olyan ipartelepek segélyezésére, melyekben Magyarországon eddig egyáltalában nem, vagy csak csekély mennyiségben gyártott iparczikkeket készítenek. A segélyezés jelenlegi rendszere azon fogatkozásban szenved, hogy az állam eszközeivel meg nem győzi, ha mindenféle iparágon egyszerre akar segíteni. Egyes iparágakra kellene magát vetni az iparfejlesztési törekvésnek, főleg a szövőfonóiparra, mert ennek gyártmányaiért meg ki legtöbb pénz az országból. Inkább a már működő gyárak fejlesztésére, melyek eddig is megálltak a maguk lábán, kellene a rendelkezésre álló pénzt fordítani, mint azt kétes értékű kísérletek támogatásában elforgácsolni. «Völgyről a halomra», így jelöli meg a magyar nyelv a kilátástalan, felesleges munkát, ennek olyanforma az értelme, mint annak a németből fordított mondásnak: Dunába vizet hordani.

* Neményi Bertalan: *A magyar nép állapota és a kivándorlás.* Budapest. 1911.

A feneketlen zsákok és a sok üres zsebet nem lehet megtölteni, nyelik azok a pénzt, mint a homok a vizet.

Csak öntudatos, minden alkalmas eszközt felhasználó czélszerű intézkedések által érhet el az állam számottevő sikert, mind a hazai ipar felvirágoztatása ügyében, mind a kivándorlás elleni küzdelemben. Legnagyobb eredményt olyan alap megteremtésétől és állandó nagyarányú segélyezésétől várók, melynek feladata volna a kivándorlás csökkentésére alkalmas intézmények létesítése, üzembehozása. Az ország egyes vidékein más-más a helyzet; a különböző gazdasági viszonyok, a felismert bajok és hiányok mutatják meg, milyen intézkedésekre van szükség, hogy lehet a nép sorsán javítani. Évenként tíz millió koronás rendes állami hozzájárulással ellátott alap igen sokat s évről-évre mindig többet tehetne a népjólét emelésére és mindig több embert tarthatna itthon megélhetésének biztosítása által. Nagy pénz ez kétségkívül, de aránylag nem olyan sok, ha meggondoljuk, hogy állami költségvetésünk egy évtizednél nem sokkal több idő alatt megkétszereződött, ma már úgy a bevételek, mint a kiadások összege elérte a két milliárdot, ha figyelembe vesszük, mily temérdek pénzt nyel el évenként a hadsereg, mennyi kellett a tisztviselők fizetésének javítására, rendezésére. Minden néposztály érdekében nagy áldozatokat hoz az állam, de a szegény ember érdekében még vajmi kevés történt. Kis eszközökkel, pusztán jóakarattal a népen nem segíthetünk s a kivándorlást meg nem szüntethetjük. Pedig a kivándorlás elleni sikeres küzdelmet a nemzeti becsület s a nemzeti érdek egyformán megköveteli. Jóakarattal hiányáról eddig sem panaszkodhatott a nép: sok szép ígéret történt boldogítására, de az legtöbbször csak szó maradt; most már tettek kellenek, mert csak azok segíthetnek.

ECSERI LAJOS.

EGY HAZÁNKBAN LETELEPEDETT DÁN FESTŐRŐL.

Kazinczy Ferencz levelezése közt, Pest 1803 szeptember 22-iki keltezéssel, egy német szövegűt találunk, mely fogyatékos helyesírása ellenére számottevő adalék a XIX. évszázadi magyar műveltségtörténet rajzához. S ha megtudjuk, hogy írója idegen eredetű művész-ember, meg is bocsátjuk ebbéli fogyatkozásait s örvendezni fogunk azon, hogy e levél egy művész-barátság titkaiba avat. Írója J. Jaques Stunder. Válasz ez Kazinczynak és barátainak valami meghívó levelére, melynek eredetije elveszett ugyan, de a levél tartalmát mégis sejteni engedi. «Es thut mir Leid — írja Stunder — Ihre und Ihrer Freunde höfliche einladung vür jedst nicht annehmen zu können, weil meine hiesige Geschäfte es nicht zulassen; solte ich aber künftigen Früh Jahr oder Herbst abkommen können, und ich noch willkommen sein bei ihnen, so binn ich nicht nuhr zu Dinsten, sondern es würde mich sehr freun diese Reise machen zu können; theils um Ihren angenehmen umgang genießen zu können, theils um eine neue gegend von Ungarn zu kennen.

Ich danke vür die sorge vür meine bekümmlichkeit. Ich mus aufrichtig gestehen, das ich etwas darauf halte, da ich nach und nach aufhöre Jung zu sein. Ich möchte nicht gern sagen, alt werde» . . .

Ez Stunder levele szó- és betűhíven. Kazinczy a levél szélére ezeket írta «J. Jac. Stunder. Hafniensis, Pictor. Venit in Hungariam Ao. 1793. duxit Leutschovix uxorem» . . .

A szépművészetek történetének lapjain hasztalan keresünk e nevet, tehát viselője nem tartozott a számottevő

elsőrendű művészek közé. Mindamellett hazánk művészi életének története szempontjából érdemes lesz vele foglalkozni már csak azért is, mert egész életére elhatározó befolyással volt az az ismeretség, melyet Kazinczyval, irodalmi életünk vezérférfiával kötött. Ez ismeretség is egyike azoknak a művész-barátságoknak, melyek oly jelentős szerepet játszanak Kazinczynk életében. Jellemzik az író, ki nemcsak irodalmi életünk föllendítésén, hanem egy művészi élet megteremtésén is lelke egész odaadásával csüggött. Ő a szépnek cultusát nemcsak irodalmi műveiben üzte, hanem a szépművészetek pártolásában is gyakorolta. Az irodalmi és művészi élet kapcsolatának szükségét és e kapcsolat termékenyítő hatását nálánál senki mélyebben nem ismerte, senki lelkesebben, szakavatottabban nem hirdette. Elmondhatjuk róla, hogy maga köré nemcsak a magyar írók legjobbjbait csoportosítá, hanem mindazon művészeket is, kik Béctől Budáig számot tettek a XVIII—XIX. század művészi életében. A legnagyobb baj az volt, hogy egyedüli apostola volt ez életrevaló eszmének. Ezer akadályt kellett leküzdenie, temérdek pénzt áldoznia, hogy a művészet szeretetének gondolatát bevigye az irodalmi köztudatba s így az olvasóközönséget a művészet barátjaivá nevelje föl. Őt illeti a kezdeményezés dicsősége. Izlése, ismeretei, személyes tapasztalatai révén senki nálánál eredményesebben nem munkálkodhatott a magyar művészeti élet megteremtésén és így művész-barátságai valósággal műveltség-történeti érdekűek.

A Stunderrel kötött ismeretség e művész-barátságok egyik jellemző esete.

Ki volt Stunder? Wurzbach *Lexicona* (40-ik kötet, Wien, 1880., 201—2. l.) a következőket tudja róla. Kopenhágában született 1760-ban s meghalt Beszterczebányán 1811 augusztus 13-án. Atyja ékszerész volt, ki fiát a kopenhágai kir. festőakadémiába küldötte, hol aztán nagy szorgalommal képezte ki magát a festészetben. Ezüst éremmel történt kitüntetése után 1780-ban Olaszországba ment, hol hosszabb ideig tartózkodott. Innen Bécsbe kerül, hol több arczképet festett. Később Lőcsére megy, majd Besztercze-

bányán telepszik le állandóan s ott is hal meg 52 éves korában, özvegyet s négy gyermeket hagyva maga után.

Wurzbach szerint arczképeket és oltárképeket festett. Ez utóbbiakból több van Magyarország templomaiban. Ismeretes az iglói evang. templomban levő oltárképe.

Ennyit tud róla Wurzbach. E hiányos adatokat szépen egészítik ki Kazinczy följegyzései. Levelei és *Pályám emlékezete* című emlékiratának adatai alapján a következőket tudjuk meg ez érdekes művészlől, kinek bölcsője Dániában ringott, kinek művészi tanulókora Olaszországban és Bécsben folyt le, s ki Pesten át Lőcsére, majd Besztercebányára került, s kinek kihült tetemeit magyar föld takarja.

Kazinczy Ferencz hivatalnoki pályafutása történetében az 1791-ik év fordulópontot jelent. A Helytartótanács április 1-i rendelete értelmében az ú. n. közös iskolák megszűnván, ő is elmozdított tanulmányi felügyelői hivatalából. Anyjának és nagybátyjának tanácsára Bécsbe utazott, hogy II. Lipótnál audientiára jelentkezék. De Lipót ekkor Pisában lévén, a szerencsés véletlen alkalmat adott neki arra, hogy ezalatt Bécs művészetével és művészeivel megismerkedjék. E kedélyesen eltöltött öt hónap eseményeiből álljon itt egypár korjellemző adat.

Az utcán jártában-keltében összehozza őt a sors egyik iskolatársával, Párniczky Mihály tanácsossal és Gosztonyi kapitánnyal. Párniczky megtudva, hogy Kazinczy a Vademberhez címzett fogadóban van szálláson, arra kéri, hogy költségkimelésből, de meg azért, mert a fogadóban meglophatnák (!), költözzék az ő szállására, hol két szoba üresen áll. Ha a tetőzet leszakadna Kazinczy alatt, akkor Párniczky ölébe fog hullni, ha pedig Párniczky alatt is leszakadna, mindketten Gosztonyi ölébe fognak hullani. E kedélyes biztatásra örvendő fogadta el a kedves ajánlatot Kazinczy.

Háziasszonyuk egy párizsi születésű özvegy úri nő. Nehogy rosszat gondoljanak az emberek, megjegyzi, hogy 63 éves «fogatlan, csont és bőr, haja félig ősz, félig rőt, ajkai színetlenek, arcza mint a halotté.» Mindezt azonban elfeledtette műveltsége, kedvessége, lelkesége s Kazinczy

nagyon kellemes órákat töltött el vele. Itt ismerkedett meg Párniczky lakásán Hajnóczy Józseffel. «Szerencsétlenségemre már első együttlétünk alatt — írja — nagyon belészereték» . . .

Szabad óráit a Belvedereben töltötte. Egy ebéd alkalmával, hihetőleg főntebbi barátai, valami Fridrich nevű osztrák költővel ismertetik meg, ki megtudván, hogy Kazinczynak gyönyörűsége telik a szép képekben, még magánházához is elvezette, hogy képeket láthasson.

Uj barátja, Hajnóczy arra kérte, hogy rövid mentét vegyen magára, valahol csak nemzetének «becsületet csinálhatott», azzal a figyelmeztetéssel, mert ezek a bécsiek azt hiszik, hogy a kinek oldalán széles kardot látnak, az emberhússal él.

Érdekes kalandja akadt Kazinczynak Bécs híres késkereskedőjénél, Artariánál. A bolt előtt elhaladva, azt üresen találta. Bemegy. Artaria az ablaka mellett ült s egyetlen alkalmazottja fogadta. Tájképeket kíván. Nürnbergieket? kérdi az alkalmazott. Nem, felelt Kazinczy, Claude Lorraint, Vernet, Wouwermant stb. Erre elébe rakja az egyik, később a másik csomagot. Kazinczy kiválogatta előbb mindazokat, melyek szemét gyönyörködtették, azután a kiválogatottakból szedte össze a jobbakat, megcsináltatta a számlát és menni akart. Ekkor útját állja Artaria s így szól hozzá: «Engedelmeddel, hol utazál te?» Kazinczy nem értvén a kérdést, így folytatja: «Belépven boltomba, ruhád figyelmet támaszta bennem, s ne vedd rosszul, bizonyos kedvetlen emlékezést (egy Excellentiás hazafid igen visszás ok közt hagyott el nem régen). Emberem neked impertinentiával felele, s követlek képében. Te erre négy-öt nevet említél, melyek felől nem értém, mint ismerheti, a ki e ruhát hordja: úgy hittem, vakon kapád föl valahol. Míg tehát e két nyalábot végig forgatád, le nem vonám rólad szemeimet, s tesszik nekem, hogy nem előbb nézéd, kitül van a darab, hanem milyen a darab. Messziről is ismerem portékáimat, s hizelkedés nélkül mondhatom, szemed első nézéssel a legjobbakat választotta. Nem hihetem, hogy ezt tudhassa, a

ki hazád határin túl ki nem lépe. A mesterséget ott még nem ismerik.» Kazinczy ügyesen ezeket felelte a műárusnak: «Hazánkban még nincsenek képarus boltok, nincs alakló-academiánk (!), s nagyjainknak egyéb kell, mint festés és rézmetszet. Az én honom pénzetlen ország, a szépmesterségek szeretete pedig pénzt kíván. De eljő nekünk is az óra, mely később tünt fel Bécsnek is, mint Drezdának, Párisnak, Londonnak» . . .

Artariának megtetszett a nyílt és okos szó s felhatalmazta Kazinczyt, hogy bármikor a boltjába jöhet még vevő szándék nélkül is. Görög Döme, a bécsi magyar ujság szerkesztője, még inkább megnyeri számára Artariát, úgyhogy «nehány temérdek árú» festői utazást is végig forgathatott a boltjában. Midőn ezt a jellegzetes epizódot elbeszélte barátainak, Báróczy azt tanácsolta neki, hogy menjen újból Artariához s mondja meg neki, hogy midőn Schmutzer elkészült Theodosiusával, ebből Bécsben öt kelt el, Párisban 300. «A Muzsák járványistenségek — írja Kazinczy — s Bécs és Pest nem pirulhatnak, hogy hozzánk később jöttek. Piruljunk, ha örömmel nem fogadják» . . .

A főntemlitett Fridrich, ki egyébként a bécsi protestans consistorium titkára volt, megismertette őt egy Bécsben élő dán művésszel is, azzal a levélíró Stunderrel, kinek egész életére döntő jelentőségűvé vált ez az ismeretség.

E találkozást így írja le Kazinczy egyik levelében, 1811 nov. 6-áról. «Egy magam forma növésű igen édes tonusu koppenhágai dán szeretettel fogada; láttatá velem darabjait s a legnemesebb bizodalommal megszólított, hogy engedném magamat festetni, de úgy, hogy a képnek nagyságát etc. meg ne határozzam, hanem mindent az ő tetzésére bizzak. Az én szándékom, úgymond, az, hogy Magyarországra menjek, s szeretném, ha valamely munkám nevet csinálna nekem ott, minekelőtte megjelenék. Tapasztalni fogod, mondá, hogy nem pénzért, hanem barátságból foglak festeni. Réá állék.» Másnap, hogy oda ment, Kazinczyt már egy ajtó nagyságú vászon várta. «A becsület nem engedte — írja finom lélekkel Kazinczy — hogy ellenkez-

zem, pedig nagy kedvem vala reá, azt hívé, hogy a munka ára 500 frt is lesz. A fő délig kész vala. Én valék a kép, a színek lángoltak, gyönyörű munka, de a fej verschoben (!), mert az idealisálást Stunder nem fogta fel tiszta conceptussal, s nem értette, mit tézen az æstheticában az a törvény, hogy nem *κατα φύσιν*, hanem *εἰς το καλόν* kell festeni. Midőn coloritjának gyujtottam tömjént, megfordítá a képet, hogy az áll legyen felfelé, s lefelé a homlok, s úgy hagyta nézni a színek nüanszait. Ezt a fortélyt tőle tanultam.» Néhány nap mulva Kazinczyhoz üzent, hogy kofferjét magyar ruháival együtt küldje hozzá, válogatás céljából. Másnapra magához rendelte, sőt ebédre is marasztalta, hogy egész estig dolgozhassék a képen. «Egy fákkal beültetett tájékon egy felfordult joniai capitelen ültetett a képen, zöld mentében, aranynyal és nérczczel, fehér lajbliban, bőr nadrágban s a capitelen egy violaszín posztózatot (Draperie) vetett el, mert bőr nadrág az egész musculaturát látni engedi, s a zöld mente a köpenyeg színéhez jobban illik mint a kék.»

E leírás kiegészítéseképen egy érdekes atelier-jelenetnek egypár másutt följegyzett episodját is ideírjuk.

Fridrich azzal csábította Kazinczyt Stunderhez, hogy a festő mellett az embert is előbb kidicsérte előtte. Kevés darabot fog ugyan látni, de ezek mind a tulajdon művei, azaz nem másolatok; de aztán ő maga is megérdemli, hogy megismerje Kazinczyt. A látogatás igazolta Fridrich minden szavát; a kis barna festő művelt lelkű embernek bizonyult, ki édes volt «mint a méz». Az atelierben csakugyan nem volt sok látni való. Kazinczyt két dolog ragadta meg «hatalmasan»: «egy akadémiai figura eleven modell után és egy barna leány portrétja.» A művész épen munkában volt. «Csillogott a festék a vásznán s a musculatura a deli ifjan nem szenvedé kifogást; gyakorlott kéz műve volt, nem kezdőé, a ki mindent nagyit és túloz.» Kazinczy arra kérte a művészt, hogy jelenlétében is folytassa munkáját «úgy nem veszi el óráját, én pedig tanulok». Majd beszédessé vált és azt mondta Kazinczynak: «Oly szándékkal hagyám el honomat, hogy meglakván Drezdát és Bécsét,

Rómába menjek, de erszényem kiürült.* Magyarországra szeretnék menni . . .» A későbbi eseményekből azt sejtjük, hogy Kazinczy szíves örömmel ígért meg minden tőle kitelhető támogatást, mire kedvvel folyt tovább a munka, és Stunder felöltöztette Kazinczyt. Rajta hagyta a bőr nadrágot, de melléje zöld mentét választott, fehér melénynyel, azért mert sárgás nadrág szelidebben áll a zöld mentéhez, mint a «sikoltó veres» állna s «igazabban adja a musculaturát». A festés technikai részét ekként végzé. «Kijelelé fejemnek a helyt, s kirajzoló az egész figurát, ülve egy oszlop fejezetén, melyen szép vetésben löke el egy violaszín posztót, hogy a modern öltözet draperiát kapjon; bal karomat egy postamenten nyugtatá, jobbomat ölemben, s egyik térdemet átvette a másikon. Később a postamentre kettős nevének patronusát állítá fel, büszkben. Estig egészen be vala kenve a vászon.»

A gyors munkát vig ebéd szakítá meg. Ott volt Fridrich is. Midőn a gyümölcshöz értek, Stunder énekelni kezdett egy dán szövegű dalt. Majd Klopstockot vették elő s Fridrich a *Messiást* keresve ki, azt kérdezte Kazinczytól, vajon ismeri-e? Büszkén felelte rá, hogy nemcsak ismeri, hanem fordítja is. Hogyan, kérdi Fridrich s lehetne azt magyarra is fordítani? Te vagy az első magyar, kit látok, hogy Klopstockot szereti. S hányat láttál Bécsben, kérdi tőle Kazinczy, mert én úgy hiszem, hogy a ti Blumaueretek és Ratschky is, ki örömet kullog hátul a maga Uzával, nem igen becsülik . . .

E satyrikus felelet mindemellett nem provocált polemiciát. Fridrich elővette Klopstockot s nevezetesebb helyeit pathossal olvasá el, Kazinczy pedig az ódákat adta elő.

* Ezek szerint tehát nem volna hiteles Wurzbach azon adata, hogy Stunder 20 éves korában már Olaszországban járt volna? Ez a bécsi találkozás 1791 május—szeptember közti időben történt s valószínű, hogy a fiatal Stunder előbb Drezdában, azután Bécsben pénzt akart keresni, hogy Rómába eljuthasson. De erszénye kiürülván, mint hajótörött Magyarországra került. Az olasz út valószínűleg csak terv maradt. Ha már ott járt volna, ezt bizonyára elmondja dicsekedésből is Kazinczynak.

E kedves atelier-jelenetet olvasva, el is hisszük, midőn végül Kazinczy azt írja: «s a nap nagy örömek közt folyt le» . . .

A képpel is meg volt elégedve. Azt jegyzi meg, hogy «nagy szerencsével készült». Bár a fej rajzát hibásnak mondja, megjegyzi, hogy a hasonlóságot a színekkel adá meg. És ez a hasonlóság nagy lehetett. Tessedik két hétig egy szobában lakott Bécsben a képpel Stundernél s midőn 1793-ban Kazinczy Szarvason meglátogatta Tessediket, ez a kép nyomán azonnal ráismert a soha nem látott Kazinczyra.

Sajnos, a kép eredetije elpusztult s Kazinczy csak hű másolatát birta. Hogy miként pusztult el az eredeti, azt Kazinczynak ezen intő figyelmeztetéséből könnyen constatalhatjuk: «Olajban dolgozott festést nem szabad soha levenni rámajáról s összegörgetni, mert a vászon repedéseket kap s azon többé senki sem segít.»

Az eddig felsoroltakkal tehát a következő új adatok domborodnak ki. Stunder Dániából Drezdán át Bécsbe megy azzal a szándékkal, hogy pénzt gyűjtven Rómába meheszen; de 1791-ben anyagi viszonyai oly kedvezőtlenek, hogy Magyarországra szándékozik jönni. Kazinczyt lefestvén, portfógiát kéri. Az arczképért 90 frtot fogad el a magyar írótól, kitől aztán megtudjuk, hogy Stunder 1793-ban tényleg Magyarországra költözik és Lőcséről házasodván, valósággal magyar polgárrá lesz.

Lássuk már most, hogyan egyengette a magyar író az idegenből ideszakadt művész útjait? Az atelier-jelenet csak méginkább növelte Stunder vágyát: Pestet megláthatni. A szavaló Kazinczy csudálatba ejtette «a két németet», kik joggal kérdezheték: «micsoda Barbarus ez»? . . . A magyar Barbarus hazaérkezvén, helyeket szerzett Pesten Stundernek, «az az oly személyeket — írja — a kik magukat festessék.» Írt báró Orczy Laszlónak, az abaúji főispánnak, II. Ráday Gedeon grófnak, sőt lerándult Regmeczről Pestre, összebeszélvén levélben Stunderrel, hogy ő mikor ér oda. E találkozás nem sikerült, mert Stunder Bécsben hideglelést kapott s így csak később jöhetett, midőn Kazinczy már visszautazhatott. Ajánlásai alapján fölkereste Ráday koronaórt, de

nagyon meg volt lepetve, midőn együtt találta egy procátorral, ki ép a család nemzetségfáját magyarázta. «Itt nagy aristocratismus uralkodhatik, — jegyezte meg Stunder, — pedig a Künstler iszonyodik az olyantól.» Ráday elmondta neki, hogy megkapta Kazinczy ajánlatát. Aztán megkérdezte a művésztől: «Mennyiért fest egy mellképet kezek nélkül?» «Talán 12 arany» felelte Stunder. «Úgy az Úr munkát Pesten nem kap; felelte neki Ráday, de én leszek az első, a kit festeni fog.» Jellemzően felelt Stunder e nem épen biztató szavakra: «Ew. Exc. wenigstens habe ich die Freude ein schönes Land gesehen zu haben.»

De nem úgy történt, a mint azt Ráday jósolta. Stunder kitűnő arczképező lehetett, mert alighogy elkészült Ráday arczképével, egy hét alatt félesztendőre való munkát kapott, Kazinczy kijelentése szerint. Orczy László főispánt is lefestette banderiális uniformisban, egész állásban, 2¹/₂ lábnyi nagyságú vászonra. Kazinczynak nem egészen tetszett e kép. «Minden jó — írja — de a fej ismét összenyommasztva s oly lélektelenül, mintha Orczy álmatlanul töltött volna egy hetet.» Mindamellet ezeket szerzett Stunder Pesten s így nem bánta meg, hogy elhagyta Bécset. Nagyobb baj lehetett, hogy elhagyta azt a teret, hol művészi babérok termettek számára. «Gonosz csillaga azt sugallá neki — írja Kazinczy — hogy oltártáblákat, akademiái mythologiai darabokat dolgoztassanak vele, melyhez valóban nem tudott.»

Ennyit tudunk magyarországi pályafutásának első éveiről. Hogy a következő nyolcz év miként telt el, erről azért nem tudhatunk semmi közelebbit, mert a főntebb leírt 1791-iki bécsi tartózkodás a Hajnóczyval történt ismeretség révén, Kazinczy jövőjére nézve is elhatározó befolyással volt. Belebonyolódván a Martinovics-féle összeesküvésbe, 1794 december 14-én éjjel elfogják Regmeczen s megkezdí Kazinczy azt a 2387 napi rettenetes szenvedést, mely 1801 június 28-án ér véget királyi kegyelemből.

A Stunderről szóló legközelebbi adata erről az évről szól. «1801-ben kiszabadulván Munkácsról — írja — meghallám, hogy már Kassán van.» Mikor ment oda, meddig volt ott, nem tudjuk, csupán az bizonyos, hogy 1803-ban

ismét Pesten van, mint azt a czikkünk elején idézett levél tanúsítja. Úgy látszik, főuraink ajánlgatták őt egymásnak a Kazinczy levelei s a maga szerzette érdekem alapján.

Kassai működéséről ezeket írja Kazinczy. «Két római vidéket feste gróf Csáky Emanuelnek réztábla után. A hely valami tó Róma mellett, s holdfény ád neki világot. Stunder a képet zöldsárga színben festette, úgy, hogy attól eliszonyodtam. Szóllottam: nem használt. A tudatlanok szépnek lelték.» Úgy látszik, hogy Stunder most már tisztán pénzkeresésre használta művészetét. Másolt rézkarczokat, szemrevalóan, de művészi érték nélkül, azonban ezzel elérte azt, a mit akart: sok pénzt gyűjtött. Mikor elég tőkéje volt, Lőcséről egy gazdag vén leányt vett el feleségül s ott hagyta Pestet. «1803 óta nem tudok felőle egyebet, mint azt, — írja Kazinczy — hogy Neosoliumban (Zólyom vm.) lakik.»

Kazinczy föntartotta vele mégis a művész-barátságot. Bár 1803-ban nem látogathatta őt meg Stunder, egy későbbi levélben azt írja Szentgyörgyinek, hogy 1804 tavaszára Érsemlyénre ígérkezett. Megtörtént-e ez a látogatás, nincs rá adatunk. Besztercebánya közelebb esett Kazinczy tartózkodó helyéhez, mint Pest s így valószínű, hogy föl is kereste őt, hiszen kilátása volt arra, hogy Szentgyörgyi Józsefet lefesse. Az sem lehetetlen azonban, hogy a jólét még kényelmesebbé tette a családapát s az nem mozdult ki többé Besztercebányáról.

Úgy látszik, hogy Stunder művészi képessége az arczképezésben nyilvánult meg a legkifejlettebben. Kazinczy nincs vele teljesen megelégedve s egy alkalommal ezt írja róla: «Színlése (Färbungja) excellens; de részszerint mivel mindig portraitet festeni megunta, részszerint lomhaságból, mivel az arcz detailjaira figyelmezni restellett, egyetlen egy fejet sem láttam kezeiből, mely crayonnal rajzolva jónak találtatott volna» ... Ha már most e megjegyzések alapján Stunder művészi egyéniségét lehető pontossággal körvonalozni akarjuk, a következő eredményekre jutunk. Stunder inkább colorista, mint jó rajzoló; a szükség arra kényszeríti, hogy arczképeket fessen s miután ezt főkép pénzkeresetből űzi, de tán lomhaságból is, meg tán azért is,

hogy minél hamarabb készen legyen, az arcz finom árnyalatait sokszor annyira elhanyagolja, hogy a kép néha csak elrajzolt színvázlat, néha szinte caricatura is, de viszont sokszor remekel egy-egy arczmásával; a compositio a leggyöngébb oldala, mint azt oltárképei és mythologiai tárgyú darabjai mutatják; szívesen másol rézmetszeteket színesen s itt tán inkább a megrendelő fogyatékos ízlését kell meg-
róni, mint őt vádolni azzal, hogy művészi ízlése csekély; a jólét kedvelője lévén, művészetét első sorban pénzkereső forrásnak tekinti s azt hisszük, midőn házassága révén a polgári jólétnek azt a fokát elérte, hogy tisztán művészetének élhetett volna: alkotó ereje teljesen cserben hagyta, művészetéből a modorosság kiölte a lelket s a művész ekként ügyes mesteremberré vált, ki inspiratio nélkül is tudott dolgozni, nem ugyan a halhatatlanságnak, hanem hogy kényelemszeretetének földi igényeit kielégíthesse.

Kazinczy nyomán a következő műveit ismerjük:

1. II. gróf Ráday Gedeon és neje arczképét 1793-ból «igen hív dolgozásban». Valószínű azonban, hogy mind a két arczkép elpusztult a Péczelen 1825-ben kiütött tűz alkalmával, midőn a kastély több terme beégett.

2. B. Orczy László, abaújmegyei főispán arczképét.

3. B. Vay Miklós generalis arczképét két példányban:

- a) Debreczen számára «francia kék bársony ruhában»;
- b) Nagy-Kálló számára «szabolcsi uniformban».

4. Pécsy Imre bihari alispán arczképét, Álmosdon. (E 3—4. sz. a. jelzett képekről azt írja Kazinczy, hogy «caricaturók».)

5. B. Vay generalisné arczképét.

6. Uza Pál arczképét. Erre ezt jegyzi meg Kazinczy: «excellantissime találta».

7. Gr. Fekete arczképét. Jellemző, hogy milyen utasítást adott a gróf Stundernek, midőn festette: «Machen Sie mich schön, und ich will Ihnen die Hälfte meines Vermögens schenken». (!) Elhihetjük, hogy a festő nem egy hibájának oka nem benne, hanem az arczképezendők hív-ságos utasításaiban keresendő.

8. Gr. Brunszwick József egykori administrator, később

tárnokmester arczképét Nagyváradon, Bihar megye számára. (Erről a képről az elragadtatás hangján ír Kazinczy *Festés és faragás nálunk* cz. cikkében a *Hazai és Külföldi Tudósítások* hasábjain 1812.)

9. Virág Benedek arczképét 1803-ból. (Midőn ezzel a képével elkészült, a jó Virág Benedek ezt írta Kazinczynak: «Szeretném ha látnád, a mit négy vagy öt esztendő előtt festett Stunder. Ez az ember talán már kitanul» . . .)*

10. Két elkezdett képét Kazinczynak 1802-ből. Ezekről egyebet nem tudunk, mint a mit K. ír: «Nem szeretem sem egyikét, sem másikat. És nem gondolok vele, ha el nem végzi is: a mint hogy jelenlétem nélkül el sem is végezheti» . . .

Kazinczynak Stunder János Jakabtól (állítólag 1791-ben) festett arczképe 1859-ben a M. Tud. Akademia birtokába került. Ezt Rohn Pesten 1859-ben köre rajzolta. Megjelent ily cz. munka címképe gyanánt: *Kazinczy Ferencz és kora*. Irta Toldy Ferencz. Pest, 1859. (Nb. E könyvaton hibásan áll: «Stummer festménye után» e. h. Stunder . . .)

Életpályáját illetőleg a *Művészet* 1905. évi 5. füzeté 347. lapján közölt adatból megtudjuk, hogy 1797 október 3-án egybekelt Lőcsén Adami Erzsébettel. Az anyakönyv adatai szerint még úgy szerepel Stunder, mint kopenhágai származású arczkép- és történeti festő Pesten. Nagyon valószínű, hogy mind a XVIII-n. évszázad utolsó évtizedében, mind a XIX-iknek első éveiben Pestnek állandó lakosa volt és csak később költözött el innen végleg.

Dr. Zivuska Jenő besztercebányai főgymnasiumi tanár szíves utánjárása révén még a következő életrajzi adatokról nyertünk hiteles tudomást. A városi irattárban a következő két bejegyzés található: 1. «Protocollum Civium Liberæ

* Virág Benedek jellemzően írja egyik levelében Kazinczynak: «Festőre, Muzsikus Compositorra nagy szükségünk vagyon. Az illetén nagy reménységű magyar ifjúnak gondját kellene viselni s őtet reá tanítani, hogy Göttingából, Lipsziából stb. nemcsak azokat a sok Lucifer arabs, türkish, persisch figurákat, ringy-rongyokat hozná ki, hanem más valamit, a mi a Nemzetnek dicsőségesb». (Lev. IV. k. 10—11. lap.)

Regiæ Montanæ Civitatis Neosoliensium Pag. 5. Num. 214. Datum Cooptationis 2 Julii, Anno 1808 Stunder Joannes Jacobus»; 2. Anno 1808 die Mensis Julii in Prætorio. No. 1191. D. Joannes Jacobus Stunder ex Dania, loco Hafnia oriundus Pictor medio adstantis Dni. Oratoris se in convicem recipi instat. Qui etiam depositis consuetis Taxis in civem receptus et ad Juramenti Depositionem admissus est.»

Ezek szerint 1808 július 2-án Stunder a saját kérelmére fölvétetett a besztercebányai polgárok közé s miután a szokásos illetékeket is lefizette, polgári eskütételre bocsátatott. A polgárság közé történő fölvétel rendesen a városban való hosszabb-rövidebb idei tartózkodás föltételéhez lévén kötve, elhihetjük, hogy Stunder már előbb is Besztercebányára költözött. Sajnos, Stunder besztercebányai polgárságát nem sokáig élvezhette. Mikler Sámuel lelkész úr adatai szerint az ottani ág. hitv. ev. egyház halotti anyakönyvében: IV. k. 107. oldalon ez áll: «1811 Aug. 15. Johannes Jacobus Stunder, pictor insignis, vir integerrimus. Ann. 51. Morbus: febris putrida. Sepultor: Adamus Lovich.» Azaz: Stunder János Jakab, a jeles festő s feddhetetlen életű férfiú 1811 aug. 15-én sorvasztó lázban 51 éves korában meghalt. A gyászbeszédet Lovich Ádám mondotta fölötte, ki lelkész és egyúttal gymnasiumi igazgató volt s mint a bányakerületi tót tudós társaság megalapítója vált később híressé. E bejegyzés adatai azt igazolják, hogy Stunder közbecsülésben állt mint festő s mint ember egyaránt. Egyháza ennél magasztalóbban nem öröközhette meg emlékét, mint midőn anyakönyvébe bejegyezte a «pictor insignis» mellé a «vir integerrimus»-t...

E bejegyzés még azért is becses, mert adatai alapján Stunder születési évét Wurzbachhal megegyezőleg 1760-ra lehet tenni.

Dr. Zivuska úr szíves értesítése szerint Stundernek csupán 4 képe található jelenleg Besztercebányán. Három arczkép: a Kolbenhayer breznói patricius-család arczképei: a) apa; b) anya; c) gyermek. Jelenleg Thomka megyei árvaszéki elnök birtokában. Nagyságuk: 70—56 cm. A 4-ik

kép önálló compositio: Ganymedes elrablása. Ez a városi múzeum tulajdona. Mérete: 65—45 cm. A kép már meglehetősen kopott. A festék itt-ott lepattogzott róla. A sérült helyek alatt az alapozás narancsszín-piroságúnak látszik. Az előtérben Ganymed alakja áll, a hátul lévő sasnak körvonalai már alig láthatók. A képen az a fajtájú érzelmesség ömlik el, mely a XVIII. évszázadi angol festészetet jellemezte. Egyéb emlékezet nem maradt róla fönn Besztercebányán. Sírját se lehet megtalálni.

Stundernek van még egy nagy festménye, melyet az iglói ev. templom őrzött meg. Dr. Beerwaldszky szepesi kanonok úr kutatásai alapján ennyit közölhetünk ez oltárképről. Stunder festette Pesten 1797-ben. Kapott érte 118 Rfrtot s azon fölül az iglói ev. hitközségtől 1797 április 6-áról kelt megleghangú elismerő iratot. A kép a Megváltót ábrázolja a getszemáni kertben térdelve és imádkozva. Oldalán egy angyal lebeg, baljával Jézust támogatván, jobbjaival az ég felé mutatván.

Ezek azok az adatok, melyeket Stunderre vonatkozólag egybeállíthattunk. A magyar szépművészetek története fölös számmal emlékezik idegenbe szakadt magyar festőkről. Ime: egy eset, midőn egy idegen festő szívvel-lélekkel magyarrá válik. Kazinczy Ferenczé az érdem, hogy Stunder hazánkba kerül s az ő összeköttetései révén ismerkedik meg a magyar főúri világgal. De az már tisztán a maga érdeme, hogy boldogulni is tudott hazánkban. Az iglói oltárkép azt bizonyítja, hogy kedvezőbb viszonyok között művészien nagyobb értékű műveket is tudott volna alkotni. A sors véletlene új hazát adott neki, hol boldog élet várt rá s holta után memcsak a «pictor insignis», hanem a «vir integerrimus» nevezetre is érdemesnek ítélték hálás kortársai. Ez a megbecsülés kortörténeti jelentőségüvé teszi Stunder pályáját. De inkább az emberét, mint a művészt.

BAYER JÓZSEF.

ALI EL-RIFAI SEJK MECSETJE KAIRÓBAN.

A laikus szemében az arab (iszlam) művészet és az arab művészeti stylus azonos fogalmak; e fogalom az arab művészi tevékenység egész nagy mezejét magában foglalja.

Ez tévedés. A mint a classikai vagy a nyugati művészet különböző stylusokat mutat föl, azonképen a keleti művészet is — az iszlámé — korszakok szerint ágakra oszlik, melyek bélyegző ismérvei megkövetelik a megkülönböztetést. Itt nem az iszlám különböző országainak művészete, hanem ennek ugyanazon területen különböző fejlődése értendő.

Ha például figyelemmel kísérjük az építészet fejlődését egyiptomi földön, bármily szerves is az átmenet egyik korszakból a másikba, jelentékeny eltéréseket találni a Fatimida- és az Ajubita-kor emlékei, ez utóbbiak és a Mamluk-korszak építményei közt. Így Egyiptomnak a törökök által való meghódítása 1517-ben erős változást hozott létre stylus tekintetében, maga a khedivatus, a Konstantinápolytól való souzerain függetlenség mellett is, jellegzetes bélyeget nyomott általában a művészetekre, különösen pedig az építészetre.

Futólag érintve a művészeteknek a török hódoltság idejében s az arra következő khedivatus korában való állapotának vázolását, az újabb kor legkiemelkedőbb építménye a Rifai-mecset.

A nagy politikai átalakulás Egyiptomban a XVI. század folyamán nem maradt visszahatás nélkül a nép életére. Egyiptom művészettörténeti fénykora, melybe a Fatimida khalifák és a Mamluk-szultánok arany lapokat írtak, elhalványodott. Lesúlyedve egy török tartomány sorsára, idegen kormányzók által igazgatva, a kiknek fő feladatuk az

adók pontos beszolgáltatásában állott s a kik mellett, kevés kivétellel, a maguk érdekéről sem feledkeztek meg, a Nilus völgye csakhamar osztozott az oszmán birodalom többi provinciáinak sorsában. Megszűnik az előbb élénk építkezési tevékenység. Egy új mecsetforma kezd lábra kapni, melynek fő jellegzője, a török dzsámik mintájára, a kupola. — Új kapuzati és boltív-alakzatok ütik fel fejüket, de a bennszülött kézműves nép hagyományai mégis oly szívósak, hogy az első évtizedekben a kivitelben még sok jellegzetes vonása érvényesül a régi jó időknek. Sőt egészen a XIX. század elejéig érezhető bizonyos versengés, kivált a diszítés terén, a Stambulból importált főmák és a hazai ornamentika közt, egész Mohammed Alinak, az uralkodó dynastia megalapítójának koráig. E szellemes politikus szerencsés ténykedése által sikerül Egyiptomnak részben visszaszereznie függetlenségét; de a három százados rossz gazdálkodás, a khedivatus megszilárdítása körül folytatott külső és belső harczok megnehezítették a nép jólétének emelkedését. De az impulsus elég erős ahhoz, hogy a tevékenység más terén észrevehetőn érvényesüljön. Főkép az építészetnél, mely a legközelebb fekvő a művészetek közül. Az 1840-es évek végén épül Mohammed Ali pasa mecsetje, mely a citadellán állva, a város jellegző épülete. Egészben a stambuli építészet halvány visszfénye. Falsíkjai részben egyiptomi alabastrommal burkolvák, a mi az egésznek bizonyos gazdagságot kölcsönöz.

Az egykorú profán építkezés, a különféle gyakorlati célú építmények, nyilvános kutak (sebile), karaván-seraiok, lakházak, kevés figyelmet érdemelnek. Sok idegenszerűséget viselnek magukon s nyugati formáikkal rögtön elárulják eredetüket. A nyugati hatás még erősödik, midőn az egyiptomi mérnökök tanítóik útján — ha csak felületesen is — megismerkednek a nyugati nagyvárosok épületeivel. Így keletkeznek oly épületek, mint a Sajidnal Husszein (1865.) és Saijida Senab mecsetek façadejai, melyeken az ősi elrendezésű kapuzat mellett csúcsives ablakok vannak alkalmazva, s azokon még a gót virágszerű dísz sem hiányzik.

Ez időbe esnek egyes európai építészek kísérletei, melyek az ország, vagy legalább az iszlám építészeti stylusának fölelevenítésére töreksenek. E kísérletek példái Ismail pasa egykori palotájának fogadótermei — e palota ma a Gesirah Palace Hotel Kairó mellett — melynek fő építészeti anyaga azonban az öntött vas, Sherif pasa palotája, s mások. Jellemző, hogy ez építészek nem az egyiptomi stylust vették alapul, melynek Kairó pompás műemlékein való tanulmányozása időbe került volna, hanem egyszerűen a mór stylust, melyre nézve bő irodalom volt kéznél kényelmesen. E részben igen kevés a dicséretes kivétel; ilyen a francia Guimbard, a khedive műértő főistállómesterének, Saint-Maurice gróf palotájának építője. Mint első kísérlet, mely az arab stylust modern lakóházon igyekezett érvényesíteni, műve föltétlenül dicséretre méltó. Nem kevésbé értékessé teszik azon eredeti részletek, melyek az akkor még sorsukra hagyott régi műemlékekről hordattak ide s alkalmaztattak itt. A márványburkolatok, gazdag díszű mennyezetek, elefántcsont-berakású ajtók, melyek Egyiptom fénykorának kifosztott mecsetjeiből és házaiból kerültek ide, kivált az épület belsejének művészi hatást kölcsönöznek. Akkori időben mindenki kénye-kedve szerint zsákmányolhatott ilyesmit, mert a Comité de Conservation des Monuments de l'Art arabe műemlék-védő működését csak 1881-ben kezdte meg.

Az építési tevékenység emelésének e derék időszaka Ismail pasa uralmának idejére esik. A benső izgalmak és háborúk időszakára a béke évei következnek, melyek alatt erősen igyekeznek Egyiptomot a nyugati műveltséghez közelebb vinni.

Még folyt a kétséges műbecsű Saijidnál Husszein mecset építkezése, midőn Choshiar Hanem hercegnő, az alkirály anyja, megbízta Husszein pasa Fahmi egyiptomi műépítészt, hogy az általánosan tisztelt Ahmed el-Rifai sejk egyik tanítványának egyszerű sírja helyébe díszes mausoleumot állítson, a melylyel mecset, iskola, kutak, s az alkirályi család temetkezésére szolgáló sírboltok is kapcsolatosak volnának. E sirt, melyet a Hasszán szultán szemközt fekvő mecsetjétől csak egy szűk utcza választ el, minden-

féle érdekes épületek vették körül. Az angol Frank Dillon 1869-ben aquarellben örökítette meg ez épületcsoport festői képét, szép romokkal élénkítve.

Ugyanez évben fogott hozzá Husszein pasa a hatalmas építkezéshez. A sír mohammedán elv szerint régi helyén maradt — keleten a hulla-áthelyezést a legszükségesebb esetekben is elkerülik — s úgyszólván magul szolgált, mely körül a mecset többi részei csoportosultak. A mecset alaprajza hosszúkás; hossza 96, szélessége 72 méter; tengelye Mekka irányában áll, Kairótól kissé délkelet felé hajolva. Az északnyugatnak fekvő keskeny oldal a főhomlokzat; ennek közepét díszíti az épület öt kapuja közül a legszebb. A küszöböt átlépve, egy vestibulumba jutunk, hol tüstént szembeötlik a mecset szentjének sirja; jobbra és balra egy-egy széles folyosó vezet a tulajdonképeni mecsetbe; ez négyszögű, egy-egy fala mintegy 40 méter hosszú; a helyiség az imafülkét (kibla) magában foglaló homlokfalal zárul. A felsorolt részekhez csatlakoznak az épület hosszában: északnyugat felől az alkirályi család mausoleumainak sora, melyet két portale szakít meg; délkelet felől — a Hasszán szultán mecsetjére néző homlokzat mögött — középtűt egy másik szent sír egy kapuval, az oldalfalak mentén egy kis imahely és használati helyiségek. Ez oldalsó helyiségek a kibla falán túl is folytatódnak a délkeleti homlokzaton erősen előrenyúló szárnyakat alkotva; a szomszédos délnyugati homlokzat két minaretjének félkörű alépítményeivel együtt ezekből áll az összes, kevésbé kiszőkellő tagozat, mely a stylushoz híven, a homlokzatok egyenes síkját megtöri. Élénkítésül mindössze a két, egész a koszorúparkányig érő portale s a mély ablakfülkék szolgálnak.

A terv egészben tagadhatlanul nagyvonalú, de a tágas előcsarnokok, folyosók, meghatározatlan rendeltetésű helyiségek tulságosan sok tért foglalnak el. A symmetria, a czélszerűség rovására, sokszor szinte bántón van kierőszakolva. Kivált az iskolánál és a kutak helyiségénél sérti ez a szemet, melyek teljesen elütő kívánalmak mellett a legapróbb részletekig azonosan vannak elrendezve. — Ép ily kevésbé kielégítő a minaretek elhelyezése a szűk utcára néző hosszú

homlokzaton, a helyett, hogy rendeltetésükhöz képest az épület kiszögellő helyén, két sarkán állanának. Azonban e gyöngéket leszámítva, a tervben oly egyéniség jut kifejezésre, melyért e szomorú építkezési körülmények közt nem lehet az építőmestert eléggé dicsérni.

Husszein pasa nagy buzgalommal látott munkához, támogatva a magas megrendelő főeunuchjától, a ki a felügyeletet gyakorolta. Husszein Kawalából származott, Mohammed Ali khedive szülőhelyéről. Békeszerető természete, könyvei és a rajzoláshoz való hajlama mellett, feledtette vele az akkori időknek neki nem való társas életét. Ifjú korából főlemlítésre méltó, hogy ott volt a Párist járó fiatal egyiptomiak seregében, kik közt maga Ismail herczeg a szajnaparti metropolisban szerezte kiképeztetését. Husszein Fahminak alkalma nyílt ott arra, hogy tanulmányai mellett egy műteremben is dolgozhatott, a mi őt messze felül emelte hazája mérnökeinek színvonalán. Én 1881—82-ben ismerkedtem meg vele, mint a Wakf-ministerium másodfőnökével, a mi alsóbb államtitkári rangot jelentett. Termete nyulánk volt, értelmes arczát fehér szakáll övezte; nyájassága miatt közkedveltségnek örvendett alárendeltjei körében. Az imént említett ministerium európai mérnökei különösen le voltak neki kötelezve. Ő volt az, a ki, midőn az Arabi-felkelés fenyegetett, alkalmat nyújtott négyünknek az országnak biztonságban való elhagyására.

A felindult kedélyek hullámai arra birták Husszein pasát, hogy a nyilvános élettől végleg visszavonuljon csendes otthonába a Shubrán, azon idők kedvelt városnegyedében; itt szoktam őt sűrűn fölkeresni. 1886-ban halt meg.

Az említett Khalil aga főeunuchnak az a híre, hogy okos ember volt. Korlátlan hatalommal rendelkezett, s nem egy magas méltóság mélyen meghajtotta fejét a fekete aga előtt, állásáért aggódva. Erős kötelességérzet hatotta át, fájának szívós állhatatosságával merült el a nagy dolgokba és mellékes ügyekbe egyaránt; különösen szigorú felügyelő volt, mindig készen állt arra, hogy a lanyhákat korbáccsal ösztökélje, a mi egyáltalán nem csekély szerepet játszott az építkezésnél. De az ostor nem mindig ajánlatos eszköz

művek végrehajtására, még keleten sem, a hol a közmondás azt tartja: El-Agala min el-Schitân (a sietség az ördög műve). Alig emelkedtek a falak két méternyire a föld fölé, mikor a khedive megsokallva a már kiadott összegeket s még inkább a költségelőirányzatot, az építkezést megállította. De nem sokára ismét folytatták a munkát s oly szorgalommal, hogy nyolcz évi munka után a falak 28 méter magasra emelkedtek a magas talapzat fölé s a kapuzatok munkája is elkészült, a legjelentősebbnek, az északnyugati homlokzaton lévők kivételével.

A sietség azonban megboszulta magát. Szerkezeti hibákra mutató jelek voltak észrevehetők. Minden lehető módon igyekeztek a bajon segíteni. Végre a vestibulumban megrepedt néhány köoszlop.

Ilyen köoszlop 114 van, ehhez járul még 158 márványoszlop, úgy hogy az oszlopok összes száma 272. De voltaképen csak 16 szabadon álló márványoszlopnak van szerkezeti feladata, a többi jóformán csak decoratio.

A falak vagy gyöngék voltak a nagy magassághoz képest, vagy rosszul voltak kivive; elég az hozzá, hamarosan repedések mutatkoztak, melyek kivált a délkeleti homlokzat előépítményein adtak okot aggodalomra. Valóságos katastrophá állt be, midőn arra került a sor, hogy a tulajdonképeni imahelyben a támívek alól eltávolítsák a támasztó állványokat. E helyiségben négy, egyenkint 4—4 márványoszlopból álló oszlopköteg — mintegy három méteres ívekkel átboltolva — szolgált volna a boltozat tartására. E nyolcz méter magas támaszok törzse marmarai monolithokból állt, melyek egymás mellé sorakozó alapzatokon nyugodtak; sajnos, a rájuk nehezető teher viselésére gyöngék voltak. Midőn a nyers falazatot, mely ily faszegény országban a költséges ácsolt alátámasztást helyettesítette, lehordták s a boltozat terhe a falakra és támaszokra nehezült, tüstént mutatkoztak a statika nem-ismerésének elmaradhatlan következményei. A szabadon álló oszlopok megrepedeztek s a kibla-fal, kellő támasz híján, elhajolt egyensúlyából. Az egész építmény veszélyben forgott.

Hamarosan lehordták az összes íveket, s a kibla-falat

új pillérek alkalmazásával védték további elhajlás ellen. Nehezebb volt a szabadon álló márvány-támaszokon segíteni. Műszaki bizottságok küldettek ki, terveket kovácsoltak s vetettek el, melyek közül egyik-másik mulatságos eredetiségről tett bizonyosságot. Az akkori közmunkaügyi miniszter azt javasolta, távolítsanak el minden szabadon álló oszlopot s egyetlen kupolával födjek be a 40—40 méternyi teret. E kupolának vasból kellett volna lennie! Szerencsére a legokosabb megoldás került kivitelre: az oszlopkötegek egyes oszlopait széttolták s közöttük egy kereszt-alaprajzú erős támaszt építettek.

Mindez természetesen nagyon alkalmas volt arra, hogy a magas építkező úrnő bizalmát megingassa; az említett biztonsági munkálatok után abba is maradt minden, miután közben még elhelyezték a szép, elefántcsonttal és ébenfával kirakott ajtókat. Az ideiglenes tetővel befödött szent sirnak is elkészült gazdag zárfa, úgy szintén a szószék (Minbar) is nagyobbára. Pompás szőnyegek s mindenféle berendezési tárgyak a raktárakba vándoroltak.

Egy évvel építőművésze előtt meghalt Choshiar hercegnő s ezzel a mecset építése negyedszázadig pihent, egy «új»-jal szaporítva Kairó számos romjait. 1905-ben az alkirály ő fensége engem tisztelt meg a megbizással, hogy a mecset kiépítésének lehető módjait tanulmányozzam. Az építményről elterjedt hírek, melyek nyugaton egész legendákká váltak, jócskán megnehezítették e vállalkozást. Könnyű tehát megérteni, hogy én az épület átvizsgálása közben két mellék-tervet dolgoztam ki, melyek közül az egyik a beépített terület kevesbitésén alapult, a másik pedig egészen új, méreteiben sokkal szerényebb épületre vonatkozott. Mindamellet a kiépítést illetőleg, azaz a munkálatok folytatása tekintetében fővonalaiban ragaszkodtam az eredeti tervhez. 1906 május havában láttunk újra munkához. Fölösleges is emlitenem, mennyire kegyeletes kötelességemnek tartottam, a lehetőség határáig ragaszkodni Husszein pasa művészi hagyatékához. Azonban e részt csak kevésre támaszkodhattam; mindössze a délnyugati homlokzatot illetőleg jutott kezemhez a tervező művész rajza. Így aztán

az északnyugati homlokzat kiképzésénél a motivumokat illetőleg s az egész belső és külső kiállítás dolgában voltakép a magam ízlésére voltam utalva.

Mielőtt azonban a voltaképeni építkezéshez hozzá lehetett volna látni, hosszas előmunkálatokra volt szükség a kijavítás és megerősítés szempontjából. Az előbb készült támaszok a statikai számítás alapján gyengéknek bizonyultak nagy átmérőjű ívek és súlyos boltozatok hordására, az összeroppedezett kőgyámokat új pillérekkel kellett helyettesíteni; a lépcsők némely részletei, melyek nem voltak elég mélyen beeresztve a falba, cementbetonnal töltettek ki. Maguk az alapfalak is alapos erősítésre szorultak, melyeknek elégtelenségük ellenére a minaretek hatalmas alépítményeit, a mellett a 25 méter magasságban terrasseul szolgáló tetőzetet, s még azonfelül a 45 méter magas minareteket kellett hordozniok.

Hat évi szakadatlan munkába telt, míg a mecsetet át lehetett adni rendeltetésének; április 19-én avatták fel ünnepélyesen az alkirály, a főméltóságok s megszámlálhatlan, minden talpalatnyi helyet betöltő hívő sokaság jelenlétében.

Az egésznek roppant tömege, a hatalmas falak, az óriási oszlopok, merész íveikkel lenyűgöző hatást gyakorolnak. A nagy előcsarnok falainak sima márvány burkolata, főképek s fehér színekben tartott mennyezete után fokozottabb hatást ér el a főhelyiség, mely Cipollino verde antico, egyiptomi alabástrom s más ily színes kőekkel takart falai-val, dús aranyozású famennyezetével s óriási, feliratos falfriseivel semmivel sem áll hátrább hatás dolgában a város régi műemlékeinél. Vaskos, éleiken oszlopokkal élénkített pillérei s a lágy vonalú, pompás díszítésű csúcsívek komoly és hatalmas hatást kölcsönöznek az épületnek. A mint az összbenyomás mindenütt, a hol csak kíváncsok, az arab művészet fénykorának szellemében dúsán alkalmazott díszítmények révén méltó hivatásához, ép úgy vetekszenek pompa és szépség dolgában az istentiszteletek végzéséhez megkívántató berendezés egyes tárgyai: a márvány-tribuna, a pompás szószék, a Korán olvasó-támlája. Emeli a művészi

hatást a nyolcz, egyenkint 4·20 méter átmérőjű bronz-csillár; e hatás főkép akkor érvényesül teljességében, ha a száz meg száz lámpa villamos fénye visszatükröződik a pompás márvány-mozaikon s az aranyval átszőtt festéseken. Ha pedig kigyúl a szemlélő előtt láthatlan forrású világítás a mennyezeten, megszámlálhatlan világító-testből, akkor még emelkedik a hatás, úgy hogy a fényhez szokott európaiakat is csodálatra ragadja. A mellett a szem jólesően pihen meg a Kis-Ázsiában szőtt halványvörös szegélyű, zöld alapú szőnyegeken, melyek a régi mecsetből szétszóródott vagy ott megsérült darabok helyén most a padló hatalmas síkjait takarják.

A mecset összes költsége a belső berendezéssel együtt 16 millió koronára rug.

HERZ MIKSA basa.

VASPRÓBA.

A nap épen leáldozóban volt. Félkorongját már elfödte a láthatár pereme, de a másik fele még hatalmas sugárküllőket lövelt a rónaságra. Félhold alakja csodás pirban égett és rőtörös lepellé olvasztotta össze a mezők asszú fűkocsányait. Köröskörül, a meddig csak látott a szem, a rét, a vetés tarlós kutúja csonkán meredt az ég felé s csak egy-két égett, leforrázott lombú, pergő levelű szilfa kifakult zöldje hazudta a nyarat. Nagy sáskajárás koppasztotta meg a földeket még a tavasszal, mikor már hányta zöldfürtös fejét a gabona és tarka virággal volt tele a mező. Aztán a mit a sáska még meghagyott, azt lassankint kiégette a nap perzselő, lángoló, vad tüzü ereje.

A síkon, az elnyomorodott földeken át egy sereg rongyos gúnyájú jobbágy ballagott a távoli falu felé. Lassan, elkényszeredetten vonszolták elcsigázott testüket s még azt a kifényesedett vasat is nehezen birták már, a melylyel hajnal óta kényszerítgették a mostoha anyaföldet, hogy valamit mégis adjon a teremtés gyámoítalan férgének. Mikor aztán jó idő múlva elérték a falut, ki itt, ki amott maradozott el a szomorú seregből, s a mint az utolsó is eltűnt a nyomorúságos viskók között, jó messze, a marhacsapás mellett tátongó szikes, agyagos gödrökből egy sovány, rogyott alakú, csimbókos hajú jobbágy kapaszkodott ki az alkony ködében.

Barlabás volt. A mezőn dolgozott eddig a többiekkel, hajnal óta túrta, vágta ő is a vasas fekete földet, és szívós elszántsággal ostromolta kenyérért a rögöt. Elfáradt, agyonhajszolt, kihasznált sovány karjai lankadtan eresztették el sokszor az ásót, de ilyenkor tüstént megrohanta az a le-

hetetlen gondolat, a melyet reggel óta kényszerítgetett zavart agyába, hogy még ma csodát kell tennie, még ma ki kell kényszerítenie valahogyan a kenyeret abból az élettelen földből, mert ha nem, — inkább soha sem megy haza. Beteg felesége, hat éhes magzata várja otthon azt a kenyeret, a mit máshonnan sehonnan sem tud előteremteni ezen az ég-világon... Ő maga is éhes, fáradt, agyongyötört volt s mikor alkonyodni kezdett, már megtört hite a hasztalanul várt csodában. Az üres gyomor, a nyomorúság kétségbeesett józansága lopódzott annak helyébe és más gondolatot kezdett kovácsolni erőlködő agya. Gonosz, bűnös, alattomos, de mentő tervet, a melyhez csak az éjszaka palástja kell, a mit szorongva, ezer remegés között várt eddig a gödrökben bujkálva.

Az égen a csillagtábor fénye a poros homályon keresztül is mindjobban erősödött, mikor Barlabás lassan, tapogatózva kiért a csapásra. Ott jól körülnézett, kimeresztette a szemét, hogy jobban lásson a sötétben és hallgatódzott. Csak a tücskök muzsikáltak. Nagyot sóhajtvá, sebes léptekkel indult meg, de a falu szélénél hirtelen megállt. Úgy tetszett neki, mintha valaki messziről rákiáltott volna és ijedten kuporodott le az útra. Zúgó agyába veszettül tusázó gondolatok furakodtak és felrázták benne a jó lelket. Nem, mégse'... inkább pusztuljanak el mindnyájan... Majd segít ő is. Ha nehezen megy, a kezével fojtja meg azt a sok síró porontyot!...

Nagyot lódult és szinte futva indult hazafelé. Alig lépett azonban ötvenet, visszafordult. Nyügös, panaszos, elnyujtott porontysírás csendült meg újra füleiben, hat éhes magzatának keserve, aztán a félholt feleség szomorú nyögése. Várják, remény közt várják már odahaza. Mit ad nekik enni, ha hazaér? Fölösleges kenyér sehol sincs a faluban, csak a pap házánál. Lám, az irgalom nélkül behajtottá rajtuk a tizedet még a mult héten s így odaveszett az a pár aprómarha is, mely legalább tojást adott eleddig... S most az a sok éhes poronty hiába sír, kér kenyeret... Elvitte a sáska, a tized, a pap... Ő azonban visszaveszi, visszalopja. Hadd lakjanak jól még egyszer síró porontyai,

lézengő felesége, — aztán nem bánja, akármilyen történik is... Hiába szigorúak Kálmán király törvényei, mégis megteszi... Pedig, ha rajtakapják a lopáson, utánamegy a szemevilága... Eh, az Isten nem lehet oly szigorú! Azt mondta a pap, hogy mindent lát. Látnia kell hát nyomorult magzatait, vergődő feleségét s igától megroskadt vállait is... Aztán, ha nem akarta volna, hogy bűnbe essék, ma, a legutolsó vajúdo napon csodát tehetett volna azzal a kiégett, meddő, aszott földdel... Hiszen látta kétségbeesett erőlködését, vergődő indulatát, nem lehet az, hogy irgalmas ne legyen hozzá, meg ne bocsássa vétkeit...

A pap udvara elé ért. Csend volt mindenütt. Barlabás nesztelenül lépdelt az ólak felé, s mikor előttük volt, egy hirtelen rántással felnyitotta az egyik ajtaját. A megzavart tyúkok ijedt rikkantással rebbentek szét a váratlan támadásra, s e zajra az udvar tulsó zugában megkötözött örvös ebek vonítani, szűkölni, ugatni kezdtek. A jobbágy mohón kapott a préda után és görcsös szorítással fogta át a tyúkok nyakát, hogy az áruló hangot beléjük fojtssa, de a szolgák a zajra már felneszeltek és futva, kiáltozva közeledtek feléje. Barlabás elszántan ugrott át az alacsony sövényen és zsákmányát szorongatva szaladt, a hogy az ina birta. A szolgák üldöztek egy darabig, a nyomát is keresték, de a sötétben nem tudtak eligazodni rajta. Felhagytak hát a hiábavaló kereséssel. A pap udvara úgy is finomra rostált tisztai fővénnyel van feltöltve, majd kitudódik holnap, ha fölkel a nap, hogy merre vezetnek az áruló nyomok.

* * *

A pap öt jobbágyot vett gyanúba a reggeli nyomozás után. Felkerekedett, felment a várba és bevádolta mind az ötöt Fila úrnál, a nádorispán helytartójánál, a ki ott éppen akkor bíraskodott.

— Isten szolgálja vagyok, uram, — mondta siránkozva, — idegenbe vetődött gyarló földi báb. A Krisztus igaz hitéért küzdök, nyomorgok és plántálom e pogány latrok sivár lelkébe. S lám, ez a jutalom! Meglopnak, rabolnak, fenekednek ellenem... Ments meg, uram, tőlük, —

segíts Isten árva szolgáján és fenyítsd meg, büntesd meg a gonoszokat!...

Fila úr gőgös leereszkedéssel sodort egyet vastag fekete bajuszán:

— Légy nyugodt, atyám. Isten szolgáját nálunk különös oltalom illeti.

Megfordult és dörgő hangon kiáltott a kopjas ajtónállókra:

— Lóduljatok tüstént! Fel a faluból azt a pár latrot! Ha nem akarnának szép szerrel jönni, hát csak elő azzal a kopjavéggel!

A szolgák szótlanul fordultak meg és egy jó óra mulva a falu húsz-harmincz jobbágyát mind felhajtották a mezőről a várba. Reszketve, ijedten állottak meg azok a haragos nagyúr előtt. Némelyiknek úgy vert a szíve a félelemtől, mint a marokba fogott madaré.

— Melyőtök volt a tolvaj? — rivallt rájuk Fila úr, olyan szemeket meresztve, mintha pillantásával nyársra akarta volna őket húzni.

A jobbágyok csodálkozva mozgolódtak.

— Hát talán én loptam el azt a tyúkot? — dördült rájuk a nagyúr. — Jó, hogy azt nem lelkelitek, hogy az én bendőmet töltötte meg a húsa! A csudálkozó csuda verjen meg benneteket, ebadták! Hát én loptam el, hogy olyan ártatlan képet meresztetek rám?!

A jobbágyok úgy reszkettek, mint a nyárfalevél, de szólni egyikök sem mert. A helytartó bosszúsan hadart egyet karjával a levegőben:

— Kedvem volna rögtön felnyársaltatni mindannyiótokat!

Most hirtelen a paphoz fordult.

— Mondd csak, atyám, — kérdezte, — melyikre gyanakszol leginkább?

A pap újra azt az öt jobbágyot nevezte meg, a kit a reggeli nyomozás után vett gyanúba. Barlabás is köztük volt.

— Álljatok elő, — parancsolta a nagyúr.

Az öt ember dermedt rémülettel bontakozott ki a többiek közül. A bíró végigmérte őket.

— Rátok esik a gyanú is, — szólt hozzájuk szigorúan, — és mégis tagadjátok?

— Akasztass fel bennünket, nagyúr, ha mi voltunk! — tört ki siránkozó keserűséggel a jobbágyokból a szó.

Fila úr kegyetlen mosolyra fakadt:

— Nem. Még nem. Előbb majd a szemeteket tolatom ki a törvény parancsa szerint... Az akasztást az után már megteszitek magatoktól is.

Aztán hozzátette:

— Mert kiveszem belőletek, hogy melyőtök volt a tolvaj!... Ki én!

Fölemelkedett a székéből és rákiáltott a kopjasokra:

— Ezt az öt tolvajt úgy őrizzétek, mint a szemetek világát. Holnap újfent idehozzátok élém... Ti pedig takarodjatok a szemem elől! — mordult a többi jobbágyra.

A rongyos sereg megrettenve törte magát kifelé a bejáraton, mint a megriasztott birkanyáj. Csak mikor már a váron kívül a falu felé ballagtak nagy szomorúan, buggyant ki belőlük a szánalom:

— Jaj azoknak, szegényeknek!

* * *

Barlabás kábult, gyötrődő ébrenlétben töltötte az éjszakát. A kopjasok hozzászíjjaszták a többi négyhez és a tetejébe szorosan odapányvázták őket egy hatalmas eperfa derekához. Épen csak hogy le tudtak kuporodni valahogy a földre. A szolgák valamivel távolabb, egy nagy darab négyszegletű fatuskó mellett dőzsöltek. Valahonnan, nyilván a püspök asztaláról, bort loptak és suttyomban iszogatták. Barlabás tisztán hallotta, amint biztatták egymást:

— Igyál, czimbora! Nem volt ám bolond a német, mikor ezt kitalálta!

A szokatlan italtól azonban hamar lerészegedtek és mire a «Kaszás» felragyogott az égen, valamennyien hordyogva nyúltak el a földön. A megkötözött jobbágyok is mind aludtak, csak Barlabás virrasztott háborgó gondolataival.

Valami tompa, zsibbasztó fájás nyilalt sokszor az

agyába s el-elsötétült előtte a ragyogó csillagsereg. Úgy tetszett neki ilyenkor, mintha ismeretlen nagy mélységek, fekete távolságok rohannának feléje és soha nem látott, nem képzelt kínokat, megpróbáltatásokat rejtegetnének. Futni, rohanni próbált volna előlük gondolatban, de halál-szerű bágyadságot, feneketlen bizonytalanságot érzett a fejében. Nem tudott ettől sehogy sem szabadulni. Mindegy, — villant gondolatai közé, — akármit hoz is a holnap. Roszszabbat, nyomorultabbat az eddigi életnél már alig hozhat. A halál, az megváltás lenne!... De jön-e? Nem a szemét tolatja-e ki inkább az a rettenetes nagyúr, a ki oly kegyetlen ígéretet tett a vallatáskor? És akkor ő világtalanul, kóbor ebként vándorolhat faluról-falura... Mi lesz akkor azzal a hat poronttyal, azzal a beteg, gyámoltalan asszonnyal?... Elpusztulnak éhen... Hisz ez rendén is volna valahogyan, — előbb utóbb úgyis ez lesz a sorsuk, ha csak az Isten, az irgalmas Isten nem tesz csodát... De a másik négy társa? Óh, ha az ő vétke, az ő gonszsága miatt azok is bűnhődnének!... Nem, ez nem lehet. Inkább bevallja, hogy ő volt a tolvaj, — aztán legyen, a minek lennie kell. Más az ő vétkéért nem szenvedhet... Ha most megszökne, el tudná oldozni a szíjjakat valahogyan, azok is megszabadulnának. Azt mondhatnák: az volt a tolvaj, a ki megszökött... És megszabadulna ő is... Belevenné magát a nádasokba s odahurczolná feleségét, porontyait, mint a toportyán szopós kölykeket... A szolgálak hortyognak... megpróbálja...

Nekiesett az összebogozott szíjjaknak és oldani próbálta. Először a társaitól akarta volna elszabadítani magát. Körömmel próbálta a vastag szíjjat megoldani, azután mikor látta, hogy hasztalanul, a fogait hívta segítségül. Úgy sem bírt vele sehogy sem. Ekkor tépni, rágni kezdte, de az erős marhabőr nehezen engedett. Hajnalodott, mire irtózatosszerű erőfeszítéssel el tudta rágni az egyik szíjjat. A másakra, a melyik a fához kötötte, már nem jutott ideje, mert a kopjások ébredezni kezdtek. Barlabás ijedten kuporodott össze és mozdulni sem mert. Csak magában mondogatta, hogy vége, vége, — s most már arra a pillanatra is re-

megve gondolt, mikor majd a kopjások Fila úr elé viszik őket. Mi lesz, ha felfedezik, hogy szökni akart?...

A szolgák azonban nem sokat hederítettek rájuk. Mikor Fila úr parancsára reggel eléje kísérték őket, a szíjjakat feloldozva, csodálkozóan csak ennyit mondtak:

— Hát te nem voltál odakötte a többihez?

* * *

Fila úr összeránczolt szemöldökkel nézett végig a jobbágyokon, mikor azok remegve, kalapáló szívvel, lesütött fejjel eléje állottak. Kivülök még egy galambösz, papos formájú férfi volt a teremben. A jobbágyok úgy hallották a kopjások suttogásaiból, hogy az az ősz ember a marosvári püspök, a ki tegnap délután érkezett vissza a várba s most látni szeretné a bíráskodásnál, hogy mennyire szelídült meg az a nép, a melybe ő fáradhatatlan buzgósággal ojtogatta a Jézus békés hitét. Ott ült csendesen Fila úr széke mellett és nyugodt jósággal nézegette a reszkető csoportot.

A helytartó, mintha megszelídült volna egy kissé, vagy türtőztette volna tegnapi átkozódó haragját, jóval szelidebb hangon kezdte faggatni a rab jobbágyokat. Nyilván a püspök előtt röstelt féktelenkedni.

— Azt mondtátok tegnap, — kezdte, — hogy ártatlank vagytok a lopásban. Tudnátok-e magatokat valamivel menteni?

— Látták a többiek is, hogy haza mentünk a mezőről, — felelte az egyik jobbágy siránczó együgyűséggel, — aztán meg a feleségünk vallhatja, hogy mindig otthon voltunk.

Fila úr felpattant:

— Hát csak nem gondoljátok, hogy lóvá tesztek ezzel? Az asszonyotok, — jól tudjátok ti azt, — úgy se' vall rátok!

A püspök felé fordult és mintha elnyelte volna hirtelen felágaskodó mérgét, csöndesen így szólt hozzá:

— Konokul tagad ez a lator nép, atyám! Földi bíró itt már az igazat földeríteni bajosan tudja. Hátha Váradon Szent László sirja előtt jobban magukba szállnak?

A püspök mintha gondolkozott volna egy kis ideig, aztán helybenhagyólag bólintott.

Fila úr erre valamivel emelkedettebb hangon megint a jobbágyokhoz kezdett beszélni:

— Ártatlanoknak mondtátok magatokat mindannyian. Nyomot, mely ellenetek szólna, a földi igazság nem tudott találni. De én Váradra küldelek benneteket legott és ott Szent László sírja előtt próbának vettetek alá titeket. Ha igazán ártatlanok vagytok, szabadulni fogtok, ha nem, égessen meg a vas benneteket. Isten tegyen róla bizonyosságot!

A jobbágyok megdöbbenve hallgatták ezt az ítéletet s a másik pillanatban könyörögve tették össze a kezüket:

— Ne hajtass oda bennünket, uram! Éhen vesznek addig apró porontyaink . . .

A helytartó elutasítólag ripakodott rájuk:

— A mit mondtam, megmondtam. Nincs kegyelem, nincs egerút! . . . Kopjások! . . . Induljatok! . . .

A jobbágyok könnyezve, lehorgasztott fővel vánszorogtak ki a kopjanyelek között, mintha utolsó útvökre mentek volna.

A vár udvarán Barlabás egyszerre csak megfordult és odaszólt a kopjásoknak:

— Ereszszetek. Tolassa ki inkább a szememet, én válalom a lopást!

A társai ijedten ránczigálták vissza, hogy a hirtelen összetömrölő szolgálóknak neki ne essen.

— Barlabás! Te! . . . Hát elment az eszed? . . . Mit akarsz? — kiáltottak rá szörnyűködve.

— Mindegy már . . . úgy is mindegy, — felelte meg-rázkódva, — nem segít itt már semmi más . . . Elveszünk mindnyájan . . . ti az én vétkemért . . . a családunk . . . a feleségünk . . . mindnyájan . . . Ereszszetek, ereszszetek! . . .

Zokogva könyörgött. A társai vigasztalni próbálták:

— Ne félj, Barlabás, majd csak megsegít az Isten. Ne zokogj, ne aggódjál mi értünk! . . . A családunkat is majd csak támogatják a többiek! . . . A robotot is megteszik valahogy helyettünk! . . .

Hiába beszéltek neki. A rázkódó, keserves zokogás egészen erőt vett rajta és belekábulva roskadt le a földre.

A szolgák csak túrték egy darabig, de vezérük, — egy marczona képű, érdes hangú poroszló hamarosan rájuk ordított:

— No, né! Tán itt verradunk meg? Odébb paraszt avval a bögéssel, mert...

Felemelte a kopjáját és rásuhintott a földön térdelő Barlabásra. Az meg sem mozdult az ütésre. A társai emelték fel hirtelen a földről és úgy támogatták ki erőszakkal a vár kapuján.

* * *

Barlabás álomszerű kábultságban töltött két napot. Valami kimondhatatlan nehéz, szinte fájdalmasan nyomasztó éjszaka borult az agyára nappal is, s úgy ránehezedett az esze kerekére, hogy annak íziben megállt a forgása. Nem tudott magának számot adni arról sem, a mi körülötte történt és arról sem, hogy mit csinált ezalatt az idő alatt. Arra emlékezett csupán, hogy mikor a falun mentek keresztül, egy csomó siró-rívó gyerek és asszony sokáig kísérte őket) s hogy a nyikogó hadat a poroszlók kopjanyéllel zavartatták vissza. Aztán meg arra emlékezett még valami szörnyű homályosan, hogy a mint a pap kőháza előtt haladtak el, megállt és öklével fenyegetőzve hadonászott a háza felé. A mi ezeken kívül történt, az nyomtalanul kiszökkent emlékezetéből.

Mikor felocsúdott valahogy ebből a rettenetes kábultságból szinte csodálkozva nézett széjjel. Egy hatalmas pusztán, valami apró tó partján pihentek épen. Négy jobbágytársa elnyújtózva aludt mellette a kövér fűben, a szolgák pedig, valamivel távolabb, egy nyársra húzott birkát forgattak a tűzön. A nap magasan járt az égen, úgy delelőn lehetett. A levegő rekkenő meleg volt s a hosszú fűszálak tikkadtan hajtották le magvas fejüket.

Barlabásnak hirtelen eszébe villant, a mint ezt a buja fűvű mezőt látta, az a kiégett, vaskeménységű, kopasz föld, a melyet nem régen olyan kétségbeesett erővel akart

csodára kényszeríteni. Igen!... Most már jól emlékezett: csodát akart tenni. Kenyeret akart előteremteni a porontyainak, a feleségének abból az élettelen földből, a mely még a fűszálat sem tudta az idén megnevelni.... De rajta vesztett. A csoda nem sikerült, enni meg kellett. Igen, a paptyúkjai árán is kellett... Lopással kellett kikényszeríteni azt a pár falatot, a melylyel betömhetett egy csomó éhségtől siró gyerekszájat, a melylyel elnyomhatott egy beteg asszony sóhaját. S lám, ez volt a veszte! Nem tudta hallgatni tovább azt a kínlóást, — s most mehet bűnös lelkével az Isten ítélőszéke elé... Jaj, hogy az a szigorú nagyúr olyan jól eltalálta a legirtózatossabb büntetést, a mit csak mérhetett ő reá!... Egy jobbágytársa, a ki Váradon már egyszer vitte a vasat, beszélt neki, hogy ott Istennek különös csodát kell tennie, hogy a vasatpróháló megszabaduljon. A ki vétkes, az jobb, ha meg sem fogja az áttüzesített vasrudat, mert ha elviszi is kilencz lábnyira, csontig, velőig égeti pokoli tüze. Isten maga örökdió ott mindentlátó szemével és jaj annak, a ki bűnös! Csak az ártatlant kíméli meg a vas égető tüze, mert az Isten ítél ott valami képen az igazak és bűnösök felett . . . S a kit aztán megéget a tüzes vas, arra ugyanazt a büntetést mérik ki a bírák, mint a kit tetten érték... Nincs hát szabadulás sehogyan sem!...

Barlabás érezte bűnösségét és előre reszketett az irtózatosságtételtől. Azt kívánta titkon, hogy bárcsak a föld alá süllyedne, ne lenne, vagy elpusztulna akkorra, mire eljő a megpróbáltatás rémes, keserves Golgotája. Az a szörnyű bizonytalanság, a mely az ítélethozatal előtti éjszakán erőt vett rajta, most újra megrohanta, csak hogy még ádázabb, kitartóbb, dühösebb hatalommal, mint akkor. Néha lobbant fel csak ebben a kietlen bizonytalanságban az a rettenetes sejtése, hogy a próbát már az örület palástjában fogja kiállani. Megbomlik akkorra kattogó agya és vége lesz minden szenvedésének... De hátha mégsem?! Hátha izenkint kell végigszenvednie mindazt a kint, a mit felgyulladt képzelete most apróra elővarázsol?... Eh, nem lehet az. Nem lehet, hogy a szigorú, az igazságos Isten

pálczát törjön felette. Látta nagy nyomorúságát, éhezö gyermekeit, félholt feleségét, vajudó lelkét, nem lehet, hogy ez egyszer meg ne segítse. Megbocsát neki és bizonyágot fog tenni ártatlansága mellett... S ha mégis bűnhődni kell? Ha rosszul üt ki az istenítélet, mit a papok hangos, éneklő könyörgéssel kérnek ki majd?... Óh, akkor jobb lett volna e világra nem születnie, mert az a kárhozat, a pokol tüze lesz. Miért is várta be ezt a rémítő próbát? Miért nem törte keresztül magát valamiképen a kopjásokon s menekült volna, ha sebekkel is, akárhová!... Most már ennek is vége. Annyi ereje sincsen már, hogy meg tudna futni a nyilas, fegyveres szolgák elől... Vagy legalább könyörögni tudna hát a mindentlátó, az irgalmas Istenhez, hogy segítse meg bűnös, nyomorult, agyongyötört lelkét?!...

Annyira elcsigázta ez a folytonos tépelődés, hogy jóformán azt sem tudta, mi történik körülötte. Úgy rémlett neki, hogy csak gyötrődése a valóság s az az álom, a mi szeme előtt elvonult: a keményszívű, durva poroszlók, a kopjás, nyilas szolgák, a felkelő és lenyugvó nap, a kopár, kiégett földdarabok, melyek épen olyanok, mint az övé, aztán jóval messzebb nagy, füves legelők, apró falvak, imitt-amott egy vár, a távolban csillámló vadvizek, susogó nádasok, ijedt gémek, darvak, a réteken féllábon gunynyasztó gólyák és végre egy soktornyú, hatalmas vár, a melyre társai ezt mondták: amott van Várad!

E kiáltásra pokoli rémület rohanta meg újra. Egy hosszú vérvörös csík kerengett egyszeribe a szeme előtt és megfojtással fenyegette. Az esze forgása hirtelen megállt és úgy érezte, hogy rohamosan aszalódik össze fejében a velő. Megint nem érzett, nem látott, nem hallott már semmit. A lengő szakállú papok, gyóntató barátok, a keményöklű szolgák, parancsoló szavú poroszlók serege is úgy tűnt fel nyitott szeme előtt, mint megannyi testnélküli kísértet, a mely egy pillanat alatt tovarohant. Csak mikor a székesegyház elé hajtották a többiekkel együtt, tisztult meg előtte egy kissé a világ.

Az egyház előtti téren seregestül állottak a papok és

hangosan imádkoztak. Imájuk lassankint mormogássá halakult és csakhamar belefűlt a fölzendülő ájtatos éneklésbe. Egy csomó pap a tömjéntartót lóbálta, a melyből vastagon ömlött a fojtószagú füst. A hátuk megett három-négy bakóképű szolga máglyát rakott és a fahasábok fellángoló tűzénél vasrudakat izzasztott. Barlabás üvegesedő szemmel bámulta, mint vöröslik egyre a vas és pörköli meg a gyepet, mikor a szolgák rá-ráejtik.

A mint az énekszó elhalt, egy fekete talárba öltözött komorarczú pap kivált a többiek közül és a jobbágyok felé tartott. Tíz lépésnyire megállott tőlük és ezt mondta:

— Azzal vádoltak titeket, hogy lopásban vagytok bűnösök. Ti tagadtátok s nem volt ellenetek a gyanún kívül más bizonyíték. De most, mielőtt az Úr mindentlátó, mindenttudó színe előtt a próba által bizonytságot tennétek ártatlanságotokról vagy bűnösségeitekről, Szent László dicsőült hamvai előtt szólok hozzátok: valljátok meg, ártatlanok vagytok-e valóban?

— Ártatlanok vagyunk, — felelte négy jobbágy egyértelműleg. Barlabás kiáltani akart, de hang nem jött ki a torkán, csak a kezével hadonászott. A pap nem is figyelt reá.

— Akkor hát az anyaszentegyház szokásai szerint — folytatta a pap emelkedett hangon — ki kell állnotok a próbát. Ez fogja igazolni ártatlanságotokat, a melyet egyedül az Úr ismer. Bízhatok benne és imádkozzatok velem az ő végtelen kegyelméért!

A jobbágyok letérdeltek és komolyan mondták a pap után az imát. Barlabás is melléjük roskadt, de imádkozni nem tudott. Úgy rémlett neki, mintha a pap szavai után a láthatáron hirtelen megjelent volna az Isten és fenyegette emelte volna fel jobbját.

A papok az imádság után vontatott éneklő hangon ismét valami könyörgésbe fogtak. Barlabás kábultan, szinte önkénytelenül mondta utánuk azt a pár szót, a mi a könyörgésből világosan kihallatszott:

— Kyrie eleison, Christ' eleison...

Mikor elvégezték, a bakóképű szolgák közül kettő a

papok egy intésére hozzájuk lépett és az egyik jobbágyot az áttüzesedett vasakhoz vonta.

— Fogd meg és vidd! — kiáltottak rá.

A jobbágy elszántan ragadta meg és megindult vele. Kilencz lábnyira el is vitte, de ott a földre rogyott és ordított a kintől. A levegőben érezni lehetett a megpörkölt eleven hús orrfacsaró szagát. Két szolga a vonagló emberhez rohant, bekötötte rongyokkal a kezét, a papok pedig pecsétet vertek a kötésre.

A két bakóképű szolga most Barlabást fogta kézen. Az az érintésre vérfagyasztó ordítással esett össze. A papok mind köréje sereglettek.

— A Sátán bűjt bele, — mondták s a tömjénezővel az ördögűzéshez fogtak. Barlabás azonban meg sem mozdult. Ott feküdt mereven, halálsápadt arczczal, mintha vashól öntötték volna.

— Vigyétek valamelyik czellába, — parancsolta a szolgálknak az a komorarczú, fekete talárba öltözött pap, a ki az előbb imádkozott, — hátha holnapra eltávozik tőle a Gonosz!

A szolgák parancs szerint cselekedtek. Másnapra azonban hült helyét találták a keresztvasas, tölgyajtós ketrecben. Valami örült erőfeszítéssel széttörte az ablakvasat és elmenekült.

A váradi jobbágyok még látták egy hónap mulva, a mint a nádasok szélén üldögélve, felszedegette a földgöröngyöket és meredten, zavaros szemmel nézve rájuk, halkan kínálgatta őket:

— Egyetek tyúkhúst, drága magzataim! Sok égő, tüzes vas árán szereztem. Egyetek... egyetek...

A jobbágyok keresztet vetettek magukra és sietve mentek tovább:

— Megszállta a Sátán! Ments meg, Uram, tőle!...

VÁCZY JÓZSEF.

RUSZTAVELI GEORGIAI KÖLTŐ ÉS MŰVE.

Első finnországi utam alkalmával, 1889 nyarán, meglátogattam Zichy Mihály hírneves művészünket. Szentpétervár közelében, egy kis finn faluban, Lachtán fogadott, azzal a páratlan szeretetreméltósággal és magyaros vendéglátással, melyben minden honfitársát részesítette, a ki nála megfordult. Mint művészt kerestem föl, abból a célból, hogy a *Kalevala* iránt fölkeltssem érdeklődését. Őt szerettem volna, mint leghivatottabb erőt, megnyerni arra, hogy utólérhetetlen rajzoló művészetével a híres epos illusztrálására vállalkozzék. Elvittem neki Schiefner német fordítását, el is olvasta s a neki szánt nagy és nemes művészi feladattal mindinkább megbarátkozott.

A körülmények úgy fordultak, hogy ez a szép terv dugába dőlt. Azonban az örökké emlékezetes órák még sem multak el, legalább rám nézve, mélyebb hatás nélkül. Zichy egy díszmunkát mutatott nekem, a mely akkoriban jelent meg. Az előttem ismeretlen nyelven és betűkkel nyomtatott mű a georgiai — vagy oroszosan: gruz — nép legnagyobb költőjének, Rusztaveli Sotának regényes eposa volt, Zichy Mihály illusztrációval. Zichy felhíván figyelmemet erre a költeményre, elmondta, mikép esett meg, hogy az addig előtte is merő ismeretlen remekmű illusztrálása éppen ő neki jutott feladatául.

A dolognak volt valami előzménye. Zichy Mihály, még mint III. Sándor cárnak udvari festője, a 70-es évek utóján megjelent egy katonai ünnepélyen Tifliszben. Ottlétéről értesült a georgiai nemesség és megkérte őt, rendezzen a katonai ünnepvel kapcsolatosan jótékony célra élőképeket

a georgiai költészet régi remekéből, a *Párduczbőrös lovag*-ból. Zichy örömet hajolt a Baratoff hercegnőtől és a világszép georgiai nőktől támogatott kérelemre s 10 előképet állított össze a *Párduczbőrös*-ből. A képekben csupa hercegek és hercegnők szerepeltek. A színház telistele volt s a közönség lelkesedése határtalan. «Magam sem tudom, — írja* — hányszor hívtak ki az egyes képek között».

Úgy látszik, ez a nagysikerű első vállalkozás érlelte meg a *Párduczbőrös lovagnak* Zichy által való illusztrálása eszméjét a georgiai művészet- és irodalom-barátok között. Mikor néhány évvel később Zichy Mihály, III. Sándor cszárral együtt utazva, ismét Tifliszbe került, egy küldöttség járult a czár elé s a következő kérelmet terjesztette elő:

— Felség, neked van egy híres művészed, nekünk van egy híres költeményünk: engedd meg, hogy ezt a kettőt összehozzuk. A te nagy művészed maradjon itt köztünk egy pár hónapig s illusztrálja a mi nagy költőnk művét egy nemzeti díszkiadás számára.

A czár megkérdezte Zichyt: — Akarod? Nekem nincs ellene kifogásom.

A művész kijelentette, hogy a legnagyobb örömmel tesz eleget a nemes georgiai nép óhajának. Hónapokat töltött a czár engedelmével Georgiában. Oroszra fordították neki az epos tartalmát s buzgón támogatták őt tanulmányaiban, melyeket véghetetlen szorgalommal a helyszínen folytatott.

Igy születtek meg a *Párduczbőrös lovag* gyönyörű képei, Zichynek azon illusztrációi, melyeket szinte legtöbbször tartott. Ezek eredetijeit a díszkiadás megjelente után különböző külföldi kiállításokon a Zichytől hozzájuk írt magyarázatokkal sokan látták és csodálták. Zichy előttem is élénk örömmel emlékezett vissza arra, mily szeretettel ünnepelték, mennyire elhalmozták ottani tartózkodása során elismerésük minden jelével a georgiai előkelőségek. Neve

* Lásd Zichy Mihály leveleit A *Ház* című folyóirat IV. évf. 1—2. számában.

ép oly népszerű lett Georgia-szerte, mint Tamara királynőé vagy Rusztavelié.

Én akkoriban, a mikor mindezeket Zichytől megtudtam, a *Kalevalával* foglalkozva, nem is gondolhattam Rusztaveli munkájának lefordítására. De a nagy művész buzdító szavait nem feledtem el. Harmadéve hozzáfogtam a georgiai nyelv tanulmányozásához Gustav Dirr új nyelvtana alapján. De csakhamar sajnosan kellett tapasztalnom, hogy ily módon a georgiai nyelvet, e legnehezebbek egyikét a világon, sohasem fogom oly mértékben elsajátítani, hogy e nyelv legnagyobb művészeinek költői tolmácsául szegődhessenek. A mai gruz nyelv, melyet az említett grammatika főképp tárgyal, meglehetősen elüt attól, melylyel a XII. évszázadban működött Rusztaveli él. A megjelent orosz fordításnak nem vehettem semmi hasznát. Ez t. i. nem Rusztaveli műve, hanem az állítólagos fordítónak saját költőietlen férczelménye. Valóságos szentségtörés magának a műfordításnak fogalma és Rusztaveli emléke ellen. Arról csak most szereztem tudomást, hogy a németek már régóta figyelmessé lettek a georgiai költészetnek erre a régi gyöngyére s egy ott élő író, *Leist* Arthur tollából meg is jelent az eposnak költői fordítása német nyelven.* Sajnos azonban, hogy ez sem alakilag, sem tartalmilag nem követi elég híven az eredetit. Inkább szabad fordításnak mondható. Már a címe sem felel meg az eredetinek; mert abban nem tigrisről, hanem párduczról van szó.** Mind a mellett jó hasznát vettem ezen, az epos fordítása körül első komoly kísérletnek.

A még így is fennmaradó nagy nehézségek leküzdhetése végett arra határoztam el magamat, hogy Rusztaveli szülőföldjéről rendelek magam mellé segítőt. Ez sikerült is. Az illető (Ciklari György) egy fiatal író, a ki maga is több enrópai nyelvben jártas s így mindenkép rátermett arra a

* *Der Mann im Tigerfelle* von Schota Rustaweli aus d. Georgischen übers. von Arthur Leist. Dresden u. Leipzig., E. Piersons Verlag. 288 l. 8°.

** „Vepchvis Tkaosani” szó szerint: a párducz bőrös (ember). *L. Csubinov*: Gruzino-Russkij Slovar. 506. l.

feladatára, a melyet neki szántam. Előbb a gruz új testamentumot, majd népköltési hagyományokat, később pedig magát Rusztavelit olvastuk együtt, és most már minden nyelvi nehézség el volt háritva előhaladásom útjából. Ily módon elkészítettem az eposnak, a mely összesen 46 kisebb-nagyobb énekre terjed, teljes szóhű fordítását. Már e munka alatt örömmel győződtem meg arról, hogy Zichy Mihálynak teljesen igaza volt: *A párduczlos lovag* csakugyan megérdemli, hogy minden európai irodalomnak sajátja legyen.

Rusztaveli igazi nagy költő. Élete maga is ép oly regényes, mint egyetlen megmaradt munkája, a *Párduczborhos lovag*.

Mint teljesen árva gyermeket, a kinek genialitása korán feltűnt, Byzanczba küldték, a hol felsőbb tanulmányai végeztéig maradt. Mikor a regi Kelet e műveltségi központjának kincseivel megrakodva hazájába visszaérkezett, Georgia trónján a szépséges Tamara királyné ült, a ki alatt a régiektől Iberia néven ismert ország a virágzásnak és hatalomnak magas fokára emelkedett. Rusztaveli a nagy királynőnek ajánlta regényes eposát, a mely névleg Arábiában játszik ugyan, de nyilvánvaló, hogy hősnőjében voltaképp magáról Tamara királynőről van szó, mert épen ő volt az, a ki fiútestvér nem léteben úgy foglalta el atyja trónját, mint az epos hősnője, Tinatin királykisasszony. Zichynek egyik illusztrációján, a melyet a *Párduczborhó*hoz készített, meg van örökítve az a jelenet, a midőn Rusztaveli átnyújtja kész művét térden állva a nagy királynőnek. E mű a hagyomány szerint a különben is költészetkedvelő királynőre szokatlanul mély hatást tett. Ebben azonban kétségkívül része volt a költő rendkívül vonzó egyéniségének is. Tény, hogy a királynő nagy polczra emelte a nagy költőt: főkincstárnokává nevezte ki; sőt, noha férje volt, állítólag ennek mellőzésével a költőt első helyen tüntette ki kegyeivel.

Nem csoda, hogy Rusztaveli lángeszének ez a diadala fölkelte az irigyek gonosz indulatát. Ehhez járult, hogy műveiben a kor szellemét meghazudtoló szabadelvű eszmék-

nek hódolt. Kimondta, hogy a rabszolga ép oly ember, mint a nemes; hogy a főrendű születés mit sem ér, ha nem párosul egyéni kiválósággal. E tanai s egész varázslatos egyénisége oly nagyra nevelték befolyását a nép közt, hogy a papság is kezdett rá féltékenykedni. Bepanaszolták a királynő előtt, mint a vallás ellenségét. Azt mondták, hogy a nép elfordul a szentírástól és csak Rusztaveli munkáit olvassa. E vádak, habár a királynő nem adott hitelt nekik, az érzékeny lelkű nagy költőt végkép elkeserítették. Maga is kételkedővé vált, nincs-e ártalmára népe erkölcsi-nek költészete világias hangjával s elrendelte, hogy képzeletének minden termékét egy szálig megsemmisítsék. Sajnos, a magas rendeletet pontosan végrehajtották. Egyesegyedül a költő főműve, a *Párduczbőrös lovag* menekült meg a pusztulástól. Ez már annyi másolatban el volt terjedve, hogy nem tudták valamennyit előkeríteni. Maga Rusztaveli abban a tudatban, hogy minden művét enyészetnek adta át, búcsút mondott a maga nemében hasonlíthatatlan pályafutása színhelyének és Jeruzsálembe költözve, kolostorba vonult, ott is halt meg. A ma már nem létező «A kereszt egyháza» nevű templomnak egyik belső falán képmása jelölte a helyet, hol a legnagyobb költők egyike álmodja tovább költői álmait.

Művét halála után ismét fölfedezték s újra meg újra sokszorosították. Majd a könyvnyomtatás behozatala után, a mely ott az akkoriban világhírű magyar betüöntőnek, Tóthfalusi Kiss Istvánnak betüivel indult meg, újra meg újra kinyomatták, illusztrálva is; míg végre a Zichy-féle nemzeti diszkiadásban hozzá igazán méltó módon bocsátották közre.

A költő tehát hétszáz év múlva ebben a fényes köntösben támadt föl. Jó, hogy csak így és nem személy szerint. Hazájának, Georgiának, a mely huszonegy évszázadon keresztül dicsőséges harcokban védelmezte önállóságát reáttörő szomszédjai ellen, dicső multjából már csak emlékei élnek, köztük mint legragyogóbb: Tamara királynő s nagy költőjének, Rusztavelinek neve. Maga Georgia, mint ország, száz évnél régebb idő óta nincs többé. A világ legszebb nőinek és férfainak hazája ma teljesen leigázott orosz tar-

tomány. Az ősi georgiai nép és nyelv is, a melynek eredete ködös évezredek homályába vész el, ma már csak vendég saját hazájában.

Ezt a nyelvet és népet Müller Miksa «turáni» jellegűnek tartotta. A kérdés nincs eldöntve ma sem. Ez a bizonytalanság indította annak idején gróf Zichy Jenőt is arra, hogy kaukázusi útja során Georgiában magyar nyomokat keressen. Igaz, hogy csak egyetlen magyar embernek, a művész Zichynek nyomait találta ott, de ez is nagy hasznára volt neki. Őt épp úgy, mint előtte ott járt hírneves művészünket lépten-nyomon rokonszenves figyelemmel vették körül és segítették lelkes munkájában Georgia népe és előkelői.*

Most hát végre magyarul is meg fogjuk hallhatni a XII. századbeli nagy költő szavait. Készülő fordításom az eredeti versalak megtartásával a tartalmat is szoros hűséggel törekszik visszaadni. A versalak: 16 szótagú sorok, a melyekből négy tesz egy versszakot és mind a négy sor a mienknél hasonlíthatatlanul tökéletesebb azonos rimekben cseng ki.

A tartalomra nézve csupán annyit, hogy Rusztaveli természetesen jól ismerte a korabeli nagy perzsa, arab és más keleti költőket s így nem fog senkit meglepni, hogy velük rokonságot tart. Ez leginkább képeiben nyilvánul, hasonlataiban, a melyek némelyikének sűrű ismétlődése — úgy látszik — a költői szépséghez tartozott. Rusztaveli, mint nyelvművész, legkevésbé sem áll kiváló kortársai mögött, még Firduszit sem véve ki; a lélektani megfigyelésben pedig felülmúlja őket. A szerelemnek, barátságnak, hűségnek, lovagiasságnak oly meleg, színes képei, minők nála egymást követik, csak a legnagyobb költőknél fordulnak elő.

Az itt következő mutatvány — az epos első két éneke — némi fogalmat ad a költeménynek mind szerkezetbeli, mind formai sajátosságairól.

* Lásd: *Zichy Jenő gróf utazása a Kaukázusban*. I. kötet. XI. lap.

A párduczbőrös lovag.

Első történet, Roszteván arab királyról.

Roszteván arab király volt, Isten kegyelméből való,
Délczeg, nagylelkű a néphez, kit hatalmas hadával ó,
Igazságos, szelíd, dús, a kormányt bölcsen birtokoló,
Hős a harczban, győzhetetlen, barátjáért élő-haló.

Fia nem volt a királynak, csak egy lánya, napsugára,
Világ-fénylő fényessége, ütött volt a Nap hugára,
Csupa ész és csupa lélek, a ki látja: szíve kára,
Sokat tudjon a dalművész, ki őt veszi ajakára.

Tinatin neve a lánynak, híre messzi hat s nem ingyen:
Alig zsendült, serdült, már a Nap is nézte őt irigyen . . .
Most vezértanácsba csendes fölséggel a király megyen,
Ott körülülük vezéri s ő beszélni kezd im ilyen:

«Egy dolgot adck elétek, méltót, venni fontolóra:
Virág, hogyha száradóba, s elviszi őt némely óra,
Más következik a sorba, s a kert disze nem lesz csorba;
Napunk ha leáldoz: éj jön, hold nélkül való, mogorva.

Én elaggottam: a nagy kor keményebb sor minden kórnál,
Ma nem, — holnap meghalok, a végzet nem a halandón áll.
Milyen fény az, melyen győzni a homály sikerrel próbál?
Tegyük lányomat királylyá, s új nap lesz, különb az ónál!»

Szóltak a vezérek: «Fölség, mit beszélsz Te korrul, vénrül?
Elszáradt-e a virág, ha bimbó fakad még tövérül,
Melynek színe, szaga szépül s csak gyarapszik, sohse gyérül?
Csillag felülmúl-e holdat, bár ez haldokolni térül?»

«Ne mondj hát, oh Fölség, ilyent, hisz virágod dehogy szárad!
De tanácsod, még ha rossz is, jobb a jónál, melyet más ad,
Megszívleljük kész-örömet a szivednek tetsző tárgyat:
Jól van; tegyük őt királylyá, kiből Napnál több fény árad!»

«Ha leány lesz is királyunk, annak Isten rendelé ki.
Trónra termett ő s kívüled hódolni fogunk mi néki.
Hisz a sugár, mit a Nap küld, mint ő maga, époly égi,
Oroszlánnak sarja is az, hím-e vagy nő, az egyre mén ki.»

Avtandill, a had egy hőse, főhadvezér apa fia,
Művelt, Nap- és Holddal rokon, cyprustermetű dalia,
Még szakálla nincs, — tudása, értelme az eget víja,
Tinatinért kell neki, a had gyöngyének, hervadnia.

Mély titoknak van pecsétje szívébe írott szerelmén,
Sápadoz, ha rózsájától, hogy ne lássa, messzi elmén,
Ha meg látja, tűz önti el, sebét sajjóbbá nevelvén,
Így szenved szerelme által, kelyhe csordultig betelvén.

Mihelyt a király kimondta, hogy király legyen leánya,
Egy könnyár lett Avtandilnak vonzó szeme; kétség hányja,
Szól: «Most mindig látni foglak, szívem fagyos kőmárványa,
Így tán írt lelek szívemre: ki elvette, visszaszánja.»

Elrendelte a nagy császár mindenfelé Arab-honba:
«Lányomat teszem, Tinatint, én nemzője, hatalomba.
Ő lesz tündöklő napotok, süt lapályra, völgyre, dombra,
Föl, zenészek, költők, látni, s látván, dicsőíteni nyomba!

Gyül Arábiának népe, hadereje gyül tömérdek;
Avtandil ragyogó napként, feje sok ezer vitéznek,
Vezér-szográt, főtanácsban a királytól ül jobbkéznek...
Trónust, ára-mondhatatlant, a királylány alá téznek.

Tinatint vezeti atyja; jön, ígézet arczatja;
Leülteti a király, a koronát kezébe adja
S a jogart; királyi mezbe öltöztetik; ő csak hagyja
S néz emberfölötti észszel, mint a Nap, kicsinyre-nagyra.

Mögötte, kíséretükkel, a királyok, üdvözölve.
Megáldják, királylyá kenve, mártják dicséretözönbe.
Zene zeng, daloknak édes szava szól; az ünnep gyöngye
Sír, fejét lehajtva s könnyét hollótoll hajára öntve.

Atyja trónusára ülni, úgy gondolja, méltatlan ő :
 E miatt sír, — könygyűrűvel kerítve a szép rózsatő.
 A király vigasztalja, mint apa, lányát dédelgető :
 «Hadd el, fiam, búsít engem, ha szemedből hull az eső.»

Kijelenti: «Ne sirj, lányom, hallgass meg egy szót atyádtól ;
 Ma király vagy Arabhonban, felségünk akaratából ;
 E királyság népe mától téged óhajt, érted lángol,
 Legyen bölcs ura Te benned, országlásod enyhe, jámbor.»

«Fényét im a nap virágra, hinti épúgy szerény füre ;
 Te se fogd kegyelmed szűkre, se dicső-, se alrendüre !
 Csak nagy lélek vonz daczost, s a vonzott válik vonzó hűre :
 Ossz nagylelkűn ; lám a tenger hol beszáll, hol lép kívülre.»

«Nagylelkűség a királyban: éden cyprusfája, szent az.
 Nagy lélekkel mindenkit, még álnokot is hozzád hajtasz ;
 Tarts jól egy világot; dús vagy, dús lenni ha nem ohajtasz ;
 Tied, a mit széjjelosztasz ; a mit nem, mind kárba ment az.»

Így oktatja ötet atyja, s a lány, okossággal teli,
 Csak hallgatja, szót se szól, de minden szavát megszívleli.
 A király lakomát rendel s dalt, a miben kedvit leli,
 Tinatin a Napon túltesz, a Napot is megbüvöli.

Nevelője felé fordul, boldogan, hízelkedőleg :
 «Hozzák ide mindenemet», mondja most a kincstárőrnek,
 «A mi eddig drágaságul zár alatt volt!» Hozzák, jönnek.
 Oszttja olvasatlan, módot s mértéket kirekesztőleg.

E nap szétozt mindent, mit csak gyűjte bátorság, szerencse,
 Úgy ám, hogy kicsinyre-nagyra egyképpen a jót elöntse.
 Majd rendeli: «Hadd teljék be atyám terve s hadd jelentse :
 Nem hagyunk itt heverőben kincsesládát egyetlen se !»

Parancsolja: «Mindenről, mi érték, hulljon le a lakat !
 Főkincstáros, menj, fogasd be hintók elé a lovakat !»
 Hozzák, és ő féktelenül, végtelenül mindig csak ad,
 Gyűjt a nép ezüst- aranyat, mint tengeren kalózcsoapat.

Mint az égi vadra, olyan vadászat a kincsre vagyon,
Szállítják be mint rakományt, nagy erős arab lovakon,
Égből áradó esővel ez a bőkezűség rokon,
Jut fiúnak, jut leánynak, — bizony egy se vette zokon.

Egy nap eltel ital-étel, vigasság közt, ünnepelve,
Bajnok roppant számmal együtt, keifjük telides-telve,
A király lehajtott fővel, szíve, árca búlepelbe.
Kérdik egymástól: «A fölség mit kesereg, mi baj lelte?»

Asztalfőn ül Avtandil, az egész kört besugározván,
A vitézek feje, bátor, mikép tigris s vad oroszlán.
Alvezére, öreg-szográt, a fiatal hősnek jobbján,
Szól: «Ugyan mi történhetett a királylyal, mért oly halvány?»

Megegyeznek: valami rossz gondolatba merülhetett,
Tán a Hold, itt elmenőben, egyet-mást nem kedvire tett.
Szól Avtandil: «Gyerünk, szográt, tudjuk ki a balesetet,
Vigasszuk meg, hogyha lehet, tán kegyes lesz a felelet.»

Itt a szográt, Avtandillal, a deli sugár alakkal,
Fölkelnek s a fölség felé közelednek vala halkkal,
Oda állnak, térdet hajtva, mosolygóra nyílt ajakkal,
S nekibátorodva szól most a vezér, szíves szavakkal:

«Király, király, hol a kedved, mosolygásod, nevetésed? —
Igazad van; minden kincséd, drága marhád elhagy téged.
Lányod széjjelszórja őket, jósága nem ösmer féket,
S te nem féltél átaladni az imént királyi széked!»

A király e szókat hallva, rájuk tekint és mosolyog:
«Hát illendő így beszélni, hát ez megengedett dolog?
Jól tetted leányom, mondja; én csak egy undokot tudok:
A fukar és hazug elmét, a mely hozzád felsompolyog.»

«Hát nem ez búsít, vezérem, más szomorít, nyugtalanít:
Bánt a vénség! Ittam én az ifjúságnak szép napjait,
És most nincsen országomban egy emberem, egy sincs ma itt,
Tőlem átalvenni méltó, a mit hősi pályám tanít.»

«Nincs egyebem leányomnál, ez úgy nőtt fel, mint kisasszony;
Kértem istent, ő nem adott fiút, a ki megvigasszon,
A ki hozzám hasonlítson labdázó, lövő porondon, —
Avtandil bár én neveltem, ő sem távoztatja gondom.»

Így a király. De az ifjú csöndes, némán hallgat oda,
Fejet hajt s mosolyog, annál gyönyörűbb a képe, maga,
Kifehérlík fényes foga, úgy tündököl: szinte csoda.
Szól a király: «Mit nevetsz? Tán én vagyok a vigság oka?»

Rendeli: «Hát, istenemre, mit nevetsz? Vagy gúnyolódol?»
— «Megjelentem, csak parancsolj; de igérd meg, hogy a szótól,
Melyet mondok, nem bántódol, szíved haragnak se hódol,
El nem üzöl és kegyeddel tölem el sem is huzódol!»

«Beszélj bátran, mond a fölség; ért-e gáncs valaha érte?
Esküszöm a Napnál többre: Tinatinnak életére!»
— «Jól van, felel Avtandil; én szólok, de szavam elébe
Ne húzd föl ijadnak húrját, csendes szóm ha félrelépne.»

«Nem hiszed, hogy Avtandilod bírja úgy, mint Te, az íjat?
Mérközzünk, fogadjunk! Hozzá szolgálid' tanúkül híjad.
Ki vetekszik velem tornán? Nehogy szavad visszahíjad!
Szabjuk ki a versenypályát, határozzunk helyet, díjat.»

«Nem maradok tovább nálad tudatlanban, fejedelem;
Tégy, parancsolj, lövöldözzünk, rajtad áll az engedelem.
Embereid java legyen versenybiróságul jelen,
Jőjjenek a térre s lássák: több dicsőség kinek terem.»

Végzett Avtandil. Kimondják: áll az alku, mint a czövek.
Mind kaczagnak, mint a gyerek, oly szeretőn, jókedvüleg.
A jutalmat is kitűzik, a király így jelöli meg:
A ki veszít, három napig nem kerül fejébe süveg.

Szóal a király: «Tizenkét rabbal méltóztatik mennünk,
Más tizenkettővel, a ki nyilat felnyújt, segít bennünk,
Melle a Te Sermadinod, vele ő rájuk ügyelnünk,
Ki hogy mit lő: csalafinta s hiba nélkül számba vennünk.»

Rendeli a nyilasoknak: «Tüstént mind fölkerelkedni,
Mezőt, vaddal bővet, lelni; látatlan ne legyen semmi!
Az egész had útra, indulj, mielőtt a nap fog kelni,
Eleség egy napra s ital, mennyi kell, a torkot kenni.»

Másnap a viráglevente, alig hogy hasadt a hajnal, —
Bibor köntösét felöltve, márványból faragott arczezal,
Fejében arany sisakkal, oldalán ragyogó karddal,
Fehér lovon, indulóra hívni, a királyhoz nyargal.

A király is kész, lovára ül, vadászni kirepülnek,
Elugratnak egy mezőre, szélein letelepülnek;
Dalba fognak, keifbe ülnek, a mezőt belepve gyűlnek
A vitézek és a díjért löni, ölni mind hevülnek.

A király szól: «Két rabszolga itt maradjon, kezem alatt,
Adja föl nekem ijamat, szolgáljon föl frissen nyilat,
Hozza be a zsákmányt, vegyen számba minden meglőtt vadat.»
S kezd a térre mindenfelől omlani a vad-áradat.

Jön az élő zsákmány sorba, megszámlálhatatlan csorda,
Szarvas, zerge, vadszamar és dāmvad, nagyokat ugorva.
Indul a vadászat: ilyen látvány nincs minden bokorba,
Van az ijnak, nyílnak dolga s kar, kitartó a dologra.

Napsugár fűréshti fénybe a paripák poros szórét.
Ölnek, lönek, vérrel földve az egész lövöldöző rét.
Nyil ha elfogy, friss rabszolga nyújtja mását, bírja bővét,
A kit ér: vad nem lép többet, a porondon hagyja bőrét.

Egy mező befutva; más tért foglalnak el vadüzönek,
Föl egész az ég istene térdéig ott dűlnak, lönek,
Hull a vadvér és pirosra festi képét a mezőnek,
Avtandilt a néző mondja édenkerti czédrustőnek.

Ez a tér is letarolva, már a másikat borítják,
A mezőt folyóvíz mossa, partjain meredő sziklák.
Itt a vad bozótba megbú, lóval nem is háborítják,
Leszállnak lovukról, egymást, nem félve, gyalog szorítják.

«Én győztem!» így incselkedik egymással a két dalia,
Nyájasan, szelíden, s forog: merre van még zsákmányfia.
Nyomukban, utócsapatúl, rabszolgák; a felség híja:
«Szóljon kiki, de igazat! nem lesz mitől tartania.»

Szól a szolga: «Megmondjuk az igazat s nem hízelkedünk;
Mindent elmondani róla, király, tiltja tiszteletünk.
Megölethetsz mind a mellett, mi az ellen mit tehetünk;
Láttuk, a mit ő elejtett — számtalan az, hidd el nekünk.»

«Kettőtök között elosztva százszor húsz jut mindkettőre;
De Avtandil ezen túltett, kétszer hússzal több van tőle.
Egyetlenegy nyíla sem ment, ha ellőtte, veszendőbe:
Nézz a földre, mennyi zsákmány, melynek ő volt megszerzője.»

E szó a király szívének szép sakkhúzás, égi ének:
Örül, mint igazi mester, növendéke bírnevének;
Tetszik neki a fiú, mint rózsató fülemilének:
Nevet, szíve fölszabadult: félelmei megszünének.

Most a kettő, rostokolva, árnyékos fa hűsibe ül,
Bajnok is, sűrűn mint polyva, seregestül, sebtibe gyül,
Közeletben két rabszolga, leghívebb a hívek közül,
Tor és játék áll, szemük a parton s a szép tájon üdül.

Az arab király látomása: a párdüczbőrös lovag.

Meglátnak egy ifjút: ült a folyó partján és zokogott,
Fekete lován a szerszám illet oroszánt s lovagot,
Csótár csüngött rajta fényes, drágakővel is kirakott —
Virágra hull könnye, zajló szíve önti e patakot.

Termetére köntös borúl, párdüczbőr van kívül rajta,
Párdüczbőrből a süveg is fejen, búsan ezt lehajtja:
Korbács van kezében, karnál valamivel hosszabb fajta,
Különös idegen! Nézik, látni, ösmerni obajtva.

Megkérdezni, mért bánkódik, hozzá indul egy rabszolga :
Csak sír, lehorgasztott fővel, nem lát, mintha vaksi volna.
Gyöngyeső szakad szeméből, mint agátfolyó ha folya,
Közelednek, föl se néz, egy árva ígét dehogy szólna.

Kérdené a szolga, hogyha merné, elmegy tőle kedve,
Bámulja soká, ijedve; bátorságát összeszedve,
Mondja végtére: «Hivatnak!» s áll előtte, rámeredve,
Az csak sír, csak hallgat egyre, amarra ügyet se vetve.

Hasztalan a szolga kérdi: kérdésit, szavát nem érti;
Harczos nem egy szólongatja, őt fölrázni megkísérti.
Roppant nagy lehet a bánat, tűzként a mely szívét sérti,
Szeme kútjából a könnyet az folytatja, mint a vért ki.

Más tájékon jár elméje, más vidékről sóhajt gondja . . .
«Ez királyi rendelet!» a szolga másodízben mondja.
Nem figyel rá, nem hagyja el a sírást, könyét csak ontja,
Nem mozdul a rózsaszál fő, hallgatását meg nem bontja.

Hogy hiába vár a szolga válaszszóra, visszatérül.
«Látom, mondja Rosztevánnak, elvan tőlünk minden nélkül;
Torkom szakadtából hittam, bú vagyon szívemben ékül,
Nem vehettem rá, hogy értse szóm, hát visszajöttem végül.»

Döbben a király, fölindul, harag lángol kebelében.
Két rabszolgát int magához, a ki ott volt közelében,
Parancsolja: «Fegyverre! itt szép szó nem kell, az van épen,
Menjetek s az ott kuporgót ide hozzátok elébem!»

Talpon a két szolga, megyen, fegyverzajjal ott is terem,
De csak szemlélik az ifjút, s ő tovább sír mind szüntelen,
Fölveti szemeit, látja: két fegyveres van itt jelen.
«Jaj nekem!» szól, csupán ennyit, s ezzel hallgat megintelen.

Leveszi kezét szeméről, forró könnyeit törölve,
Kardját megszorítja karját jól kihúzza s pöndörülve
Pattan föl paripájára s szolgálak kérdésit kerülve,
Más utat vesz, nem törődve: más hogy bajba nem kerül-e.

Itt a szolgák szörnyen fogják, tartóztatják ezt az ifjat,
Megbünteti őket úgy, hogy ellenségük is csak rihat:
Egyiket eléri, vége, ily kar ellen már ki vihat?
Másiknak hasába vág be hasogató korbácsszíjat.

A király haragszik, dúl-fúl, összegyűjti rabszolgáit,
Üldözik, le nem foghatják, hasztalan csinálnak bármit;
Bajnokok segédül mennek, mind megöli, egy se számít,
Embert emberre hajigál, — bűnnek ered Roszteván itt.

A király most Avtandillal lóra, elcsípni az ifjút.
Ügetésük délczeg, bátor, reng alakjuk, fogy az ily út;
Napsugaras mezők mentin sötét lovuk, mint a nyíl fut:
Hallja: ott jön a király, őt űzi s már-már közel is jut.

Mikor látja, hogy beéri: üt a korbácscsal lovára,
S eltűnik egy miczre, nincs ott helyette, csak köd és pára,
Föld alatti tartományba csöppent, vagy az eget járja?
Keresik és nem találnak sem magára, sem nyomára.

Fürkészik futása helyét, senki azt föl nem lelheti;
Ember így el nem tűnhetik, ezt egy démon eszelte ki.
Fegyveres sok, kit lesújtott, sebeit sebtén kötözgeti,
Imígyen szól a király: «Ez öröömnek végét veti.»

«Tőlem — úgymond — a nyugalmat sajnálotta eddig Isten;
Sohasem volt öröömöm, hogy abba keserűt ne hintsen.
Holtig bánt, s az is, hogy rajta változtatni módom nincsen;
Ámde hála, így akarta s így végezte rólam bölcsen.»

Mondja s megfordúl, hazatér, viszi a keserűséget;
Nem maradna semmiképen, sóhaj tölti be a léget;
Minden össze-vissza van már, a vadászkedv is kiégett.
«Igaza van!» szól az egyik. «Istenem!» a másik béget.

Hálótermébe vonúl most a király és terhes bújja,
Avtandil mint fia véle, nem szorúl egyéb tanúra.
Szolganép, a zürzavarban fejét vesztve, egymást bújja,
Hallgat az öröm, az ének és a hárfa édes húrja.

Tinatin meg, mihelyt hírt hall atyjának e bánatáról,
 Fölkel, mint a nap, igézőn és az ajtó elé járul:
 «Ébren van-e, vagy aluszik?» kérdezé kincstartójátul.
 — «Ébren ül, de színe nélkül.» Im ezt hallja újdonságul.

«Egyedül csak Avtandil van nála, széken ül előtte:
 Egy fiatal embert láttak, jó kedvüket az előlte.»
 Rendelé Tinatin: «Én így be nem lépek, menj elől te,
 Kérdezz, mondd föl: itt jártam egy perczre, hallanom felőle.»

Idő telvén, a király is kérdi: «Mit művel leányom,
 Örömöm, szomorúságom, éltem kútja, én bálványom?»
 Udvarmester fölfeleli: «Eljött, kerüli az álom,
 Visszafordult, megértvén, hogy oda jó kedved, királyom.»

Parancsolja: «Eredj, hívd el, nála nélkül létem semmi,
 Mondd, mért kellett néki, atyja életének, visszamenni?
 Jöjön, kinomat elüzni, szívsebemet jóvá tenni,
 Ő rá bízom búmat, ő fog új kedvre derítöm lenni!»

Nosza kel Tinatin, atyja kívánságát megszívleli,
 Mint a holdnak tekinteti, arcza olyan fénynyel teli,
 Atyja ottan leülteti, édesdeden átöleli,
 Szól: «Leányom mért nincs nálam, csak ha atyja megrendeli?»

Szól leánya: «Uram, a ki szomorúnak talál téged,
 Hogyha tisztel, részvétlenül nézi-e keserüséged?
 Hisz a nap is elsápad, ha szeme ilyen búra téved!
 Mit ér ott a nem segítő jelenlét, hol nagy baj éget?»

Kijelenti: «Én, leányom, szörnyű helyzetbe jutottam,
 S rád tekintve s életedre, megtér vígságom újonnan,
 Ez véd meg az orkán ellen, a mely lelkemen dül mostan,
 Hiszem: most is megsegítesz kínzatomban, búsultomban.»

«Kezdtém üldözni egy ifjút, egy csodálatos idegent,
 S nem tudom: mért; földet, tengert beragyogott, a merre ment.
 Mi baja, meg nem tudhattam, sem hogy sírása mit jelent,
 Látásomra nem jött: ez fáj, ez az, a mi sért ide bent.»

«Rám se nézett, ült lován és hulló könnyeit törölte,
Parancsoltam : meg kell fogni, katonáimat leölte,
Mint egy kísértet, elillant; ember volna, üdvözlőne;
Meg nem foghatom : valóság volt-e avagy álom szülte.»

«Minden édes örömöm ma fanyar, túl is az elégen;
Már felejtém : volt-e részem kintalan gyönyörűségben.
Mért fáj úgy a világ, miért nincs az a kedvem, mint volt régen!
Föl nem vidít senki többé, míg csak életem tart nékem.»

— «Mondok egy szót, együgyű szót» — im leánya így válaszol:
«Isten ellen, sorsod ellen, oh királyom, mit utazol?
Isten annyi jót teremte! közzé ha egy rossz jut, az oly
Nagy baj? Mindenben, mi édes, kell-e hogy savanyút szagolj?»

«Az az ifjú, hogyha élő, megfogható földi lélek,
Vannak tán őt szemmel látott s megfogni tudó személyek;
Vagy ha ördög kísértett, hogy békéd elrabolja, kérlek:
Vesd el gondját s engedj utat vigasztalás derűjének.»

«Ez tanácsom: Te király vagy, királyoknak fejedelme;
Tiszteleted, meghagyásod a határon át ne kelne?
Futtass embert mindenüvé, kinek rá legyen figyelme;
Kisül hamar: született vagy születetlen ő kigyelme.»

Gyűjtik hát az embereket, küldik mind a négy égtájra,
Elrendeli: «Menjete ki, s fogja meg, a ki találja;
Kiki ezt az ifjút nézze, üzze, csak ez egyet állja,
Írás menjen, hova menni magatoknak nincs mód rája.»

Elindulnak a futárok, mennek biz egy álló évig,
Nézik, fürkészik az ifjút, tudakolják végtől végig:
Nincs egy istenadta ember, a ki látta, bárhol kérdik,
Elbágyadtan visszatérnek, csak a bánatuk nagy nekik.

Jelentik a szolgák: «Fölség, mink bejártunk minden földet.
Nem leltük a vágyton vágytad ifjút, azt a megjelöltet,
Sőt egy élő, a ki látta, nem találtunk, hát még többet!
Kár, nem szolgálhatunk véle; mást parancsolj, lehetőbbet.»

Kijelenti a király: «Mint lányom mondta, úgy lesz szentül: Ördög kísértett, e rontás tőle vagyon, nem istentül: Úgy érkezett, hogy reám mint ellen, égből lecsöppent, ül: Kivetem e kint fejemből — nincs már, kedvem újra lendül!»

Igy beszélván, parancsolja: legyen fényes örömnünnep; Lantost, költőt hoznak, a hol találkozik, mindenünnet. Van ajándék, mind örülnek, nagy lakomát vígan ülnek, Nem alkotott még a jó ég senki mást ily bőkezűnek!

Avtandil meg ágya szélén ült, egy ing vala ruhája,
Dalolgatott, örvendezett, előtte volt cziterája,
Bejön ime Tinatinnak egy fekete rabszolgája:
«Hí a czédrus termetű, a holdarczú!» így rebeg szája.

Avtandilt az óhajtottá hirnek örömhanga éri,
Fölkél s legjobb öltözetit, a legdíszesebbet kéri,
Boldog, hogy a rózsával lesz, a kivel még nem volt férfi,
A gyönyörűt látni véli, kedvesét közelnek érzi.

Avtandil remélve, bátran megyen, nincs mit röstelkedni,
Látni fogja őt, ki miatt hullt szeméből könny, de mennyi!
Ő tündöklő szépségében ült, a napfény hozzá semmi,
Sugaraitól a holdat homályosság kezdte fedni.»

Finom termetén czobolydisz, pompás, nincs több ilyenféle,
Orczái körül patyolat, drágább mintsem bárki vélje,
Szépség tűz bogárszeméből; varázs bárkinek szívére,
Haja sűrűn omladozik hófehér nyaka ivére.

Ott ül biborköntösében, szomorkodva, és egy jellel,
Édes jellel, Avtandilt is megkínálja ülő helylyel,
Széket hoz a rabszolga, ő leül szépen, tisztelettel,
Úgy szemléli szemtől szembe, s nagy örömmel szíve megtel.

Szól az ifjú bátorodva: «Hogy is fogjak a beszédhez?
Hold, ha nappal találkozik, meg se látni: oly setét lesz.
Nincs fejemben mostan semmi — nem gondolkodik, csak érez —
Mondj magad kegyes parancsot: mi busít, vagy mit reménylesz?»

A leány felel, s igézőn ejti ajka e szavakat:

«Tudván tudom, mostanában tőlem távol gyötrőd magad,
S e találka nyugalmadból mégis mennyire kiragad!
De miért ne mondanám el, búbánatom miből fakad?»

«Emlékszel-e: Rosztevással vadásztatok a mezőben
S egy fiatal embert ottan megláttatok könnyezőben:
Övé minden gondolatom, ez öldököl egyre hőbbben,
Őt keresd föl, erre kérlek, hegyen-völgyön s hozd előbem!»

«Hiszen, bárha mind e napig ajkad egy ígét se szóla
Szerelmedről, távolban is tisztán meggyőződtem róla;
Tudom, könnyben áztatta el örömet minden óra,
S hogy szerelmed fogván ejtett, szíved neki föl nem rója».

«S azért mondom: két okból is tedd meg ezt a szolgálatot;
Egy: te vagy az első ifjú, mind a többit meghaladod;
Más: hogy szeretsz, s oly igazán, nemcsak színből mutogatod.
Menj, kutasd föl azt az ifjút, távol avagy közel kapod».

«Szerelmednek próbájául ez a mód lesz a gyökeres:
Űzd el gondom s a kísértő gonoszt, a ki lelkemre les,
Hints reménység violáját, reményrőzsát szívedbe vess;
Akkor jöjj meg, oroszlánom, mint napomat várlak: szeress!»

«Keress három álló évig, ne hagyd abba kém munkádat:
Megleled: jössz diadallal, vígan, hogy a jó hírt átadd;
Nem leled meg: hinni fogom, s akkor nem volt más, mint látszat:
Most bimbózik új virágod, — megjöttödig el nem szárad!»

«Esküszöm: ha szerelmemmel rajtad kívül másé lennék,
Bár az emberré lett naphoz önmagához nőül mennék,
Örökös pokolra essem, ne fogadjon be a mennyég,
S úgy szenvedjen szerelmedtől szívem, mintha késsel ölnék!»

Válaszol az ifjú: «Oh nap, reám gyöngyöt peregtető,
Mernék-e felelni mást, ha tűnődésre volna idő?
Én a halált vártam; Te az életet varázslod elő!
Sietek, mint rabszolga fut, dolgát sebbel-lobbal tevő».

«Ime, Napom, Isten azért alkotott volt napvilágnak :
Mind az égi fényt élvezők neked szolgálni kívánnak,
S én, nagy kegyed hallva, bizton indulok a nagyvilágnak :
Él virágom, sugaraid nem hiába ragyogának !»

Most a kettő egymás előtt fogadkozott, esküdözött,
A beszédnek árja immár szabadon folyt négy szem között,
Feledve a gond, mely imént szívet, elmét lenyügözött,
Fehér fogsoruk mint sugár, minduntalan kitükrözött.

Boldogan így ülnek együtt, szót a szóval szaporítva,
Mind a kettő márvány : rubin- és agáttal elborítva.
Szól az ifjú : «Rád ha nézek és fejedre s karjaidra,
Ezer tűz is semmi ahhoz, mely szívemben föl van szítva».

Megy az ifjú, bárha tőle távollétit nem tűrheti ;
Hol mögéje tekinget, hol szeméit az égre veti,
Márványt érez, rózsát gondol, gyöngy derekát képezgeti,
Szívért szívet bír, szerelme így büvöli, édesgeti.

Mondja : «Hej nap, rózsádtól beh nagyhamar oly messzire léssz !
Márvány és rubin vagy, én meg sárga leszek már, mint a réz.
Mit tegyek, hisz nála nélkül, őt nem látva, olyan nehéz !
Meghalok, barátném, érted, hogy hamarabb szemembe nézz !»

Fekszik ágyán, sír és törli könnyét, de csak folydogála ;
Mint virág a szélben hajlik, fájdalma őt úgy dobálja.
Sír, a kedvesnek alakját képzeletben oda várja,
Figyel, fennhangon felelget barátnéja vélt szavára.

Kedvesétől legyen távol — — ezért önmagát gyűlöli,
Könnye hulló gyöngyeivel rózsája diszét növeli ;
Reggel fölkel, ékes mezt ölt, szemlélőit megbüvöli,
Lóra pattan s megy a király testőrihez, talpon leli.

Palotába küld egy testőrt izenettel illeténnel :

«Hej, királyom, nagy dolog, de bátran vállalom ezt én el.
Minden földlakón idáig győztél, itt benn, hős erénnyel —
Mi van ott künn : ez iránt én jónak látom, nézni széjjel»,

Azért útra megyek, látnom hadaink s a végek dolgát,
Védellezni ellenségtől Tinatinnak birodalmát,
Szüntetni a jók siralmát, büntetni a rosszát, alját,
Az adót hogy küldjék, vallják s neved tisztelni tanulják».

A királynak tetszik nagyon az egész terv, hasznot hozván;
Kijelenti: «Nem lesz szükség harczot állanod, oroszlán.
Csak lovagi szellemedtől telhetik ily határozmány — —
Ámde: mit teszek, ha késel, s nagy nehéz ügy háramol rám?»

Megöleli a király őt, mint fiát, a kit becézget,
Páratlan jó nevelő a páratlan jó növendéket.
Fölkel s indul már az ifjú, még ma innen messze léptet.
Gyöngéd, jó szívébe Rosztán kap miatta sebző éket.

Készül Avtandil, a bátor, nemes ifjú sebbel-lobbal.
Megy, mendegél — húszszor cserél nap az éjjel, éj a nappal;
Megy csak egy életörömmel, egy czéllal, egy létalappal:
Kedvét töltse Tinatinnak, kiért szíve tája langall.

Hol megérkezett: az öröm érkezett meg oly országba,
Jöttek főurai s hoztak mindent a mi jó és drága,
Csakhogy ő ne távozzék el, kinek képe: nap világa,
Mindenkire boldogság a jelenléte, társasága.

Ért egy várost, nagy erőst, mely az országot védte szélről:
Kívül kő: erőd, minő a természetnek jön kezérül.
Itt az ifjú harmadnapig vadászatban fordul-térül, —
Tanítványát, Sermadinját haza rendelé vezérül.

Rabszolgája, Sermadinja, a kit így neveztünk nevén,
Úgy szereti: meghal érte, kiskoruktól együtt növen;
Nem akadt fönn, nem is sejtven, gazdájának égő hevén,
Most ez fölfedi a szókat, hűségéről biztos levén:

Mondja néki: «Sermadinom, szégyellem bár, nem tagadom,
Te ismerted ügyeimet s eltemetted hallgatagon;
Mind máiglan sohse tudtad: mennyit sirtam balgatagon,
De a mit sokalltam, most az üdvözít, s bűm halva nagyon».

«Tinatinhoz hő szerelmem vágyódása ölt kegyetlen,
Arczom rózsáira könnyet kiért sűrűn ejtettem,
Titkom eddig föl nem fedtem, csak szívemben rejtettem;
Most remélni rendel engem, lásd: ez újra szülte kedvem».

«Meghagyá: derítsd föl dolgát amaz eltűnt ifjúnak; ha
Megjössz, mind betöltöm azt a sóvárgást, mely szíved lakja,
Nőül nem vesz rajtad kívül más! Megesküdt e szavakra,
Így fordítá kockám hatra, mely azelőtt fordult vakra».

«Elmegyek mint első ifjú, asszonyomnak hű szolgálja;
Ember emberül szeressen királyt: úgy lesz méltó rája;
Talán csillapúl a tűz s a szív kegyetlen kindagálya,
De a bajt, belébotolván, jobb: a férfi bátran állja».

«Te meg én — az emberek közt vannak-e ily jóbarátok?
Azért vedd be néhány szómat, melyet tudtadra bocsátok:
Téged hagylak itt, fejéül a seregnek; mást se látok,
Bizalmam kibe helyeznem, csak te lehetsz főgazdájok».

Mind a hadnak és a vadnak dolgát híven gyakoroljad,
Három évig várakozzál, szigorún a rendet ójad;
Megjövök: szerencse lesz nagy; hiszen jó az isten, jót ad;
Hogyha nem: toromat üld meg, sirass, gyászolj meg mint holtat».

«S akkor majd e nem-víg hírrel úrnőm eleibe méssz el,
Halálom jelented néki, mint a részeg, olyan lészel,
Mondd: ezt vártad, megbékültél, mint emberi osztályrészszel,
A szegényeken a pénzzel, könnyíts arany, ezüst, rézzel».

«S akkor még segíthetsz rajtam s azt megérezem biztosabban:
Ne felejts el, gondoldj reám minden áldott pillanatban!
Imádj istent lelkemért, úgy csöndesebben nyugszom majdan,
Szívleld meg tanácsaim és keményítsd szíved a bajban».

Hallja ezt a jó rabszolga elbusulva, megdöbbenve,
Könny szökik szemébe forró, gyöngyök sora szívből szembe,
Mondja: «Nélküled a szívem még egyszer víg hogy is lenne!
Tudom, nem fogsz elmaradni, azért nem gátollak benne».

«Azt mondod: helyedbelépjek — hogy' beszélhetsz így, nem értelek.
Én a fő? — hát valamiben hasonlód vagyok, elérlek?
S hogy gondoljak rád, ha nem léssz? Inkább síri ágyba térek;
Legjobb lesz, ha ketten megyünk — én kísérlek, vígy el, kérlek!»

Szól az ifjú: «Hallgass szómra, egyszerű az, nem cifrázom.
A szerelem hogyha jön, azt meg kell venni minden áron!
Gyöngyöt nem kapunk, hanemha megfizetve, gyöngyvásáron,
S a hazug és hűtlen férfi rajtaveszt a turpisságon».

«Bizni én csak benned bízom; jobbat mint Te hol találjak?
Nélküled befejezője nincs a szabtam útiránynak.
Erősítsd határainkat: ellen át ne törje álnok —
Tán még visszatérek, Isten nem szán zsoldjául halálnak».

«A kit ér — ha egy, ha száz: a végzet egyformán kivégzi.
S egy ártalom mit tehet, ha száz erő védelmez, égi?
Nem jövök meg: tarts temetést, kiki gyászba öltözzék ki!
Írásban hagyom a hadnak: «Ez fejed: fogadj szót néki!»

VIKÁR BÉLA.

SZEMLE.

Hieronymyi Károly a választójogról.*

A magyar nemzeti állam jövőjére nézve döntő kérdést tárgyal e könyv. És még sincs benne sehol bárminő szónokias fordulat; szerzője nem szerette a pathost, a phrasist; polemijában sem' akar élczezel, vagy heves támadással hatni. Hűvös, előkelő nyugalommal fejteget gondolatokat, vagy csoportosít tényeket és számokat. Az izgalomhoz és rhetorikai mesterkedéshez szokott olvasó nem veszi észre az előkelő tárgyiasság mögött a meleg, hazafias érzést. De a gyakorlottabb szemű olvasó bizonyára meghatottan lapozza végig e munkát, melyből igazán átérzett aggodalom szól a nemzethez. Hieronymyi fáradhatatlan volt a munkában és rendkívül élénk szellemét a történet, az államtudomány minden problémája, sőt a költészet is érdekelte. Már akkor figyelmeztette a nemzetet a választójogi reform szükségességére, midőn még lehetséges lett volna nyugodtan elintézni a reformot. És midőn élete estéjén látta, hogy a reform kérdése a pártszenvédélyek forgatagába sodródott, hozzáfogott a kérdés tudományos tárgyalásához, de bár nem fejezhette be a munkát, oly gazdag tartalmú töredéket hagyott hátra, hogy sokat tanulhatunk belőle, ha valóban tanulni akarunk s nem bódultunk el a forumon igazgató tribunok lármájától.

Követni akarjuk gondolatmenetét s csak kevés megjegyzést fűzünk hozzá. Az általános választójog hívei meggyőződésüket az embernek természetes jogára alapítják. De az embernek az a természetes joga, melyre hivatkoznak, nem világos fogalom. Midőn ezt a szót: természetes, vonatkozással emberi viszonyokra használjuk, azon rendesen olyan viszonyt értünk, mely egyszerűbb az ember alkotta viszonyoknál. Minden jog, akár miként

* *A választói jogról.* Hieronymyi Károly hátrahagyott irataiból. Budapest, Athenaeum. 1912.

vélekedjünk annak keletkezéséről, kétségtelen emberi alkotás, mely idővel módosul, átalakul. Ha azt kérjük, melyek a természetes jognak tételei, erre nem kapunk feleletet a természettől, e tételeket fel nem ismerhetjük megfigyelés útján, csak okoskodás útján alkothatjuk meg, mert beleképzeljük magunkat az embernek abba az állapotába, midőn még nem volt szervezett társadalom. Az ezen úton szerkesztett jog nem egyéb, mint kizárólag emberi alkotás subjectiv alapon.

A parlamentarismus történetére tekintve könnyű megállapítanunk, hogy a társadalom azon széles rétegei, a melyek a kormányzásban az általános választójog alapján részt követelnek, nem a politikai és polgári szabadság ideáljaiért rajonganak, mint azok, kik a parlamenti kormányt tartották a legjobbnak. A népies képzeletnek utópiái ma a nagy társadalmi és vagyoni átalakulások; a latifundiumok felosztása; a tőke felosztása vagy államosítása; a munkának a mostanitól eltérő szervezése, általában a társadalom ujjaszervezése. Nálunk is az általános választási jogot főkép azok követelik, a kik a magyar államnak teljes politikai és gazdasági átalakulását óhajtják.

Mióta Hieronymi e sorokat írta, változás történt hazánkban. Most már az általános választójogot azok is követelik, kik a mai Magyarország társadalmi szervezetének socialistikus átalakítását nem óhajtják. Vajon igazán oly demokraták-e, mint a hogy hirdetik? Vagy talán otthon ők is democsokrátiának nevezik Kleon uralmát és mégis kleonkodnak a színpadon? Ezt most ne feszegezzük. Hieronymi áttér annak a kérdésnek fejtegetésére, hogy milyen hatással volt a választói jog nagyfokú kiterjesztése a nagy államokban. Bryce nyomán megállapítja, hogy Észak-Amerika gazdagságánál és földrajzi helyzeténél fogva büntetlenül követhet el hibákat, melyek más, nyugateurópai államra nézve végzetessé válnának.

A new-yorki gazdálkodás ismertetése után Bryce így kiált fel: «Hamilton Sándor szelleme, ha meg lett volna neki engedve, hogy szülővárosát hetven év múlva újra láthassa, méltán így szólhatott volna: Ezek a te isteneid, ó Demokratia; ezek a gyümölcsei annak, ha a politikában elvont elméletek után indulunk. Azért ráztuk le III. György igáját és azért üdvözlötték Európa népei Amerikát, mint a szabadság hajnalának hazáját, hogy rabló kezében legyenek a közkincstár kulcsai és hogy gazember fertőztesse meg a bírói széket.» Pedig Bryce és Hieronymi még nem vehették tekintetbe az amerikai rendőrség szinte hihetet-

lennek látszó garázdálkodását. De Bryce nyomán Hieronymi már kimondhatta azt, hogy a demokratikus uralom alatt valamennyi amerikai nagy város igazgatása többé-kevésbé corrupt.

Franciaországra térve át, jó lesz megjegyeznünk a következő tényeket. Rousseau sehol sem ajánlotta azt, hogy nagy államokban a képviselőház tagjai az általános választójog alapján választassanak; és hogy az 1791-iki francia alkotmány sem épült fel ezen az alapon. A mi pedig a legújabb viszonyokat illeti, az általános választói jog alapján megválasztott képviselőház mind a francziák, mind a francia viszonyokat alaposan ismerő külföldiek egybehangzó tanúsága szerint a francia népnek sem tiszteletével, sem rokonszenvével nem dicsekedhetik és nagyon kevesen szomorkodnának azon, ha azt egy erőskezű férfi úgy elcsöpörné, mint Napoleon Lajos 1852 ben. Bodley azt mondja, hogy a francia nép a képviselőket megveti és hogy a francia kamara tagjainak erkölcsi és értelmi színvonala olyan alacsony, hogy ezt a megvetést meg is érdemli. Benoist azt mondja, hogy az általános választói jog corrupt és corumpáló, sem nem valóban általános, sem nem valóban jog. Angliában a választói jog csak megközelíti az általánost, de még nem lehet annak nevezni. A német birodalomban ugyanis az általános választói jog alapján az összes lakosságnak 22%-a bir választói joggal, míg Angliában csak 17%. S mégis az angol államférfiak és tudósok nagy része elégtelen Anglia demokratizálásával. Lecky a demokrátiáról és szabadságról írt könyvében ezt írja: Valóban az alchimianak nem volt olyan indokolatlan tétele, mint az a felfogás, hogy mennél tudatlanabb a választótestület, annál képesebb lesz a képviselőház a jó kormányzásra; hogy a világ javára és az észszerű haladás biztosítására a legalkalmasabb mód az, hogy annak intézése a legkevésbé felvilágosult osztályra bízassék. Eljön majd az az idő, a mikor a történetírás az emberi tévedések egyik legfeltűnőbb fajtájának fogja azt a nézetet tartani, hogy ez elméletet szabadelvűnek és a haladást biztosítónak tartották. Azok, a kik az elmúlt korszakokban a császároknak és fejedelmeknek való hízolgés útján törekedtek hatalomra, most a választási küzdelmekben a nagy tömegeknek szenvedélyeit igyekeznek felkölteni és hajlandóságát a maguk számára megnyerni, a kiváltságok jogosulatlan voltáról való szónoklatokkal és a nép bölcseségének és nemeskeblűségének magasztalásával.» Angliában az obstructio a választói jog kiterjesztésének volt a következménye. Lowell szerint «a népies kormányforma fejlődésével

az angol alsóház mind kevésbbé gyakorolt önuralmat. A mai képviselőt ki nem elégíti az, hogy az ügy elintézése helyes indokok alapján történt, neki az a kívánsága, hogy a választók lássák az ő tevékenységét». Szóval a «hazabeszélés» a választói jog kiterjesztésével egyenlő arányban növekszik. Sybel annak idején — bármennyire tisztelte Bismarckot — ellenezte az általános választói jogot a német birodalomban. «Philosophiai és politikai elmélkedésem — így szólt — eredménye az, hogy a liberalis elméletnek az a válfaja, mely az általános választói jog érvényesítésében látja a legtökéletesebb kormányformát, nem egyéb az igaz liberalismus elvének sophistikus elferdítésénél.» A német birodalomban a majdnem félszázad óta érvényben levő általános választói jog eredményeivel nincsenek megelégedve. Savigny Leó ezt írja: «A választók tömege a jelöltek együgyű demagógiájának és a beválthatatlan ígéreteket hirdető sajtó befolyásának az áldozata . . . Ott, hol az általános választói jog van érvényben, teljesen ki van zárva az a nevelő hatás, melyet az állami ügyekkel való foglalkozástól jogosan várni lehet. Annak az erkölcsi látványnak helyébe, a mely a nép lelkületét meg-nemesíti, a közügyek iránt való érdeklődését felkelti, a közügyek iránt tartozó kötelesség teljesítését megerősíti, az állam maga intézményesen időszakonként farsangi mulatságot rendez, a melyen szavazatfogdosás, izgatás, hazugság és kölcsönös sértegetés játszszák a főszerepet. A német hazafi nem zárkozhatik el azon aggodalom elől, hogy az elhibázott választójog komolyan veszélyezteteti államunknak történeti alapon fejlődött monarchikus intézményeit és társadalmunknak szervezetét. A tapasztalat tehát azt tanítja, hogy mindenütt, hol az általános választójog van érvényben, a képviselőház erkölcsi és értelmi színvonala süllyedt. Ekkor azután Hieronymi a magyar viszonyokra tér át. Kimutatja a most érvényben lévő választójog hibáit. A mostani censusnak az a fő baja, hogy nem egységes és hogy kirekeszti a munkások egy egész osztályát. Kristóffy javaslatát bírálva, Hieronymi rámutat arra, hogy tulajdonkép a Fejérváry-kormány minisztere sem akarta a feltétlen általános választójogot. Ő is átmenetre gondolt s különösen az írni és olvasni tudás feltételének kimondásával akarta enyhíteni az általános választói joggal járó bajokat. Jól jegyzi meg erre Hieronymi, hogy ez nem hatásos orvosság.

A tömeg soha sem hajlandó azokat meghallgatni, a kik a dolgokat az ész szempontjából világítják meg, hanem mindig

azoknak ad igazat, a kik nagy hangon lármázva, a közös érzéseket szítják. Az írni és olvasni tudás a tömegnek lélektanát meg nem változtatja. Nem adtunk a tömegnek módot arra, hogy ingyen juthasson jó olvasmányokhoz. Tudását tehát arra használja fel, hogy napilapokat (és minőket!) stb. olvasson és megmarad annak a hiszékeny, műveletlen embernek, a ki volt, mikor olvasni nem tudott. Kristóffy javaslata — mint azt Hieronymi számokkal bizonyítja — végeredményében a munkásoknak és törpebirtokosoknak ad többséget a képviselőválasztásoknál a gazdaság különböző ágaiban önállóan foglalkozók és értelmi keresetük után élők felett és kiszolgáltatja a képviselőválasztásokat az ország legműveletlenebb osztályának. Ezután Hieronymi gróf Andrássy Gyula javaslatát bírálja. Éles elméjű s igen beható bírálatának egyik legfontosabb eredménye a következő: Az általános választójog a pluralitás esetén is nagy számban súlyt ad olyan társadalmi elemnek, mely vagyoni viszonyainál fogva és műveltségének alacsony foka miatt az állami érdekeket veszélyeztetheti; bizonyára megszorítja a nemzetiségi képviselőket és ezeknek a képviselőházban oly számban való megjelenését teszi lehetővé, mely a magyar államnak nemzeti fejlődését veszélyeztetheti.

Ezek bizonyára erős okok az Andrássytól javasolt pluralitás ellen. Mi mégis nehezen bírunk elválni a pluralitás gondolatától, melynek e folyóiratban már védelmére keltünk s melyet azóta Réz Mihály is igen nyomós okokkal védelmezett a *Magyar Figyelő*-ben. Igaz, hogy újabban a tervnek kigondolója úgylátszik cserben hagyta a maga derék munkáját, de ez a körülmény semmit sem változtat azon a hitünkön, hogy a pluralitás elve igazságos s célszerű is. Azt hisszük, hogy a Hieronymi fejtegetéseiben kimutatott veszély ki volna kerülhető, ha a pluralitást csupán az értelmiséghez kötjük. Igen egyszerű igazság az, hogy a ki többet tanult, annak több joga is van dönten a szavazatával a bonyolult politikai kérdésekben, mint annak, a ki kevesebbet, vagy semmit sem tanult. Nincs igazságosabb választói census az értelmi censusnál. Legyen a képviselőház a művelt magyarországi társadalom méltó szószólója. Részletes javaslatokkal nem mernénk előállani, de azt hisszük, hogy akár a vagyoni censust fogadjuk el a választói jog alapján, akár az egyenlőség elvét — a nagykorúság és másnemű feltételek kikötésével — a pluralitás minél erősebb érvényesülése csak emelni fogja a képviselőház színvonalát. A pluralitás egy neme volna az is, ha tudományos

társulatok, intézetek, továbbá gazdasági és ipari testületek is választhatnának képviselőket. Hieronymi olyan választói törvényt kíván, melyben a választói jog jövőre is a közteherviselés egy minimumától tétetnék függővé. Tíz koronányi censust ajánl. Javaslatára szerint a választók körülbelül egy félmillióval gyarapodnának.

Erős logikával és nagy körültekintéssel indokolja javaslatát. Nem mondja, hogy csodaszert talált közéleti bajaink ellen. De azt hiszi, hogy törvényjavaslata javítana a mostani állapotot és célszerűbb volna, mint az általános választói jogra épített javaslatok. Ezt mi is hiszszük, noha a magas értelmi censust a már említett formában valahogy egyesíteni szeretnők a Hieronymi által ajánlott censussal. Bármit gondoljunk is tervéről, könyve a legjobb időben és, szeretnők hinni, hogy nem későn került a magyar olvasók elé. Mint gróf Tisza István mondja szép előszavában: «E könyvből annak a férfinak intő szava szól, a kinél egyetlen ma élő magyar ember sem vette ki jobban a részét a modern Magyarország alkotó munkájából.»

Becsüljük meg e férfiú emlékét és figyeljünk súlyos érveire.

d.

Műtörténeti kiállítás Szombathelyen.

Október 6-án zárult be Szombathelyen a vasvármegyei műtörténeti kiállítás, mely minden tekintetben megérdemelte az ország közvéleményének érdeklődését. A kiállítás célja az volt, hogy a vármegye területén magántulajdonban elszórt műkincseket rövid időre egyesítve a nagyközönségnek s főleg a szakértőknek bemutassa és e mellett mintegy műtörténeti leltározást végezve a megyében, alapját szolgáltatassa az összegyűjtött anyag későbbi tudományos feldolgozásának. Az ily műtörténelmi kataszter, habár nem is kiállításokból kiindulva, a külföldön már több helyütt munkában van, pl. Austria már több kötet ily műtörténeti monographiát adott ki. Nálunk is történtek ily irányú kísérletek, pl. a Divald-féle szepesmegyei monographia. A magántulajdonban levő műkincsek együttes kiállítása azonban a vidéki városokban mindenesetre első kísérlet volt, melynek hasznát és culturalis hatását bővebben fejtegetni felesleges. A szombathelyi műtörténeti kiállítás minden várakozást felülmúló érdeklődést keltett nemcsak a vidéki közönség körében, hanem Budapestről és Bécsből is sokan látogatták meg azt, sőt a külföld is

tudomást vett róla, Berlin, München, Nürnberg, Lipcse, Hamburg muzeum-igazgatói, párisi, londoni szaktudósítók és műkedvelők keresték fel a kis vidéki magyar várost, melynek létezéséről azelőtt tudomásuk sem volt.

A kiállítás anyagának túlnyomóan nagy részét a megyebeli nagybirtokos családok, a Batthyányak, Erdődyek, Széchenyiek, Almásyak stb. szolgáltatták, a várakban és kastélyokban évszázadok óta őrzött kincsekből, ezek között nagy számmal volt az olyan, mely soha még kiállítva nem volt. Első helyen említendők itt a németújvári Batthyány-várból származó képek, ú. m. a német iskola XV. és XVI. századból eredő több festménye, közöttük néhány kép Cranach műterméből; továbbá portugali Izabella császárnénak egy rendkívül finom arczképe és a flamand Bauern-Brueghel egy remeke, néhány jó németalföldi kép Batthyány Lajos gróf tulajdonából, két pompás Canaletto a körmendi várból, ugyanonnan egy Kupetzkynak tulajdonított arczkép, végül néhány kiváló miniature-arczkép képviselte a festészetet. A plasztika jó német fadaragványokkal és a már ismeretes négy németújvári bronz mellszoborral szerepelt; ez utóbbiak közül az egyiket, V. Károly császár képemását, Leone Leoninak tulajdonítják.

Az iparművészet majd minden ága képviselve volt a kiállításon; bútörök, szőnyegek, szövetek és hímzések, különösen érdekes régi magyar motívumokkal, porcellán és üveg (ú. n. Schwarzlott-üvegek, bécsi porcellán vor der Marke stb.), ötvösművészeti készítmények, — ezek között ismét túlnyomó részben magyar eredetű munkák, — ónedények, piperetárgyak stb. Az egyházművészetet külön terem mutatta be és pedig mind a katolikus és református felekezetek, mind a régi zsidó hitközségek vallási és szertartási tárgyait. Néhány gyönyörű miseruha, kelyhek és ereklyetartók, antipendiumok, pásztorbotok, a rohonczi és városszalónaki izraelita congregatiók hímzett frigszekekrénytakarói stb. mindmegannyi látványosságai voltak a kiállításnak.

Megemlítendő még a gazdag fegyvergyűjtemény, melyet Batthyány Stratmann Ödön herceg, Széchenyi Rezső gróf, Almásy Ede és Erdődy Sándor grófok állítottak ki. A kiállítás a kormánynak és a muzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelőségének támogatásával, de nagyrészt társadalmi úton összegyűjtött anyagi eszközökkel jött létre, első sorban a kiállítók önzetlenségének és lelkes áldozatkészségének köszönve sikerét. A politikai és pártküzdelmek által szétszaggatott társadalmunkban jól

esik látni az ily culturalis törekvésben való egyesülést és az egyértelmű jóakaratból, melyben az egész vidéki intelligentia a vállalkozást kezdettől végig részesítette, azt az örvendetes tanulságot meríthetjük, hogy skeptikusnak és túlságosan utilitarisnak mondott századunkban van még elég idealismus is. A hasznossal, de talán még az emberbaráti könyörületességgel sem lehet talán a társadalmat oly könnyen áldozatokra bírni, mint a széppel, mely öncél és talán — a művészetek mai értékeléséről ítélve — a culturvilág legnépszerűbb ideálja.

A szombathelyi kiállításnak bizonyára megvoltak a gyengéi, fogyatkozásai, botlásai, — vajon mely világvásárnak ne lettek volna? De ha a közvélemény, a sajtó, a szaktekintélyek ítélete szerint általános mértékkel mérve is megérdemelte ez a kiállítás az elismerést, mennyivel inkább rászolgált arra, ha mint kezdeményező kísérletet és mint komoly törekvést tekintjük nemzeti culturánknak még nagyon is extensiv gazdaságában.

ÉRTESITŐ.

Gróf Tisza István könyve.

Sodovától Sedonig. Irta gróf Tisza István. Budapest, 1912. M. Tud. Akadémia kiadása, ára 1 kor. 50 fill.

Mi nálunk ritkán jelenik meg tanulmány világtörténeti tárgyról és érdeklődésünk is gyöngye az ily tanulmányok iránt. Kétkedni szoktunk eredetiségökben; nincs benne semmi új, mondták, sőt írták Tisza tanulmányáról is. Mintha az elbeszélő nem teremthetné mindig újjá a sokszor tárgyalt anyagot, mintha a történetíró egyénisége mit sem számítana s mintha csupán adatainak újsága döntené el munkájának értékét. Már pedig a történetet mozgató erők iránt színvaksággal volnánk megverve, ha észre nem vesszük Tisza elbeszélésében az események mélyére ható egyéni felfogásnak meleg közvetlenségét. Tisza néha nagy vonásokban rajzol, másutt részletekbe mélyed, de alapgondolata egységének fonalát nem ejti el. Ez alapgondolatot így fejezhetjük ki: Bismarck politikája kezdettől fogva végig ugyanaz, a frankfurti követségtől az emsi sürgöny megcsonkításáig nagy körvonalakban előre megállapított terv vezet. Politikai pályája kezdetén kifejtett programját végrehajtja rendkívüli akadályokkal küzdve, de mindig előre törve azon az úton, a melyet a német államférfiak közt kezdettől fogva csak ő látott s a melyen elindulni szédítő vakmerőségnek látszott. Pedig Bismarck lelkétől semmi sem volt idegenebb, mint a kalandor könnyelmű kockáztatása. Az ő emberismeretének félelmetes biztosságát csakis porosz és német érzésének mélysége multa felül. Szembe helyezi vele írónk III. Napoleont, a trónra jutott kalandort, kinek merészségét sentimentalismus s kivált élete végén akaratbénító álmodozás mérséklék s zavarják. A napoleoni és bismarcki politika ellentétét a szerző szinte szónoki hévvel, sok tartalmat aránylag kevés térre össze-

szorító erélylyel rajzolja. Szélesebb lesz rajza, a mikor Sadova után a francia-porosz háború kitörésének okait fejtegeti. E fejtegetés egyik része ellen egy jeles publicistánk komoly támadást intézett. Tisza ugyanis azt fejtegeti, hogy Gramont nem számíthatott Beust, vagyis Austria támogatására. Tiszának ezt a tételét nem czáfolhatjuk meg azzal, hogy Beust és Andrassy politikája a porosz-francia viszály kérdésében ellentétes volt. Ez az ellentét nem tagadható, Tisza nem is foglalkozik vele, mert alapgon dolata kifejtésére nincs szüksége reá. De Lebrun tábornok bécsi útjának eredménye, magának I. Ferencz Józsefnek levelei, sőt Beust nyilatkozatai is kétségtelenné tették, hogy Austria szövetségére Franciaország nem számíthatott, vagy egyáltalán nem, vagy legalább egész biztosan nem számíthatott reá a háború első phasisában. Ennyiben Tisza előadása teljesen megfelel a való ságnak. Nem mondjuk, hogy elbeszélése minden részleteért el vállaljuk a felelősséget. Így például az emsi sürgöny megcsonkításának jelenetében tévedés csúszott be. Nem Roon mondta azt, hogy az első sürgöny chamade volt (békealkú jelzése), a Bismarcké pedig harci riadó, hanem Moltke, mint Bismarck el beszéli (*Gedanken und Erinnerungen* II. 91. l.). De a kisebb té vedések nem számítanak, mert az alapeszmének, mely Tisza részletes elbeszélésén uralkodik, kidomborítását nem homályosítják el. Tisza ugyanis azt bizonyítja, hogy a hohenzollerni herczeg spanyol trónjelölése Bismarck műve volt s hogy e jelöléssel kezdettől fogva a háborúra tört, melyet a német egység kiépítésére s a német birodalom határának kibővítésére okvetlenül szükségesnek tartott. E gondolatot más szavakkal inkább a francia írók szokták hirdetni. Inkább ők nevezgetik Bismarckot gyűlöllettel a gonosz lelkű s álnok békebontónak. Német írók s részben Bismarck is emlékirataiban a francziákat tüntetik fel a békebontóknak s Bismarck csak annyit ismer el, hogy Gramont július 6-iki provocáló beszéde után el volt határozva a háborúra s megvált volna állásától, ha királya nem indítja meg a háborút. Tisza felfogása tehát eredeti módon combinálja a két ellentétes gondolkört. Alapjában a francia felfogás mellé szegődik, noha érzése tökéletes ellentéte a francia írók gyűlölködő antipathiájának. Nehéz döntení e kérdésben itt mintegy mellékesen egy ismertetés keretében. Sok körülmény szól Tisza gondolata mellett. Az egyik az, hogy Bismarck 1866 után a francia háborút kikerülhetetlennek tartotta. E vérkeresztelő nélkül a német egység életét nem bírta elképzelni. A másik az, hogy a

hohenzollerni jelöltséget Bismarck valóban ajánlotta és pedig ismételten, nagy melegséggel. A harmadik az, hogy képtelenség az a feltevés, mintha Bismarck ezt a jelöltséget oly vállalkozásnak tartotta volna, melyet a francziák s különösen III. Napoleon könnyen izgatható hiúsága közömbösen eltűrhetett. A legnagyobb valószínűség szól tehát a mellett, hogy Tiszának igaza van; Bismarck a spanyol jelöltséget már a szükséges háború rejtett gondolatával vetette fel s úgy vezette a diplomatiái hadjáratot, hogy ország-világ előtt mégis Napoleon tűnt fel az izgága békezavarónak. Tisza szinte beoltja az olvasó lelkébe a maga lelkesedését Bismarck tetteiben erős, elszánt szavakkal sohasem kérkedő és a buta közvéleményt megvető hazafisága iránt. Ellenben lenézésének és gyűlöletének egész erejével ostorozza a Gramont- és Ollivier-féle hiú, szavakban dúskáló s mindent a pillanat sikerének feláldozó álhazafiságot. Van ebben sok, nagyon sok tanulság a magyar olvasóra nézve. Minek fejtegetésük bővebben? Széchenyi is annak idején sokszor feszegette a különbséget a szájhazafiságnak és a tények hazafiságának értéke közt.

d.

Az első német Faust-dráma.

Johann Faust. Ein allegorisches Drama in fünf Aufzügen. Prag, 1775. Hasonmás kiadás. Wien, Brüder Rosenbaum. Ára 14 K 40 fillér.

Az első újkorabeli német Faust-dráma, Weidmann Pál műve, mely teljesen korhű köntösben, több korabeli színlap hasonmásával és kiadójának (Rudolf Payer von Thurn) irodalomtörténeti jegyzeteivel fekszik előttem, 1775-ben került először színre Prágában és még azon évben jelent meg ugyanott nyomtatásban (még ugyanezen évből való egy müncheni utánnyomata is), mire egy negyedszázadon keresztül kedvelt repertoirdarabja maradt a német (elsősorban a délnémet) színházaknak. Mert a Faust-monda, a mit Lessing is hangsúlyoz híres 17-dik irodalmi levelében (1759), igen népszerű volt a németeknél, a kik még az ő korában is gyönyörködtek a régi népdramában, mely a XVII. század eleje óta (első ismeretes említése 1608-ból való) egészen a XVIII. század közepéig sűrűn kerül színre német földön. Ezt a népdramát ismerte Lessing is és ezt magasztalta idézett irodalmi levelében. Ez a népdráma, melyre bizonyára Marlowe tragédiája (első előadása 1595) is hatással volt, teljesen elveszett és csupán

a számos bábjátékból alakítható ki (valahogy), melyek e régi darabból származtak és a jelenkorig népszerűek maradtak. A népdráma helyébe várta egész Németország a XVIII. század közepe óta a legnagyobb türelmetlenséggel Lessing Faust-dramáját, mert köztudomású volt, hogy a nagy kritikus a mondának drámai megalakításán dolgozik. De Lessing darabja is elveszett, ha ugyan valamikor elkészült, a mi nem nagyon valószínű, és helyében, részben az ő neve alatt, meghódította a színpadokat és a nézőket Weidmann drámája, melyet már korabeli színigazgatók is (bizonyára reklám céljából), újabban pedig, állítólag tudományos alapon, Engel Károly 1877-ben bámulatos észjárással Lessingnek tulajdonított vagy legalább is kétségtelennek tartotta, hogy Lessing elveszett darabjának erős fölhasználásával készült. Ezt a kalandos föltevést nyomban erélyesen visszautasítottam ezen *Szemlében* (XIV. köt., 1877, 395. l.) és kifejtettem, hogy ebben az 1775. évi névtelen Faust-dramában Lessing szellemének, nyelvének és stylusának legparányibb szikrája sem mutatkozik. Hasonló véleménynyel voltak (egy-két jelentéktelen kivétellel) a legtekintélyesebb németországi bírálók is, és ezzel Engel föltevése alaposan letűnt a napirendről, de vele együtt Weidmann darabja is, a mi irodalomtörténeti szempontból nem volt helyes.

Mert a darab mint drámai alkotás tényleg egészen értéktelen csinálmány, de történeti jelentősége elvitázhatatlan. Midőn ugyanis a régi népdramát a Gottschedtől diadalra juttatott francia ízlés leszorította a színpadról és a kedvelt darab csak a még népiesebb és naivabb bábjátékokban élt árnyékszerű életet, Weidmann volt az első műköltő (sit venia verbo), a ki a hálás tárgyat megragadta és korának, persze alacsony, színvonalán hatásos színműben földolgozta. Sőt egy oly vonást is vitt bele a tárgyba, melylyel utóbb Goethénél találkozunk (a ki Weidmann művét nem ismerte, mint Lessing sem ismerte); nála ugyanis Faust nem lesz, mint a népkönyvben (1587), mint Marlowenál, a német népdramában és a bábjátékokban, az ördög áldozata, hanem az irgalmas Istentől kegyelmet nyerve megmenekül a pokol kínjaitól. Művelődéstörténeti szempontból igen tanulságos, hogy a Weidmann darabja ép ezen nemesebb felfogásánál fogva Münchenben 1776-ban csak egyszer kerülhetett színre: az egész város annyira megbotránkozott és fölháborodott azon, hogy ez a gonosztévő megszabadul, hogy a választófejedelem kénytelen volt a további előadásokat betiltani, annak ellenére, hogy Bajorországnak nemcsak világi, hanem egyházi censorsa is ismételve

kijelentették, hogy a darab erkölcsi és vallási szempontból teljességgel kifogástalan.

Újabban egy kitűnő tanulmányból (*Grillparzer-Jahrbuch* XIII., 1903. 1—74. l., szerzője az előttem fekvő könyv kiadója) bővebben értesültünk a darab szerzőjéről is. Weidmann Pál (a bécsi Burgszínház híres komikusának, Weidmann Józsefnek testvéröccse), egy urasági inas fia, 1748. márcz. 26. született Bécsben. Gymnasiumot és az egyetemen (hol Sonnenfels, az osztrák fölvilágosodásnak legkiválóbb képviselője, nagy hatással volt reá) jogot végzett, mire mint gyakornok állami szolgálatba lépett. Tehetséges, ügyes, igen hasznavehető hivatalnok volt, kinek főkép sokoldalú nyelvismerete szép jövőt látszott biztosítani. Mégsem vitte sokra, mert igen ideges és összeférhetetlen ember volt, ki főnökeivel is folyton összetűzött és kinek fáradhatatlan irodalmi munkássága inkább kárára mint hasznára volt. Kis hivatalnok maradt és mint címzetes udvari titkár 1801 április 9-én halt meg szülővárosában. Rendkívül termékeny író volt, kitől, rendszerint névtelenül, több mint 80 irodalmi termék jelent meg, legnagyobbbrészt színművek (vagy 76), de több éles, sértő satira is, melyekben a fölvilágosodás szellemében síkra szállt a papság, egyház, nemesség, tortura stb. ellen és melyek, főleg II. József halála után, természetesen szintén nem voltak alkalmasak arra, hogy hivatalbeli előmenetelét siettessék. Színműveiben a régi kor embere: mindig megtartja a hármasságot, de (fiatalkori, alexandrinusokban írt kísérleteit nem tekintve) prózában ír és természetességre valamint színszerűségre és színi hatásra törekszik. Komoly drámái is nagy tetszésben részesültek, de hamar letűntek, vígjátékai azonban sokáig maradtak életben, főleg kettő: *Der Bettelstudent* (magyarul: «A kolduló deák vagy az égi háború, vígjáték két felvonásban, fordította Ungváry János», 1793 február 8. került színre) és *Die schöne Wienerin* vígjáték 5 felvonásban. Operaszövegei közül legjobban tetszett *Die Bergknappen* egy felvonásban (zenéje Umlauftól).

Weidmann Faust-műve, mely mint drámai és költői termék nem érdemelne figyelmet, történeti jelentőségénél fogva mégis tekintetbe veendő, főleg két szempontból. Először az ő műve Marlowe óta az első Faust-dráma, mely műköltőtől származott és meghódította a (német) színpadokat, melyeken egészen a XVIII. század végeig otthonos maradt; utolsó kimutatható előadásai: Nürnberg és Köln 1782, Brassó 1795, Bécs 1792 és 1800. Másodszor elvitázhatatlan tény, hogy ez a rendkívül gyenge ter-

mék mind cselekvényének egyes részleteivel mint Faust sorsának már Lessingtől tervezett és indokolt kedvező befejezésével hatással volt a { későbbi Faust-drámákra és -regényekre, melyek pedig jóval nagyobb tehetségű szerzőktől származnak. Így már a *Sturm und Drang* első Faust-szerzői, a festő Müller (1778) és Klinger Miksa (1791) több alakot és motívumot vesznek át Weidmanntól, kinek művét egyébként költői és drámai értékben messze meghaladják. E tények maradandó helyet biztosítanak a bécsi nagyratörő szerző szerény művének a német irodalom történetében és azért örömmel üdvözlendő legújabb kiadása is, mely azonban megdöbbentő áránál fogva bajosan számíthat nagyobb kelendőiségre.

Heinrich Gusztáv.

Hanvay Zoltán.

Esetek. Irta Hanvay Zoltán. Rimaszombat. Rábely Miklós és fia könyvnyomdája. 1912. (Ajánlva gróf Csáky Albinnak.)

Hanvay Zoltán neve talán nem oly ismeretes az olvasó előtt, mint *A Hanvai Remetée*. De az *Az Újság* olvasói közül azok, kik a szókimondást, a meggyőződés erejét, a politikai bölcseséggel párosult magyar érzést többre becsülik a tartalmatlan szellemeskedésnél, jól tudják, hogy *A Hanvai Remete* nevével jegyzett cikkeket Hanvay Zoltán írja. E cikkeket néhány más helyütt megjelentekkel együtt a szerző össze is szokta gyűjteni. Oly szokás ez, melyet ritka vezérczikkíró követhetne nálunk veszály nélkül. Mennyi tarka ellenmondást, milyen rövidlátást, mennyi személyes gyűlölködést és hízalgést árulna el sok vezérczikkírónk gyűjteményes kötete. A mi szerzőnk nem fél a gyűjtés próbájától. Az ő tolla őszinte lelkének sugallatait írja és mivel szereti tárgyát, mélyére is hatol annak, úgy, hogy az események változása nem halványítja el gondolatai érdekességét. Cikkei mögöl igazi egyéniség emelkedik ki az olvasó előtt, nem mesterkéltlen különködő, modern sallangokkal figyelmünket zaklató, hanem egyszerű természetességében vonzó. Szeret magáról beszélni minden kérdés nélkül s a nélkül, hogy önmegalázó szerénységbe önhittséget burkolna. Őseinek sorát a honfoglalásig vezeti vissza, de származásának tudatából csak kötelességérzést merít s nem hányaveti gögöt; fiatal korában a külföldön járt, de magyar maradt minden ízében s megveti a hazafiatlanságot

csak úgy, mint a szittya-virtuskodást. Társadalmi és irodalmi összeköttetései könnyen juttatták volna feltűnő szerepléshez a fővárosban, de ő mégis otthon maradt s kitüntetés nem kérve s el sem fogadva, a gömörmezei közéletben zajtalanul s eredményesen munkálkodott. Gazdaságának él s európai hírnévre tett szert a kynológiában, a mely végre is nemesebb s hasznosabb sport, mint az úri köreinkben veszedelmesen elterjedt politikai hatalomvadászat. Pihenő óráiban pedig olvasott és papirosra vetett értékes társadalmi és politikai megfigyeléseket. Nincs megelégedve korával és nemzetével. Valóban nem a régi idők dícsérőjének szokásos elfogultsága szól belőle, megbecsüli a jót, ha új is, de ha hibáztat, nem ok nélkül teszi. Hamar felejtjük nagyjainkat, — úgy mond. Tompának nincs szobra a fővárosban. Micsoda nemzet az, a mely két hét alatt többet adakozott a Barta Miklós szobrára, mint évek alatt a Jókaiéra? Ebben az ítélet nélküli enthusiasmusban, mely kegyelet nélküli közömbösséggel váltakozik, a decadentia szomorú jelét látja. Valóban ezek a tények több figyelmet érdemelnek, mint a mennyiben részesítjük. Ha napisajtónk némi felelősségérzettel volna vezetve, ily jelenségeken nem kellene megütköznünk.

A közigazgatás reformjáról kitűnő czikket olvasunk Hanvay könyvében. Most, midőn újra szerelmesek lettünk a régi megyei autonómiába, nagyon időszerű e cikknek lenyomatása. Hanvay, ki jól ismeri s vármegyei közigazgatás minden baját, az államosítást sürgeti; hivatkozik Návayra, ki mint vármegyei főtisztviselő végig küzdötte a nemzeti ellenállás forradalmi részét s mégis azt constatólta, hogy a vármegyék ellenállása nem bizonyult életrevalónak. Az általános, egyenlő és titkos választói jog híveit kemény igazságokkal ostorozza szerzőnk ép abban a lapban, mely e divatos jelszavak ellen nem mer küzdeni; a választói jog egy rakás veszedelmes nemzetiségi képviselőt hozna a házba, mondja a szerző, ki nemzetiségi határszáron lakik. A mellett a házban megkezdődne a «népbolondító pióczák harca» a birtok ellen. Előbb a választók intellectusát és magyar honpolgári öntudatát kell emelnünk, csak azután gondolkozzunk e gyökeres újításról. Rendezzük előbb socialis viszonyainkat, mert nem az általános, titkosnak hiánya kergeti ki a magyar föld lakóit Amerikába. Igen ám, mondják a reformclubban és hasonló helyeken, «az uralkodó kastrendszer miatt nem élhet meg a magyar kisember.» Ez tiszta humbug, — vágja vissza Hanvay. «A kézimunkás, csak akarna dolgozni, soha nem is álmodott oly díjakról, mint ma kap. A kis-

gazda — ha nem a korcsmának, meg az orvvadászatnak él és ha az asszony nép nem úz képtelen, róla lerívó luxust — nemcsak nem pusztul, de apránként megveszi a földesúri birtokokat.» Van ugyan elég baj a kisember (vagy mint Ecseri mondja: a szegény ember) körül, de hát nevelni kell őt a fegyelmezett munkára s életmódra, akkor majd gyarapszik s lelke is megéri a szavazó polgár jogára. Azonban ha mi magunk rendet és tekintélyt rontunk, csak jogot — plane veleszületett jogot — prédikálunk, a socialis bajok elhárításán rendszeresen dolgozni nem akarunk, akkor talán felizgathatjuk a szegény embert, de állapotán nem segíünk s még rontunk is rajta az általános, titkossal. Minden művelt lelkű embernek módjában van a socialis kérdés egy részletét elintéznie a maga körében. Világboldogító jelszavak kürtölése helyett segítsen mindenki a maga körében, enyhítse a nyomort ott; a hol látja és tudja, bánjon emberségesen azokkal, kiket a sors rá bízott. A mi szerzőnk például így bánik cselédeivel: conventiójukat negyedévenként előre, pénzüket pedig negyedévenként utólag adja ki. A ki ehhez hozzászokik, rendes életet él, a ki nem, elbocsáttatik. A ki pénzével bánni megtanul, szerez tehenet és házat. A rendes cselédet a gazda szívesen tartja évtizedekig s az is szívesen marad. Az ilyen cseléd tehenének a mi gazdánk ingyenes nyári legelőt ad és hogy télen legyen min tartania, részben rétet kaszálni. Így van mindig vaja s tavasszal eladó borjúja. De aztán a mi gazdánkhoz tíz annyi cseléd kínálkozik, mint a mennyi kell és van ma is négy negyven évet szolgált nyugdíjas öreg, becsületes szolgálja és — nevet talán az olvasó? — barátja. Ily emberséges és okos eljárás gazda, gyáros, hivatalnok stb. részéről tömegesen téríthetné csendes és elégtűnt munkára az izgatók táborába csábítottakat. Természetes, hogy a hatóságok és az állam is tegyék meg a magukét. De mi semmivel sem törődünk. Ellenben az izgatók gyujtogatják a házat fölöttünk.

Nembánomságunknak csak egy példáját említjük. Negyven évig nem volt egyetlen jó szellemű és ingyenes néplapunk. De volt az izgatóknak. Így engedték terjeszteni a mérget. Az amerikai kivándorlást is könnyen vesszük. Ez a kivándorlás — bármit beszéljünk jó oldaláról — vérszegénynyé teszi a magyar nemzetet. Nehéz és hosszú munka kell a kivándorlás okának megszüntetéséhez. De időközben csillapító szerekről sem kellene megfedkezünk. Azt hisszük, igaza van a szerzőnek abban, hogy azt a tetemes százalékot, mely Amerikában nyomorog és szívesen

jönne vissza, ha volna min, számba kellene szedni és államköltségen hazaszállítani. A közoktatás terén is széjjelnéz szerzőnk. Hogy is ne? mikor az ország jövője van szívében. Teljesen igaza van abban, hogy iparos és gazdasági iskolák szaporítására, nem pedig a gymnasiumokéra kell gondolnunk. A jogi egyetemen valahogy módját kellene találni annak, «hogy a jogász urak tanuljanak is és ne csak a hazát igyekezzenek éretlen fővel menteni.» Az állami, kötelező népoktatás minél szigorúbb megvalósítása sokat lendítene rajtunk. A mi társadalmunk reformját nem mozdítja elő a kötött birtok eltörlése. Szerzőnk jól mondja: «Én a kötött birtokokat nemzeti veszedelemnek tartom. Nem azért, mert megvannak; de mert helytelenül s meddőn kezeltetnek.» Főuraink tanuljanak meg jól gazdálkodni, legyenek olyan «zsidók», mint a minőnek gróf Andrássy Manót csúfolták. Az 500—1000 holdra felosztott latifundiumok bérbeadása hosszú időre örökbérlő osztályt teremthetne a pusztuló köznemesség tagjaiból, a kik talán meg bírnák változtatni eddigi életmódjukat. A szerző nem feudális aristokrata. Csak abban aristokrata, hogy «szív-, lélek-képzés és cultura útján akarja emelni az alantast magasabbra,» de halálos ellensége annak a demagogiának, mely le akar törni minden traditiót. Nincs biztosabb útja az erkölcsi romlásnak, mint a jó traditiók eltiprása. Hát a pártpolitikáról nem beszél szerzőnk? Bizony sokat beszél róla és ha mi azt mind ismertetőnk, politikai vezérczikket kellene írunk, a mit itt nem tehetünk. De hogy a szerző jellemrajzát meg ne csonkítsuk, politikájáról egy néhány szót mégis csak meg kell jegyeznünk. Mik az alkotmánybiztosítékok? kérdi. Ezek a következők: «Felelős kormány, a nemzet rendelkezési joga a pénz- és véradó dolgában. Az egységes hazáért való feltétlen hűség. A törvények feltétlen tisztelete. A nemzet kulturája és vagyonossága. A szerzett jogok feltétlen megóvása. A jogfejlesztésnél az evolutio és kerülése minden kockázatos s éretlen kísérletezésnek. Számotvetés a nemzet létező erőforrásaival. Szólás- és sajtószabadság a józan ész korlátai közt. Monarchiában élván, egyetértés a nemzet és a korona között. Ezek összességében ki van merítve az állami bölcsesség.» Tehát municipalismus fejlesztése, házszabály, vívmány (e szó ellen szerzőnek még grammatikai lelkiismerete is borzong) nem találhatók a mi szerzőnk alkotmánybiztosítéki lajstromában. Ezek után elképzelhetjük politikai eszmekörét. Mélyen el volt keseredve 1910 ben a «munkátlan» kormánypárt tétlensége miatt. Június 4-én a már 72 éves hazafinak fáradt lelke megijodott.

Becsülettel végezte sokféle kötelességét. Könyveit korunk történet-írója egykor nagyra fogja becsülni. Kár volna, ha most már teljesen elnémulna. Jusson eszébe kedves költőjének szava:

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jó a halál;
Ujjod valamig azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.

d.

Francia remekírók anthológiái.

I. Musset.

Alfred de Musset: *Oeuvres choisies*, par Jean Giraud, ancien élève de l'Ecole Normale Supérieure, professeur au lycée de Nantes. Paris, Hachette, 1912. 8° LX. és 303. lt. 3 fr. 50.

A szemelvényes kiadások ellen és mellett egyaránt lehet érveket felhozni. A tapasztalat, kivált Franciaországban, azt látszik bizonyítani, hogy ez argumentumok közül a pro szólók vannak túlsúlyban, mert a Colin cég által megindított és fényesen bevált *Pages Choiesies*-féle vállalatnak számos versenytársa akadt legújában: a kiadók vetélkedve iparkodnak más-más sorozatszámmal és formában kihasználni a maguk javára a közönségnél kétségtelenül mutatkozó érdeklődést a szóban forgó fajtájú vállalatok iránt. Nem kell mondanom, hogy ez a verseny épen nem azt eredményezi, hogy úgynevezett vásári munkák özönével árasztassék el a könyvpiacz, hanem ellenkezőleg minden cég iparkodik minél jobbat nyújtani, kiváló szakemberek munkásságának megnyerésével.

A Hachette-féle *Oeuvres Choiesies* sorozathoz Chateaubriand, Lamartine stb. után Musset műveiből kaptunk most válogatott gyűjteményt. Musset művei az utóbbi években a tulajdonjog védelme alól felszabadultak, közkincsé, ne mondjuk: közprédává váltak, mint akár nálunk a Petőfi versei. Siettek is újabb kiadásokat tenni közzé belőlük, azon kívül, hogy addig összegyűjtve meg nem jelent dolgait is egy kötetbe foglalták össze. Ezek azonban, fájdalom, nem igen vitték előbbre a Musset-tanulmányozás ügyét. Egyáltalán még nagyon távol állunk attól, hogy a XIX. század nagy francia költőit beható irodalomtörténeti

kutatásokat összegezõ, megfelelõ eruditiõn alapuló commentárral ellátott kiadásokban tehessük tanulmány tárgyává. Mussetre nézve az elsõ jelentõsebb kísérlet most látott napvilágot. Jean Giraudnak érdeme, a ki figyelmet keltett sikerrel bûvárolta eddig Mussetnek többi közt a német romantikához való viszonyát, kimutatva, minõ reminiscentiákra bukkanhatni költeményeiben, az egyes, többé-kevésbbé neves német íróktól.

A kötetet egy 60 lap körüli «életrajzi és irodalmi tanulmány» vezeti be. Kitünõ összefoglalás és egyáltalán egyike a legjobb dolgoknak, melyeket Mussetről írtak. Pedig mostanság tán igen is sokat írtak róla; ezt mondva, fõleg a Séché-féle két-kötetes életrajzi műre gondolok, mely a nagy költõ környezetének és így egész élete folyásának ismeretéhez sok és becses adatot szolgáltatott, de részemrõl nem emlékszem, hogy valaha sívárabbat olvastam volna je nemben, mert az e könyvbõl merített impressiók nekem legalább nem annyira arra szolgáltak, hogy a költõ munkásságát behatóbban megértsem, mintsem hogy meglehetõsen elkedvetlenítsenek az emberrel szemben, kit itt mindenekfelett mint többé-kevésbbé ellenszenves viveur-t és hirhedt dandy-t állított elémbé ez az igenis, intim anekdotajellegû tanulmány-sorozat. Giraud, ki tán öcsce, ha nem fia lesz a Revue des deux Mondes belmunkatársának, V. Giraudnak, a Chateaubriand, Pascal stb. jeles kutatójának, a fribourgi egyetem volt tanárának, a maga tanulmányában tárgyilagos pártatlansággal rajzolja meg Mussetnek mint embernek életetfolyását és egész egyéniségét, de mindenekfelett arra van gondnal, hogy ennek keretében annak a költõnek arczképét elemezze finoman, kinél közvetlenebbül francia nyelven senki sem adott hangot a sebzett szív gyõtrõdéseinek. A jegyzetek kiterjeszkednek nyelvi dolgokra is: adnak számos olyan tárgyi magyarázatot, melyek a tanuló ifjúságot tartják szem elõtt, az általános műveltség körébe tartozó, lexikonokra emlékeztetõ tájékoztatásokat nyujtván. De a legtöbbször igen értékes kalauzul szolgálnak az illetõ helyek irodalomtörténeti vonatkozásainak felfejtéséhez, felõlelve a Musset-szakirodalmat, rámutatva a subjectiv vonatkozásokra, rá mindama szálakra, melyek Musset-t nemcsak hazájának, hanem a külföldnek (Angliának és Németországnak) költészetéhez is kötik. Úgy, hogy ha e kötetet e commentárral végig olvastuk, azzal a végsõ benyomással tehetjük le, hogy Musset munkásságát nem egy oldaláról jobban megvilágítva, sõt nem egyszer egészen új világlátásban szemléltük és így most már valamivel jobban érthetjük. De mikor jön el még annak az ideje,

hogy a J. Giraud-knak egy szövegkritikával, egy nagy és teljes commentárral ellátott Musset kiadást köszönhessünk és így igazán lehetségessé váljék végre a szakemberekre nézve Mussetnek minden ízében alapos tanulmányozása, úgy mint most a Hachette és Garnier, meg a kétféle Société des textes kiadványai alapján a régi írókkal tehetjük.

II. La Fontaine.

La Fontaine. Textes choisis et commentés par Edmond Pilon. (Bibliothèque Française. XVII-e siècle.) Paris, Plon. (1912.) 8° 334. l. 1 fr. 50.

Egészen más fajtájú anthologia az, melyet Pilon nyújt a Plon-vállalatban, La Fontaine műveiből.

Ki érdeklődik ma e meseköltő iránt? fogja kérdezni a magyar olvasó, a ki e költő nevének hallatára mindjárt a gyermekszobára gondol. Mi nálunk a rengetegnek mondható La Fontaine-irodalomból eddig mindössze a Taine könyve áll az esetleges érdeklődők rendelkezésére, egy oly mű, mely — noha Pilon többször hivatkozik rá — jóval inkább a szerző, mintsem a tárgyaló író szempontjából méltó a figyelemre. Franciaországban azonban újabban is számos könyvet és még több kisebb-nagyobb dolgozatot írtak e nagy classikusról, kit mint a XVII. századnak legköltőibb költőjét magasztalnak joggal. Hogy mennyire lankadatlan a vele való foglalkozás, ennek jellemzése végett elegendő lesz arra a képre utalnunk, hogy nem rég jelent meg róla egy nagyszabású, 25 franc árú bibliographiai munka. (*Comte de Rochambeau, Bibliographie des oeuvres de La Fontaine.* Paris, Rouquettes.) Egy kis könyvészeti tájékoztatást egyébiránt Pilon könyve végén is találhatni.

Pilon egyenesen életrajzi keretbe foglalja La Fontaine műveinek ismertetését. Születésétől kezdve mondja el vázlatosan hőse életének folyását és ennek kapcsán időrendi sorozatban közli munkáit szemelvényesen, kivonatossan. Az ily tárgyalás a nagy monographiáiróknál is a legegyszerűbb eljárásmód. Pilon, magától értetődik, lehetőleg madártávlatban marad, midőn így tájékoztató bevezetéseit megírja: könyve ugyanis valósággal ilyen bevezetések sorozata az illető verses vagy próza munkák olvastatásához. Csak annyi keretet ad, a mennyire mulhatlanul szükség van; a kép maga La Fontaine szövegének idézéséből alakul egybe, mint az

természetes is oly munkánál, mely a laikus, ugynevezett művelt nagy közönség számára készült. Legkényesebb volt Pilon feladata ott, hol a verses elbeszéléseket kellett tárgyalnia, ezeket a fabliau és az olasz elbeszélő irodalom hagyományait genialisan folytató költeményeket, melyek igen gyakran frivolak, olykor obscének is és így épen nem valók «a művelt nagy közönség» minden tagjának, nem főleg a nőknek s az ifjúságnak kezébe. Nem is igen kapunk itt többet mutatóba belőlük egy párnál, aránylag a discretebbjéből. Annál több tér jut a meséknek, melyek leghíresebbjei és legjelesebbjei itt össze vannak gyűjtve, ha távolról sem épen teljes számban ezek valamennyie. Még La Fontaine színdarabjaiból is ad részleteket, valamint nincsenek mellőzve lyrai költeményei, regényei stb. sem, sőt nincsenek levelei sem, mely utóbbiak közlése csak szerencsés gondolatnak mondható egy oly költőnél, a ki azonkívül, hogy kitűnő elbeszélő, egyszersmind kiválóan subjectiv természet, hogy még meséi is akárhányszor leplezett lyrai költemények, hogy úgy mondjuk, minden esetre a causerie művészetének remekei.

A milyen tanulságos, olyan élvezetes Pilon kalauzolása mellett így tekinteni át futtában a La Fontaine munkásságán, ennek legjellemzőbb, az ő egyéniségét legjobban kidomborító, irodalomtörténetileg legfontosabb és ma is legtöbb élvezetet nyújtó részein. A könyv, noha, mint a legtöbb La Fontaineről szóló mű, szintén hajlik a feltétlen magasztalás felé, eléggé alkalmas első tájékoztatásnak, mely után különösebb kedvet kaphat az olvasó olyan, már komolyabb és behatóbb monographiák olvasására is, minők pl. a Lafenestreé, Hémoné stb., ideértve a Faguet kitűnő könyvét, valamint ugyanez írónak és Brunetièrenak tanulmányait stb. A jegyzetekkel különben kissé szűkmarkúan bánt el Pilon; úgy tetszik, mintha attól félt volna, hogy az olvasó megtalálja sokalni, tolakodónak fogja őt találni, ha a bevezetéseket még szövegalatti commentárral is megtoldja, a mit könnyű lett volna tennie a Moland s főleg a Mesnard mintaszerű nagy kiadásainak felhasználásával.

Rostand nejének és fiának közös színdarabja.

Rosemonde Gérard et Maurice Rostand: *Un bon petit diable. Féerie en 3 actes en vers. Deuxième mille.* Paris, Fasquelle, 1912.

Anya és fiú, kik a címlaphoz mellékelt szép rajz szerint oly meglepően hasonlítanak egymáshoz külsőleg, és kik eddig mint lyrai költők szerepeltek, a múlt év deczemberének vége felé a Gymnase színházban szép sikerrel adattak elő egy közösen írt három felvonásos tündéries darabot, mely immár könyv-alakban több kiadást ért. Ségur grófnőnek és Edmond Rostandnak van ajánlva, mint keresztszülőknek: a keresztanyának, e francziául író orosz nőnek († 1874, Párisban) egyik ifjúsági elbeszéléséből kölcsönözték alakjaikat s a mesét; az egész darabon pedig végig vonúl a *Cyrano*, a *Sasfiók* és a *Chantecler* szerzőjének szelleme. Az igazat megvallva, még két más írónak is lett volna némi joga a keresztszülői tisztséget magának követelni, úgymint a *Kék maulár* szerzőjének, Maeterlincknek, továbbá a skót Barrienek, kinek tündéries látványos darabját, *Peter Pann*-t évekkel ezelőtt Párisban nagy sikerrel játszta egy londoni angol színtársulat.

A Skótországbán játszó darab tartalma röviden és szárazon a következő.

Charle Mac' Lance tizennégy éves fiút, egy baronnet árváját, noha milliomos lord gyámja dúsan fizet érte, nyomorúságos módon tartja, koplaltatja és veri Mac' Miché tábornok özvegye, egy zsugori vasorrú bába, kinek sok borsot tör orra alá a pajkos humorát azért el nem vesztő «jó kis ördög». Különösen kétségbe ejti azzal, hogy jó barátságot kötött a tündérekkel, kik, mikor büntetésül a padlásra záratja a vén asszony, meglátogatják; Mac' Michené fél tőlük és hasztalan próbálja távoltartani őket holmi varázslatok hókuszpókuszával házától. Végre is odahivatja magához egy iskola tulajdonosát és ehhez adja internatusba a fiút. Charlenak távoznia kell, el kell hagynia Betsyt, a jóságos öreg cselédet, sőt el imárottját, a bájos szomszéd leánykát, a szegény kis vak Juliettet. Ezzel végződik az első felvonás. — Juliette két évig eped utána, kis kertjében, melyet a tündérek segítenek neki ápolni; mi hírt sem hall róla. Végre Charle megszökik utána az iskolából, több társa kíséretében. De nénje és az igazgató megtalálják és miután újabb csínyekkel bosszantotta fel őket, már-már vissza akarják vitetni a collegiumba, hogy hosszas böjttel

és sötét zárkában keserűen bűnhődjék nemcsak a maga, hanem a társai tetteért is, kikért ő ajánlja fel magát hősie nagylelkűséggel engesztelő áldozatnak. Azonban az utolsó perczen hírül hozzák, hogy gyámja elhunyt és rája hagyta millióit. Most már övé a világ! Így veszünk tőle búcsút a második felvonás végén, mikor is mielőbbi viszontlátás reményében istenhozzádót mond leánykájának, szerelméről biztosítva őt. — A harmadik felvonás ismét Mac' Michené házában játszik, ki immár haldoklik. Sür-gős levélben kérte magához az egykori Charlet, hogy személyesen hallhassa tőle, hogy megbocsátott neki a múltért. Charle, ki immár a londoni előkelő világ szemefénye és a dandyk irigylett feje, csakugyan eljön, nagy pompával és a maga nagyvilági léha társaságával. Vele jön arája is, egy főrangú negédes szép kisasszony. Charle ott találja az öreg asszony mellett mint hűséges betegápolót Juliette-et. Szíve ismét megszólal, szakít környezetével és arájával. Gyermekkorának színhelyén marad és gyermekkori szerelmét fogja nőül venni, ki változatlanul imádta őt a hűtlent is . . .

Hogy ebben a dickensi ízű történetkében valami meglepő volna a lelemény, nem állíthatni; sőt tán inkább banalisnak mondható fővonásaiban. Így a felettébb elhasznált érzelmes befejezés, a sorsának szerencsés fordulatától elkapatott ifjúnak megtérése, visszatérése az igazi boldogsághoz; és ezzel kapcsolatban az elhagyatott hű leányka állhatatosságának jutalomnyerése. Miként megelőzőleg a sanyargatott gyermek sorsának, úgyszintén e gyermek csínyeinek festése stb. — Néhol igen szerencsés, részben igen új ötletek is akadnak, de inkább kigondolva vannak jól, mintsem tökéletes művészettel kivíce: hajlandók volnánk hinni, hogy e finom trouvailleok inkább a Rosemonde Gérard része, a kivitel pedig inkább a Maurice Rostandé. Mily pompás gondolat például az, hogy a padlásra bezárt fiúhoz, míg lent (a szín két részre van osztva!) a zsugori, gyáva vasorrú bába, kit Galipaux játszik, varázs-kotyvalékát főzi, odajönnek az este leszálltával a tündérek és vigasztalják. Csakhogy e tündéreket nem övezi eléggé a shaksperei titokzatos légkör, inkább elmosódó, mint légies alakok. Vagy genialis új gondolat az, hogy a dandy Charlenak elébe áll az utolsó felvonásban az egykori gyermek Charle (a két alakot két külön színész játszta) és beszé-deivel visszatéríti a multhoz. De fájdalom, ez a Doppelgänger nem annyira látománynak, mintsem igenis realis lénynek van inkább rajzolva, hozzá még igen sokat declamáltatják a szerzők.

Egyáltalán egyik legnagyobb hibájuk az, hogy az alakok szájába olyan felette föllengző, felette poetikus stylben tartott beszédet adnak, a mi illúzióinkat veszélyezteteti, mert kétségtelen, hogy nem az illető alak maga beszél, úgy a hogyan a színpadról le- és kiszállva künt az életben beszélne, hanem beszéltettetik, a szerző szól belőle hozzánk mint szócsövön át. Oly hiba, mely Edmond Rostandnál sem ismeretlen, de itt túlozva jelentkezik.

Különben is ez évek által elválasztott felvonások inkább képsorozatokat alkotnak, melyekben a lélektani fejlesztés akkor is nehéz volna, ha az alakok étellel teljesebbek volnának. Hogy a kifogásokkal végezzek, megemlítem még, hogy Mac' Michenének az utolsó felvonásban elének táruló átváltozása olyan lélektani mérészség, sőt képtelenség, minőt még a tündérmesékben sem találunk, hol a vasorrú bábák legfőlebb szép fiatal tündérekké alakulnak át, de bűneiket megbánt, jóságos öreg asszonyokká nem. Megemlítem még, hogy a darab leggyöngébb része a második felvonás, hol a fiatal Charle rémítő alakú vén koldusnak öltözve nyer bebocsáttatást Juliettetől, ki egyedül van otthon, s kit a láthatatlanul ott időző tündérek rettegve féltenek a jövevénytől: majd társaival banditának öltözve az utánuk jött Mac' Michenére ráíjeszt. elveszi pénzét, mit az örökké magával hord szoknyájában, hajában stb. bedobja a kútba, aztán, hogy az asszony kétségbeesését látja, utána mászik és felhossa stb. Ezek már operettei, sőt egyenesen gyermekeknek való mulatságok, miként az első felvonásban az estebéd alatt Charle csínyei. Tényleg látni, hogy, mint az interviewereknek mondták is szerzők, a gyermekek számára kívántak írni, ifjúsági színdarabbal próbálkoztak, az ifjúsági regényekhez hasonló valamit akartak adni színpadon.

Csakhogy viszont másfelől vállalkozásuk eredménye e színvonalon magasan fölülemelkedik. Oly magasröptű költészetté válik, mely az Edmond Rostand nyomdokain haladva zeng hymnust az eszménynek. Dicsőíti az akarat nagyszerű, nemes erőfeszítéseit, a jóindulatú irgalmasságot a bűnössel szemben. a kitartó hűséget, a mult hibáinak megbánását stb. Teszi ezt sokszor gyönyörűen szárnyaló és egy gyöngéd szív jóságától áthatott tirádákban, melyeknek olykor formája is lyrai, s melyek a lyrai költészetnek bizonyára szép termékei, mint ez már természetes a Rostand-iskola követőinél. Magától értetődik, hogy így az alakokba s egyáltalán az egész darabba nem kevés symbolismus kerül, a mester módja szerint.

Két helyet akarok végül külön kiemelni a darabból, mely inkább költői, mintsem színi tekintetben kiváló alkotás. Az utolsó felvonásban Juliette azt hiszi, hogy Charle már végleg elment, s így szól magában: «Most másodszor hagy el», majd a lépcsőn felfelé indulva így folytatja merengő ömlengését:

C'est la seconde fois qu'il me quitte! et de même
Que la première fois je sens combien je l'aime,
Et que le désespoir et que la tendre fureur
Qui devraient à jamais lui retirer mon cœur
Le lui donnent, hélas! chaque fois davantage!
Il suffit qu'il paraisse . . .
Pour que tout se pardonne et pour que tout s'efface . . .
Que dis-je: se pardonne? . . .
Dès que j'entends sa voix, c'est moi qui remercie
Cette voix qui veut bien me déchirer ma vie,
Ce charme qui veut bien n'avoir pas de pitié . . .
. . . Je l'aime . . .
. . . Et s'il faut que d'aimer ce jeune homme
Ce soit moi qui finisse un jour par expirer,
Tout sera pour le mieux encor . . . car je mourrai
Ayant eu jusqu'au fond de l'âme la plus vive,
Le seul enchantement qui vaille que l'on vive.*

Összerezzenve hallja aztán Charle szavát, ki észrevétlen ott írt a szobában búcsúlevelet számára és ki most figyelmezteti őt e levélre, melyet, úgymond, Betsy, az öreg cseléd el fog neki olvasni. E levélben Charle hidegen vesz tőle búcsút, bejelentve neki közeli esküvőjét. Juliette hosszabb keresgélés után találja meg a levelet az asztalon, de akkorra ezt már kicserélte a gyermekkori Doppelgänger egy másik levéllel, melyet Charlenak tulajdonképpen írnia kellett volna. A tündérek ösztönzése alatt, kik itt inkább pszichológiai jelképies lények, mint bárhol másutt

* Most másodszor hagy el! És most is épen úgy, mint előbb, érzem, mennyire szeretem őt; s hogy a kétségbeesés s a szelid harag heve, melyek miatt örökre el kellene tőle fordulnia szívemnek, csak még inkább rabjává tesznek mindannyiszor! Elég, ha ő megjelen, hogy minden megbocsátva, minden feledve legyen. De mit beszélek megbocsátásról? Hisz mihelyt hallom szavát, hála fog el, bár szava éltem tépi szét s varázsa irgalmat nem ismer. Imádom ez ifjút s ha szerelmemért egy nap sírba kellene szállanom, ennek is csak örvendhetnék, mert úgy halok meg, hogy hő lelkem legmélyéig áthatá az egyetlen bűbáj, melyért éltet élni érdemes!

e darabban. Juliette olvasni akarja a levelet és akkora erőfeszítést fejt ki, hogy megtörténik a csoda. Lát. Elolvassa a boldogító sorokat, melyek így végződnek: «Ablakod alatt várom, drágám, az igent, várom a nemet.» Kikiált. Charle berohan. Juliette boldogan borúl keblére: «Szeretlek . . . *Látlak!*» Charle az ablakhoz viszi, hogy az este báját mutassa neki, de ő csak kedvesének szemlélésébe merül, őt nézi rajongva . . .

A szerelem bensőbb, gyöngédebb hévvel alig szólalt meg még a francia színpadon. A Rosemonde Gérard lyrájához méltó hangok ezek. Miként rája emlékeztet az az anyai szeretetet magasztaló másik hely, hol a gyermek meg akarja csókolni a padlás-szobában az egyik tündért és ez így szól hozzá: Előbb nekem kell száz csókot adnom neked. — Kitől? — A ki téged szeret... Anyádtól. — Oh, ő még születésemkor meghalt. S erre a tündér elbeszéli, mint találkozott vele. «Az ég tisztásának szélén, fényruhába öltözve úgy ragyogott, szemei oly édes szelídek voltak, hogy azt hittem, közülünk való. De csakhamar a fejét övező sugárról láttam, hogy több mint mi. Fiatal tündér, szólt hozzám, van egy jól ismert országban egy rettenetes kis szép fiú, mezeten lábszárral; pompás, vidám egészsége mitsem bánja, hogy száraz kenyérrel tartják és rongyokban járattják. Ő az én fiam. Felismerheted. Meglátod, ő a legszebb kis skót fiú . . . Vigy neki, kérlek, száz csókot tőlem!» A tündér kérdi, hogy hátha a fiú rossz néha, meg is dorgálja őt a mamája nevében? E perczen egy gomolygó nagy aranyos felhő tolul közjük, de a tündér hallja a távolból feléje hangzó szózatot: «Nem, nem kell őt soha dorgálni, mert én nagyon szeretem őt.» . . . Az eszme itt sem új, de a formának bája azzá teszi . . .*

Sok helyt a darab úgy van írva, hogy valósággal kihívja a megzenésítést. Néhol határozottan duokat találunk.

A styl rostandi virtuositás, sokszor a mesterrel versenyző túlzásról tanúskodva a szellemeskedésben. Érdekesek a színpadi

* A darab végső accordjai egészen a *Kék madár*ra emlékeztetnek:

Madame Mac' Miche, *embrassant Charle*:

C'est toi qui ramenas, cher enfant de mon cœur,
Dans la vieille maison les Fées . . .

Juliette.

Et le bonheur.

Mac' Michené, átölelve Charlet: Szívem drága gyermeke, te hoztad vissza az öreg házba a tündéreket. Juliette: És a boldogságot.

utasítások, melyek gyakran regénybe illő elemzéseket, hangulat aláfestő leírásokat tartalmaznak. Efféle különlegesség nyomai Edmond Rostandnál is találhatók, de itt már túlságig van fokozva: pusztán az *olvasóknak van szánva*, ezeknek képzeletét kívánja segíteni, míg a nézőknek ott van a színpadi díszlet hangulatossága.

H. Gy.

A legrégibb magyar nyomtatott könyv.

Egészen a legutóbbi időkig a legrégibb nyomtatott magyar nyelvű könyv Heyden-Erdősi *Gyermeki beszélgetéseinek* 1531. évi kiadása volt. Szerencsés véletlen következtében egyszerre két régibb magyar nyelvű nyomtatvány is előkerült, mindakettő 1527-ben, Krakóban jelent meg s Vietor Jeromos sajtója terméke. Az egyik Heyden-Erdősi: *Gyermeki beszélgetéseinek* első kiadása, a másik Hegendorphinus-Erdősi: *Rudimenta grammatices*. A könyvészeti értéken kívül, mely szerint most már majdnem a mohácsi vész esztendejéből vannak nyomtatott magyar nyelvű könyveink, rendkívül becses e két mű pædagogiai, irodalomtörténeti, nyelvészeti tekintetben is. Pædagogiai értékük szerint ezek a legrégibb nyomtatott magyar tankönyvek; irodalomtörténeti szempontból pedig azért elsőrendű emlékeink, mert az erasmista mozgalmak szellemi termékei lévén, bepillantást engednek a hazai hasonló törekvések történetébe. Az pedig, hogy a két mű magyar nyelvi anyaga Erdősi Sylvester Jánostól való, nyelvészeti tekintetben azért fontos, mert az erasmista Sylvester magyar nyelvi törekvéseire tanulságos adatokat nyújt. A két nyomtatvány eme fontosságától áthatva, Semsey Andor fölhívta a M. Nyelvtud. Társaságot, hogy az ő költségén hasonlóan adja ki őket. A Társaság örömmel vállalkozott a kiadásra s megbízta tagját, Melich János urat a kiadás gondozásával. A munkálatok annyira előhaladtak, hogy a kiadvány már november folyamán megjelenik. Terjedelme 11 ív. Ára október 31-ig a Társaság kiadóhivatalánál (Budapest, V., Akadémia-utca 2.) megrendelve: 3 korona.

ADATOK NEMZETI ERŐNK MEGMÉRÉSÉHEZ.*

Tekintetes Akadémia!

Elfogódva lépek a felolvasó asztalhoz, hogy elfoglaljam rendes tagsági székemet, melyre — érdemeimet messze túlhaladó elismeréssel — már évekkel ezelőtt választott meg mélyen tisztelt társaim bizalma. Épen a kitüntetés nagysága tette nehezzé rám nézve, hogy megfeleljek alapszabályszerű kötelességemnek: tartozásom oly nagy volt, hogy törlesztését meg sem mertem kísérteni. S ez a tartozás a haladó idővel egyre nőtt, mindinkább csökkentve bátorságomat, önbizalmamat.

De volt egyéb ok is. Hogy a tudomány terén valami jóra való alkothassunk, ahhoz zavartalan elmélyedést engedő nyugalom kívántatik: nekem ebben a lelket megtermékenyítő otiumban már évek hosszú sora óta nincsen részem. A gondviselés egy oly munkakörbe állított, mely minden időmet, minden erőmet leköti, mely miatt kénytelen vagyok elhanyagolni más egyéb kötelességeimet. Csak az vigaszt, hogy a hivatal, melynek munkása vagyok, végeredményben ugyanazt a nemzeti czélt szolgálja, mely akadémiánknak is feladata, nem idegen téren vesztegetem tehát időmet.

Méltóztassanak megengedni, hogy most is abból a körből válaszszam előadásom tárgyát, melyben gyakorlatilag működöm s statisztikai számokkal próbáljam megvilágítani nemzetünk számbeli erejét s megerősödésünknek s nemzeti létünk biztosításának fontos kérdését. Azt hiszem, e kérdés taglalásával nem léptem túl azokat a korlátokat, melyeket

* Székfoglaló értekezés. Felolvastattott a M. Tud. Akadémia második osztályának 1912 nov. 11-én tartott ülésében.

alapszabályaink akadémiánk működésének határául emelnek, hiszen maga akadémiánk mi másnak köszöni lételet, mint a nagy Széchenyi s a vele együtt érző lelkes honfiak azon törekvésének, hogy általa nemzetiségünk megerősíthessék s nyelvünk s kulturánk békés hódító munkája előmozdítottassék.

Az 1911. év első napjaiban végrehajtott általános népszámlálás, a korábbi népszámlálásokkal összhangzólag, azt igazolja, hogy a magyarság, úgy saját belső propagatív erejénél fogva, mint kulturájának asszimiláló hatalmával, megszokás nélkül, nagy arányokban fejlődik s mindjobban eléri azt a számbeli túlsúlyt, mely államunk nemzeti jellegének biztosításához szükséges. Mielőtt azonban a számadatokat ismertetném, pár szóval érintenem kell, hogy mennyiben alkalmas a népszámlálás a nemzetiségi viszonyok hű feltüntetésére. Szükségesnek tartom e kis kitérést, mert nem egyszer még olyanok is, kik az irányzatosság hamis vádjával távolról sem akarják illetni a népszámlálást végrehajtó hivatalt, némi kételylyel fogadják népszámlálásainknak a magyarságra nézve annyira kedvező eredményeit.

Az kétségtelen, hogy a nemzetiségi viszonyoknak számokban való megrögzítése egyike a nehezebb statisztikai feladatoknak. Valamely nemzetiséghez való tartozás, a mint már Eötvös helyesen megállapította, tulajdonképen az egyén belső érzése s az érzelmet statisztikai számokba foglalni csakugyan nem lehet. Kell tehát valami külső megfogható ismertetőjegyet is keresni, a mi, a végleg megállapodott tudományos és közfelfogás szerint, nem lehet más, mint a nyelv. Csakhogy a nem egynyelvű országokban, kivált ha a nyelvtérületek egymásba folynak, egymást át meg átszaggatják, a népességnek egy igen tekintélyes része több nyelvet beszél. Melyik nyelv szolgálhat ilyenkor a nemzetiség megjelölésére?

A hivatalos statisztika a különböző országokban nem egyöntetűleg jár el. Három egészen eltérő eljárással találkozunk. Az első, mely legkevésbé alkalmas a nemzetiségi viszonyok feltüntetésére, az, hogy külön kimutatatnak azok, a kik egy, s külön a kik két vagy több nyelvet be-

szélnek, a beszélt nyelvek megjelölésével. Ezt az eljárást követi Belgium. A második módszer a társalgási nyelv tudakolása, a melyet az osztrák hivatalos statisztika alkalmaz. Ez az eljárás, ha következetesen alkalmaznák, az egészen gyöngye kisebbséget teljesen eltüntetné s vegyesnyelvű területeken is nagy eltolódást idézne elő az uralkodó nyelv javára. Ez bizonyos fokig tényleg elő is fordul s Ausztriában valóban kedvez a hivatalos német nyelvnek. Hogy nagyobb mértékben nem érvényesül, annak oka, a mint a prágai német egyetem tudós tanára, Rauchberg megjegyzi, abban rejlik, hogy a nemzetiségi öntudat erős lüktetése mellett, bármint teszi is föl a kérdést a statisztika, az egyén mégis nemzeti érzületére hallgatva adja meg a választ.

A magyar hivatalos statisztika, épúgy mint a porosz, az anyanyelvet tudakolja. Magyarázatul statisztikánk hozzáteszi, hogy az anyanyelv az a nyelv, melyet az egyén a magáénak vall s a legszívesebben beszél. Ez a magyarázat világosan ellentmond annak a téves felfogásnak, mintha az anyanyelv minden esetben azonos volna az illető egyén anyjának nyelvével, vagy azzal a nyelvvel, a melyet a gyermek legelőször kezd beszélni. De ennek a téves felfogásnak ellentmond maga az élet is, nemcsak azért, mert vannak elegenden, kik már gyöngye gyermekkorukban egyszerre több nyelven tanulnak beszélni, hanem még inkább azért, mert igen sokan az először beszélt nyelvet később elfelejtik vagy annyira mellőzik, hogy állandóan más nyelven beszélnek s más nyelven gondolkodnak. Ha az anyanyelv azonos volna az anya nyelvével, akkor tulajdonképpen lehetetlen volna minden nyelvi átalakulás, legfőlebb a fajok keveredése okozna némi csekély eltolódást; pedig az élet és az iskola nem is hosszú századok leforgása alatt, hanem úgyszólván szemünk láttára, idéz elő meglepő nyelvi változásokat.

Azt készségesen elismerem, hogy ott, a hol különböző nemzetiségek erősen keverve laknak s több nyelven beszélnek, még inkább, a hol a nyelvi átalakulás folyamatban van, vagy pedig két nyelv oly közel rokon, hogy a szélső dialectusok jóformán egymásba olvadnak: az anyanyelv

megállapítása nem könnyű feladat s nem egyszer bizonyos ingadozással jár. Tapasztaltuk ezt az egymást követő népszámlálások alkalmával. Megtörtént, hogy egy népszámlálás valamely község lakosságának túlnyomó részét magyar anyanyelvűnek mutatta ki, a következő népszámlálás pedig magyarul is beszélő tótnak vagy megfordítva. Még gyakoribb eset, hogy a tót és ruthén nyelvhatáron e két nyelv cseréltetik fel.

A magyar kir. központi statisztikai hivatal minden kétes esetben az ellentmondó adatok valóságának kiderítése végett a helyszínen az illetékes hatóságokhoz fordul, sőt igen gyakran központi tisztviselő kiküldésével igyekszik a kérdést földeríteni s minden kétséget kizáró bizonyosságot szerezni. A statisztikai hivatal ezzel csak kötelességet teljesít, mert feladata a valóság, a részrehajlatlan igazság megállapítása. A tévedés az ilyen kényes kérdésben nagyon veszedelmes lehet, az öncsalás pedig egyenesen megboszulja magát.

A statisztikai hivatalnak ez az inquisitorius eljárása a népszámlálások nyelvi adatait mind tökéletesebbé teszi. Kisebb hibák még mindig fordulhatnak elő, de azok nem olyanok, hogy az eredményt egyáltalán módosítanák. Csalódás azonban azt hinni, mintha tévedések csak a magyar nyelv javára történnének; történnek azok a magyar nyelv rovására is. Kivált a két görög egyház híveinél, kiknél a köztudat a vallást annyira összekapcsolja a nemzetiséggel, hogy nem egyszer még tösgyökeres magyar számlálóbiztosok is oláhnak jegyezték be a magyarajkú görögkatholikust. Ujabban a nemzetiségi fanatizmus szintén sorompóba lépett. A legutóbbi népszámlálás alkalmával volt rá példa, hogy tisztán magyarajkú s oláhu vagy épen nem vagy csak alig tudó görög katolikusok, papjuk izgatására oláhnak vallották magukat s ehhez makacsul ragaszkodtak.

Ismételem, hogy az ilyen hibáknak nincs különösebb súlyuk s nemcsak a mostani népszámlálás nemzetiiségi eredményeit tekinthetjük a valóságnak megfelelőnek, hanem a korábbi népszámlálások eredményeivel is teljes megnyugvással tehetjük meg az összehasonlítást.

A legutóbbi népszámlálás a Magyar birodalom 20 millió 886 ezer lelket tevő összes népességében 10 millió 50 ezer magyar anyanyelvűt talált. Ekkora számról néhány évtizeddel ezelőtt álmodni is alig mertünk. 1880-ban a magyar anyanyelvűek összes száma a katonaság nélkül, melyet akkor statisztikánk anyanyelv szerint nem részletezett, még csak 6 millió 445 ezer volt, a növekedés tehát 30 év alatt meghaladta a 3 millió 600 ezret, s nem kevesebb mint 55·9%-ra rugott, míg a nem magyar ajkúaké csupán 18·8%-ot tett. A magyar ajkúak szaporodása tehát az elmúlt három évtized alatt háromszor olyan erős volt, mint a nem magyar ajkúaké.

A belső növekedésnek ez a nagyon is eltérő volta a százalékos arányokban, vagyis az erőviszonyokban lényeges változást idézett elő. 1880-ban a Magyar birodalom összes népességének még csak 41·2%-a volt magyar anyanyelvű, 1910-ben ellenben már 48·1%-ra, a magyar anyaország népességében pedig 46·6%-ról 54·5%-ra emelkedett a magyarság számaránya. Ma tehát az egész Magyar birodalom népességében lényegesen nagyobb százalékkal szerepel a magyarság, mint harmincz évvel ezelőtt magában a magyar anyaország népességében.

Ránk nézve fontos mind a két arányszám. Rendesen, ha a nemzetiségi arányokat vizsgáljuk, csak a magyar anyaország népességére vagyunk tekintettel. Annyiban megvan ennek a jogosultsága, hogy a magyar nyelv uralma a Drávánál megszűnik, a Dráván túl a horvát hivatalos nyelv uralma kezdődik, még pedig oly exclusivitással s jogra és méltanyosságra nem tekintő kiméletlenséggel, a milyenre itt az anyaországban soha példa sem volt. De valljuk meg őszintén, eljárásunknak az is némi indító okául szolgál, hogy az anyaországra szorítkozva, nemzetiségi viszonyaink sokkal kedvezőbb színben tűnnek fel. Helyesebb azonban, ha mindkettőt tekintjük; sőt ha kifelé, más államok államalkotó nemzetiségével mérjük össze a magyarság helyzetét, egyedül az egész Magyar birodalom adatainak használata a helyes.

Összehasonlításra főleg Ausztria nemzetiségi viszonyai kínálkoznak, nemcsak azért, mert Ausztria szintén erősen

vegyes ajkú állam, harem azon szoros politikai és gazdasági kapcsolatnál fogva is, a mely közöttünk évszázadok óta fennáll. Ausztria, bár a hosszú századok során különböző nyelvű és történeti multú országokból és tartományokból alakult ki, jellegét mégis a német elemtől nyerte, melyhez az uralkodóház is tartozik, s mely az államélet minden ágában a német nyelvet tette uralkodóvá. Számra is a német elem a legerősebb, de csak viszonylag; az abszolút többségtől igen messze áll s nem hogy közelednék ahhoz, hanem mindjobban eltávolodik. 1880-ban az osztrák állampolgárok között a német még 36·8%-kal szerepelt, 1910-ben ellenben már csak 35·6%-kal. A különbség nem valami nagy, alig több egy százaléknál, de már magában az, hogy egy állam népességében az uralkodó faj még korábbi posztíóját sem tudja megtartani, hanem határozottan háttérbe szorul, nagyon komoly tünet. A magyarság 1880-ban még csak 4·4%-kal állt jobban a Magyar birodalom népességében, mint a német ugyanakkor Ausztria népességében, 1910-ben ellenben már 12·5%-kal kedvezőbb a magyarság helyzete. Csak a tényt akarom constatálni, minden káröröm nélkül, mert Ausztriában a német elem háttérbe szorulását még a saját érdekeink szempontjából is károsnak tartom.

A magyarság létszáma a Magyar birodalomban ma már meghaladja százezerrel az ausztriai németek számát, mely 1910 december 31-én 9.950,266-ot tett, holott még harmincz évvel ezelőtt az ausztriai németeké volt nagyobb a magyarokénál több mint másfél millióval.

Napjainkban, midőn a faji összetartozás érzete oly erős, a Magyar birodalom határain túl élő magyar anyanyelvűek számát sem volna érdektelen megállapítani. Erre azonban nincsenek megbízható statisztikai adataink, az osztrák népszámlálás kimutatja ugyan az osztrák állampolgári kötelekbe tartozó tízezer bukovinai csángót, de az Ausztriában élő több százezer magyar állampolgárt nem tünteti fel nyelv szerint. Nem tudjuk Romániában élő magyar véreink számát sem, sőt ez idő szerint az Északamerikai Egyesült-Államokba kivándorolt s ott állandóan megtelepedett vagy csak munkát kereső magyarság létszámáról sincs tudomá-

sunk. Különbséget kell tenni mindenesetre azon véreink között, kik magyar állampolgárságukat megtartva csak ideiglenesen, főleg munkakeresés céljából tartózkodnak külföldön s azok között, a kik kilépve a magyar állam kötelekéből, idegen állampolgárokká lettek. Az utóbbiak végkép elvesztek a magyarságra nézve, míg az előbbieket, kik többnyire megtakarított keresményüket is hazaküldik, eleven részei maradnak a nemzettestnek. Valószínű, hogy csak az utóbbiakat véve is, a magyar anyanyelvűek összes száma megüti a tíz és fél milliót.

De maradunk csak a hazában itthon élő tíz milliónál; ez is oly tekintélyes szám, hogy bizalommal tölthet el nemzetünk jövője iránt. A nagy világnemzetekkel nem mérkőzhetünk, de a kisebb nemzetek sorában legelől állunk, erősen meghaladva a hollandokat, a skandináv nemzeteket s a Balkán államok nemzeteit. A nagyobb szám nemcsak politikai súlyt ad a nemzeteknek, hanem a gazdasági és kulturális haladás lehetőségét is lényegesen emeli. Igaz, hogy sem egyik, sem másik nem függ föltétlenül a nagy számtól, hanem a nemzetekben rejlő tehetségtől és szellemi energiától, hiszen látunk kis nemzeteket a cultura magas fokán s nagy anyagi jólétben; de hasonló tehetség mellett a nagy népességű nemzetek mégis nagy előnyben vannak.

Egy igen fontos kérdés tolul itt akaratlanul előtérbe, mely minket magyarokat a legközvetlenebbül érdekel. Mi az előnyösebb, az-é, ha egy kisebb számú nemzet fajlag keveretlenül alkot államot — magától értetődőleg kisebb államot — vagy pedig ha megadja ugyan az államnak politikai színét és jellegét, tehát államalkotó, államfenntartó s vezető szerepet játszik, de más ajkú honpolgárokkal keverve tölti be egy nagyobb államalakulat kereteit.

Kétségtelen, hogy az egynyelvűségben nagy erő rejlik s az egynyelvű kisebb államok sok tekintetben kedvezőbb helyzetben vannak, mint a vegyes nyelvű nagyobb államok; de ha az ily vegyes ajkú állam nem külsőleg összeragasztott conglomeratum, hanem a történelem folyamán szervesen kialakult egység s ha az államalkotó fajban van elég tehetség, energia s politikai bölcsesség, szóval, ha külön

állami létét s állami létének egységét a soknyelvűség mellett is biztosítani tudja, határozottan a vegyes ajkú nagyobb államé az elsőbbség. De mint a hogy nagy hiba, ha egy vegyes ajkú állam felejtí ezt a sajátságát s oly erő kifejtésre hiszi magát képesnek, mint egy hasonló népességű egy nyelvű állam (pl. nálunk is gyakran hivatkoznak 20 millió magyarra): úgy az is határozottan tévedés, ha az állam más nyelvű lakosságát úgy tekintik, mint állambontó s az államalkotó nemzet erejét gyöngítő tényezőt. A más ajkúak gazdasági ereje növeli az egész ország gazdasági hatalmát, mely viszont kifelé a politikai súlynak is nem csekély tényezője. Különben is egy egységes állam keretén belül a különböző ajkú állampolgárok az érdekközösségnek annyi szálával vannak egymáshoz fűzve, hogy az gyakran még erősebb összetartó kapocs, mint a nyelvegység.

Hazánk nemzetiségi viszonyait tekintve, számos tényező van, mely a nyelvi szakadozottság hátrányát lényegesen enyhíti. Nemzetiségeink itt a haza földjén külön állami léttel sohasem bírtak, még a horvátok sem, mert hiszen a mai Horvátország, mely régebben Szlavonia nevet viselt s a mai Szlavonia, mely régebben még névleg sem különbözött Magyarország többi részétől, a magyarság integráns kiegészítő része volt s a régi horvát királyság területéről csak a török hódítás szorította fel a horvátokat az általuk most lakott területekre. A mai Horvátországnak csupán egy kis része tartozott a régi horvát királysághoz. Jóformán minden nemzetiségünk a honfoglalás után betelepült vendég, kiket részint királyaink gondossága hívott meg a lakatlan vagy az idegen betörések által elnéptelenített területekre, gazdagon ellátva különböző szabadalmakkal és jótéteményekkel, részint az eredeti hazájukban szenvedett elnyomás hajtott hozzájuk jobb hazát keresni. Nemzetiségeinkben ennél fogva nem működhetik a régebben fennállott s csak megsemmisült külön állami lét tudata, mely máshol oly elemi erővel hajtja a lelkeket az uralkodó fajtól való elszakadásra.

Az ellentéteket gyöngíteni alkalmas a nagymérvű vérkeveredés is. A mai magyar faj, bár sok eredeti tipikus sajátsággal, itt alakult ki, a hazában lakó valamennyi nép-

fajjal való véregyülés útján. Viszont a más ajkúak ereiben is folyik elég magyar vér s a mi még annál is fontosabb, a magyar föld rányomta valamennyi fiára a maga bélyegét s már a természet is abban az irányban működik, hogy itt egy egységes faj alakuljon ki. Érdekes e tekintetben megfigyelni, hogy az Alföldön egymás mellett lakó különböző fajok testileg, szellemileg, erkölcsileg mennyire egységes typust kezdenek felölteni, s mily nagyon eltávolodnak fajuknak eredeti hazájukban észlelhető típusától. Mindezek a körülmények arra intenek bennünket, hogy óvakodjunk más ajkú honfitársainkban ellenséget látni, testvéreink azok, kikkel szemben szeretetteljes megértésre van szükség.

Földrajzi helyzetünk is fontos tényező abban, hogy itt egy egységes állam álljon fenn, még pedig a magyarság hegemoniája alatt. Fennmaradásunkat, vagy helyesebben a darabokra szakadt Magyarország újra egységes állammá való olvadását, igen nagy részben ennek a kedvező földrajzi helyzetnek köszönhetjük. A Kárpátok öve erős abroncs gyanánt fogja körül az országot, délen pedig a Duna és Száva veszi át a Kárpátok összetartó szerepét: s ebben az elipsis alakú országban, melynek góczpontja az ország fővárosa s melyben jóformán az egész gazdasági élet a központ felé nehezedik, a magyarság concentrikusan van elhelyezkedve s minthogy épen a legtermékenyebb területeket tartja meg, s llva, kétszeresen élvezi ennek a concentrikus elhelyezkedésnek a belső megerősödésre s az expansiv kifejlődésre egyaránt képesítő előnyét.

Az uralkodó magyarságra, nem említve itt a nagyobb vagyonban s magasabb culturában rejlő erőt, a mint köz tudomású, az is kedvező körülmény, hogy nem áll szemben egy-két közel hasonló számú nemzetiséggel, hanem kisebb, többnyire még fajilag sem rokon népelemekkel. Az egész Magyar birodalom népességét véve, a magyar anyanyelvűek 48.1%-a után közvetlenül az oláh ajkúak 14.1%-a következik, azután pedig a német ajkúak 9.8, a tótok 9.4, a horvátok 8.8, a szerbek 5.3, a ruthének 2.2, az egyéb nyelvűek 2.3%-kal sorakoznak. Tehát még az egész Magyar

birodalomban is, hol a magyar anyanyelvűek arányát a társországok kedvezőtlen aránya lényegesen csökkenti, a hat nemzetiség, melyet statisztikánk külön tárgyal s nem foglal az egyebek gyűjtőcsoportjába, együttesen sem éri el a magyarság arányát. Az anyaország népességében, a mint fentebb láttuk, a magyar anyanyelvűek már elég erős abszolút többségét teszik az összes népességnek.

Kétségkívül az is nagy előny ránk nézve, hogy a különböző nyelvterületek nem válnak el oly élesen, mint Ausztriában s a nyelvterületek szerint való szétesésre nálunk nincs meg úgy az alkalom. Itt egy nyelvnek kell uralkodnia, különben lehetetlenné válik a közigazgatás, hiszen vannak egész vármegyék, melyek nemzetiségi térképén négy-öt féle nyelv keveredik egymással szemkápráztató tarkaságban.

Még ha a rokonfajú nemzetiségeket összefoglaljuk is, a mit pedig tekintettel a nyelvi, kulturális s egyéb különbségekre, helyesen alig lehet, akkor sem áll a magyarral szemben csak távolról is megfelelő erejű nyelvcsalád. A Magyar birodalomban lakó összes szláv ajkú népeket, vagyis a tótokat, ruthéneket, horvátokat, szerbeket, sokácokat, bunyevácokat stb. összefoglalva csak 27·3% áll a 48·1% magyarral szemben, az anyaországban pedig csak 18·2%.

Ausztriában e tekintetben is egészen más a helyzet. Ha a külön nemzetiségeket egyenkint vesszük is, a 35·6% némettel 23·0% cseh-morva és 17·8% lengyel áll szemben, tehát már az utána következő két nemzetiség együtt tetemesen meghaladja a németiség számarányát. Ha pedig az egyes nemzetiségeket népfajok szerint csoportosítjuk, a 35·6% német jóformán eltörpül a 60·7% szláv mellett. Harmincz évvel ezelőtt 59·2% volt az ausztriai szláv népek összes aránya, míg a német ajkúaké, a mint fentebb láttuk, 36·8% ; a szláv népek másfél százalékos előrenyomulása mellett a németek 1·2%-os visszaesését látjuk, tehát a németek és szlávok hatalmi súlyában közel 3%-os eltolódás mutatkozik.

A Magyar birodalomban egészen más a fejlődés iránya, 1880-ban 41·2% magyar anyanyelvűvel 29·8% szláv ajkú

népesség állt szemben, míg 1910-ben 48·1% magyarral csak 27·3% szláv. Az eltolódás itt a magyarság javára 9·4%.

Az imént közölt adatok hangosan hirdetik, minő alaptalan a germanisatiótól való félelem, midőn a németiség még Ausztriában sem tudja fenntartani korábban elfoglalt positióját. De veszedelmes is ez a rémlátás, mert elhomályosítja tisztánlátásunkat s megnehezíti igazi érdekeink helyes fölismerését.

Külön tekintve az egyes hazai nemzetiségeket, a német ajkúak száma a magyar anyaországban, 1,903.695-öt tett, az egész Magyar birodalomban pedig 2,037.777 lelket, 10·4, illetőleg 9·8%-át az összes népességnek. A Magyar birodalom német ajkú lakosainak száma 1880-ban 1,953.911 volt, így a fejlődés harmincz év alatt mindössze csak 83.836 lelket vagyis csupán csak 4·3%-ot képviselt, s arányszámuk 12·5%-ról leszállt 9·8%-ra. E rendkívül kedvezőtlen eredménynek különböző okai vannak. Az egyik ok, hogy izraelita honfitársaink tekintélyes részének 1880-ban még német volt az anyanyelve, s ma már sokkal kisebb részének az. Városaink rohamos magyarosodása is jelentékenyen apasztotta a németek számát, sőt a felvidéken az eltótosodás szomorú tünete is előfordul; az utóbbi évtizedben pedig főleg a délvidéki németiség erős kivándorlása akasztotta meg a német ajkúak szaporodását. Az erdélyi szászok gyöngye természetes szaporodása régóta ismert baj, melyhez újabban a kivándorlás is csatlakozik.

A tót ajkúak belső propagatív ereje igen nagy, de számukat a kivándorlás az egész harmincz éven keresztül állandóan apasztotta s a hol a magyarsággal vegyesen laknak, a beolvadási folyamat is, hol gyöngébben, hol erősebben, de csaknem mindenütt észrevehető. A ruthének javára szintén tetemes veszteséget tüntet fel statisztikánk; de ez csak látszólagos veszteség, korábbi népszámlálásaink sok ruthéntótnak mutattak ki s ezt a legutóbbi népszámlálás helyesbítette.

A tótság szaporodása ennek ellenére valamivel mégis kedvezőbb, mint a német ajkúaké, harmincz év alatt 108 ezret vagyis 5·8%-ot nöött, s számuk 1,864.529-ől 1,973.228-ra

emelkedett. Arányszámuk azonban a Magyar birodalom népességében szintén lényegesen csökkent 11·9%-ról 9·4%-ra.

A ruthéneket szintén erősen megtámadta a kivándorlás, de részint igen erős természetes szaporodásuk, részint a tútság rovására történt helyesebb kimutatás következtében tényleges népnövekedésük is elég kedvezően alakult. Számuk 356.072-ről 467.445-re emelkedett, a mi 31·3% szaporodásnak felel meg.

Valamennyi hazai nemzetiség között legtöbb figyelmet érdemelnek az oláh ajkúak, nemcsak nagy számuknál fogva, hanem azon merev elzárkózás miatt is, melylyel annyira elkülönítik magukat a magyarságtól. Ez az elzárkózás, mely gyakran gyűlöletig fokozódik, kettős gyökérből táplálkozik. Egyik a két görög egyháznak, melyhez az oláh nép tartozik, fanatismusa, a másik az oláhságnak dáko-román eredetét hirdető történelmi hazugság. A két nemzetiségi egyház fanatismusa türnetetlen túlkapás, mert valóban képtelen helyzet, hogy lehessenek Magyarországon egyházak, melyek irtó háborút folytatnak minden ellen, a mi magyar, s melyek kebelében a magyar ember ne tarthassa meg magyarságát. A dáko-román eredet meséjét komoly történetírók — köztük Karácsonyi János tisztelt társunk — ellentmondást nem tűrő határozottsággal megczáfolták; de azért ez a hazugság ott él, ott erjed a lelkekben s nem engedi áthidalni a szakadékot köztünk és oláh ajkú testvéreink közt.

Pedig ez az ellentét végzetes lehet mindkettőnkre. Alig van két nép, melyet érdeke annyira egymásra utalna s bajtársi, testvéri egyetértésre intene, mint a magyar és az oláh. Így volt ez hajdan, a hunyadmegyei oláhság hős elődei ott küzdöttek a nagy Hunyadi csataiban. Ma a szláv tengerrel szemben még nagyobb összetartásra volna szükség. A független, fejlődő Románia létének egyik legfőbb biztosítéka az erős egységes magyar nemzet, mely a monarchián belül ellensúlya a szláv törekvéseknek, kifelé pedig a legtermészetesebb, mert érdekközösségen alapuló szövetségese Romániának. Oláh testvéreink azt se felejtsek, hogy az államok alakulásánál nemcsak az ethnographiai viszonyok irányadók, hanem a földrajziak is, már pedig a Kárpátok sziklafala

éles határvonalat von Románia és Magyarország oláhlakta keleti része közt, Románia terjeszkedési iránya tehát nem lehet Magyarország.

Az oláhság száma harmincz év alatt a Magyar birodalomban 2,405.085-ről 2,949.900-ra emelkedett, s több mint fél millióval, 22 6%-kal növekedve, ma már csaknem eléri a három milliót. Arányszámuk némileg mégis hanyatlott, 15·4%-ról 14·1%-ra. Szaporodásuk nem túlságos erős, de nagy hullámzást sem igen mutat: 1880-tól 1890-ig 7·8, 1890-től 1900-ig 7·5, 1900-tól 1910-ig 5·3%-ot tett. Az utóbbi évtized csökkenését a rendkívül felszökött kívándorlás okozta, mely az egész népesség szaporodásában, még a magyarságéban is, hasonló visszaesést idézett elő. Ezzel szemben mily nagy ingadozást mutat úgy a német, mint a tót ajkúak szaporodása, a németeké 7·9%-ról a következő évtizedben leszállt 0·3%-ra, a legutóbbi évtizedben pedig számuk meg is fogyott 4·6%-kal. A tót ajkúak szaporodása 2·5%-ról fölemelkedett 5·2%-ra, de már a legutóbbi évtized alatt 2·6% fogyásnak engedett helyet.

Nehezebb a horvátok és szerbek fejlődését pontosan megállapítani, mert az 1880. évi népszámlálás még összefoglalva mutatta ki őket, hozzájuk számítva a bunyevácokat, sokácokat s más egyéb katolikus délszlávokat, kik tulajdonképen sem nem horvátok, sem nem szerbek s a kiket statisztikánk 1900 óta elkülönítve mutat ki. A harmincz év előtti állapottal való összehasonlítás kedvéért ismét össze kell valamennyit foglalnunk s ekkor azt látjuk, hogy számuk 1880 óta 28·8%-kal szaporodott. Számarányuk az egész Magyar birodalomban Horvát-Szlavonországok népességének erős fejlődése következtében csak mérsékelten hanyatlott 15·0%-ról 14·1%-ra. Sokkal erősebb azonban visszaesésük a magyar anyaországban 4 6%-ról 3·6%-ra. Az utóbbi évtized alatt, hol már az elkülönítés megtörtént s így az összehasonlítás lehetséges, a horvátok száma 1,682.104-ről 1,832.847-re emelkedett, a szerbeké pedig 1,048.645-ről 1,106.414-re, a növekedés tehát az előbbieknél 9·0%, az utóbbiaknál pedig 5·5%-ot tett. Minthogy azonban a horvátok és szerbek túlnyomó része Horvát-Szlavon-

országokban lakik, külön ki kell emelnünk, hogy a magyar anyaországban 1910-ben a horvátok száma 194.400-at s a szerbeké csak 461.526-ot tett s tíz évi szaporodásuk itt 1·8, illetőleg 5·4%. A horvát ajkúak szaporodása tehát a magyar anyaországban egészen minimális volt, a szerbeké ellenben körülbelül olyan, mint a Dráván túl.

E rövid vázlat is mutatja, hogy a magyarság fejlődése mennyire túlszárnyalja a hazában lakó valamennyi nemzetiség fejlődését. De nemcsak az egész harmincz év fejlődése kedvező ránk nézve, külön-külön minden évtized biztosan. ingadozás nélkül vitte előre a magyarság ügyét. A magyar anyanyelvűek szaporodása 1880-tól 1890-ig 15·2, 1890-től 1900-ig 16·9, 1900-tól 1910-ig 15·0%-ot tett. Az utóbbi évtized némileg kisebb arányszámait nem a nemzetiségek előrenyomulása, hanem a nagy kivándorlás magyarázza, mely az egész népesség szaporodását is lényegesen csökkentette. A nem magyarajkúak szaporodása évtizedről-évtizedre hanyatló. 1880-tól 1890-ig még 7·9%-ot tett, 1890-től 1900-ig már csak 5·3%-ot, a legutóbbi évtizedben pedig csupán csak 3·1%-ot. Ebből következik, hogy a Magyar birodalom népességének szaporodásából mind nagyobb rész esik a magyarság javára. 1880-tól 1890-ig csak 57·5%, 1890-től 1900-ig már 70·6%, 1900-tól 1910-ig pedig 80·1%. Még ennél is kedvezőbb az eredmény a magyar anyaországban. Itt a népesség összes szaporodásából a nyolczvanas években a magyar anyanyelvűekre 67·5, a kilenczvenes években 79·0, a legutóbbi évtizedben pedig 90·6% esett.

A nemzetiségek tudvalevőleg túlnyomólag a peripheriákat foglalják el s a magyarságot körülvevő nemzetiségi gyűrűt tulajdonképen csak a székelység töri át s terjeszkedik az ország határáig, de még a székely határvármegyéknek az ország határára dülő egyes pontjait is oláhajkúak foglalták el.

A nemzetiségi gyűrű legkeskenyebb a nyugati határon, néhol alig haladja meg a 10–15 kilométer szélességet. A muraközi horvátok fölött közvetlenül a stájer határon a szlovének vannak elhelyezkedve, számuk alig éri el a száz-

ezret s a magyar nyelv elég szépen terjed közöttük. A szlovénektől északra kezdődik a németajkú öv, horvát szigetekkel s egy-egy előretolt magyar községgel tarkázva. A compact németiség Vas, Sopron és Moson megyékre terjed ki, mely három vármegye 1·2 millió lelket tevő népességéből 1910-ben 585 ezer magyarral 332 ezer német állt szemben. A magyarság azonban itt is hódító; számaránya az utóbbi három évtized alatt 41·6%-ról 48·7%-ra emelkedett, míg a németajkúaké 33·8%-ról leszállt 27·6%-ra. A magyarság percentuális előrenyomulása valamivel nagyobb, mint a németiség visszaesése, mert a magyarság a horvát- és szlovénajkúaktól is hódított.

Ez mindenesetre szép haladás, de inkább csak a magyar vidékek erőteljesebb fejlődésének s a nyelvhatár némi eltolódásának köszönhető, magát a nem magyar ajkú területet a magyarosodás alig érintette. Sopronmegyének három nyugati járásában a magyar anyanyelvűek aránya még jelenleg is csak 7·2%, sőt a nagymartoni járásban az 5%-ot sem éri el, de Vas vármegyének németújvári járásában is csak alig haladja meg az öt százalékot. A magyar szó is alig hatolt még be ezekre a zárt nemzetiségi területekre, a németújvári járásban a magyarul beszélők csak 15·5%-át teszik a népességnek, a nagymartoni járásban is csak 19·0%-át. Érdekes, hogy a német abszolút többségű Moson vármegye két nyugati járásában mennyivel jobban áll a magyarság ügye, ott a magyar anyanyelvűek 18·0, a magyarul tudók 44·5%-át teszik a népességnek. Ott az egész vármegyében különben bámulatos volt a magyarság fejlődése az utóbbi tíz év alatt, számaránya 29·0%-ról 34·9%-ra szökött. Kétségtől kivül része van ebben a könnyű közlekedésnek a színmagyar Győr vármegyével s Sopron vármegye magyar vidékeivel, de bizonyára még nagyobb része van annak az élénken pezsgő gazdasági és szövetkezeti életnek, melynek áldásával lelkes magyar férfiak — főleg a magyaróvári gazdasági akadémia kitűnő igazgatója — ismerteti meg Moson vármegye népét. Ez is ujmutatással szolgál, hogy mily nagy és áldásos hatása lehet még nemzeti szempontból is az önzetlenül végzett socialis munkának.

Ily socialis munka — bár talán nem oly intensiv — a dunántúli németiség másik nagyobb területén Baranya és Tolna vármegyében is folyik, itt a magyar anyanyelvűek arányszáma 30 év alatt 58·6%-ról 62·8%-ra emelkedett, a németeké pedig 33·5%-ról 30·1%-ra hanyatlott. Tehát sem az emelkedés, sem a csökkenés nem oly nagy, mint a nyugati határmegyékben. Ennek oka azonban a magyar anyanyelvűek gyenge természetes szaporodásában rejlik, az egy gyermekrendszer büne éppen ennek a két vármegyének magyar lakosságát fertőzte meg legerősebben. A másajkúak assimilatiója nélkül e két vármegyében a magyarság számaránya alighanem visszaesett volna.

Nem térhetek itt ki az egy-gyermekrendszer eleget tárgyalt, de egyáltalán nem orvosolt kérdésére: de midőn a magyarság számerejét méregetem, lehetetlenség rá nem mutatnom arra a rettenetes veszélyre, mely fajunkat az egy-gyermekrendszer terjedésével mindjobban fenyegeti. Baranyában, Tolnában, sőt Somogyban s más vármegyékben is vannak községek, hol 1000 lélekre ma már csak tíztizenöt születés esik s a halálozás csaknem állandóan meghaladja a születések számát.

Visszatérve a határaink felől szorító nemzetiségi övre, a Dunától északra kezdődik a tótajkúak nagy tömege, mely a magyarságot nyugaton csaknem a Dunáig leszorítja, míg kelet felé a magyar nyelvterület nyomul mind magasabban északra. E nagy területen azonban, mely Pozsonytól egészen Ungmegyéig terjed, nem homogén tótság lakik. Az északnyugati tótság nyelvileg lényegesen eltér a keleti tótságtól, sőt a morva határmenti tótság is a dialectus nem csekély különbségét mutatja a keleti tótsággal érintkező nyugati tótsággal szemben.

Az északnyugati tótság zárt nyelvterületén több mint egy millió lelket vett számba a legutóbbi népszámlálás, míg a keleti tótság zárt nyelvterületén alig több mint fél milliót. A nyugati tótság zárt nyelvterületét a magyar szórványokon kívül német szigetek is tarkázzák, sőt Árvában a lengyelség is feltűnik. Még kevésbé tiszta tót a keleti tótság nyelvterülete. Ott valamivel a magyar elem erősebb,

de még inkább a német elem, a ruthénség pedig annyira vegyesen lakik a tótsággal, hogy Ungban már nagy mértékben túl is szárnyalja azt.

Az északnyugati tótajkú területet tartják, méltán, hazánk nemzetiségileg egyik legveszélyeztetettebb részének. A cseh cultura és gazdasági erő, mely Cseh- és Morvaországban s Sziléziában oly diadalmas harczot vív a művelt és vagyonos néemetséggel, felhasználva a nyelvrokonságot, a magyarországi tótságra is igyekszik kiterjeszteni hódító munkáját, s valljuk be, nem minden siker nélkül. A magyarság azonban ennek ellenére még itt is mindnagyobb tért foglal. 1880-ban a magyarajkúak száma az északnyugati zárt tót nyelvterületen alig haladta meg a húszezret, 1910-ben ellenben a 100,000-et is megütötte s 2·3%-ról 8·8%-ra emelkedett. Százalékos aránya azonban még így is nagyon csekély. Nyereségünk értékéből az is sokat levon, hogy a becses német elem állandóan s nagy mértékben hanyatlik; a tótajkúak aránya (a most külön kimutatott árvamegyei lengyeleket is beleszámítva) 84·9%-ról csak 79·7%-ra szállt le, ez erőviszonyok tehát még mind g kedvezőtlenek. Egész nagy vidékekre a magyar nyelv oly csekély mértékben hatolt be, hogy a járásoknak egész sorát látjuk, hol a magyarajkúak a népességnek csak 1—2%-át teszik s a magyarul beszélők is csak alig haladják meg az 5—6 százalékot.

Ily járásokkal különben a keleti tótság zárt nyelvterületén is találkozunk, mely pedig eddigelé sokkal kevésbbé volt kitéve a csehek aggressiv törekvéseinek, de ennek a jó tót népnek távol a magyar nyelvterülettől s hijával az erősebb kulturhatásoknak, nem volt alkalma a magyar nyelv elsajátítására.

A zárt tót nyelvterületeknél még érdekesebb a magyartót nyelvhatár, hol már az assimilatióra is megvan az alkalom. A nyelvhatár az a csatatér, a hol a fajok sorsára nézve a döntő ütközetek vívatnak. Ismeretes, hogy még a XVII. században is a magyarság úgy nyugaton, mint keleten jóval főlebb hatolt északra, mint jelenleg, s így tulajdonképen az elvesztett tért kell újra elfoglalnunk. Az utóbbi évtizedek eredménye elég kedvező ránk nézve, de adataink itt is világo-

san mutatják, hogy a nyugati tótság jóval szívósabb ellenállást tanusít, mint a keleti. A nyugati magyar-tót nyelvhatáron a magyar anyanyelvűek aránya 1880 óta 58·0%-ról 62·2%-ra emelkedett, míg a tót ajkúaké 39·8%-ról 33·6%-ra esett vissza; a keleti nyelvhatáron ellenben a magyarság aránya 73·0%-ról 81·6%-ra szökött, a tótoké pedig 21·3%-ról 14·2%-ra hanyatlott.

Sajátságos, hogy az aránylag csekély dunántúli tótság milyen erősen tartja magát, arányszáma 0·9%-ról csak 0·8%-ra szállt, de még érdekesebb, hogy a Bihar és Szilágy-megye hegyeibe telepített csekély tótság az oláh tengerben 30 év alatt számra megkétszereződött s százalékos arányban is előhaladt. Elszigeteltségük s rendkívül nagy természetes szaporodásuk magyarázza ezt a meglepő tüneményt. Egészen más az alföldi tótság helyzete, mely számra elég tekintélyes, de a magyarsággal erősen vegyülve s folytonos érintkezésben él. Számuk 142 ezerről 134 ezerre szállt le, tehát határozottan hanyatlott. A délvidéki tótság abszolút számban némileg növekedett ugyan, de korábbi arányát nem tudta megtartani; holott a magyarság ugyanazon területeken 7—8 százalékkal foglalt el nagyobb részt az ottani népességből, mint harmincz évvel korábban. A délvidéki tótság beolvasztásáról alig lehet szó. Magyarsággal nem érintkeznek, a magyar culturának pedig nem könnyen nyitják meg lelküket. Az utóbbi időben az alföldi tótság nyelvi átolvadása sem halad mindenütt oly örvendetesen, a mint azt a viszonyok indokolnák. A természetes folyamatot, úgy látszik, nemzetiségi izgatások hátráltatják. A magyarság úgy Békésben, mint Csanádban csak egyetlen százalékkal tudott előre menni, de még ez a nyereség sem esik a tótok rovására, a kiknek számaránya Békésben 23·1%-ról csak 22·4%-ra, Csanádban pedig 12·3%-ról csak 11·8%-ra szállott le. Az egy Árvát kivéve, még a nyugati tót és tót-magyar nyelvterületen sincs vármegye, a mely az utóbbi évtized alatt a magyarosodásban oly csekély eredményt mutatna, mint Békés és Csanád vármegye. Szerencsére e két vármegyében a magyarság oly erős (közel háromnegyede az összes lakoságnak), hogy nemzetiségi veszélytől tartani nem lehet.

A magyarság helyzete sokkal nehezebb a Délvidéken, vagyis Bács, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyékben. Bács megyében 42·3%-kal még a magyarajkúaké a relatív többség, utána a németek 28·3, a szerbek 18·6%-kal következnek. Torontálban a 21·0%- magyarot megelőzik a szerbek a maguk 32·2%-os, a németek a maguk 26·6%-os arányával s itt már az oláhság is 14·5%-kal figyelemre-méltó tényező. Temes megyében a 11·9% magyarral már 40·1% oláh, 30·1% német s 14·4% szerb áll szemben, Krassó-Szörényben pedig a magyarság 7·3%-a eltörpül az oláhság 72·1%-a mellett. Itt a németiség is csak 12·0%-ot képvisel. Az erőviszonyok tehát kelet felé folyvást romlanak. A törvényhatósági városokat is beszámítva az egész Délvidéken a magyarság igen szépen gyarapodott 1880 óta, 20·2%-ról 27·2%-ra. Fajsúlya azonban, sajnos, nem nőtt hasonló arányban, sok közötté a birtok nélküli napszámos és cselédember, a kiknek sem gazdasági, sem politikai súlya nem valami nagy. Mi más jellege volna ma a Délvidék nemzetiségi arculatának, ha a magyar állam okos telepítésre használja fel azokat az óriás állami uradalmakat, melyeket úgyszólván elvesztegetett. Igen nagy hiba volt az is, hogy az osztrák-magyar államvasút társaság uradalmainak kínálókozó megvételtét elmulasztottuk.

A németiség vagyoniilag is értékes elem a Délvidéken, csakhogy számbelileg erősen hanyatló, kivált az utóbb évtizedben. Arányszámuk 1880 óta 24·3%-ról 21·7%-ra csökkent, de ezt főleg az utolsó évtized kedvezőtlen eredménye okozta. A városokat mellőzve, hol a magyarosodás folyamata csökkenti a németek számát, az utolsó évtizedben számarányuk Bácsban 29·7%-ról 28·3%-ra, Temesben 32·7%-ról 30·1%-ra, Torontálban 29·9%-ról 26·6%-ra süllyedt. Krassó-Szörényben legkisebb a csökkenés, csak fél százalék. A nagymérvű kivándorlás okozta a németiségnek ezt a visszaesését, mely egyuttal abszolút fogyást jelent. A német elem hanyatlásával szemben a szerbek arányszáma Temes megyében 13·8%-ról 14·4%-ra, Torontálban pedig 31·2%-ról 32·2%-ra emelkedett.

A Délvidék bábeli tarkaságában csak egy vármegyé-

ben, Krassó-Szörényben, jut egy nyelv, az oláh, abszolút többségre, 72·1 %-át téve a lakosságnak. Csakhogy éppen ez az oláhságnak egyik stagnálóbb része, alacsony születési aránnyal, csekély szaporodással. Számarányuk ennél fogva 1880 óta erősen hanyatlott 78·5 %-ról 72·1 %-ra, a veszteség a legutóbbi évtized alatt is két egész százalékot tett. Temes vármegyében számarányuk 30 év alatt 44·3 %-ról 40·1 %-ra, Torontálban 15·8 %-ról 14·5 %-ra szállt le. Tehát legkevésbé ez utóbbi vármegyében. Itt az oláhság előőrsi csaknem a Tiszáig hatoltak előre.

A délvidéki oláhságnál sokkal erősebben fejlődnek a Marostól északra Arad, Csanád, Békés megyékben s Bihar déli részében lakó s szintén túlnyomólag görög keleti vallású oláhok, kik 30 év alatt 30·4 %-kal szaporodtak, míg a délvidéki oláhság csak 10·7 %-kal. A legutóbbi évtized alatt Békésben és Csanádban az oláhajkúak csak alig szaporodtak ugyan, de Aradban és Biharban meghaladták a népesség általános szaporodását, sőt Biharban a magyarságét is. De még ezen, az oláhságra kedvező területen is a lefolyt három évtized alatt a magyarság jutott előnybe. 1880-ban 41·2 % magyarral még 49·6 % oláh állt szemben, 1910-ben ellenben számarányuk mondhatni teljesen egyenlő volt: 46·0 és 46·1 %.

Még erősebb a magyarság előnyomulása a túlnyomólag görög katolikus észak-keleti oláhság területén, melyhez Bihar vármegye érmihályfalvi, székelyhidi és margittai járásait, az egész Szilágy megyét, a tiszta magyar járások kivételével Szatmár megyét, Ugocsa tiszántúli járását, Máramaros oláhlakta járásait, egész Besztercze-Naszódot s Szolnok-Doboka csákgorboi, kápolnokmonostori, magyarláposi és nagyilondai járásait számítottuk. Itt a magyarság aránya 32·9 %-ról 38·8 %-ra emelkedett, az oláhságé 52·6 %-ról 48·3 %-ra szállt le, tehát elvesztette abszolút többségét. Jelenleg ezen a területen 436,439 magyarral 543,896 oláh áll szemben.

Az ettől délre fekvő területeken, melynek súlypontja a Mezőségen nyugszik, s melyhez Szolnok-Doboka délkeleti részét, az egész Kolozs megyét, a topánfalvi járás kivételé-

vel Torda-Aranyost, Alsó-Fehérből a marosújvári járást, Kis-Küküllőt, Maros-Tordát s Csíknak gyergyói részét soroztuk, s a hol jelenleg 427,753 magyar áll szemben 518,535 oláhval, az oláhság sokkal szívósabban tartja számarányát, mely 30 év alatt 53·4%-ról csak 51·2%-ra szállt le, míg a magyarság 37·5%-ról 42·3%-ra emelkedett. A királyföldi oláhság, melyhez Szeben és Nagy-Küküllő vármegyéken kívül hozzáfoglaltuk a topánfalvi járást, a marosújvári járás kivételével egész Alsó-Fehért, végül egész Fogarast, még jobban megtartotta posztíóját, 69·7%-ról csak 68·7%-ra szállt, a magyarság pedig 7·1%-ról csak 10·0-ra emelkedett. Legkedvezőbb azonban a brassó-háromszéki oláhság fejlődése, mely 22·2%-ról 23·3%-ra emelkedett. A magyarság itt 63·7%-os arányát csakhogý épen megtartotta, de ez is csak a Brassó városi magyarság nagy szaporodásának köszönhető. Háromszékben a magyarság állandó hanyatlását, s az oláhság állandó előnyomulását látjuk. A magyarság számaránya a négy utóbbi népszámlálás alkalmával: 86·6, 85·2, 85·0 és 83·4. Komoly tünet ez, mert az oláhság ily módon megbontja a Székelyföld egységes magyar nyelvterületét s a mi még veszélyesebb, a határok felől nyomul előre s a régi magyar határvédelmi örvonalnak utolsó maradványát is megsemmisítéssel fenyegeti. A másik határmenti székely vármegyében, Csíkban sem megnyugtató a helyzet, három népszámlálás a magyarság lassú viisszaszorulását mutatta 87·0-ról 86·6-ra s erről 86·4%-ra. A legutolsó évtized alatt változás egyáltalán nem történt, pedig az ott nagymértékben fellendült faipartól a magyarság számbeli megerősödését lehetett volna várni.

Az erdélyi részekben a magyarság erőteljesebb fejlődését csak Hunyad vármegyében látjuk. Itt a bányá- és iparvállalatok rohamosan emelték a magyarság arányát, 30 év alatt 5·1-ről 15·5%-ra. De ez csak kivétel, általában keleten az oláhsággal szemben, főleg az utolsó évtized alatt, alig tudtunk egy lépést is előre tenni. Kolozs megyében, a telepítések ellenére, a magyarság aránya 26·8-ról csak 26·9-re, Torda-Aranyosban 25·4-ről csak 25·6-ra emelkedett, tehát jóformán változatlan maradt. Csekély

a haladás Alsó-Fehér, Kis-Küküllő, Szolnok-Doboka vármegyékben, Maros-Tordában pedig fél százalékkal visszaementünk, Bihar vármegyében sem tudtuk korábbi positionkat megtartani.

E területi áttekintés után még egy kis összefoglalást kell tennünk, külön szemügyre venni hazánknak Királyhágón inneni és Királyhágón túli részét. A magyarság erőviszonya már régebben is nagyon különböző volt itt és ott, az utóbbi 30 év alatt még inkább eltolódott. 1880-ban még a Királyhágón innen sem értük el egészen az abszolút többséget, de 30 év alatt arányszámunk felszökött 49·5%-ról 57·9%-ra; a Királyhágón túl 30·3%-ról csak 34·3%-ra emelkedett, ugyanott a németiség aránya 10·2%-ról leszállt 8·7%-ra, tehát a kettő együtt sem éri el azt az arányt, melylyel a magyarság egymaga birt már 30 évvel ezelőtt a Királyhágón innen. E számok is világosan mutatják, hogy a magyar nemzeti politikának különös figyelmet kell fordítania az erdélyi részekre. Egyik legelső teendő, a mire, Istennek hála, meg is történt a biztató kezdeményezés, a teljes megértés s fenntartás nélküli fegyverbarátság a szászokkal. Nemzetiségi érzékenységüket a legnagyobb mértékben kimélni kell, magyarosításuk nem lehet czélunk s tulajdonképen czéltalan is volna, nemzetiségüket megtartva is lehetnek ők nagy gazdasági, erkölcsi és értelmi erejükkel támaszai a magyar nemzeti államnak, melyhez őket saját jól fel-fogott érdekük is csatolja. Földrajzi elhelyezkedésük is olyan, hogy nem a magyarsággal állnak szemben, hanem az oláhokkal szemben tartanak megszállva igen fontos védelmi vonalakat. A magyarság érdekköre s terjeszkedési területe a Székelyföldön kívül a Mezőség, a Szamos, a Maros, a Kis-Küküllő völgye, a szászoké ellenben a Nagy-Küküllő völgye s az ettől délre fekvő terület és Besztercze-Naszód vármegye. A szászság megerősítésére irányuló törekvés az utóbbi területeken nemcsak jogos, hanem kívánatos is, s minthogy természetes szaporodásuk igen gyöngye, óhajtható, hogy telepítésekkel növeljék számerejüket, nehogy az oláh tengertől végkép elborítottassanak. Csak a rövidlátó elfogultság jajdulhatna fel az ily telepítések láttára s kiáltozhatná a

germanisatio veszedelmét. A szászság megerősítése határozottan magyar nemzeti érdek is.

Elég teendőnk van a magyar érdeksphærához tartozó területeken is. Vigyáznunk kell, hogy ott a magyar birtok idegen kézbe ne kerüljön, az ipar és városok fejlesztésével pedig erősíteni kell a magyarság számát. Mily hatalmas fellendítője a magyarságnak a nagy ipar, mutatja a petrozsényi bányavidék példája. A petrozsényi járásban 1880-ban még csak 1519 magyar anyanyelvű volt, 9·5%-a a lakoságnak, 1900-ban ellenben a magyarság száma 20,994-re emelkedett, s a népességnek 42·0%-át tette.

Sokat hangoztatták, de nem lehet eléggé hangoztatni a városok magyarosító hatását. Újabb adataink világánál tehát kissé részletesebben kívánok foglalkozni városainkban a magyarság fejlődésével. A régi Magyarország városai többnyire idegen ajkúak voltak, az új Magyarország városai még nemzetiségi nyelvterületeken is előre tolt bástyái a magyarságnak. Városaink egész sorában szinte példátlan átalakulás folyt le szemünk láttára. Jó példával Budapest, az ország fővárosa járt elől. Még 1880-ban is, a midőn pedig már nagy lépést tett a magyarosodás terén, lakosainak csak 56·8%-a volt magyar, 1890-ben már 66·4, 1900-ban 79·3, 1910-ben pedig már 86·3%-a. A német ajkúak aránya ugyanezen idő alatt 34·2%-ról leszállt 8·8%-ra, a tótoké 6·2-ről 2·3%-ra.

Összes törvényhatóságú és rendezett tanácsú városainkat véve, a magyarság számaránya 30 év alatt 63·3%-ról 77·2%-ra emelkedett. Külön tekintve városaink két csoportját — ha Budapestet számításon kívül hagyjuk — a törvényhatóságú és rendezett tanácsú városokban meglehetősen egyforma volt a magyarság térfoglalása, az előbbieknél 63·6-ről 72·7-re, az utóbbiaknál 65·4-ről 74·7-re emelkedett a százalékos arányszám.

Városaink népességében nemcsak a magyar nyelvterületeken s magyar nyelvhatárokon emelkedik a magyarság számaránya, hanem még az idegen nyelvterületeken is. Érdekes ebben az irányban is szemügyre venni a harmincz éves fejlődést.

Városaink polgári népessége 1910-ben 3.624,212 lelket tett, Budapestnek 863.735 főnyi népességét leszámítva pedig 2.760,477-et. Ez utóbbiaknak valamivel több mint fele (1.416,103 lélek) tiszta magyar nyelvterületen fekvő városokban lakott. Ezekben a magyarság aránya 91·8%-ról 94·9%-ra emelkedett.

Tiszta német nyelvterületen csak három város fekszik: Sopron, Kismarton és Ruszt, összesen 36,075 lakossal, ezekben a magyarság számaránya 18·9-ről 40·5-re emelkedett, a németeké leszállt 75·8-ről 55·6%-ra. Fényes példa ez arra, hogy a városok culturájának mekkora assimiláló ereje van, bár az is kétségtelen, hogy Sopron város vonzása túlterjed a keskeny német nyelvterületen s a vármegye magyar részére is kiterjed.

A magyar-német nyelvterületen, hová túlnyomólag dunántúli városok tartoznak, köztük Pécs, a magyarság 56·5%-ról 69·9%-ra emelkedett, a németiség 18·2-ről 11·0-ra hanyatlott. De még érdekesebb, hogy a magyar, német, tót vegyes nyelvterületen fekvő Pozsonyban a magyarság 1880 óta 15·7%-ról 19·9, 30·5, végül 40·6%-ra emelkedett, míg a németiség 65·6-ről leszállt 59·9, 52·2, végre 41·9%-ra, úgy, hogy 1910 ben már alig haladta meg a magyarság arányát. Az osztrák németiség szomszédságában, Bécs közelében, melylyel városunkat vasuton és hajón a legélénkebb forgalom köti össze, fényes diadala ez a magyarságnak. Pozsonyban a tótság sem tudott tért hódítani, bár hanyatlásról sem igen beszélhetünk, 15·7-ről csak 14·9%-ra szállott. Az utolsó évtized alatt azonban kissé emelkedett.

A német-tót nyelvterületen, hová néhány kisebb felvidéki rendezett tanácsú város tartozik, szintén igen szép a magyarság emelkedése 5·1-ről 21·7%-ra, de sajnos, ott az eltótosodás is nagy mértékben folyik. A németek aránya leszállt 70·5-ről 42·4%-ra, a tótoké ellenben 23·4-ről 34·1%-ra szökött.

A német-oláh nyelvterület városaiban, hová Temesváron kívül az erdélyi szász városok nagy része tartozik, a magyarság 16·6-ről 31·7-re, az oláhság 16·3-ről 19·2-re emelkedett, a németek ellenben 60·0%-ról 44·6%-ra csökkentek. Reánk

nézve különösen érdekes Temesvár, a Délvidéknek ez a rendkívül fontos pontja; a nyelvi viszonyok, csak a fontosabbakat emelve ki, benne az utóbbi négy népszámlálás alkalmával, a Temesvárral újabban egyesített Mehala népességét a korábbi népszámlálások adataiba is befoglalva, következőleg alakultak:

	1880-ban	1890-ben	1900-ban	1910-ben
magyar	20·4%	24·7%	32·9%	40·5%
német	53·6 «	53·3 «	50·6 «	43·9 «
oláh	13·7 «	12·4 «	10·3 «	9·7 «
szerb	6·6 «	5·3 «	3·9 «	4·1 «

Temesvár messze esik a magyar nyelvterülettől, sem a magyarság beszivárgása, sem a magyarsággal való intenzív érintkezés nem mozdíthatta előre a magyarság ügyét, el lehet mondani, hogy Temesvárt tisztán az iskola hódította meg a magyarságnak.

Magyar-német-oláh nyelvterületen fekszik Brassó s földrajzi fekvésénél fogva szintén különösen fontos város. Harmincz évvel ezelőtt Brassóban a magyar, német és oláh elem csaknem teljes egyensúlyban volt, de mégis a német állt elől 33·5%-kal, utána következett a magyar 33·2, az oláh 31·7%-kal. Ma a szászság 27·0%-kal utolsó helyen áll, az oláhság is leszállt 29·0%-ra, míg a magyar elem 42·7%-ra emelkedett. Nem a magyarosodás idézte ezt elő, hanem a Székelyföldről az igen erős beözönlés, mely a magyarság számát harmincz év alatt csaknem kétszeresre emelte, míg a szászság alig 10%-kal szaporodott, az oláhság szaporodása 25·6%-ot tett, a mi mérsékelt belső fejlődésnek felel meg. A magyarság nagy szaporodásának értékeiből sokat levon, hogy a betelepült magyarságnak nincs elég vagyoni és gazdasági súlya.

A német-szerb nyelvterületen, hová Ujvidéket, Pancsovát, Nagybecskereket és Nagyikindat sorozhatjuk, körülbelül hasonló átalakulást látunk, a magyarság 17·7%-ról 29·5%-ra emelkedett, a németiség 29·9-ről 24·4-re, a szerbesség 47·9-ről 41·0-re szállt le. A szerbek az utóbbi évtized alatt azonban korábban elvesztett posztójukból valami visszafoglaltak, úgy e városokban, mint általában Torontál és Temes vármegyében.

A német elem felszívódása ott a legnagyobb, hol a többé-kevésbé német jellegű város nincs összefüggésben német nyelvterülettel. A tót nyelvterület városaiban a németek aránya leszállt 21·5%-ról 12·1%-ra, a magyar-tót nyelvhatáron pedig 15·4-ről 6·8%-ra. Annál erősebb a magyarság előrenyomulása 9·5-ről 32·3%-ra, illetőleg 54·0-ről 76·4%-ra. Kiválik itt Kassa, melynek lakosságában a magyar anyanyelvűek 1880-ban csak 39·8%-kal szerepelnek, 1910-ben ellenben már 75·4%-kal. A magyar-tót nyelvhatáron a tótság visszaesése is rendkívül erős, 29·0-ről 15·1-re, de még a tiszta tót nyelvterületen is figyelemreméltó: 68·0-ről 53·5-re. Az oláh-ruthén nyelvterületen fekvő Máramarosszigeten a német ajkúak hanyatlása szintén rendkívül nagy (19·9-ről 5·7%-ra), ezt első sorban az ottani izraeliták megmagyarosodásának tulajdoníthatjuk. A magyarság ott 64·2-ről 83·5%-ra emelkedett, az oláhság 8·6-ről 8·5%-ra csökkent.

Nem ily rohamos, bár elég jelentékeny a szerb-oláh nyelvterületen fekvő Fehértemplom és Versecz városokban is a németiség hanyatlása 61·1-ről 51·9%-ra. A magyarság aránya itt 4·6-ről 13·1%-ra emelkedve még mindig csekély. Kissé hanyatlottak a szerbek (28·9-ről 28·2%-ra), de az oláhok tetemesen emelkedtek 3·0-ről 4·7%-ra. A oláhság azonban a városi lakosságban eddigelé csak a német-oláh, oláh-ruthén és szerb-oláh nyelvterületen tudott nagyobb tért hódítani. A magyar-oláh nyelvhatáron 13·2-ről 11·1%-ra szállt le (a magyarság 73·3-ről 82·5%-ra emelkedett); sőt még a tiszta oláh nyelvterületen sem tudta fentartani előbbi súlyát, 39·3-ről 32·2%-ra szállva le, míg a magyar elem 41·0-ről 53·8%-ra emelkedve ma már elérte az abszolút többséget. Hiba volna azonban, ha e számok a biztonság hamis érzetébe ringatnának bennünket, az oláhságnak a városokba özönlése el fog következni, az előjelek már most is mutatkoznak, például Kolozsvár polgári népességében az oláhok számaránya az utóbbi évtized alatt 10·3-ről 11·3%-ra, tehát egy egész százalékkal szaporodott.

Az a körülmény, hogy városainkban, még a nem magyar nyelvterületeken is, oly nagy arányokban fejlődött a magyar

elem, világosan mutatja, hogy a nemzetiségi szenvedélyek és gyűlölet tüze nem lobog oly erősen, mint külső és belső ellenségeink hirdetni szokták. Itt ismét érdekes összehasonlítás kínálkozik az osztrák állapotokkal. Ausztriának, Bécsét is beleszámítva, 33 municipiummal bíró városa van, jelenleg 3·52, 1880-ban 1·68 millió lélekkel. Adataink a német elem térfoglalásáról látszanak szólni, mert míg 1880-ban az összes városi népességnek a német ajkúak 64·4%-át tették, 1910-ben már 69·4%-át. Ezzel szemben a cseh-morvák számaránya leszállt 13·1%-ról 11·2%-ra, az olaszoké 8·3-ról 5·2-re, a szlovéneké 3·4-ről 3·2-re, a lengyeleké 9·5-ről 9·4-re, csak a szerb-horvátoké emelkedett 0·0-ról 0·1-re, s a ruthéneké 0·9-ről 1·1%-ra. A német elem térfoglalása azonban csak Bécs roppant fejlődésének róható fel. Bécsét figyelmen kívül hagyva, a német ajkúak aránya e három évtized alatt 45·9%-ról leszállt 42·4%-ra, a cseh-morváké 18·5-ről 17·6-re, az olaszoké 13·2-ről 10·8-re, ellenben a lengyeleké 15·1-ről 17·3%-ra emelkedett, a szlovéneké pedig, hogy csak a fontosabbakat említsük, 5·3%-ról 6·6%-ra.

Ha az osztrák városokat földrajzi és ethnographiai elhelyezkedésük szerint tekintjük, a német elem csakis a tiszta német nyelvterületen, valamint a német-olasz nyelvhatáron és olasz nyelvterületeken levő városokban nyomult előre. Számaránya máshol mindenütt visszaesett; a német-szlovén nyelvhatáron 96·0%-ról 93·1%-ra, a délszláv nyelvterületen 37·8-ról 35·3-re; a német-cseh-morva nyelvhatáron 88·1-ről 87·1-re, a cseh-morva nyelvterületen 41·9-ről 37·0-re, a lengyel nyelvterületen 20·8%-ról 12·6%-ra, a ruthén nyelvterületen 20·8-ről 16·5%-ra. Nagyon figyelemreméltó a délszlávok és cseh-morvák diadalmas előnyomulása a saját nyelvterületükön fekvő városokban. Az előbbieik számaránya 40·7%-ról 48·9%-ra, az utóbbiaké 57·5%-ról 62·6%-ra emelkedett. Prágában 20·6-ről 8·5%-ra hanyatlott a német ajkúak aránya, noha a prágai németség bőven el van látva a német cultura minden segédeszközével.

Nálunk a magyar cultura még nem magyar nyelvterületeken fekvő városokban is nemcsak hogy megakadályozta a

magyarság visszaszorítását, hanem határozottan beolvasztó, magyarosító erővel bírt. Vidéken ezt alig mondhatjuk, legfőlebb a magyarul tudást terjesztette.

Kétségtől az is nagy fontosságú, ha idegen ajkú honfitársaink megtanulják a magyar hivatalos nyelvet s ezzel részeséivé válhatnak a magyar culturának; noha nem szabad felednünk gróf Széchenyi István szavait: «A magyar szó még nem magyar érzés».

A magyar nyelv terjedését az iskolán kívül ugyan az a tényező mozditja elő, a mi az assimilationnak is leg-hatalmasabb eszköze: a magyar ajkúakkal való érintkezés. Az eredmény természetesen ott a legteljesebb, a hol ez a két tényező együtt, egymást támogatva, erősítve működik. Ha Magyarország nemzetiségi térképére tekintünk, látjuk, hogy az idegen ajkúaknak a magyarsággal való érintkezésére van bőséges alkalom. A magyar nyelvhatár nagy hosszúságban nyúlik el s olyan mint egy gazdagon tagolt tengerpart, hol az öblözetek sűrűn váltják egymást s a szigeteknek egész raja van elszórva szerteszét. Vannak azonban, a mint láttuk, a nemzetiségeknek nagyobb összefüggő területei, hová a magyarság vagy épen nem, vagy csak olyan szórványosan hatol be, hogy az érintkezés számba se jöhet s akkor is csak többnyire az illető nemzetiség nyelvén történik. A vasutak s azok mentén kifejlődő élénkebb gazdasági élet azonban még az ilyen zárt nemzetiségi területekre is beviszi a magyar nyelvet. Érdekes, hogy a vasutak mentén, kivált a nagyobb gőcpontokon, mint tünnek fel évtizedről-évtizedre nagyobb számmal a magyar ajkúak s még inkább, miként terjed a magyar nyelv ismerete. Minthogy pedig a vasutak a nemzetiségeklakta hegyes vidékek termékenyebb völgyein vonulnak, a magyarság s a magyar szó úgyszólván a stratégiailag fontos vonalakat foglalja el a cultura és az elevenen pezsgő gazdasági élet békés fegyverével. Alig szenved kétséget, hogy a magyar állam politikai egységének egyik leghatalmasabb fentartója a gróf Széchenyi István nagy conceptiójában megfogant s a magyar kormányok bölcsesége által hosszú évtizedek küzdelmeivel tényleg megvalósított concentrikusan egységes magyar vasuti hálózat.

A magyar kir. államvasutak államegységet támogató hatalmas szerepe még ott is tart, hol többé nem hivatása s módjában sem áll, hogy a magyar nemzetiséget és magyar nyelvet vigye diadalmasan előre. Horvátország ez a terület. Tekintve az érvényben levő államjogi törvényeket, valamint a nyelvi viszonyokat, arra senki sem gondol, hogy Horvátországot akár az államvasutak segélyével, akár más módon megmagyarosítani csak meg is kísértse. Az államegység fentartása azonban nemcsak a hosszú századok által reánk örökölt hagyott szent kötelesség, hanem Magyarországnak és Horvátországnak egyaránt létérdeke. Ennek a politikai kapcsolatnak legfőbb támasza a gazdasági érdekközösség, melyet leghathatósabban az államvasutak biztosíthatnak. Államférfiaink egy pillanatra sem felejtethik, hogy a magyar államnak mekkora érdeke fűződik a magyar királyi államvasutakhoz s ezeknek Horvát-Szlavonországok területén levő vonalaihoz.

Érdekes volna vasúti hálózatunk fejlődésével nyomon követni a magyar anyaországban a magyar nyelv terjedését. Adataink azonban erre nem elégségesek, részint mert az 1869. évi népszámlálás nem kutatta a nyelvi viszonyokat, részint pedig mert az idegenajkúak magyarul tudásával kapcsolatosan a magyarságba való beolvadásukra is figyelemmel kellene lennünk, már pedig pontos számadatokkal az assimilatiót 1880 óta sem tudjuk nyomon kísérni. De már a meglévő adatok eléggé mutatják a magyarság terjedésének folyvást emelkedő progressióját. A vasutak hatásáról szólva, nem mellőzhetjük hallgatással Baross Gábor nagy alkotását, a zónatarifát. Vasútüzleti szempontból lehettek nagy hibái, melyek megváltoztatását szükségessé tették, de az kétségtelen, hogy a személyforgalomnak az a bámulatos fejlődése, melyet a zónarendszer megteremtett, egyúttal a magyar nyelv terjedésének is hatalmas eszközévé vált.

A Magyar birodalomban 1910-ben kerekszám 12 millió lélek, az összes népességnek 57·4%-a beszélte a magyar nyelvet, mely arányszám a magyar anyaországban 64·7%-ra emelkedik, 1880-ban a Magyar birodalomban a népesség-

nek csak 46·5, a magyar anyaországban csak 56·6%-a beszélt magyarul, tehát akkor még az összes magyarul tudók aránya sem érte el a magyar anyanyelvűek jelenlegi számarányát. Az újabb fejlődés ránk nézve nagyon kedvező. A korábbi évtizedekben a nem-magyarajkúak szaporodása nagyobb volt, mint közöttük a magyarul tudók számának növekedése, ennél fogva évtizedről-évtizedre több olyan egyén volt hazánkban, a ki magyarul nem tudott. A legutóbbi évtized alatt azonban a magyar nyelv elsajátítása már túlszárnyalta a nemzetiségek természetes szaporodását 183 ezerrel. Nem nagy, de határozott lépés a felé az óhajtott cél felé, hogy minden állampolgár beszélje az állam hivatalos nyelvét.

Ország részenként a magyar anyanyelvűek, a magyarul tudó nem-magyarajkúak s az összes magyarul tudók számarányának alakulását a következő kimutatás tünteti fel az 1880. és az 1910. évi népszámlálás adatai szerint:

	Magyar anyanyelvű volt		Magyarul tudott			
	százalék		az összes népességnek		a nem-magyarajkúaknak	
	1880-ban	1910-ben	1880-ban	1910-ben	1880-ban	1910-ben
Duna jobbpartja	67·6	72·0	74·0	82·8	19·8	38·7
Duna balpartja	25·6	32·7	30·5	44·5	6·6	17·5
Duna-Tisza köze	70·9	81·2	77·5	89·1	22·7	42·0
Tisza jobbpartja	42·9	53·5	48·4	64·1	9·7	22·8
Tisza balpartja	57·5	61·9	64·6	70·6	17·0	22·9
Tisza-Maros szöge	15·4	22·2	20·8	36·3	6·3	18·1
Királyhágóntúl	30·3	34·3	35·5	44·2	7·5	15·2
Fiume	1·8	13·0	2·3	21·6	0·5	9·8
Magyarország	46·6	54·5	52·5	64·7	11·1	22·5
Horvát-Szlavonország	2·2	4·1	3·3	6·5	1·2	2·6
Magyar birodalom	41·2	48·1	46·6	57·4	9·1	17·9

A mi első pillanatra szembeszökik, az a nagy különbség a Tisza két partjának fejlődése között. A Tisza jobbpartján a magyarság és a magyar szó csodálatos előhaldást tett, míg a Tisza balpartján a fejlődés nagyon mérsékelte. Erdélyben hasonlóképen gyöngye a magyar anyanyelvűek térfoglalása, tehát ott, a hol a magyarsággal az oláh-ság áll szemben. A Tisza-Maros szöge látszik e tekintetben ki-

vételt tenni, a már föntebb ismert okoknál fogva. Nem kielégítő a Duna jobbpartján sem a magyarság térfoglalása, kivált, ha a magyar anyanyelvűek túlnyomó számát tekintjük. A dunántúli magyarságban úgy látszik, nincs elég beolvasztó erő, gyöngye természetes szaporodása is nagy akadály a erősebb kifejlésnek. Annál öröndetesebb képet mutat a Duna-Tisza köze, a hol a magyar anyanyelvűek aránya már meghaladja a nyolczvan százalékot, az összes magyarul tudóké a kilenczven százalékot közelíti meg s a nem-magyar-ajkúaknak is negyvenkét százaléka beszél magyarul.

A magyarságnak nemcsak a nyers szám biztosít túlsúlyt a nemzetiségekkel szemben, hanem a magasabb cultura s a nagyobb vagyon is. A magyar anyanyelvűek, a mint láttuk, 54·5%-át teszik a magyar anyaország népeségének; a mindennapi elemi iskolai tanulók sorában számarányuk 55·5%-ra emelkedik, a középiskolai tanulók közt 80·7%-ra, az egyetemi hallgatók között pedig 88·3%-ra. Így van ez a gyakorlati életben is. A közszolgálat és szabadfoglalkozások körébe tartozóknak 80%-a magyar anyanyelvű, noha a nemzetiségi egyházak lelkészei ezt az arányszámot nem kis mértékben leszállítják. Közszolgálatban annyira uralkodó a magyarság, hogy a kilenczven százalékot is megközelíti. Ebből a szűkkeblűség s faji exclusivitás vádját kovácsolják ellenünk. Nincs ennél méltatlanabb vád. A magyar nemzetnek egy ezredéves gyakorlat által megszentelt hagyománya, hogy sohasem nézte a származást, hanem csak az egyéni derékséget. Ily selectio útján jött létre s forrt szerves egységbe a régi magyar nemesség, egyesítve a hazában lévő összes népfajok erényeit, kiváló tulajdonságait. Csakis így válhatott hosszú századokon keresztül a legmosztóább viszonyok közepett államiságunk hordozójává.

Ma is a közszolgálat és szabadfoglalkozásbeliek közt sőt kimondhatjuk bátran, az egész intelligentia körében igen sok a származására nézve nem-magyar, de a kiket a magyar cultura, történeti multunk emléke s a magyarság jövőjébe vetett hit nyelvben és érületben magyarra tett. Ezek ép oly valódi hamisítatlan magyarok, mint azok, a kik családfájukat talán a honfoglalásig is fel tudják vinni.

Nem eshetik ezekre legkisebb árnyék, legkevesébbé a renegátság lealázó bélyege. Hogy lehetne az renegát, a ki a magyar állam területén s a nemzetiségek jogát a legnagyobb mértékben respectáló tételes törvény értelmében is az osztatlan egységes magyar nemzetinek tagja s nyelvben, érzésben magyarrá válik!? A tiszteletreméltó férfiak egész sorára mutathatunk, a kik így váltak magyarrá, a mint hogy más államokban is az átolvadás nem megbotránkoztató kivétel, hanem a természettörvények erejével ható szabály. De a kik így olvadnak át a magyarságba, annak a népfajnak is dicsősége maradnak, a melyből származtak s erősítik a kapcsolatot az illető népfaj és az uralkodó magyarság között s elősegítik, hogy ezen a természet által is egységes államnak szánt területen egy erős, hatalmas nemzet alakuljon ki, a belső boldogulásnak s a kifelé való érvényszerülésnek minden töltetével. Nemcsak a magyar fajnak, hanem másajkú testvéreinknek, sőt az európai nemzetek egész közösségének érdeke, hogy nálunk a kulturális fejlődés ebben az irányban haladjon.

A kik a nemzeti gondolatot az oktatásból ki akarják zárni, nem is képzelik, mennyit vétkeznek ezzel. Nem szeretném, ha szavaim félremagyaráztatnának. Nem az üres hazafias phrasisok terjesztését tartom én az iskola feladatának. Elismerem, hogy közoktatásunk ebben a tekintetben nem a leghelyesebb nyomon haladt. Az iskolákban túlon túl hirdették a magyar dicsőséget, a magyar nagyságot s a fogékony lelkekbe azt a hitet oltották, hogy mi vagyunk a világ legkülönb nemzete. Ez az irány egész nemzedékeket megmámorosított, erőnk túlbecsülésére, az akadályok fitymálására s komoly kitartó munka helyett álmódózásra tanított. Pedig ha egy nemzet elveszti tisztán látását, egy óvatlan pillanatban könnyen vakon rohan a katasztrófába.

Ma a közoktatás és irodalom terén a phrasisos hazafiságot egy, még veszedelmesebb irány kezdi felváltani: a mindent lekicsinylő, önmagunkat lealacsonyító, sőt egyenesen nemzettagadó irányzat. Látva, hogy mily pusztítást visznek végbe a lelkekben a modern tudomány túlzásai és kinövései, akaratlanul Vörösmarty szavai csendülnek meg:

A sorsüldözte fajnak
 A tudomány is árt,
 Korcsesá lett, mint az öszvér,
 S hazája ellen párt.

Ennek a veszedelmes iránynak nem szabad tovább terjedni, mert a bomlás csiráját oltja a nemzetbe s ez a bomlás nem egy magasabb, tisztultabb lét előkészítője, mint a nemes erjedés, hanem nemzeti létünk halála.

Ez az irány gazdasági erőnket is aláássa. Aláássa az egész országot, de különösen a magyarságot. Ma még a magyarság gazdasági túlsúlya a nemzetiségekkel szemben kétségtelen, sőt ha a hozzánk szoros érintkezősséggel csatolt németiség gazdasági erejét is számítjuk, annyira domináló, hogy mellette a többi nemzetiségeké számba is alig jöhet. Külön statisztikánk ugyan nincs a nemzeti vagyonról, még kevésbé annak az egyes nemzetiségek között való megoszlásáról, de van elég közvetett bizonyítékunk a mondottak igazolására.

Nehezebb megállapítani, hogy a magyarság és a nemzetiségek vagyoni erejének egymáshoz való viszonya milyen irányban s milyen mértékben módosul. Vannak jelenségek, melyek arra látszanak mutatni, hogy a változás a mi hátrányunkra történik. Ilyen jelenségeknek mondhatók a nemzetiségi birtokszerzések, a nemzetiségi pénzintézetek, iparvállalatok alakulása, megerősödése. De ezek a kétségbevonhatatlan tények nem döntenek el a kérdést, mert ha a magyarság vagyona, gazdasági ereje ugyanazon idő alatt még nagyobb mértékben fejlődött, a nemzetiségek előrehaladása ellenére az arány — az országos eredményt tekintve — még kedvezőbb is lehet reánk nézve. De ha a nemzetiségek sikere részleges siker is, melyet a magyarság egészének fejlődése hatalmasan túlszárnyal, még akkor sem hunyhatunk szemet különösen az előtt a veszély előtt, mely a nemzetiségek birtokszerzésében rejlik, mert a magyarság leggyöngébb oldala éppen a birtokviszonyok kedvezőtlen volta.

Ismeretes az 1904. évi választójogi statisztikai adatgyűjtés eredményéből, hogy mily csekély a magyar anyanyelvűek aránya a kisbirtokosok között. A húsz holdnál

nagyobb birtokosok közt is csak $47\cdot3\frac{0}{10}$, az összes 2—20 holdasok között pedig leszáll $38\cdot2\frac{0}{10}$ -ra, sőt a 10—15 és 5—10 holdasok között alig több 30%-nál. Tekintve a kisbirtokos osztálynak rendkívüli fontosságát, nemzeti szempontból ez egyike a legkomolyabb bajoknak. Nem a természetes fejlődés, hanem egy erőszakos történeti esemény, a török hódoltság idézte ezt elő. A török hódoltság a birtokos nemességet a nyugati határokra, a Felvidékre és Erdélybe szorította s minthogy a nemzeti vagyon becsesebb részét nem a föld, hanem az azt megművelő s fegyverforgásra alkalmas jobbágykéz tette, a birtokos nemesség iparkodott jobbágyságát számát minél jobban szaporítani. Ezért volt hazánk említett részein oly sok jobbágy s ezért van az úrbériség megszűnte óta oly sok kisbirtokos: míg az egykori hódoltság elnéptelenedett területén, hol a magyarság túlnyomó része él, a nagy kiterjedésű allodális földek mellett aránylag kevés volt a jobbágytelek s kevés ma is a kisbirtok.

A közép- és nagybirtokok elporlása újabb időben lényegesen szaporítja a kisbirtokosok számát, de a magyar kisbirtokosokét legfőlebb a magyar vidékeken, míg nemzetiségi vidékeken éppen a már is túlságosan népes nemzetiségi kisbirtokos osztály gyarapítására szolgál. Ez a magyarságra végzetes veszély. Míg a nemzetiségi vidékeken a magyar közép- és nagybirtok csorbitatlanul fennállt, a nemzetiségi kisbirtoknak meg volt a maga természetes ellensúlya. De ha magyar birtok kiparcelláztatik, vagy nemzetiségi közép-birtokosok kezébe kerül — s ez a folyamat, a mint gróf Bethlen Istvánnak nemrég megjelent munkájából is láttuk, félelmes gyorsasággal halad — a nemzetiségi vidékeken megszűnik ez a becses ellensúly s egész nagy vidékek szakadnak ki a magyarság vonzásának köréből. Kis eszközökkel történt ugyan egy kevés a veszély elhárítására, de hogy czélt érjünk, nagy actióra volna szükség. Annyira életbe vágó érdeke forog itt kockán a magyar nemzetnek, hogy nincs az az áldozat, melyet érdemes ne volna meghozni. Ezt a magyar telepítési actiót csak a tájékozatlanság, vagy a rosszakarat állíthatja azonos természetűnek a porosz te-

telepítésekkel. Ez nem támadás, hanem védelem, mi nem idegen ajkú honfitársainkat akarjuk kisajátítani, hanem a magyar birtokot védeni meg a kisajátítás ellen.

De ma már az sem volna kielégítő megoldás, ha a kidőlt középbirtokos helyébe új középbirtokost ültetnénk. Közéletünk demokratikus fejlődése mellett egy-két közepbirtokos nem elég ellensúlya a kisbirtokosok tömegének: az elporló közép- és nagybirtokokra magyar kisbirtokosságot is kell telepíteni, a kikkel való érintkezés egyúttal alkalmat fog adni az idegen ajkúaknak a magyar nyelv gyakorlati elsajátítására is.

Sajnos, hogy politikusaink a magyar nemzet ezen életbevágó érdeke iránt nem tanúsítottak elég érdeklődést. Mennyi sok, hasonlíthatatlanul csekélyebb fontosságú kérdésre pazaroltak erőt és áldozatot.

Talán paradoxonnak látszik, de úgy hiszem, a kik elfogulatlanul s a történetíró objectivitásával nézik az eseményeket, igazat fognak adni, hogy az alkotmányunk helyreállítása óta lefolyt negyvenöt év alatt politikai életünknek szenvedélyes, sokszor betegesen lázas lüktetése is lényeges akadálya volt nemzeti megerősödésünknek. Nemzeti jelszavak alkották politikánk tengelyét, de ez a tengely egy helyhez volt szögezve, nem vitte előre, bármily sebesen forogtak is a küllők, a magyarság ügyét.

S mily pusztítást vittek véghez a pártküzdelmek a történeti osztályban, melyben még volt annyi anyagi és szellemi erő, hogy nemes versenyben az újabban emelkedő osztályokkal becses tényezője legyen nemzeti emelkedésünknek. De talán még nagyobb pusztítást vittek véghez az egész magyar nép erkölcsében.

Érdekes és szomorú statisztika volna, ha ki tudnók mutatni, hogy hány magyar családot tettek anyagilag tönkre a késhegyig menő küzdelemmel járó képviselőválasztások. Se szeri se száma nincs a pyrrhusi győzelmeknek, hol győző és legyőzött egyaránt elbukott. De a gyakran ijesztőleg nagy választási költségekben nem merült még ki az egész anyagi kár. A megválasztott képviselő — régebben túlnyomólag vidéki földbirtokos — Budapestre költözve,

elhanyagolta, vagy bérbe adta birtokát s míg a birtokra és a falu népére ránehezedett az absentismus minden hátránya, addig a képviselő, a fővárosi nagy igényű életbe elmerülve lassan vagy gyorsabban, de feltartóztathatlanul csúszott lefelé az anyagi romlás lejtőjén. Az így meggyöngült, vagy elpusztult családoknak jó része épen a nemzetiségi vidékek birtokosságából került ki s sokszor épen a legveszélyeztetettebb pontokon dőltek ki a magyarságnak sok századok teherpróbáját kiállott oszlopai.

Ep ily kétségtelen a közerkölcsökben okozott kár s ennek szomorú visszahatása a nemzetiségi kérdésre. A pártszenvedély a képviselőválasztások alkalmával felkavarta az emberi lélek minden salakját. A kortesek, s itt nemcsak a közönséges paraszt kortesekről van szó, nem elégedtek meg saját jelöltjük magasztalásával, hálásabbnak látszott és bizonyult az ellenjelölt egyéniségének s gyakran becsületének sárba gázolása. A gyalázást kiterjesztették a jelölteken kívül azok híveire is s nincs az a sár, a mit a farkasszemet néző pártok egymásra nem kentek. A nép, mely eleinte ámulva, majd gyönyörűséggel hallgatta, lassankint arra a téves meggyőződésre kezdett jutni, hogy minden kabátos ember gazember.

Így játszotta el a vezető-osztály saját vezető szerepét, így rombolt le minden tekintélyt s így oltotta be a lelkekbe nemcsak a kételkedést, hanem bizonyos fokig a nihilismust is. Ez szükségkép maga után vonta az erkölcsi színvonal sülyedését is. Hogy ez a színvonal magas maradjon, ahhoz az erkölcsi érzék finomságára van szükség, az általános gyalázkodás azonban épen ezt durvította el. A nagy közönség lassanként különbséget sem tudott tenni a szeplőtlen jellemű férfiak s azok között, a kik a külső látszat fügefalevelével csak épenhogy kissé elfödözték jellemük súlyos hibáit. Ez a lelki anarchia felszabadította a rossz ösztönöket. Midőn a legnemesebb férfiakra záporként zúdultak a gyalázó szavak, a gyöngye jellemek sokkal kevésbé riadtak vissza az incorrectségek elkövetésétől, mert legfeljebb őket is csak oly kifejezésekkel illette a közvélemény, mint a pártszenvedély a tisztas férfiakat.

De a vezetésosztály megbélyegzése kimondhatatlan kárára volt a magyarság ügyének, mert idegen ajku honfitársainkat vonzás helyett taszította s a nemzetiségi igazgatóknak kitűnő fegyvert szolgáltatott ellenünk itt benn és a külföldön egyaránt.

Végzetes baj volt az is, hogy szellemi energiánk java-résztét a politikai küzdelmek kötötték le s emésztették fel meddő módon. A tehetség, becsvágy főleg politikai téren igyekezett érvényesülni s a politikai csatározások nemhogy arra birták volna e vezető szerepre hivatott férfiakat, hogy más hasznosabb s a nemzetre nézve gyümölcsözőbb téren érvényesítsék tehetségüket, hanem annál makacsabbul megálltak a politikai aréna áldást alig, inkább csak átkot termő porondján. S ez arénának lassanként szenvedélyes, szinte hypnotizált közönségévé vált az egész nemzet. A tudomány, az irodalom, a művészet, az erkölcsi és anyagi haladás kérdése csak lanyha érdeklődésre számíthat, a lelkeket a pártpolitika tölti be és foglalja el s ez az örvényként sodró búvkör oly erős, hogy még parlamenti életünkben is csak a pártpolitikai tusák keltenek érdeklődést s támasztanak eleven pezsgést, míg a legfontosabb socialis és gazdasági kérdések tárgyalására ráfekszik a szürke unalom, ha ugyan a pártpolitika mérge nem csöppen ezekbe is mesterséges izgató szer gyanánt.

Így lehetetlenség, hogy el ne maradjunk a nemzetek szédületes módon gyorsuló versenyében. Belső nemzeti consolidatióink s nemzetközi helyzetünk egyaránt arra intenek, hogy a mi tehetség lakik ebben a nemzetben, azt mind valóban hasznos célokra irányítva fejtsse ki minél teljesebben. Kétségtelen, hogy úgy a mezőgazdaság, mint az ipar-forgalom, kereskedelem terén az utóbbi évtizedek alatt szép haladást tettünk, de mennyi sok még a tennivaló! A fejlődésnek bizonyára vannak akadályai, de az akadályok nem legyőzhetetlenek, s ha nem haladtunk gyorsabban, nem annyira a külső körülményeken múlt, hanem önmagunkon. Ha mindenki megteszi kötelességét, gyorsan felvirágoztathatjuk gazdasági életünket. De az egész nemzetnek harmonikus munkára van szüksége. Ha nem vakít

bennünket osztálygyűlölet, ha nem keressük, nem tápláljuk az osztályellentéteket, be fogjuk látni, hogy hazánkban az egyes termelési ágak, s az egyes társadalmi osztályok közt nemesak hogy érdekellentét nincs, hanem egymásra utaltság s határozott érdekközösség van. Egyik a másik emelkedésével emelkedik, az egyiknek gazdasági ereje elteti, táplálja a másik gazdasági erejét.

A gazdasági haladásnak azonban a műveltség az alapja, még pedig a minden fokon harmonikusan fejlesztett műveltség. Az egyetemi oktatás ép oly fontos, mint a széles néprétegek műveltségi színvonalát emelő elemi oktatás. De mindkettőnek, valamint a közbeeső fokoknak, intenzívnek s egyúttal elmét és szívet termékenyítőnek, nemesítőnek kell lenni. A fiatal lelkekből a hitet, idealismust kiölni nem szabad, ezzel jövőnket magunk ássuk alá.

De nagy mértékben szüksége van nemzeti konsolidációnknak a belső békére, nyugalomra s a társadalmi rend zavartalan fentartására. Az alkotmányos korszak 45 éve alatt bár alig szólhatunk valami öntudatos, erélyes, eszközeit jól megválogató és jól kibasználó nemzeti politikáról, mégis maga a zavartalan fejlődés mily hatalmas lépéssel vitte előre a magyarság ügyét. A felsorolt adatok hangosan tanuskodnak erről. Ha a múlt, a maga gazdag tanulságaival nem bezárt könyv előttünk, lehetetlenség, hogy ne okuljunk belőle.

Az egységes magyar nemzeti állam kialakulásának kristályosodási folyamata a legjobb úton halad; de ismerjük a fizikai törvényt, hogy a kristályosodási folyamat csak addig tart, míg az ehhez szükséges nyugalom meg nem zavartatik. A társadalmi életben is ugyanez a törvény uralkodik. Óvakodjunk, hogy magunk nerontsuk meg az összhangra s magasabb egységre törekvő erők és parányok fenséges munkáját.

VARGHA GYULA.

OROSZORSZÁG ÉS ANGLIA PERZSIÁBAN.

Shuster Morgan úr, Perzsia volt főkinestárnoka, így ír művének* előszavában: «Csak egy Macaulay tolla vagy egy Verescságin ecsetje festhetne képet Perzsia romlásának ama gyorsan egymást követő jeleneteiről, melyekben két hatalmas s állítólag keresztyén ország játszi könnyűséggel tette túl magát becsületen, tisztességen és törvényen s nem riadt vissza a leghallatlanabb kegyetlenségektől sem, hogy elérje politikai czélzatait s megfoszsza Perzsiát az újjászületés minden reménységétől.» Ez az ítélet első tekintetre túlzottan szigorúnak tűnhetik fel s az ember hajlandó lehetne sok mindent a telivér köztársasági ember rovására írni, ki ujoncz lévén az ázsiai politika terén, csak most látja először, hogyan szokott eljárni a nyugati túlerő az ázsiai népekkel szemben. Ószintén szólva, mégis bajos kétségbe vonni, hogy kevés pont találkozik az Ázsiában való európai beavatkozás történetében, hol zászlaink kegyetlenebb, kérlelhetetlenebb és lelkiismeretlenebb módon jelentek volna meg, mint legutóbb a világnak e legrégibb monarchiájában. A szájalomraméltó perzsa nép, mely még akkor is sokat szenvedett az ázsiai rossz gazdálkodás, zsarnokság és törvénytelenység átka miatt, mikor a kelet többi népe közt már derengni kezdett a jobb kor világossága, nem nézhette közömbösen az ifjútörök mozgalomnak a szomszédból átható befolyását, nem azért sem, mert a szabadságszeretet fényének szikrái már előbb is fel-felvillantak az országban felvilágosult hazafiak

* *The strangling of Persia. A record of european diplomacy and oriental intrigue*, by W. Morgan Shuster. T. Fisher Unwin. London, Leipsic 1912.

írásai révén, vagy a Kaukázusból pattanva át. Mozaffar-eddin sah, a jó lelkű, de beteg király, már 1906-ban késznek nyilatkozott alkotmányt adni népének, de fia és utóda, Mohammed Ali sah másként gondolkozott, mint ő. Ez már ifjan is, még mint az azerbajdsáni gazdag tartomány kormányzója, — egy oroszországi zsidó, a karaita Schapschal befolyása alatt állva — orosz vizeken evezett s 1907-ben, mikor trónra jutott, az volt az első gondja, hogy a koronára tett esküje ellenére eltegye az útból az alkotmányt s helyreállítsa a korlátlan önkényuralmat. Mi sem természetesebb, mint hogy e szándékának megvalósításában legbuzgóbb védelmezőjét Oroszországban lelte meg s a szentpétervári urak készek lettek volna nyíltan támogatására sietni, ha nem féltek volna Anglia versenyétől. Nem tehették fel, hogy Anglia oly rövidesen kapható legyen egy alkotmányos uralom megsemmisítéséhez, ennek következtében előbb útját kellett egyengetni az Angolországgal való barátságos megegyezésnek, s így jött létre az 1907. évi egyezmény, melynek értelmében a két kormány ugyan elismeri és garantálja Perzsia területi épségét és függetlenségét, de tekintve külön-külön politikai és gazdasági érdekeiket, az országot két érdekszférára osztják, mely osztozkodásnál Oroszország Perzsiának legnagyobb, legértékesebb és legszebb részét kapta meg, ellenben Angliának egy kicsiny, terméketlen, jelentéktelen szöglettel kellett beérnie. Sok idő telik el még, míg a politikai közvélemény meglesi a nyitját annak a titokzatnak, hogyan adhatta hozzájárulását a brit kormány oly megszegyenítő egyességhez. Valóságos remeke az a themseparti liberális politikusoknak, kik egyébként emberemlékezet óta ilyenmű remekkel szoktak kitűnni. Ám Oroszország még ezt az angol engedékenységet sem elégítette ki, mert ő nem annyira az érdekszférának meghatározására veti a súlyt, mint a perzsa föld teljes birtokbavételére, a mit legkönnyebben úgy érhet el, ha védettje, Mohammed Ali megint hatalomra jut s eltesz az útból minden alkotmányt parlamentestől.

E küzdelem részletei, nevezetesen az, hogy Oroszország mi módon igyekezett megghiúsítani a perzsa nép szabadelvű törekvéseit, hogyan vétett durva kézzel jog, törvényes-

ség, emberszeretet és lelkiismeret ellen s támogatta nyíltan és titokban Mohammed Alit, saját hazájának ezt a becs-telen árulóját — mindez el van mondva bőven az amerikai szerzőnek fentemlített munkájában. E könyvből sokat tudunk meg a legocsmányább fajtájú cselszövésekről s Orosz-országnak hallatlan erőszakosságairól, míg a medsliszt (országgyűlés) halomra nem lőttek, az országot anarchiába nem döntötték s éjszaki felének legfontosabb pontjait megszállva, orosz hatalom alá nem hajtották. Az amerikai szerző az exkirály pártütő testvéreinek a fennálló rend és országos kormány ellenében való viselkedését is kellő világításba helyezi, mert látjuk, hogy Oroszország megragad minden eszközt, hogy veszett hírét keltse a perzsa nemzeti pártnak s meggyőzzön mindenkit, hogy a perzsákat, éretlenek s kép-telenek lévén alkotmányra, sőt egyeduralomra is, csak orosz gyámkodással lehet jobb jövőhöz vezérelni. A dolgok mostani állása szerint Perzsia jövőjének ez a képe gyors léptekkel közeledik megvalósulásához. Parlamentről már nincs többé szó, az ország legjelentékenyebb pontjait húszezer orosz katoná szálta meg, az oroszok hatalmi körlete is mindjobban és jobban kiterjed dél felé s csak az állam lát-szatának kedvéért beszélnek vasuti concessiókról, mert Oroszország már katonai és kereskedelmi vasutak építésé-hez készül, mintha a csár korlátlan ura volna már az egész iráni földnek.

Látva a dolgok ily alakulását, felmerül elsősorban a kérdés: milyen álláspontot foglal el Anglia baráti szomszédjának ily viselkedésével szemben, s másodszor: ez az orosz önkényesség hogyan egyeztethető össze Perzsia területi épségével és önállóságával, melyet az 1907. évi kölcsönös szerződés biztosít. Hát a mi Angliát illeti, politikája s a perzsákkal szemben tanúsított bánásmódja jelentékenyen különbözik északi szomszédjának politikájától és bánásmódjától. Anglia mindeddig a legnagyobb kiméletet tanusította a perzsákkal szemben s nem tett olyan lépést, mely megbántotta vagy károsította volna a perzsák nemzeti, politikai vagy más érdekeit, bár Anglia üzleti érdekei nagy kárt szenvednek ez által déli Perzsiában. Míg északon az

oroszk főpapokat akasztatnak, tömegesen végeztetik ki a perzsa hazafiakat s bombáztatják az ország legszentebb mecsetjeit, az angolok a saját érdeksphærájukban még nem görbítették meg senkinek hajaszálát sem s egész megszálló seregük egy lovasosztályból áll, melynek egyes részeit őrcsapatokként alkalmazzák a consulatuskoknál. Az ember joggal kérdi: fenmaradhat-e tartósan ez a különböző felfogásból fakadó politika s nem kell-e revisio alá venni az 1907. évi szerződést, mint angol politikai körökben nem egyszer jelezték is? Igen ám, hic Rhodus, hic salta! Szentpétervárott bizonyára senkinek sem fog eszébe jutni, hogy egy jotányi változtatást is tegyen ezen az egyezményen, mely annyira kedvez a jövőbe kiható orosz terveknek, mert jobb kilátást az angol vetélytárs legyőzésére s a melegvizű tengerhez vezető út rég óhajtott megnyitására nem lehetett volna remélni sem. De Angliára nézve a dolgok egészen másképp állanak. A döntő ok, mely Angliát az Oroszországhoz való közeledésre s az Oroszországgal való megegyezésre birta, egyrésről főkép Középeurópa megváltozott viszonyai-
ban, másrésről a politikai helyzetnek Indiában való új alakulásában, bizonyos elégedetlen elemek nemzeti tüntetéseiben s az északi versenytárs mind fenyegetőbb módon kialakuló állásfoglalásában rejlett. Meg akarva előzni a veszélyt, azt hitték, legjobban biztosíthatják magukat a támadás ellenében egy semleges területnek, az ütköző párna egy nemének segítségével s ezt az ütközőpárnát egyrésről Afganisztánban, másrésről Perzsiában vélték megtalálni. Hiszen nem tagadható, hogy az adott viszonyok között ez a mód lett volna a legjobb, csak az a kérdés: vajjon Perzsiának földje és népe alkalmas-e ily ütközőpárna szerepére s főképen: hogy Oroszország jövődő hatalmi állása ez országban elég biztosítékot nyújt-e a kívánt és remélt semlegesítésre nézve? E kérdésre minden tétovázás nélkül határozott nem-mel felelnék. A st.-jamesi cabinet egészen helyesen járt el, mikor Perzsiának integritását és függetlenségét az egyezményben pontozatokba foglalva igyekezett biztosítani, mert a perzsa kormány csakis így lett volna abban a helyzetben, hogy illőképen kielégíthesse mind a

két fél igényeit. Am a Neva partján egészen más czélokot követnek Perzsiát illetőleg. Semmire sem gondolnak kevésbbé, mint semlegesítésre vagy ütközőpárna létesítésére, mert számukra egészen más kérdések megoldásáról van itt szó. Valamint a grúz fejedelmekkel kötött szerződésben sem gondoltak Georgia védelmére és integritására s a Mohammed aga, a Kadsár-dynastia megalapítója ellen viselt háborúban is csak a hódítás folytatását tartották szem előtt, azonképen most is csak a dél felé való előnyomulás tünetét kívánják látni az «érdeksphæra» kifejezésben és Oroszország félig már el is érte czélját, midőn sikerült meggyőznie szándékainak őszinteségéről és ártatlan voltáról a themseparti liberális politikusokat.

Egyebként én tovább mennék s meg merném kockáztatni azt az állítást is, hogy a szentpétervári politikusok legjobb akarattal és legbékésebb szándékkal sem volnának képesek fentartani Perzsiának megállapodásba foglalt integritását és függetlenségét, mert Oroszország e kötelezettségével mindenekelőtt összeütközésbe jut saját hagyományos politikájával, aztán meg mert soha eszéágában sem volt, hogy kimélje a gyöngébbet. Hogy lehetne feltenni azt, hogy Oroszország, mely a Németországgal Potsdamban kötött megegyezése után már a legközelebbi jövőben hozzá fog látni vasuti hálózatának kiterjesztéséhez, a mi kitűnik a tebrisz-hamadani és az asztara-resti új vonalak tervéből is, Khoraszanban és Afganisztánban — kiméletes lesz és lehet Perzsiával szemben? Hiszen éppen ennek a tervnek vetette meg alapját a Perzsiában folytatott egész támadó politikával s ez rejti magában Oroszország egész jövődö közepázsiai politikájának magvát! A ki alaposan ismeri Perzsia földjét és népét, bajosan hitetheti el magával, hogy oly könnyű dolog lesz uralkodni ezen a fanatikus és nemzeti büszkeségtől duzzadó, igazi ázsiai népen s hogy Oroszország, folytatva politikáját, nem fog gyakran, sőt elég hamar abba a kényszerhelyzetbe jutni, hogy megvesse és semmibe vegye azt a bizonyos integritást és függetlenséget. Már az eddigi orosz tények is világosan és tisztán reáutalnak az ily eshetőségre s kérdés: mit fog szólni Anglia, ha

majd látja, hogyan tűnnek el azok a biztosítékok, melyeken a semleges terület biztossága nyugszik s ennek következtében egészen kétesseé vált az 1907. évi egyezmény haszna. Annál a szent bizalomnál és belső barátságnál fogva, melylyel Oroszországot nézik most a liberális Angliában, talán kevesen vannak, kik számot vetnek egy ily eshetőséggel s a középeurópai viszonyok szenvedélyes megítélése közben bajosan fogják megemberelni magukat annyira, hogy kétségbe vonják az Oroszországgal kötött megegyezés hasznosságát.

Hiszen Angliának éppen két nagy politikai pártja rajong az Oroszországhoz való csatlakozásért s ettől a csatlakozástól remél üdvöt Angolország ázsiai hatalmi állása számára. Nehéz megérteni, hogyan jutottak a gyakorlatias angolok odáig, hogy egyszerre jóbarátukká és szövetségessé akarják tenni a régi ellenséget és vetélytársat s elhiszik, hogy feltartóztathatják papirfalakkal az észak felől nagy erővel és súlylyal délnek zúduló hógörgeteget. Vagy csak ideiglenes óvrendszabályra gondoltak? Még ha erről volna is szó, akkor is súlyos önámításnak engedték át magukat. Ha veszedelmesnek tartanák India biztonságára nézve Oroszország elhelyezkedését Perzsia északi határának mentén, vajjon kevésbbé lesz veszélyes az orosz elhelyezkedés az új érdeksphærában, India határához néhány száz mérfölddel közelebb? Nem szólva az új közlekedési vonalak stratégiai előnyeiről, az oroszoknak minden bizonynyal lesz gondjuk rá, hogy kiterjeszszék mesterkedésüket az angolok érdeksphærájára is, a mire elég alkalmat fog nyújtani oly nomád vagy félnomád népek nyughatatlan természete, minők a bachtiárok, a kaskájok, az allahverdiek, arabok, beludsok és afgánok. Mert ne felejtsük el, hogy ha az angol e közmondás szerint jár el: «Trade follows the flag» (a kereskedelem nyomon követi a lobogót), az orosz is hasonlóképen cselekszik, mert a kereskedő nála is mindig a katona nyomdokába lépett s a hol Oroszország nem uralkodik, ott kereskedelme sem virágozhatik föl. Legjobban láttuk ezt Perzsiában. Mielőtt az orosz megszállta volna a turkomán területet, az angol kereskedelem Perzsiának nemcsak déli, ha-

nem északi részén is kizárólag uralkodott; most az oroszok az angol kereskedelmet Khoraszánban és drakban szinte megsemmisítették s a veszteség növekedni fog oly mértékben, a mily mértékben növekedik Oroszország politikai befolyása.

Ha tehát az a fennen dicsért 1907. évi egyezmény anyagi tekintetben jelentékeny kárt okozott a briteknek, az indiai császárság biztosságára nézve pedig semmi garantiát sem nyújt, joggal lehet kérdezni: vajjon ez az entente alapján véve szükséges volt-e s megéri-e azt az áldozatot, melybe került? E kérdés első felére az illető körökben azzal feleltek, hogy az Ázsia földjén legújabbán történt események, nevezetesen bizonyos ázsiai népek szellemi és gazdasági ébredése, jelentékenyen megváltoztatta a helyzetet, hogy mind kevésbbé és kevésbbé félnek ott a keresztény nyugat túlhatalmától, hogy az erőteljes védekezés jelei mindjobban szaporodnak s hogy Japán fényes győzelmeinek nagy jelentősége van nemcsak Oroszországra, hanem egész Európára nézve. El akarják még hitetni, hogy India és Egyiptom nyughatatlansága sok redőt vont Britannia asszony homlokára s hogy a két európai nagyhatalom arra a meggyőződésre jutott Ázsiában, hogy végét kell vetni e régi vetélykedésüknek, barátságosan közeledniök kell egymáshoz s a jövőben egyesülten kell fellépniök a mindjobban erősödő Ázsiával szemben. Minden esetre nagyon kérdéses, hogy vajjon az Indiában mutatkozó belső veszedelem, vagyis a hinduk forradalmi üzelmei csakugyan oly nagyon fenyegetik-e a brit hatalmi érdeket, mint angol sötétenlátók s Anglia ellenségei kárörvendve mondják — mert a hinduk és mozlímok egymás közt való ellenséges viszonya minden tekintetben csak javára szolgál az angoloknak, minthogy a hatvan millió mohammedán egyrészről vallási tekinteteből sohase fog csatlakozni a hindukhoz, másrészről pedig az ország egykori urai sohasem fognak belenyugodni abba, hogy az elnyomott kisebbség szerepét játszsák. De feltéve, hogy ily egyesülés mégis megtörténék s a brit hatalmi állás a legnagyobb veszedelembe kerülne, lehet-e s szabad-e feltenni, hogy az orosz védőangyal oda fog sietni és meg fogja menteni szorult helyzetben levő

barátját? Nagyon kételkedem az ily eshetőségben, annál is inkább, mert Oroszország legalábbb egyelőre, még nem forog ehhez hasonló veszélyben és sokáig nem fog forogni még, mert hódító vonala folyton s megszakítás nélkül az anyaországra támaszkodik s a meghódított területet lassankint orosz gyarmatokkal telepítik be, a mit Indiában nem lehet elmondani a britekről. Azonkívül pedig a sarkok, özbégek és tadsikok korántsem oly veszedelmesek, mint India lázongó elemei. E szerint az Oroszországgal kötött entente hatása e részről fölöttebb kétes és semmi esetre sem éri meg azokat az áldozatokat, melyeket Anglia e közeledéssel meghozott érte. Ez áldozatok tudvalevően rendkívül nagyok és számokban fejezve ki, évente több millió font sterlingre rugnak, a mit Anglia kereskedelmi mérlege érez meg. Hozzájárul ehhez a még sokkal nagyobb erkölcsi kár, melyet az Oroszországgal, az iszlám született ellenségével való közös fellépés okozott az angoloknak. Tudniillik az iszlám világának szemében Anglia mindeddig a mohammedánok barátja és védője volt, ám a Perzsiának folytatott politika most erősen megrendítette ezt a hitet s nemcsak Indiában, hanem a mohammedánság körében mindenütt csodálják s nem értik, hogy ez a régi jóbarát hogyan szövetkezhetett így egyszerre az iszlám ellenségével. Engem bizony nem is ejt már csodálkozásba, mikor a mozlim túlzóktól idézni hallom ezt a régi mondást: «A hitetlenek egy s ugyanaz a nép, verje meg őket az Isten, valahányan vannak.»

Ha európai nemzetközi szempontból helyeselhető volna is a közeledés Oroszországhoz, nem éri meg azokat az áldozatokat, a melyeket Angolország hozott ezért a közeledésért. A megegyezésnek éppen oly megszegyenítő, mint káros pontozatai tehát föltétlenül módosítandók volnának. A mikor Angliának ez a megrövidítése szóba kerül, hivatalos politikai körökben nagyon valószínűleg a laikus szem látkörén kívül eső olyan titkos indító okokra fognak utalni, a melyek eleve kizárhatnak minden bírálatot. Ám ezzel a titkolódzással olyan tények állíthatók szembe, a melyek nyilvánvalóvá teszik a módosítás föltétlen szükségességét. Mindenekelőtt az érdekkörök szétosztásának szembeötlő

egyenlőtlensége. A britek Perzsiának iczi-piczi, jelentéktelen, napégette részét kapták, Oroszország pedig az ország leggazdagabb, legnépesebb, legtermékenyebb és ötször nagyobb részét tartotta meg magának. E szerint joggal lehet fölvetni a kérdést: honnan ez az egyenlőtlenség; Angolországnak talán kevesebb joga és érdeke van Perzsiában, mint Oroszországnak? A ki a korábbi időkből ismeri Perzsia gazdasági összeköttetéseit, az tudja, hogy Anglia életbevágó érdekeit áldozta föl Oroszország irányában tanúsított engedékenységgel, mert ha Perzsia északi vidékén már lemondott befolyásáról, nem lett volna szabad ugyanezt tennie az ország déli vidékén, a hol Anglia régideje uralkodó szerepet vitt, annál a hatalmi súlynál fogva, a mely Indiában, a Perzsa-öbölben és az arábiai vizeken megillette. A legtöbb karaván, a melylyel az Iszfahánból délre vezető országúton találkozhattunk, Indiába szállított bort (az örmenyek gyártják Dzsulfában), ópiumot, szőnyeget, gyümölcsöt stb. és számos délperzsiái kereskedő volt benfentes Bombayben, valamint egyéb indiai piaczkon, sőt ismertem Sirazban kereskedőket, kik egészen jól beszéltek guzeráti és urdu nyelven. Nem is csodálhatjuk ezt, ha meggondoljuk, hogy a forgalom India és a Perzsa-öböl között mindig élénk volt és hogy az angol befolyás nem nyugatról, hanem délről hatolt be a Szefervidák udvarába. Indiának és Délperzsiának ez egymással való régi érintkezése már egy magában elégséges volna arra, hogy igazolja Anglia jogcímét nagyobb, sőt kizárólagos befolyásra Délperzsiában. Mindehhez hozzájárul még egy titokzatos semleges zóna teremtése Perzsia délnyugati részében; erről igazán nem lehet tudni, hogy tulajdonképen mire való. Talán Oroszország részére van fenntartva ez a terület, hogy később brevi manu előnyomulhasson legforróbb politikai vágyainak célpontja: a Perzsa-öböl felé; vagy talán a messze távolban rejtőzködő harmadik versenytársra vár Perzsiának ez a része? Ennek a semleges területnek a kihasítása valóban érthetetlen, legföljebb arra szolgálhat, hogy növelje a brit érdekek veszélyeztetését és károsítását, miután az angol befolyás uralkodó volt Mohammerán túl a Pusti Kuh men-

tén egészen Kermansahig, mint kitünik Naszreddin sahnak a Karun-folyó hajózására és a bakhtiárok területén át vezető kereskedelmi útra vonatkozó engedélyokiratából. Nem szorul tehát külön bizonyításra, hogy Perzsia délnyugoti részének semlegesítése révén kizárólag Anglia érdekei szenvednek csorbát.

Ha így áll a helyzet, és azt gondolom, hogy fejtegetéseim nehezen volnának megczáfolhatók, úgy a Perzsiára vonatkozó egész angol-orosz megegyezés kútforrása vagy abban keresendő, hogy Anglia túlbecsüli Oroszország hatalmát, illetőleg lebecsüli a saját hatalmát, vagy pedig abban a lidércznyomásban, a mely Anglia politikájára nehezedik az angol-német versengésből kifolyólag. Mint az események elfogulatlan szemlélője, nem lévén sem angol, sem német, egészen őszintén megmondhatom, mennyire sajnálom, hogy Európa két legnagyobb cultúrnemzetének titkos vagy nyílt összekülönbözése mélyreható, nagy akadálya a Kelet fölvilágosodásának és hogy már ebből a szempontból is a legmelegebben kívánnom kell a viszály megszüntetését. A mi az első eshetőséget illeti, nehéz föltennünk, hogy a gazdag, hatalmas, úgy szellemi, mint anyagi tekintetben erős Nagybritannia ezért lépett volna az engedékenységre útjára, mert gyöngének érezné magát a még félig barbár Oroszországgal szemben. Nem. Ez a föltevés képtelenség, mert ellenkezik amaz angol nemzet jellemének összes tulajdonságaival, a mely aránylag kicsiny nemzet léte első rangú világhatalom magaslatára tudta felküzdeni magát, olyan államot tudott alapítani, mely elhomályosítja az ókori Rómát és olyan változásokat idézett elő a földtekén, mint eddig soha egyetlen más nemzet sem. A második eshetőség még valószínűtlenebbé válik, ha figyelembe vesszük, hogy napról-napra erősödik az az imperialistikus politikai irányzat, mely szilárd egészsze fogja összeforrasztani a brit világnak ma még csak lazán összefüggő részeit; az így megnagyobbodó brit birodalomnak pedig nem kell félnie semmi ellenséget sem. Ezek szerint Angliának perzsiái politikájában sem a russophobia, sem a germanophobia nem játszhatott döntő szerepet, annak rugója inkább a nemzeti energia,

kitartás és erő ellanyhulásában keresendő, mi az újabb időben egyre feltünőbbben jelentkezik az angol nemzetben, holott épen ezek az erények avatták Angliát a multban azzá, a minek ismerjük. Sajnos, mindjobban csökken a száma azoknak a csodálatos férfiaknak, kik hősiességükkel, hazafiasságukkal és emberszeretetükkel nagygyá tették Angliát. Egyedül az angol nép őseréjének ebben a megcsappanásában lelni meg a kútforrását annak az engedékenységnek, a melyet Anglia perzsiai politikájában Oroszországgal szemben tanusított. Ez a jelenség annál szomorúbb, mert nem egy könnyen fog keletkezni megint Európában hatalmasság, mely Angliánál alkalmasabb volna terjeszteni a modern haladást az emberiség szülőföldjén; hiszen Anglia szolgálatait Ázsia civilizálása körül még legnagyobb ellenségei is kénytelenek elismerni.

VÁMBÉRY ÁRMİN.

TÁRSADALMI NEVELÉS.

Második és utolsó közlemény.*

IV.

*De viszont a történeti hatalmakat s azok cultur-
kincsét képviselő középiskola is utal az egyéniségre!*

Nálunk ez az utalás gyorsabban történt meg, mint nevezetesen Németországban — legalább abban a követelt irányban, hogy az általános humanummal szemben a nemzeti egyéniségnek kell a középiskolában érvényesülnie. — Politikai, nemzeti motivumok működtek közre a nemzeti-ségek által tagolt hazánkban ama gondolat megszületésénél, hogy a középiskola középpontjába a nemzeti nyelvet, a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a nemzeti történetet kell helyezni. Nem hellénné, nem általános emberré, hanem magyar emberré kell Magyarország művelt elemét képezni. Értjük és méltányoljuk is azt az intentiót, mely nevezetesen kiváló nemzeti culturopædagogusunkat, Kármán Mórt vezette. Az ő hazafisága és szívós erélye középiskolánkra rányomta e szellemnek jellemét. Még csak két évtized múlva hangzott el császári ajkokról Németországban ugyanaz a követelmény, de sokkal merevebb, élesebb hangon: «Nincs középiskolánknak nemzeti alapja. A német legyen annak alapja; ifjú németeket s nem ifjú görögöket és rómaiakat kívánunk nevelni. A német értekezésen fekszik a fősúly.» Mintha bizony nem az eddigi iskolákból kerültek volna ki 1813-ban, 1866-ban és 1870-ben a német nemzeti eszméért lelkesülni, de örömmel meghalni is tudó

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 431. számában.

hősök; s mintha bizony a mi 1849-esünket nemzeti érzésben és az ötveneseket nemzeti keserűségben, a hatvanhete-
seket nemzeti mámorban a nemzeti középiskolából kikerült
tanulók fölülmulhatnak?! Avagy csak a művelteknek, csak
a középiskolából kikerülteknek kiváltsága a nemzeti érzés?!
Vajjon e nemzeti érzésnek nem kell-e nemzetállamunk
minden fiát egyenlőképen áthatnia születésétől kezdve, bár-
mit is tanuljon, bármivel is foglalkozzék? A művelt ember-
től azonban igenis ennél többet is kívánunk: ne csak
érezze magát igaz magyarnak, hanem tudja is azt, hogy
mi ezen érzelmének az alapja. Tudja azt világosan, hogy
mi az a magyar hazaszeretet; s ezzel azt, hogy mi hazánk
sajátos hivatása a culturnemzetek sorában; tudja azt is,
hogy e sajátos hivatás mily nagy értéket, erkölcsi értéket
képvisel a nemzetek sorában s hogy miért lehet e sajátos
értékért életet, mindent örömmel kockáztatni?! Ha tény-
leg tudjuk azt, hogy mi (a nagy culturnemzetek és nem-
zeti culturák közé szorulva) a sancta corona védelme alatt
sajátos magyar culturát vagyunk hivatva létesíteni és pedig
úgy, hogy ama nagy nemzetek és culturák képviselői, t. i.
nemzetiségeink útján is élénk kölcsönhatásban a külfölddel,
sajátos anyagi és szellemi culturánkat és így kiható befo-
lyásunkat is szaporítjuk; ha tényleg tudjuk azt, hogy e
nemzetiségileg és felekezetiileg tagolt országunkban e külön-
bözőségek csak is az egy organismusnak differentiált és
ezért értékükben elismert szabadon fejlődő szervei; s ha e
szervek is az egy nemzeti szabad culturszellem által át-
hatva örömmel járulnak az ő életüket és fejlődésüket biz-
tosító egységes magyar nemzeti állam kiépítéséhez; s ha
mindezek alapján látjuk azt, hogy a mi államunk hivatásá-
nak fenségében, a culturvilág respublicájának anticipálá-
sában csakis Svájc osztozkodhatik: úgy kérdem, lehet-e,
kell-e bárkinek is jobban szeretnie hazáját, mint a ma-
gyarnak?!

E tudat és meggyőződés keltése céljából tartom szük-
ségesnek, hogy a magyar történet a középiskola előkészítő
két osztályában előterjesztőleg, lelkesítő módon és azután
a középiskola befejező évében összehasonlítólag, a magyar

állam hivatásának történeti megalapozása céljából adassék elő. A közben pedig adassék elő az egyetemes történet minden csinált vonatkoztatás nélkül substratumaként a későbbi összehasonlításnak. Nem szabad nemzeti szempontokat oda is bevinni, a hol azok tényleg nincsenek s a hol az objectiv, odaadó, épen önmagunkról teljesen megelégedező munkásságról van szó: de annál is inkább kiemelni azokat ott, a hol azok megvannak: így nevezetesen a magyar irodalommal való foglalkozásnál.

A nemzetit tehát a középiskolában csakis ily értelemben kívánom értékelni. A középiskola feladatánál nem annyira a nemzetin, mint a műveltségen fekszik a fősúly.

Mi az a műveltség?! Ismeretek és ügyességek birtoka, kellemes modor: ezt, különösen ezt szoktuk műveltség alatt érteni. Herbart — a mint láttuk volt — az ismeretnél nem állapodott meg, hanem e helyett érdeklődést követelt. Mi az az érdeklődés?! Ismeret. De a be nem fejezettségének tudatával; ismeret tehát, mely kiegészítésre vár. Így tehát nem holt, hanem élő, s ezért fejlődni kívánó ismeret. Mikor lesz ezzé az ismeret?! Ha az ismeret tárgyát szeretjük. Szeretjük azt, ha annak sajátosságába mintegy egyéni voltába elmerülünk, ha azt levésében, fejlődésében odaadólag követjük s így sajátos értékeiben felismerjük s azt: mivel értékes — művelni, ápolni is akarjuk. Nem dogmatice, hanem levésében, keletkezésében, fejlődésében kell tehát a tantárgyakat tanítani, a tantárgy természetében rejlő mozgó és mozgató erőt kell fölismerni és követni: ez esetben szeretni fogják a tanulók a tárgyat, érdeklődni fognak a tárgy iránt. A történetnek, a történeti szempontnak kell tehát középiskolai oktatásunk központjába lépni, mint az oktatást koncentráló elvnek.*

Az érdeklődésnek és így a szeretet elvének azonban — ha tényleg az általános műveltség közvetítése a középiskolának feladata — nemcsak a tárgyakkal, hanem a személyekkel szemben is kell érvényesülnie.

* Ziller és Rein culturfokozat - elméletének is ez az alap-gondolata.

Locke igazán művelt embernek, gentlemannak azt tartja, a kiből megvan a szívnek az udvariassága. Nagy különbség van a közönséges udvariasság és a szívnek udvariassága között. Az elsőnek gyökere az önzés. Ha várunk valakitől valamit, ha függünk tőle: udvariasak vagyunk. Udvariasak lehetünk a tőlünk függővel szemben is, a midőn leereszkedünk hozzá. Udvariasságunk ez esetben is önző. Leereszkedésünkkel mutogatjuk és az illetővel éreztetjük is, hogy mily magas állásúak, mennyire különbek vagyunk a tőlünk függőnél és mégis törődünk vele, az annyira alattunk állóval. E leereszkedés öndicsőítés. E közönséges, önző udvariasságnak éppen ellenkezője a szívnek udvariassága, a mely mindenkiben, bármily állásúban, bármily öltözetűben embert, tehát önmagában föltétlen értékű lényt lát, a kit ennek következtében tiszta meggyőződésből, őszintén megbecsül s kívül szemben e tiszteletet szíve szerint viselkedésében is megadja, s a kin segíteni, a kinek kedvében járni: szív szerinti kötelességének tartja. A szív udvariassága az altruistikus emberbaráti szeretetnek sajátos megnyilatkozása.

Ezt a szív udvariasságát, ezt a szeretetet kell bevinni, mint az általános műveltség egyik leglényegesebb vonását, a mi középiskoláinkba. Mennyire megváltoznék a tanárok és tanulók viszonyában a tonus. Minden egyes tanuló föltétlen értéket képvisel; egyik sem hazudik, egyik sem csal, mind, mind úri ember, nemcsak mondja, hanem a kiknek el is hihetjük azt, hogy igazán törekeshnek is arra. Mellékkörülmények azok, a mik őket megakasztják; ezeket ismerni kell, ezeket el kell távolítani. Tanulóinknak ily megbecsülése önmegbecsüléssé is válna; s ez önmegbecsülés alapján egészen megváltoznék maguktartása. Az egyes tanulónak ily szemmel nézése megnyitná a tanár előtt is a tanulónak lelkét, úgy, hogy a tanár látná a tanuló egész egyéniségét s egyéniségében érdeklődésének azt az irányát is, a mely őt egyes tárgyak felé igazán vonzza. Ez esetben a tanuló munkásságának megbecsülése is egészen más alakban és eredményben nyilatkoznék. Nem volna oly nagy baj, ha a tanuló előrehaladottabb éveiben egy-egy tantárgy tanulmányában győnébb lenne, föltéve, hogy tényleg és pedig eredménynyel

is érdeklődik egy más tárgy iránt s abban komolyan dolgozik is. Ha a tanuló egyéniségével, egyéni munkájával, az ő egyéni érdeklődésével igazán törődünk: úgy bizonyára gondoskodni fogunk arról, hogy a tanuló akkor, miután az általános műveltség elemi ismereteit és ügyességeit elsajátította, ne legyen kénytelen egyéni érdeklődésének meg nem felelő tantárgyakkal idejét, erejét fogyasztani, s ezzel tanulási kedvét megbénítani, illetőleg a lelkiismeretlen, kötelességmulasztó munkához hozzászokni: hanem ellenkezőleg, legyen megengedve néki egyéni érdeklődésének megfelelő tárgyakban, tárgycsoportokban választani. Itt aztán teljes erővel dolgozhat a tanuló s tényleg érlelődhetik a főiskolai teljesen szabad tanulmányozásra.

A mi legműveltebb lelkű, legnemesebb érzésű nemzet-pædagogusunk, a mi nagy Eötvösünk, a ki egész életében nevelési kérdésekkel, de különösen számkivetése idejében nemzetünk jövőjének s így a nemzetnevelésnek kérdésével foglalkozott — másodszor is közoktatásügyünk vezére lévén, ez elméletének, tapasztalatának gyümölcsét oly középiskolai tantervjavaslatban mutatta be, a mely a hat osztályú gymnasium végeztével lehetővé teszi a tanulónak a tantárgyakban való választást az által, hogy az összes tantárgyakat tantárgyi csoportokra osztotta, tehát a tananyagot furcalta, s ezen tantárgyi csoportok közt a választást megengedte. Schweiz ekkor máris így szervezte középiskoláját, Svédország, Norvégia, Franciaország, Belgium, Hollandia, legújabb időben Románia is egészen e szellemben, ily irányban alakították át középiskoláikat. Angliában és nevezetesen Amerikában a collegek végzik e feladatot. Németországot conservatív tanügyi politikájának állapotából fölrázza a reformcsászár hatalmas szava és kemény vádja (a híres deczemberi értekezéslet). A humanistikus gymnasium mellett erre kiépül a kilencz osztályú realiskola, mégis megmarad a realgymnasium és hódít a császár és a kormány biztató szavára a reformgymnasium, a mely a furcatio elvével számol. 1904-ben a törvény mondja ki a középiskola e három, illetőleg négy típusának egyenlő jogosítását az egyetem tanulmányozásra.

Az egyéniség elve azonban még itt sem áll meg. A kormány kimondja és alkalmaztatja az érettségi vizsgánál a compensatio elvét, a melynek már 1834-ben egy ministeri rendelet adott kifejezést, s a mely szerint az érettségi vizsgánál egy-egy tárgyból való elbukást ellensúlyozza egy más tárgyból fölmutatott jó haladás. A ki például a mathesisből megbukott, de a classikai nyelvekből legalább jó eredménytel tette le az érettségit: az ép úgy érett, mintha a classikus nyelvekből megbuknék, de legalább jól vizsgázott a mathesisből.

E kilátás megengedi a tanulónak azt, hogy a legfőbb osztályokban előszeretettel, igazán kedve szerint, foglalkozhassék egy-egy főtárgyával.

De még ennél is tovább mennek és pedig a kormány egyenes biztatására a tanférfiak, a középiskolák igazgatói. Egyesek reducálják a kötelező osztálypennsumot az egyes tantárgyakból és úgynevezett selectákban, külön-órákban szabadon vállalkozókkal behatóbban foglalkoznak egyes tantárgyakkal; mások szabadnapokat, különösen délutánokat adnak — behatóbb tanulmányon alapuló dolgozatok készítésére. Szabadabb mozgás a legfőbb osztályokban: ez a legkiválóbb német pædagógusoknak jelszava (Paulsen, Münch, Willmann [már régebben], Cauer, Lehmann, Natorp, Harnack, Rethwisch stb.).

Ausztria tiszteletreméltó conservativismussal ápolta középiskoláját az oly kiváló Organisations-Entwurf szellemében. De e középiskolába is behatolt az egyéniség elve; itt is érvényesülni kívánt. A gymnasium és realiskola mellett a reformgymnasiummal érintkező új typus lépett életbe; az érettségi dolgában pedig ugyancsak ez elvvel számolva az 1908-iki szabályzatban tiltakozik az ellen, hogy az érettséginel a részletismeretre helyezzen a vizsgáló-bizottság súlyt, mivel a részlettudásnak — általános érettség nélkül — nincsen határozó jelentősége. A vizsga eredményét elbíráló bizottság azért is nem azt kérdezi, hogy minők voltak a maturandus feleletei az egyes tantárgyakból, hanem az írásbeli dolgozatok eredménye, az utolsó évben kifejtett munkássága és a szóbelinek összbenyomása alapján felel arra a kér-

désre, hogy a maturandus érett-e vagy nem. «Igen»-nel felelhet akkor is, ha egy-egy tantárgyból nem felelt is meg teljesen. Kiváló szakférfiak (Pidoll, a Theresianumnak volt igazgatója, Gessmann, a volt közoktatási miniszter, Höfler, Huemer, Loos stb.) foglaltak állást az ugyancsak 1908-ban tartott szakértekezleten oly reform mellett, mely a legfelsőbb középiskolai osztályokban lyceumszerűen szabad mozgást enged az egyéniség érvényesülésére.

Az egyéniség elvének erejéből kiinduló mozgalom hullámai Oroszország határain törtek meg. Ott nyugalom, megegyezés uralkodik.

Mi nem pihentünk, mi mozgottunk ugyan, de éppen az ellenkező irányban. Nagy Eötvösünk törvényjavaslatát, melynek életbeléptetésével mi vezető szerepre emelkedtünk volna a középiskolai reform terén: ott hagytuk az acták közt. Más irányban haladunk. Mi, a kik valamikor úgy fáztunk az uniformistól: most «Thun»-on és «Bach»-on túllicitálunk: s az egységes középiskola lett eszményünk. Az 1902-iki szaktanácskozmány — a miniszternek kijelentése szerint — egyhangúlag e mellett foglalt állást; az 1906-iki szaktanácskozáson pedig ugyancsak a miniszter kifejti ez iskolanemnek nemzeti szempontból nagy jelentőségét, s ez az, «hogy azok, kikből a nemzet vezető osztályai fognak kikerülni, az általános műveltség teljes azonosságában találkozzanak; csak úgy érthetik meg egymást teljesen.» A cél «az értelmes és fegyelmezett gondolkodásra való tanítás». «E célhoz vezető út is csak egyféle lehet, a minthogy a helyes gondolkodás maga is csak egyféle».

A szaktanácskozás illústris tagjai — bár majdnem mind egy és ugyanazon az úton jutottak általános műveltségre — mégsem értették meg egymást. A szaktanácskozás bebizonyította, hogy vezető tanfériaink közül igen kiválóak legalább ma már nem foglalnak állást az egyéniségre nem tekintő, egységes középiskola mellett. Eötvös Lóránd báró attól tart, hogy a gymnasiumnak és realiskolának ez a compromissuma sokfélélt fog ugyan tanítani, de semmit komolyan; dilettansokat nevel;* Rombauer Emil a közép-

* L. a szakértekezlet hivatalos jegyzőkönyvét, 47 stb. l.

iskola egységét abban látja, hogy az iskola «dolgozni tudó és dolgozni szerető nemzedéket nevel a főiskola számára, mely lelkesedni tud az igazság kereséséért az emberi ismeretkör területén». «E feladat teljesítésében kell egységesnek lennie minden iskolának, akkor meg lesz nemzeti művelődésünk keresett egysége is».¹ Maywald József sem barátja az egységesítésnek. «A mikor az élet oly sokféle követelményekkel lép fel, akkor nem kevesbiteni, hanem ellenkezőleg szaporítani kell az iskolafajokat, hogy mindenki annál könnyebben megtalálhassa azt az irányt, a melyben egyénisége érvényesülhet és eredményesen működhetik.»² König Gyula arról van meggyőződve, hogy ez az egységes középiskola is csak egy iskolafaj lehet a sokból; utal a minden téren, az iskola terén, különösen Francziaországban érvényesülő differentiálás elvére s csudálkozva kérdi: «Mi — ezen százszorta osztottabb föladatokkal szemben — mi most egy iskolát akarunk csinálni?!»³ A törvényjavaslat által kilátásba helyezett rendszabályokat centralistikusoknak és egyenesen veszélyeseknek nevezi.⁴ A törvényjavaslat törvényerőre való emelése hazai culturánkat egyenesen veszélyeztetné; miért is az ez alapon való tárgyalást is veszélyesnek tartja.⁵ Erődi Béla szerint az az iskola, a mely e törvényjavaslatban kifejtett typus szerint crealtatnék, oly «szellemi omnibus volna, a mely nem tudna megfelelni a társadalmi és culturalis követelményeknek; iskoláinkkal a tehetségeknek, a hajlamoknak, képességeknek megfelelő különféle pályákat szolgáljuk inkább, semhogy minden embertől ugyanazt a műveltséget követelnők». Ezért is a középiskola felsőbb osztályaiban a furcatiot kívánja.⁶ Ugyancsak a furcatio követelése mellett foglal állást Dóczy Imre. Nem akar uniformisált műveltséget, ezért egységes középiskolát sem. Ez az egységes középiskola egy képzeletszülte

¹ U. o. 127. l.

² U. o. 157. l.

³ U. o. 66. l.

⁴ U. o. 68. l.

⁵ U. o. 168., 169. l.

⁶ U. o. 59., 170. l.

tetszetős idea, a mely a közélet culturalis szükségleteivel nem számolva, mégis bejárta a külföldet, de melyet ott és nálunk(?) is végkép letárgyaltak. Egységes középiskoláról beszélni ma nem lehet; azt Dóczy merő, pusztá ábrándnak tartja, mely nemzeti műveltségünk elszegényítésén munkálkodik. «Az egységes középiskolát a társadalom soha sem fogja megcsinálni.»*

Én is azt hiszem. Bizom a culturalis haladást mozgató egyéniesülés erejében, mely nálunk egészen biztosan föl fogja támasztani legnagyobb nevelésügyi culturpolitikusunk, nagy Eötvösünk szellemét, a melyet testi halála után mi oly gyorsan magunk temettünk el. Nálunk is egyéniesülni fog középiskolánk.

A középiskolának egyéniesülési folyamata a külföldön azonban még más irányban is halad. A tanulónak egyénisége ugyanis nemcsak a tantárgyak választásában érvényesüljön, hanem az ügyességekben is. Ez ügyességek közül az írás mellett a rajzot és az éneket már mi is régebben fölveltük tanterveinkbe; de nevezetesen az ének, e leginkább nevelő ügyesség igen mostoha elbánásban részesül. Pedig a hang, az ének az, mely a lélek legközvetlenebb nyilatkozása, a melynél a dolgok belső lényé jut rezgésbe s a hangban, az énekben jut kifejezésre. Ez ének közösségében összeforrnak ezért is lelkileg mindnyájan egy érzelemben, és pedig úgy, hogy annak művészi gyakorlásában az egyesnek sajátos betaglalása az egészbe, legszebben van megvalósítva. Ismerjük mi is a testgyakorlás, a játék ügyességeit: csakhogy valamint közéletünkben a stréberség, úgy itt is a versengés és ezzel adott nyerseség — különösen oly játékokban, a melyeknél a láb helyettesíti a kezet s így az embert degradálja — kap tényleg lábra.

Nem ez improductiv, hanem egyenesen productiv ügyességekről van itt szó. Már Pestalozzi kívánta a kézimunkát, a földnek művelését, az ipari ügyesség (különösen a szövés) gyakorlását is a nevelő oktatás körébe bevonni. Pestalozzinak e kívánatát, melyet ő szerényen a nép családi ottho-

* U. o. 90. l.

nára és a legalsóbb oktatás fokozatára szorított: Anglia nagyszabásúlag valósítja meg először Abbotsholme New School-jában. Nevelő intézet ez, a melyben a növendékek társasházakban nevelő tanáraik alatt családokat alkotva laknak, s melyek összefüggésükben egy önálló, gazdasággal bíró, ipart űző kolóniát alkotnak. E typust Lietz honosította meg Németországban, nevezetesen Thuringia több helyén; elterjedt ez a typus Schweizban, Dániában, de különösen Demolin (*L'éducation nouvelle*) Écoles des Roches intézetei útján Francziaországban. A fiúk itt szabad életet élnek, szabad óráikban mezőgazdasággal foglalkoznak tanáraikkal együtt, különböző ipart űznek; játékokban edződnek, s ily friss, jókedvű és hasznos testgyakorlással pótolják a német iskolák ama testgyakorlatait, a melyek csak a test száraz grammatikájának mondhatók.

E testi munka mindegyikében, egyéniségének megfelelően vesz részt a gyermek, úgy, hogy nevelése nem egyoldalúan intellectualis, hanem az akarat fegyelmezésére, a biztos cselekvésre, teste ügyességére, a kézimunka megbecsülésére is eljuttatja a növendéket. Nálunk is történtek ily irányban a slöjd útján a népiskolában és a néptanítóképzőben kísérletek, de már a középiskolába nem hatolt fel a kézimunka megbecsülésének a szelleme. A magyar ember — úr, ki a kézimunkával fenyegeti gyermekét, s ki csak kivándorolva tanulja meg azt megbecsülni Amerikában, Romániában. Pedig . . . pedig mennyivel jobb lenne, ha éppen ez az úr már itthon megtanulná azt, hogy nem a munkában való válogatás, hanem az elvállalt szellemi vagy kézimunkának szeretettel s teljes odaadással való végzése nemesít egyes-egyedül. Ha ezt már a középiskolában megtanulnók, megszűnnek a kivándorlás s a kézimunkához is értő, azt igazán értékelő úr a szív udvariasságával foghatna kezét a kézimunkással. A socialis kérdés megoldásának nem alárendelt tényezőivé válnának így középiskoláink is. Igaz, hogy ezzel kilépnének gymnasiumaink a történeti hatalmak culturkincsét elszigetelő, önmagukat elsánczó, előkelő positiojukból, de felemelkednének a gondol-

kozás és értékelés ama magaslatára, mely a köz érdekében, egyéni, személyi odaadással végzett bármily nevű munkát is megbecsül.

★ ★ ★

S most már vonjuk le a mondottak következményét s azután a tanulságot.

Társadalmi háttérből emelkedik ki a nevelés, a nevelésnek elmélete. Az egyén a történeti hatalmakkal áll szemben, az evolutionalistikus nevelés a tekintélynek nevelésével. Az ellentét áthidalhatatlannak látszik: s ime mégis az egyén evolutionalistikus törekvésével eljut annak tudatára, hogy az önérvényesülésnek van határa. Magában nem érvényesülhet, hacsak magába fel nem veszi a történeti hatalmakban rejlő culturkincset s ha csak ennek hatása alatt önmagában fel nem leli jobb énjét, a mely egyes-egyedül jogosult a szabad, a teljes önérvényesülésre.

Viszont pedig a történeti hatalom általános culturkincsének letéteményese, a középiskola is eljut annak a tudatára, hogy az a nagy culturkincs, a melyet őriz, egészen hiábavaló, ha az mint nagy tekintély, dogmatikus, merev alakban nehezedik reánk, elnyomva az egyéniséget. A culturkincsnek élnie kell, fejlődésében, alakulásában, küzdelmében kell azt sajátos egyéni voltában feltüntetni s életre kell annak kelnie a tanulóban is. Kelhet életre pedig a tanulóban azért, mivel az egyesnek élete az emberiségnek az élete. Mindenki, ha azt akarja, hogy a jelen culturkincsét nemcsak az emlékezetében, hanem vérében birja, ha azt személyi éltető birtokká kívánja tenni, úgy kell, hogy azt az egész culturalis folyamatot, a melynek e kincs eredménye, maga is átélje. Az ily élő kincs azután fejlődik is tovább, gyarapodik is; az ily alapon nyugvó cultura nem Potemkin-falu, hanem valóság, melyben benne van a jövőnek élete is.

A középiskola összes tantárgyai tehát szükségszerűleg történeti alapon és a történettel kapcsolatban kezelendők.

Már most igen természetes, hogy e kulturfánál az érdeklődés annak különböző részére irányulhat. Érdeklőd-

hetünk a gyökere, a culturának keleti és különös görög-római alapjai iránt, avagy galyai, gyümölcsei annak jelen állapota iránt. A contemplációs, a végső alapok iránt érdeklődő, melyebb, speculativ elme természetesen a culturfa gyökere iránt érdeklődik s onnan szívja magába organikus módon a fa életnedvét s ezért is culturája életteljesebb, productivabb lesz; míg a gyakorlati elme a culturfa gyümölcsét, annak hasznavehetőségét nézi inkább s ő leleményességével, életrevalóságával ha kevesebbet alkot, mint az első, mégis többnyire jobban boldogul, mint amaz. A gymnasium amaz elsőnek otthona — ezé a reáliskola.

Tanulság: okvetlen szükséges, hogy államunk kormánya gondoskodjék arról, hogy a két iskolafaj (a gymnasium és reáliskola) nem a mai, hanem határozott jelleme, egyoldalúsága szerint fenntartassék, hogy ezek mellett combináló typusok, akár egységesen, akár furcatiós alakban ne csak megtűressenek, hanem hogy az ily irányban kezdeményezők biztatást is nyerjenek. A culturájában differentiálódó élet culturintézeteiben is szükségszerűleg differentiálódik, ha haladni akar.

De okvetlen szükséges az is, hogy azok, a kik a kulturkincset történetében befogadták s így egyéni arravalóságuk tudatára felemelkedtek, most, a mennyiben a gyakorlati életet közvetlenül szolgáló szakiskolába nem akarnak menni, hanem az egyetemre, most maguk válasszák e hajlamuk alapján azt a tárgycsoportot, a melylyel szaktanárok vezetése mellett immáron tudományosan kívánnak foglalkozni s így előkészülni az egyetemi tanulmányozásra, a mely a teljes tanszabadság elve alapján folyik. A középiskola és az egyetem közé mint átmeneti intézmény, a lyceum állítandó fel.

II. A középiskolába e mozgást, ez életet, ez átalakítást az egyéniség elve hozta be, ugyanaz az elv, a mely az evolutionalistákat is mozgatta. Tisztába kell jönnünk azzal, hogy mi is az az egyéniség?!

Láttuk volt, maguk az evolutionisták sem ragaszkodnak ahhoz, hogy az egyéniséget azzal az arravalósággal azonosítják, a melylyel ki-ki születésénél fogva rendelkezik. Az

érvényesítendő egyéniség, a mely mint mozgató az ő szemük előtt is lebeg, nem a nyers energiák összessége. Ha nem ez : tehát mi az ?!

Ostwald, a kiváló evolutionista* a természettudomány álláspontján kíván e kérdésre felelni. A lélek számtalan energiák egysége, a melyeket ki-ki őseitől örökölt. Ezek közül egyes energiák recessiv, alvó, latens energiák, a melyek természetesen nem szűnnek meg, hanem a nemzés útján újra új nemzedékre átszármaznak és itt mint kipihentek újra erőre ébredhetnek (atavismus). Az ébren levő energiák között vannak vezető, domináló energiák és másodlagos energiák. Ha ezek közt a viszony olyan, hogy a dominálók tényleg uralkodnak és a másodrendűek engedelmeskednek : akkor harmonikus egyéniség létesül ; ha ellenben ez utóbbiak renitensek s magukban is kívánnak érvényesülni, úgy az egyéniség disharmonikus.

Most már a kérdés az, honnan nyernek egyes energiák domináló állást? Ostwald nem a természettudós apodicticitásával, hanem a természettudomány körén túllépve azt mondja, hogy az az ő benyomása, hogy a természet gondoskodott (natürliche Vorbereitung) arról, hogy a culturterület egy-egy helyét ily energiák töltsék be az intellectualis, culturalis emelkedés, haladás érdekében.** Ezek-

* Ostwald nevezetesen : *Grosse Männer* című érdekes munkájában zengi az egyéniségnek, mint geniének hymnusát. Mint igaz evolutionalista, a történeti hatalmaknak s az ezek szolgálatában álló iskoláknak ő sem híve. Nagyobb tehetségek egyáltalában nem szorulnak az iskolára (I. 349. l.), nevezetesen nem a humanistikus iskolára, a mely mindenestre értelemellenes, rontó hatású. (L. 88, 322, 351—353 stb.) Külön röpiratokban is harczot izen az iskolának (*Wider das Schulelend* és : *Naturwissenschaftliche Forderungen zur Mittelschulreform*).

** E gondolatra nézve I. különösen *Grosse Männer* 414 l., a hol is a kritikus hely : Ich habe den Eindruck (!), dass es sich bei der Entstehung des Genies um eine natürliche Veranstaltung handelt, bei der dem Zweck der intellectuellen Erhebung des Menschengeschlechts das Individuum und sein Stamm geopfert wird stb.

Ennek felel meg *Wider das Schulelend* röpiratában az a szép hely, mely az egyes emberben, valamint a világegyetemben is a har-

nek a domináló energiáknak tehát az összcultura szempontából nagy a jelentősége s az egész nevelésnek az a feladata, hogy ezeknek a domináló energiáknak adja meg az önkifejlődés lehetőségét s így távoztasson el minden akadályt ezek érvényesülése, megvalósulása céljából.*

moniat abban látja, hogy kiki a maga sajátosságának alárendelje a többi tulajdonait; s e sajátosságát vegye a culturterület harmoniája érdekében néki jutott helyéből: «das Wesen der Harmonie ist nicht durch die Gleichwertigkeit der Teile, sondern durch klare u. unzweideutige Unterordnung des Ganzen unter eine bestimmte ausgezeichnete Beschaffenheit gekennzeichnet. Also, wenn etwas Richtiges in dem Wort von der harmonischen Bildung ist, so muss es eine Bildung sein, in welcher ein jeder Teil einem Hauptgedanken (ez az én «célgondolatom») untergeordnet ist». 41. l. E mikrokosmos után a makrokosmos: «Da ein jeder Mensch seinen Schwerpunkt an einer anderen Stelle des unbegrenzten Culturegebietes hat, so besteht seine Harmonie eben darin, dass sich alle secundären Teile seines Wesens dieser seiner persönlichen Hauptsache unterordnen.» U. o. 42.

* Ostwald az energiák kifejlődésénél megkülönböztet egy ideális folyamatot a ténylegestől. Az ideális abban áll, hogy az energiában létező erő a maga teljességében tisztán érvényesül az önkifejtés útján; míg a tényleges folyamat azt mutatja, hogy az önérvényesülés útjába sok külső akadály gördül, a melyek legyőzésére kénytelen az energia sajátos erejét pazarolni, úgy, hogy csak igen tökélytelen módon érvényesülhet sajátosságában. A culturának összfoglatatja és feladata, hogy eme sajátos energia, ez a jobb Én, minél ökonomikusabb módon érvényesüljön, hogy tehát kifejlődésénél minél nagyobb törtként tűnjön fel átalakulásában, vagyis hogy öconomiai efficiense minél nagyobb legyen. A nevelésnek e szerint nem más a feladata, mint az öconomiai efficiens javítása. L. *Grosse Männer* 321. l.

Nem akarom a szöveget kitéréssel megszakítani s még sem akarom az olvasót attól az örömtől megfosztani, hogy itt e magaslaton ne találkozzék újra Ellen Key valóban sokoldalú, vagyis helyesebben érdekes impressionista egyéniségével. Ő is «a nevelés legfőbb eredményét abban látja, hogy az egyes egyéniség csakis lelkiismeretével (tehát jobb Énjével) álljon szemben; a mi azonban legkevésbé sem zárja ki azt, hogy ugyanez az egyéniség tudatosan tapasztalja azt boldogságának, hogy az egésznek szolgáló része». (Müncsh idézi *Zukunftspädagogik* 82. l.) Így eljutott a mi temperamentumos írónk a szerves egésznek gondolatára, a mely szerves egésznek sajátos szervévé vált egészen tudatosan jobb Énje szerint az egyéniség!

S hogy végre még a tekintetben se legyünk kétségben, hogy

Elfogadjuk a magyarázatot. Minél fejlődőttebb valamely szervezet, annál inkább differentiálódik. A fejlődés nem egyéb, mint a szervezetnek új szervek útján való kiépítése. Maga a szervezet teremti meg saját létének fenntartása és fejlődése érdekében szükséges szerveit, a melyek egészen sajátosan, soha más által egészen nem pótolható módon, ezért mint feltétlen értékűek fejlesztik az egészet.

Az emberi test a maga szerveivel világosítja meg tisztán e gondolatot. Ez analógiát pedig folytathatjuk, átvihetjük a testről mondottat a testületekre, az erkölcsi személyekre. A család, a nemzetiség, a nemzet, az emberiség és végre az azt is átölelő universum: mindezek a szervezetek saját létük fenntartása és fejlesztése érdekében ezer meg ezer szervet teremtenek, a melyek mind az egésznek szempontjából feltétlen értékűek s melyek mindnyájának az az élethivatása, feladata, hogy minél inkább differentiált sajátosságuk, annál inkább szolgálják, építsék ki az egészet. Természetnek, világszellemnek nevezik azt a teremtő, gondviselő, minden egyest a maga előkészített helyére állító, az egészet oly cél tudatosan fejlesztő erőt. Mi ezt eszünk követelménye, de szívünk szava szerint is Istennek nevezzük, úgy, hogy már most minden egyes egyén Istennek egy-egy cél gondolatja, Istennek szerve, Istennek gyermeke, a ki mint ilyen sajátos lény, Istentől prædestinált feladattal van felruházva. Ez az isteni cél gondolat, ez teszi az egyesnek nemesebb, jobb Énjét, igaz egyéniséget. Ha ez dominál, ha a többi energiák mind ez alá rendezkednek s ez érvényesül tisztán az élet minden működésében, minden terén, úgy, hogy ez alapon ez az ember telje-

ezt a szerves egészet mi hatja át mint éltető, emelő, szabályozó szellem, kijelenti ugyancsak Ellen Key, hogy: «Minden azon múlik, hogy az ember az emberiség solidaritásának tudatától, valamint annak tudatától legyen áthatva, hogy az ember sajátos kötelessége, hogy az egésznek kedvéért gazdag és erős személyiséggé (tehát nem egyéniséggé) képezze magát s imádja az isteni törvényszerűt a mindenségben, a fejlődés folyamatában, az emberi szellemben.» (L. u. o. 87. lap.)

sen kiszámítható jellemmé válik, ekkor válik az egyéniség személyiséggé.*

Személyiséggé nevelni az egyéniséget: ez a nevelés summája.

Ezt vallom 30 év óta, nevelési elméletem ezért is a személyiség pædagogikája.

A nevelés azon intézmények és intézkedések összessége, a melyek által és a melyek útján a személyiség kialakul. Alkalmat kell azért is adni arra, meg kell adni annak lehetőségét, hogy az egyéniségből a személyiség ki is alakuljon.

Első sorban a családban. A család ugyanis a társadalomnak összejtje, úgy, hogy az egész társadalom a maga differentiált voltában meg van csirailag magában a családban. A tudomány csirailag meg van a családi traditióban, az erkölcsi és a jogi (írott vagy szokáson nyugvó) törvény a családi szokásban; a hazaszeretet a háznak, az otthonnak szeretetében, a szervező és rendező, főpapi, királyi és birói hatalom a pater familias személyében. A családból mint összejtből differentialódtak az összes culturalis és társadalmi tényezők. A családban létező összes csirák közül csakis egyetlen-egy nem differentialódik a társadalomban. Megmaradt e csira, e tényező csakis a családban, csakis ott fejt ki a benne rejlő végtelen értékű életet a maga teljes gazdagságában, mindeneket, az egész családot, még legkisebbjeit, sőt ép azokat leginkább átölelő erejében: az anya. Hiába keressük az anyát a társadalomban; anya csak a családban van. Innen az anya páratlan jelentősége a családra nézve. Elveszthetjük az apát, megmarad együtt a család; de anyát veszve, elvesztettük az otthont, elvesztette családunk összetartó, vonzó, boldogító központját. S ez egészen természetes. Míg az atya ugyanis a családban inkább a történeti hatalmakat tekintélyszerűen, törvényszerűen képviseli, addig az anya nem képvisel semmit, csakis önmagát a végtelen szeretet erejével. E szeretet erejében örömmel

* I. *Egyéniség-személyiség* cikkemet a *Magyar Paedagogia* 1906. évi 3. sz.

kockáztatja saját életét, hogy gyermekének adjon életet, e szeretet meleg napsugaraival kelti fel keblén nyugvó csesemőjében az alvó szellemi, kedélyi erőket, e szeretet erejében behatol gyermeke lelkébe, egyéniségének lényébe, úgy, hogy megérti gyermekét gondolatai, érzelmei szerint. Ezért is egyéniségük szerint ítéli meg gyermekeit s nem egyszer kénytelen az igazság érdekében védeni gyermekét az inkább csak elvek alapján, általánosabb schemák alapján igazságosan ítélkező apával szemben. Az anya jobban ismeri gyermekét s ez ismeret kialakul a szeretet erejében gyermekével szemben is ama tapintattá, mely magasabb értelemben igazságos s melynek mindig igaza van! A másban és másért élő, azt a legértékesebbel boldogítani vágyó szeretet az anya alkalmazkodó erejében kéri s lelkesedésével felveszi lelkébe a történeti hatalmakban, környezetében élő legértékesebb eszméket s érzelme egész melegével kelti fel azokat, ápolja az eszméket gyermeke szívében. Gyermekeben él ő a jövőért, s férfivá vált gyermeke dicsőségében dicsőül meg az anya. A legnagyobbak nagyságukat elismerten anyjuknak köszönik, a kik a gyermek sajátos isteni célgondolatját felismerve, a végtelen szeretet erejében ezt ápolták s az eszményi világ végtelen értékeivel táplálták. Nincs szebb hivatás a világon, mint az anyának ez önzetlen, a gyermek jobb énjében a jobb jövőt legbiztosabban és leghatásosabban alapozó hivatása!

Ezért is adjuk vissza a családból kiragadott, társadalmi szereplésre eltévesztett anyákat újra a családnak s tegyük lehetővé azt, hogy minél többen anyák lehessenek s élhessenek osztatlanul e legszebb hivatásnak.

Megtettünk-e mindent ez irányban?!

Nem tagadom, hogy társadalmunk, államunk is újabb időben egyenesen lázas tevékenységet fejt ki társadalmi bajaink sanálásában. Lelenczházakat állítunk fel, gyermekeknek menhelyeket nyitunk, javítóintézetekbe zárjuk a vásott, a züllésnek induló ifjúságot, pártfogóságok kívánják nevelési szempontból ellenőrizni az ifjú bűnösöket s javításukról is gondoskodni; fiatalkorúak felügyelőhatóságával igyekszünk biztosítani a humanus szellemet még a bünte-

tésnél is, nőegyesületek egész légioja ruházza, táplálja a szegényeket, gondoskodik az elaggottak eltartásáról s mégis mindez a társadalmi bajnak csakis symptomatikus gyógyítási kísérlete. A társadalom teste betegségének abnormis tüneteit látjuk és ezeket akarjuk megszüntetni, de nem látjuk be, hogy e lázas tünetek is el fognak tűnni, a mint a bajt gyökerében, a társadalmat összejtjében, a családban gyógyítjuk. Mert ne feledjük, hogy olyan a nemzet, a társadalom élete és szelleme, a milyen a családé. A családban dül el a társadalomnak, a nemzetnek sorsa.

Ezt sem társadalmunk, sem államunk nem szívelte meg elég komolyan. A lefolyt évben is százezren hagyták itt hazájukat, részben családjukat, hogy az új világban megélhessenek. Ezrekre megy azok száma, kik anyagi viszonyaik miatt még családot sem alapíthatnak. Pedig mily veszély jár ezzel! «Addig, míg a mostani alacsony fizetési viszonyok és a munka lehetőségének bizonytalansága tovább is tart, a férfiak vére mindinkább megromlik, a nők elsilányul, holott ők oly házasságra várnak, mely a társadalomnak pompás gyermekeket és boldog szülőket adhatott volna! Mindaddig, a míg az államok ily közönnyel áldozzák fel legfőbb értékeiket, a társadalom megváltozásának bármely más alakja Penelope-szövétté válik, a melyen a szó szoros értelmében az éjszaka felfejti azt, a mit a nappal szőtt (Ellen Key: *Über Liebe und Ehe* 151. l.).

Ha pedig mégis alapítanak családot; vajmi sok esetben a házasulók nem azt nézik, hogy egymásnak teremtvé kölcsönösen fokozzák, emeljék egymást, hanem csakis azt, hogy mennyiben nyújtanak egymásnak életkényelmi biztosítékot. Ott, hol a közvetlenség teremtő ereje nincsen meg, ott, a hol még a házasságot, a szerelem egységébe is a reflexio, a számító értelem beviszi szárító, bonczoló egoizmusát, ott ne csudálkozzunk az egyke terjedésén, e nyavalya pusztítása fölött. S továbbá ott, a hol a megélhetés gondja az anyát még a viselősség idejében is nehéz testi munkával sorvasztja s megszületett gyermekétől elkényszeríti, ott ne csodálkozzunk a fölött, hogy nagy a gyermekhalandóság. A mi statisztikánk e tekintetben elrettentő adatokat

mutat a nyugati népekével szemben. S vajon ily viszonyok közt nem egyenesen mosolygásra indító naivitásnak tűnik fel annak komoly követelése, hogy a társadalomnak, az államnak lehetővé kell tenni azt, hogy minden gyermek a maga értékes sajátossága szerint fejlődhessék, művelődhessék!?

Pedig e követelés tényleg nagyon is komoly. Gondoljuk meg csak azt, hogy a szülők szerencsétlen előítélete miatt hány gyermek kerül a társadalmi, a nemzeti munkának nem azon terére, a melyre őt egyénisége prædestinálta, a miért is akarva, nem-akarva, társadalmi proletarius tagja lesz, míg ellenben ugyancsak a szülőknek anyagi lekötöttsége és tehetetlensége miatt hány gyermek nem részesülhet ama nevelésben s oktatásban, a mely őt ugyancsak a társadalomnak kiválóan hasznos tagjává tehetné. Mennyi értékes emberanyagot veszít el folytonosan nemzetünk önhibájából.

Vannak socialpædagógusok, a kik a családi nevelés e baján segíteni óhajtanak részben a szülőknek gyermekeik nevelése céljából való egyesülése útján,* részben úgy, hogy maga az állam ragadja magához a szülőknek nevelő kötelezettségét.**

* Így Natorp: *Socialpædagogik*, Stuttgart 1899. a 199. l.

** Ennek szószólója Bergemann: *Sociale Pædagogik auf erfahrungswissenschaftlicher Grundlage und mit Hülfe der inductiven Methode als universalistische oder Kulturpolitik dargestellt*. 1900. Ő állami, hatósági tekintéllyel kívánja a kipróbált, hivatásos pædagógusokból, valamint közhasznú érzületű derék férfiakból és nőkből egybeállított nevelő tanácsot ellátni, a mely tanács a szülőket, a munkaadókat szigorúan ellenőrzi, a nevelés vezetésére képtelen szülőktől a gyermekeket elveszi s megfelelő intézetbe helyezi. A ministerium is, Bergemann szerint, mint tisztán csak nevelés és oktatásügyi, csakis szakférfiakból áll, a tanítók pedig és pedig bármely fokozaton tanítók, mind egy és ugyanazon foku tanítóképzőben nyerjenek kiképzést. Szerinte nincsen a szülőknek beleszólási joga a nevelési ügyekbe. A nevelésügyi hivatalnokok határozzák meg, hogy az V. népiskolai osztályt végzett tanuló mely intézetbe jut, stb. Döring (*System der Pædagogik im Umriss* 1894) a társadalomnak, illetőleg az államnak mindenhatóságát még inkább hangsúlyozza, a midőn a nevelő tényezők sorából a szülőket egészen kizárja, a gyermeket születése után azonnal a neveléshez értő hivatalnokokra bizza, a kik is a gyermekből nagy szakértelemmel, tervszerűen nevelnek. . . . mit? ! Döringnek ifjúsága nagyon szomorú lehetett, különben anyjáról nem feledkezik meg.

Natorp azonban, ki az első eszközhöz fordul, maga is elismeri, hogy ez az intézmény nem normális, hanem csakis surrogatum, s hogy csakis a családnak talpraállítással, oly intézményekkel és intézkedésekkel, a melyek a családi, normális életet, a családban a gyermeknevelést lehetővé teszik — segíthetünk e bajon.

Tudjuk, hogy alig van ország, melynek oly nagy latifundiumai és pedig az utolsó ötven év alatt annyira növekedő latifundiumai vannak és ezek tövében kivándorlásra kényszerítő oly nyomorúság létezik, mint épen a mi hazánkban. Ezt az aránytalanságot nem forradalmi úton, hanem a humanus szellem által vezérelt törvényhozás útján kell megszüntetni. A progressiv adónak oly alakítása, a mely a latifundiumok államilag ellenőrzött parcellázására szükségserűleg vezet, elsősorban ily organikus gyógyításra vezető intézkedés lenne. Ez magában azonban célhoz nem vezetne, ha ezt megelőzőleg nem alakítanók át teljesen vidéki falusi népiskolánkat és pedig úgy, hogy azt az élet-hivatással, a mezőgazdasággal hozzuk szoros kapcsolatba. A néptanítóképzők mindegyikének kell, hogy meglegyen a vidék igényeinek, termelési viszonyainak megfelelő mintagazdasága, a melynél súlyt kell arra fektetni, a mivel a kisgazda (baromfitenyésztés, méhészet stb.) is eredménynyel foglalkozhatik. A városi népiskola az ipar és kereskedelemre való tekintettel volna reorganisálandó. Mind a két népiskolában a háziipar ügyességeiben elemi módon volnának gyakorlandók a gyermekek. Az oktatás pedig nem szakadna meg az iskolával. A szabad oktatás szervezete * nevezetesen nemcsak előadások, hanem különösen községi könyvtárak útján gondoskodnék a továbbképzésről. Maguktól keletkeznének községekként magtárak, takarékpénztárak, szövetkezetek (mint a minők szervezésében nevezetesen Erdélyben Gidófalvy Istvánnak nagy az érdeme). ** Társadalmi, szövetkezeti úton, esetleg még államilag biztosíthatók a

* L. az *Erd. Múzeum* 1909 jan. sz. cikkemet.

** A munkások tarthatatlan lakásviszonyainak javításáról és a baleset elleni biztosításáról szóló törvények szigorú végrehajtása föltétlenül szükséges.

munkanélküliek, az aggkorúak s mint Franciaországban, nálunk is alakulhatnak hivatalos jellegű munkaközvetítő intézetek; egyszerűen biztosítani kell intézményileg minden igazán munkát kedvelő számára a megélhetést, a családalapítást, a család gyermekeinek nevelését.

Addig azonban, míg mindez optatumaink megvalósulnak, egyet tehetünk s ezt mindenkoron, minden viszonyok közt meg is kell tennünk: éljünk, mint igaz személyiségek. Jussunk mindnyájan annak tiszta tudatára, hogy egyéniségünknek, az egésznek szempontjából mi a maga sajátos értéke, hogy mire teremttettünk, mi a mi sajátos rendeltetésünk, mi a mi élethivatásunk, mi a mi isteni, vezető, lelkesítő sajátos célgondolatunk. Ez isteni célgondolatunkat, e jobb Énünket kell kiélnünk, e jobb Énünkben, mint a lelkiismeretünk szavában kell megnyugodnunk, illetőleg folytonos munkára erőt, munkásságunk mikéntjére ítélőbírót keresnünk. Senki a világon meg nem ítélhet bennünket, kivéve ez a mibennünk működő isteni célgondolat, ez a mi jobb Énünk, ez a kérlelhetetlenül és tisztán, lelkünk igaz ismeretén nyugvó lelkiismeret szava! Teljes odaadással, nem mindenhez értően, csakis e célgondolatunk vezérlete mellett, ennek erejében éljünk sajátos hivatásunknak! Ha ezt tesszük, nyilvános, társadalmi közéletünk is egészen más alakot nyer. A mily szigorúak vagyunk ugyanis önmagunk iránt, épen olyan gyöngédek leszünk másokkal szemben, tudva azt, hogy megítéltetésük alapja csakis sajátos célgondolatuk, a melyet mi csak gyarlóan ismerhetünk fel. Másokkal szemben, de más politikai és felekezeti pártiakkal szemben is az lészen a mi törekvésünk, hogy mindezekben keressük őszintén azt az értékeset, a mit ők a társadalomban, az államban képviselnek. Nem feledkezünk meg akkor sohasem arról, hogy az igazság, igaz, csak egy, de igaz az is, hogy végtelen s ezért e véges világban csakis végetlen színekben, árnyalatokban lép eléink s hogy még csak az az elme, a mely sub specie æternitatis nézi az igazságnak e végetlen kialakulásait, látja megközelítőleg az igazságot a maga egységében. Ily érülettel mennyire másképen látjuk a világot! Az egyesek fölötti evődés, az

a gyáva médisance rossz lelke elszáll a salonok köréből, azok a csalhatlan felekezeti és politikai jelszavak erejüket veszítik, mindenütt a sajátos, önálló felfogásnak és sajátos intensív munkásságnak kölcsönös megbecsülése és kölcsönös támogatása lesz szívesen teljesített férfiás kötelességünk. Szegény hazánk ez érületben folyó munka útján nem ugyan függetlenné, mert független csak Tibet, hanem önállóvá válik, a humanumot, az emberi culturát egyénileg differentiáltan feltüntető világnemzetek testének egyik értékes sajátos szervévé. Midőn a nevelés a személyiség elve erejében épen azt az érületet, mely társadalmi és állami életünket egészen átalakítja, kívánja felkelteni és fejleszteni, mélyebb értelemben valójában társadalmi neveléssé válik.

SCHNELLER ISTVÁN.

A TÖRVÉNYHATÓSÁGOK KÉPVISELETE.

Az önkormányzat az állampolgároknak közvetlen tevékenysége a közigazgatásban. Alkotó elemei: a terület, a népesség és az állam akaratának megvalósítására szolgáló közhatalom. Az önkormányzatban az államterületnek és a népességnek bizonyos része jogi személyiséggé tömörülve, mint egy egész jelentkezik, felruházza a közügyek intézésére közhatalommal.

Az állam a maga akaratával — törvény útján — az összesség érdekeinek szempontjából állapítja meg az államtagok egyesülésének ama rendszerét, a melyben a szomszédsági viszonylatban élő polgárok alkalmasakká válnak az önkormányzati functiók véghezvitelére. Továbbá az állam megvonja azokat a korlátokat, a melyeken túl már más, magasabb érdekkörök (város, megye, tartomány) szükségletei jelentkeznek és a mely magasabb önkormányzati corporatiók céljaival és akaratával a kisebb jelentőségű önkormányzati személyiségek (község, járás) tevékenységének harmóniában kell lenniök, hogy mindezen működés az állam javát mozdíthassa elő. Az önkormányzati hatalom tehát nem souverain, hanem az összesség érdekeinek szempontjából alá van rendelve a magasabb önkormányzati testületeknek; a teljes önkormányzati tevékenység pedig alá van vetve a végrehajtó hatalom legfőbb szerve, a kormány törvényes ellenőrzésének és felügyeletének a végből, hogy az önkormányzati munkásság az összesség (állam) céljaival és érdekeivel mindig összhangzásban a törvény korlátaiban belül maradjon.

Az állam különböző közszükségletek kielégítésére megfelelően a maga rendelkezésével megalakítja a különböző

önkormányzati alakzatokat és felruházza azokat a hatáskörükbe utalt különböző közügyek ellátására szükséges közhatalommal. Ily alakzatok lehetnek: a község, kerület, megye, tartomány. Az így felállított kereteken belül azonban az önkormányzás joga a területrészt egész népességére kiterjed. Következik ez részint az önkormányzatban rejlő szabadságnak eszméjéből, részint abból, hogy az illető önkormányzati személyiség elintézési körébe utalt közügyek az államterületrészt valamennyi polgárának érdekeire kihatnak. Az önkormányzat joga tehát — szabadon minden kiváltságtól — az önkormányzati test egészét megilleti.*

Az újabb önkormányzati alakzatokban azonban az állampolgárok összessége rendszerint nem közvetlenül gyakorolja a közügyintézési közhatalmat, hanem azt egy képviseletre, tanácsra, bizottságra ruházza át, a mely azután az összesség nevében az önkormányzati személyiségnek teljes jogait érvényesíti.

Az önkormányzati tagozatok között különösen speciális jellegű a magyar törvényhatósági intézmény, mert az nemcsak közigazgatási functiók teljesítésére van hivatva, hanem közjogi jogállással bíró személyiség és ez utóbbi sajátosságában teljesen elüt a külföldi önkormányzati alakzatoktól.

A törvényhatóságnak nevében a hatósági jogokat a községnek képviselete gyakorolja. Neve törvényhatósági bizottság. Szervezetéről az 1886: XXI. törvényczikk rendelkezik.

Ez a törvény kifejezésre juttatja azt az elvet, hogy az önkormányzás eredeti joga minden állampolgárt megillet. Mert a törvénynek rendelkezése értelmében törvényhatósági választó a törvényhatóságnak mindazon lakosa, a ki az országgyűlési képviselőválasztásra jogosultaknak arra az évre érvényes névjegyzékébe felvétellett. Tehát a törvényhatósági választói jognak az országgyűlési választói jog az alapja.

A választói jognak küszöbön álló reformja a legfon-

* V. ö. Lechner Ágostonnak *Az önkormányzatról* írt és 1871-ben a *Jog- és államtudományi folyóiratban* megjelent tanulmányát, 61. lap.

tosabb polgárjogot fogja új alapokra helyezni. Ez a kérdés közvetlenül érinti a törvényhatósági intézményt, mert annak képviselőjét is új alapokon fogja felépíteni.

A választói jog reformja pedig szilárd erősség csakis akkor lesz, ha azzal megerősítetnek a törvényhatóságok is, azok az évszázados őrhelyek, a melyekről a nemzet hosszú időközön át védte meg a magyar államiságot és a melyek a köz- és egyéni szabadságnak mindig hatékony védelmezői, az alkotmány valóságos gyakorlatának, a közigazgatásnak számottevő tényezői a jelenben is.

A kérdés, a melynek megoldására törekszem, az, hogy:

a választói jog reformjával kapcsolatban a törvényhatóságoknak képviselője mily alapokra helyeztessék és mily alkatelemekből állíttassék össze, hogy a törvényhatósági institutio kettős: alkotmányjogi és közigazgatási hivatását a nemzet javára betölthesse.

Hogy a kitűzött feladatot megvalósíthassam, vissza kell tekintenem a múltra, arra az időre, a melyben a törvényhatósági intézmény létesült, kifejlődött, átalakult és mai jogállását elérte. Fejtegetnem és vizsgálnom kell, hogy a törvényhatóság önkormányzati és politikai jogai kiket illetnek meg a nemesi és kiket illetnek meg a népképviselői vármegyében. Mert csakis ezen jogtörténeti fejlődés eredményeinek összegezése, a mai törvényhatóság politikai jogállásának meghatározása és önkormányzati hatáskörének tárgyalása, szolgálhatnak alapul arra, hogy a törvényhatóságok képviselője megalakításának elvei az összesség érdekeinek szempontjából helyesen felállíthatók legyenek.

1. A vármegyei közgyűlések a rendi alkotmányban.

A vármegyei közgyűlések eredetét megállapítani nehéz feladat. A közgyűlések nyomaira találunk már a XII. században.* Erre enged következtetni III. Béla királynak 1190-ben kelt pécsi egyházi alapítványi oklevele, mely a nádor vagy ispán elnöklete alatt végbement provinciaális gyűlésről

* Ifj. Palugyay Imre: *Megye-alkotmány* (1844, Pest) 180. lap.

tesz említést.¹ Adataink vannak arra, hogy II. András király idejében 1232-ben Zala vármegye nemesei Kehidán gyűlésre jöttek össze és a sok sérelem, károsodás dolgában igazságot szolgáltatottak.²

IV. Béla király 1255-ben Nógrád, Gömör és Hont vármegyéknek Vácra hirdetett gyűlést, hogy «az ország rendjét, melyet a tatártámadás kiforgatott, ismét helyreállítsa, kinek-kinek a magáét visszaadja, az elfoglalt birtokok miatt okozott sérelmekért elégtételt szolgáltatasson».³

A vármegyei közgyűlések csirája a nádori bírósági közgyűlésekben és a vármegyék által az 1298 : 26. t.-cikk alapján tartott bírói székekben keresendő. A fent említett bírósági közgyűlésekkel azonos jellegű nádori közgyűlések emlékeivel ugyan már a XIII. században is találkozunk,⁴ de fénykoruk a XIV. századra és a XV. század első felére esnek⁵.

Ezek a közgyűlések, a melyek «congregatio palatinalis», «congregatio generalis», «judicium palatinale», «judicium generale», iudicia universalia és «proclamatæ congregationes» néven neveztetnek,⁶ a vármegyéknek nem saját hatalmából, hanem királyi rendeletből vagy meghagyásból a király személyének képviseletében a nádor, országbíró, tárnokmester vagy az ispán elnöklése alatt rendszeren több (2, 5—7) vármegye területére⁷ kiterjedően tartattak meg.⁸ Azokon a vár-

¹ «Quod congregatio generalis Regni vel etiam Particularis cujuscunque Provinciæ a Comite Palatino vel Comite Parochiali seu Provinciali convocata . . .» Koller Jos. : I. kötet 293. lap. Epp. Quinque Eccl.

² Pauler Gy. : *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* (Budapest, 1893.) II kötet, 291. lap.

³ Pauler i. munka 290. l.

⁴ Hajnik Imre : *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt.* (Budapest, 1899.) 67. l.

⁵ Hajnik I., ugyanott 73. l.

⁶ *Corpus Juris Hungarici*: 1405 : II. 5., 1435 : VI. 4., 1435 : VI. 7., 1404 : II. 21., 1471 : III. 5., 1478 : IV. 7., 1486 : VI. 2., 1492 : I. 35. cikkek.

⁷ Így a nádor 1366. és 1406-ban bírósági közgyűlésre hívja Abauj, Sáros és Zemplén vármegyék közönségét. Lásd : *Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa muljából.* Kassa, 1911. 3. számában a 149. lapot.

⁸ Hajnik Imre, id. mű 68. l.

megyék egész közönségei birság terhe alatt kötelesek voltak megjelenni s bár a nemeseken kívül a nem nemesek. valamint minden más állapotú emberek is részt vettek,¹ ott az uralkodó elem — mint a legtekintélyesebb — a nemesség volt.²

A nádori közgyűlések királyi tekintélylyel végbement valóságos ösnépgyűlések, a melyeknek főfeladata volt az igazságszolgáltatás; de azonkívül a közigazgatási jellegű ügyekben is gyakoroltak hatósági jogokat. Így megállapították a rendi állapotokat, a közszolgáltatásokat, a vámszedési jogokat, vámhelyeket, az utak irányát³ stb. Azonban ezeken a gyűléseken a közönség gyakorta zaklatásnak volt kitéve, mert ott szedték be a birságokat és a büntetéspénzeket s e miatt a congregatiók mindinkább gyűlöletesekké váltak, úgy hogy ezen gyűlésekből eredő panaszok folytán már Zsigmond uralkodása után csak kivételesen találkozunk a nádori congregatiókkal. Az I. Mátyás-féle 1464: 21. cikk még megengedi ugyan a generalis törvényszékek⁴ megtar-

¹ Botka Tivadar: *Jogtörténelmi tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről*. Első közlemény: *Budapesti Szemle*. (Pest, 1865.) Új folyam, I. köt. 322. l.

A Kovachich György által I. Lajos király idejéből idézett közgyűlési meghívó formula erre vonatkozó része a következőleg szól: Aliudque nullo modo facere præsumpmatis in hac parte, si qui enim ausu temerario in dicta Congregatione per se, vel per legitimum suum Procuratorem comparare neglexerit, iudicio trium Marcarum onerabitur . . . (Martinus Georgius Kovachich. Pesthini 1799. M. Trattner) Formulæ solemnes. I. Anonymi Ars Notarialis Formularia sub Ludovico I. Rege Hungaria conscripta. 6. oldal.)

Tagányi Károly: *Megyei önkormányzatunk keletkezése*. (Budapest, 1899.) 13. oldal.

² Botka Tivadar: i. m. 320., 321. l.

Kovachich Gy. i. m. közli: „Magister A. F. B. Comes, ac Iudicium Comitatus J. universis Nobilibus, et ignobilis, ac aliis cujusvis Status et conditionis hominibus in dictu Comitatu commorantibus amicis suis Reverendis paratam amicitiam debito cum honore.

Pauler Gy. i. m. 292. l.

³ Hajnik I. i. m. 72. l.

⁴ A Zsigmond-féle 1435. D. VI. 7. cikk rendeli, hogy a birságokat vagy büntetéspénzeket általában a nádori közgyűléseken kell beszedni, de már nyolcz esetet kivételképen állapít meg, a melyek-

tását, de már az 1474: 5. cikk a generalis iudiciumok ellen szól; az 1478: 7. cikk pedig a generalis közgyűléseket (seu iudicia universalia) egyelőre öt évre eltiltja és kimondja, hogy ezen éveknek elteltével csakis az ország főpapjainak, báróinak és előkelőinek tanácsára tarthatók meg; míg az 1486: 2. és végül az 1492: 35.¹ cikk a nádori közgyűléseket végleg eltörli és kijelenti, hogy azokat a jövőre soha semmi időben sem szabad magtartani.

Mennél inkább kevesbednek a nádori bírósági gyűlések, annál nagyobb jelentőségre tesznek szert a megyei bírói székek (sedes iudiciaria). Ezeket a vármegyék az 1298: 26. t.-cikk² értelmében — a nádori vidéki bírászkodás helyett — már nem királyi meghagyásból, hanem saját hatalmukból tartják meg.³

A sedriák fejlődése kapcsolatos az autonóm vármegyei szervezet (comitatus) kialakulásával. Kezdeté IV. Béla király uralkodásának idejére nyúlik vissza. Ő kedvezett az autonóm mozgalmaknak és megengedte, hogy a vármegye lakossága maga válaszszon bírákat.⁴ A kialakulás folyamata IV. Béla után vesz erősebb lendületet és a vármegyék az Árpádkor vége felé az ország közéletében már mint önkormányzati szervezetek jelennek meg.⁵

Ugyanis a XIII. század elején megindul a régi várszerkezet felbomlása. A várföldek adományozása már II. And-

ren a nádori üléseken kívül is az ispánok és a szolgabírák birságok behajtására feljogosíttatnak.

A gyűlések okozta nagy terhek miatt Abauj vármegye 1467-ben erre kérte a királyt, hogy mentse fel a vármegyét a nádori gyűléseken való megjelenés alól. A király a kérelmet teljesítette és a koronázása óta a vármegye közönségére kirótt összes birságokat elengedte. Lásd: *Történelmi Közlemények A. T. vármegye és K. múltjából.* 1911. 133. l.

¹ „Iudicium generale, sive palatinale, quod congregatio generalis palatinalis appellatur.”

² Omnes causas ad Palatinum, dum provincias iudicat, vel tunc non iudicat, ad parochiales iudices referantur.”

³ Hajnik I. i. m. 78. l.

⁴ Pauler Gy. i. m. 292. l.

⁵ Pauler Gy. i. m. 381. l.

rás korában érezte kellemetlen hatását az ország közállapotaira.¹ A királyi vármegyékhez tartozó földeknek egyre rohamosabban és mindegyre nagyobb arányokban történő eladományozgatása az óriási királyi uradalmakat az egész országban alig egy század alatt merő foszlányokra osztotta.² Egészen új birtokaristokratia képződik, a melynek hatalma növekedésével arányban az ősi intézmények bomladoznak. Királyaink egyháznagyokat s világi nagybirtokosokat kivesznek a vármegyék joghatósága alól, s a királyi Curia közvetlen biráskodása alá helyeznek.³⁻⁴ A megyékben egész szigeteket alkotnak azok az uradalmak, a melyeket a megyei hatóság köréből kivontak⁵ és bár az 1298. évi 33. t.-cz. a megyei hatóságot mindenkre kiterjeszteni rendeli, a hatalmasabb urak még később is kapnak ily immunitásokat és praerogatívákat.⁶ Az exemptiókkal felruházott nagyurak hatalma a várak építésére alkalmas helyeknek adományozásával⁷ s különösen a fegyveresek tartására vonatkozó engedélyek kibasználásával nőttön nő s a várurak fektelen erőszakkal uralkodnak, veszélyeztetve a közszabadságot és a közbiztonságot.

Ebben a válságos helyzetben ébred öntudatra a köznemesség. A várkerület felsőbb elemei: a várjobbágyok és a kiváltságos községbeliek az oligarchák hatalmaskodásaival

¹ Pauler Gy. i. m. 89 lap.

² Tagányi Károly i. m. 7 lap.

³⁻⁴ Hajnik I. i. m. 76. lap. Korbuly i. m. 317 lap.

⁵ Pauler Gy. i. m. 381 lap.

⁶ Az I. Mátyás-féle 1486. 21. cz., továbbá a II. Ulászló-féle 1495. 15. cz. a főpapurak, bárók és más nemesek között fennálló mentességet és előjogot megszünteti és rendeli, hogy ők is kötelesek az ispánok, alispánok és szolgabírák joghatóságának magukat alávetni. Hogy azonban az exemptiók ezeknek a törvényeknek ellenére még ezentúl is fennállottak, igazolja a II. Lajos-féle 1526. (Rákosi) 33. cz., mely arra kéri a királyt, hogy — mivel némely uraknak olyan előjogaik vannak, a melyek alapján az ellenök indított vagy indítandó perekben nem akarnak a vármegyei ispánok előtt törvényt állani — méltóztatassék a királyi felségnek az e fajta leveleket vagy előjogokat (litteras sive praerogativas) megszüntetni és eltörölni.

⁷ Pauler Gy. i. m. 253 lap.

szemben a köznemességhez simulnak,¹ és mert érdekeik azonosak a köznemések érdekeivel, azok közé lassankint beolvadnak.² Ekként egységesen szervezkedve kezdenek résztvenni a megyei közeletben, a hol hatalmat es befolyást biztosítanak a maguk részére. Az oligarcháknak hatalma a trónra nézve is veszedelmessé válik, a királyok szívesen veszik tehát a köznemesség megyei szervezkedését és támogatják önkormányzati törekvéseiben.³

Így a köznemesi rend vármegyénként rendezkedik be az állami életre, s onnan kiszorítja a nem-nemes elemeket. A nem-nemes állapotúak ugyan az Anjouk alatt még szerepelnek a megyei életben,⁴ de súlyuk mindinkább kisebb lesz, és Zsigmond király idejében a megyén való részvételük már passiv jellegű, ott csakis a királyi parancsok és végzések kihirdetése, megértése céljából jelennek meg.⁵ A XV. században a birói székek⁶ már tisztán a megyei nemességnek a főispán vagy alispán elnöklete alatt tanács-

¹ Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet*. Középkor. (Budapest, 1899.) 178 lap.

² Pauler i. m. 381. lap.

³ Tagányi K. i. m. 12 lap.

⁴ Király János: *Magyar alkotmány- és jogtörténet* (Budapest, 1906.) 178 lap.

⁵ Botka i. m. 2. kötet, 163 lap. Továbbá a Zsigmond-féle 1435. D. VI. 7. cikk 7. esete.

A proclamatæ congregatiókra már csak a vármegye nemeseit (nobiles comitatus) hívja össze és csak a meg nem jelenő nemesekre rendeli a három márka büntetéspénznek megfizetését.

⁶ A sedes judiciariák különösen a XV. század végén nagyon izgatott és szenvedélyes hangulatban folytak le. Az I. Mátyás-féle 1486. évi 65. cz. és a II. Ulászló-féle 1492. évi 79. cikkeiben mondatik, hogy az emberek a megyei székekre jobbággyokkal, fegyveres cselédekkel szoktak belépni, és így vonulva fel, céljuk a többieket megrémíteni, a székre menő vagy onnan hazatérő nemeseket és más állású embereket (alios cujuscunque status homines) útközben nemcsak háborgatják, hanem megverik, sőt meg is ölik és ezért eltiltatik, hogy a székekre bárki is fegyveresen lépjen be, mert ott nem fegyverrel, de joggal kell dönten. És ezen cikkeek meghagyják, hogy azokat — a kik ezen tilalom ellen vétének — ha nem nemesek, az ispán két napra kalodába zárja, ha nemesek, fizessenek egy nehéz girát.

kozó és határozó testületei, a melyeken kirendelik, majd választják a tehetösebb nemesek közül a szolgabirákat,¹ bírótársakat,² az alispánokat,³ és ezekkel együtt gyakorol-

¹ A szolgabírák (judices vagy judices nobilium) előbb alakulnak ki vármegyei önkormányzati szervekké, mint az alispánok (vicecomes vagy comes curiales castri). Fejér (Cod. Dipl. T. III. vol. I. 364 lapon) 1222-ből idéz egy okmányt, a mely szerint Pozsony megye szolgabírái és viczispánja azt állítják, hogy őket Csallóköz közönsége választotta «Nos Dominicus Curialis Comes Posoniensis et quatuor Judices, Petrus videlicet filius Martini de Werchne, Petrus de Gutt, Leopoldus de Paka et Stephanus, filius Seraphini, per nobiles et ignobiles totius Provinciæ Callokuz constituti...»

Az 1290. 14. cikk szerint a nádori bírósági közgyűléseken a törvénykezést a nádor vezeti az ispán és négy szolgabíró közreműködése mellett.

Az 1290. évi 5. cikke megkivánja négy nemesnek kirendelését az ispán mellé bíraskodás végett.

Az 1290. 16. cikk a szolgabírák számát vármegyénként négyben állapítja meg.

Az 1435. VI. D. 2. cikke már a szolgabírák választásáról (de iudicium nobilium electione) akként rendelkezik, hogy minden vármegyében szolgabírákká azokat kell megválasztani, a kiket a megyének összes nemesei az illető vármegyének tehetösebb és jobbmódú nemesei közül közösen és egyértelműleg kiszemelnek és arra valóknak ítélnék.

Ezt megismétli az 1486. 9. és 1492. 34. cikk, ezek közül az előbbi már rendeli, hogy a szolgabírák kötelesek vármegyéjük előtt (coram suo comitatu) esküt tenni.

A XV. században tehát a szolgabírák a vármegyei nemesség által választott és eskü alatt szolgáló tisztviselők.

² A bírótársak — assessores — a Jagelló-korszakban már rendszeren előfordulnak, *Sedis nostrae judiciariae coassessor* (Hajnik i. m. 80 lap.)

Az 1504. 2. cikk szerint a főispán a királyi felség és a megyei törvényszék ülnöke előtt (assessoribus sedis judiciariae) esküt tartoznak tenni.

³ A viczispáni tisztség a várispán udvarbírói tiszteből fejlődik ki. Az alispánt eleinte egészen korlátlanul a főispán nevezte ki. Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet* (Budapest, 1910. 694 lap.)

Az 1290. 3. és 4. t.-cz. már megkivánja, hogy a comes a helyettesét a nemesek sorából válassza.

Az 1435. VI. D. 2. cikke (4. p.) az ispán helyettesét viczecomesnek nevezi és rendeli, hogy legyen könnyen felismerhető pecsétje.

Az 1486. 60. cikke már az iránt rendelkezik, hogy alispáno-

ják úgy bűnügyi mint magánjogi perekben az igazságszolgáltatást.¹ A XVI. században a birói székeket már hol nemesi székeknek (sedes nobilitaris), hol törvényszékeknek (sedes) vagy közgyűlésnek (congregatio) nevezik.² És 1608-tól kezdve ezeken szervezkedik a nemesség a királyság ellen, ezeken választja tisztviselőit,³ majd országgyűlési követeit, ezeken látja el őket utasításokkal,⁴ ezeken teljesíti az igazságszolgáltatást, es ezeken végzi közigazgatási feladatait is.⁵ Így szervezkedik a köznemesség⁶ vármegyénként az egész állami

kül az illető megyéből kell valamely jeles férfit (notabilem) kiválasztani, a ki magának a megyének a színe előtt tartozik esküt tenni.

Az 1504. 2. cz. 3. §-a értelmében az ispán az alispánt ama megyék igazi nemeseinek a számából és gyülekezetéből válassza, a melynek tisztségét viseli.

Végül az 1548. 70. cikk kimondja, hogy az alispánokat ne az ispán egyedül nevezze ki, hanem az ország decretumai értelmében az egész vármegye megegyezésével kell választani, a kik azonnal kötelesek felesküdni.

Az alispánok tehát csak a XVI. században lesznek választott tisztviselők, holott a szolgabírák majdnem egy századdal hamarabb már tényleg a nemesség választásában bírják közhatalmi megbízásuk alapját.

¹ A sedria bántalmazás, kisebb hatalmaskodás eseteiben 25 márkáig mondhatott ítéletet, és eleinte a nemeseknek csak 100 forintot meg nem haladó és tíz hold erejéig birtokfoglalási pereiben, a zálogügyekben, hitbér és jegyajándékok kérdéseiben hasonlóan 100 forint erejéig ítéltetett. Hajnik: *Perjog* 83 lap, továbbá l. az 1454 : 15., 1458 : 3., 1504 : 7. és 8. cz.

² Lásd: az 1550 : 23., 24. és 25., 1546 : 10. cikkeket; az 1723. 38. cikk a megyei gyűléseket már congregatióknak; az 1807 : 5. t.-cz. törvényhatósági közgyűlésnek (jurisdictionis generalis congregatio) nevezi.

³ Az úgynevezett építő székeken. Lásd Botka i. m. 523—533. l.

⁴ 1481 : 1. t.-cz.

⁵ V. ö.: Hajnik: *Egyetemes európai jogtörténet* 240 lap.

A II. Ulászló-féle 1492. 33. cikkel megállapított eskümintá szerinti a vármegyék ispánjai, szolgabírái, úgyszintén ezeknek birói, helyettesei és a táblabírák ígérni kötelesek, hogy tehetségükhöz képest — minden dologban igaz és való törvényt s igazságot fognak tenni és a végrehajtást (exactionem) eszközölni.

⁶ Már a Zsigmond-féle 1435. VI. D. 6. cz. rendeli, hogy a vár-

életre, és a vármegyei nemesség, mint a nemzet particularis szervezete, e szervezetében gyakorolja a különböző főhatalmakat, a törvényhozóit (követválasztás és utasítás), a bíróságot és a végrehajtó hatalmat. A bírói székekből fejlődnek ki a nemesi közgyűlések, a honnan a vármegyei nemesség — mint a hazában a magyar állameszmének egyetlen képviselője — annyi küzdelmet vívott meg egész 1848-ig az idegen hatalomnak a nemzet szabadsága és jogai ellen intézett támadásaival szemben.

A rendi alkotmány idejében a politikai jogokat gyakorló vármegyei nemességnek közönségét alkotják a főpapok, bárók, mágnások és a nemesek;¹ t. i. ők voltak a vármegye egyeteme, «Universitas Prælatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium.» E kifejezéssel találkozunk már a II. Ferdinánd idejében 1625-ben hozott 40. cikkben. De általában ezzel a címmel tisztelték meg a közgyűlést.² Nevezi némely törvényünk a vármegyét universitas vagy communitas nobiliumnak is;³ azaz «universitas eorum, qui iurium Regni participes sunt».⁴

megyei nemesség közönsége (universitas nobilium) mindenik vármegyében a birtokosok és a jobbágyok összeírása végett a közép-rendű nemesekből válasszon valakit.

Az 1625. 40. t.-cz. az ispánok és alispánok köteletségévé teszi, hogy a munkák árának megállapítása végett az egyes vármegyékben a főpapuraknak, mágnásoknak és nemeseknek közgyűlést hirdessenek.

¹ Ettre-Karchai Georg Illés Zágráb vármegyének és nemes Vajka székének táblabírája, felesküdt ügyész és királyi oktató, Pozsonyban, 1804-ben kiadott *Honnyi törvény* című és a magyar jognak rendszeres feldolgozását tartalmazó munkájában (I. kötet 4. és 25. l.) mondja: «az egyházi főrendek (Prælati), az ország zászlósurai (Barones Regni), a kik hajdan Jobb-ágyaknak, vagyis Jobbaknak (Optimates) nevezettek, az ország nagyjai (Magnates) és a Nemesek.

Nemes pedig annyit tévesen, mint híres Nemből eredett: a ki tudniillik nemzetének hírért, nevét fenntartja, és ezért nemzetesnek is neveztetik. A nemességnek tulajdonságára és eredetére nézve pedig az a Nemes, a ki a közönséges néptől és polgároktól különböző, feljebbvaló sorsra emeltetett és különös szabadságokkal (prærogativæ) bir.»

² Gr. Cziráky A.: *M. közbjoga* 1848. II. k. 211 lap.

³ Így az 1435. V. D. 6., 1486. 9. cikke universitasnak, az 1435. VI. D. 2. cikk pedig communitasnak nevezi a megyei nemesség közönségét.

⁴ V. ö. Szentkirályi Mórícznak a *Budapesti Szemlé*-ben (Új folyam VII. kötet 1867.) megjelent értekezése 7—8. lapok.

A főpapság rendjét a praelatusok, az «úri» vagy «főrendet» a bárók és mágnások alkotják. A «nobiles» alatt pedig nemcsak a birtokos nemességet a «nobiles possessio-nati», azaz a jómódú és a kisbirtokos, a telkes, féltelkes és curialis nemeseket, hanem a címeres nemeseket, az armalistákat is érteni kell,¹ mert az utóbbiak is ámbár fekvő jószágokat, birtokokat nem kaptak, a valóságos nemesek sorába tartoztak és birtokadományozás nélkül is valóságos nemeseknek tekintettek.²

A főrendűek nem éreznek hajlandóságot arra, hogy a megyei közéletben tevékeny részt vegyenek, a közgyűléseken személyesen nem szoktak résztvenni, a XV. és XVI. században nem egyszer követek — nuncii — útján gyakorolják jogaikat.³ Megyei hivatalokra nem vállalkoznak, de szívesen viselik a főispáni tisztelet, magasabb méltóságokat. A kismemesség a vármegyei közgyűlésekben szintén nem játszik szerepet, mert nem rendelkezik a politikai élet gyakorlataához szükséges ismeretekkel és jártassággal; anyagi viszonyai sem engedik meg, hogy bejárjon a megyei közgyűlésekre. De már a XIX. században a hatalom épen ehhez a kevés vagyonnal bíró, könnyen hozzáférhető kismemesi osztályhoz fordul, annak tagjait édesgeti magához és a bécsi kormány a nemesek jogegyenlőségére hivatkozva csődíti be a vármegyék közgyűléseire a bocskoros nemeseket, hogy etetéssel és itatással a maga részére megnyerje őket, a nemzeti eszmét előmozdítani törekvő nemesség ellen.

E vármegyékben ezzel a megvesztegetett osztállyal ipar-

¹ Dr. Ferdinándy Géza: *Magyarország közjoga* (Budapest, 1902.) 219—220. oldal.

Botka T. i. m. 2. kötet 170 lap.

² Werbőczy H. K. I. R. 6. cz. «veri nobiles reputantur... veri tamen semper nobiles censentur.»

Karchai Georg Illés i. m. I. köt. 32. lap írja: Nemességhez jutunk címeres levél által is. Jószágtalan nemesek is vannak, a kik nemesi kiváltságot és címet (insignia) nyervén a Felségtől, a Nemeselek közé számláltatnak. Mindenesetre szükséges, hogy a címeres levél (armales) azon Nemes vármegyén hirdettessék, a melyben lakik az, a ki azt nyerte. — Ferdinándy i. m. 229 lap.

³ Botka i. m. 2. köt. 176 és 194 lap.

codik a köznemességnek befolyását ellensúlyozni és így akar a kismesség körében a maga akaratának keresztülvitelére alkotmányos eszközöket keresni, a mi nem egy vármegyében sikerült is, mert a tudatlan tömeg a saját java ellen is állást foglalt. És csak később vette észre, hogy a bécsi hatalom saját nemzete ellen akarja őt kihasználni és a negyvenes években már a bocskoros nemességnek nagyrésze is a nemzeti szabadelvű táborban küzd.¹

A megyei életnek a terhe a köznemességre nehezedik. «Ő viseli a megyei hivatalokat, a mikor senkinek másnak nem kellettek,² ő gyűlésezik, székezik, mikor mások veszve hitték a hazát, alkotmányt, szabadságot és félrevonultak. A köznemesség fujta meg a kürtöt, ha ébreszteni kellett, ő vitte elől a zászlót, ha vezetőre lőn szükség; irányt, utat jelölt a kishitűeknek és tapogatóknak; az ő soraiból kerültek a törvényhozóknak, a reformoknak, a nemzet alkotmányos ujjaszületésének leghűbb apostolai; a középrendű nemességet illeti a dicsőség, hogy a vesztegetés minden csábjai szilárd lelkületén megtörttek.³

A nemesség tekintet nélkül arra, hogy a nemesi renden belül melyik osztályhoz tartozott, hogy nagy- vagy kismirtokos, birtokos vagy birtoktalan volt, a megyei közgyűléseken gyakorolható politikai jogoknak egy és ugyanazon a jogalapon volt birtokosa. Werbőczy mondja,⁴ hogy a nemesek alatt értendők általában az összes főpap, báró urak

¹ *A magyar nemzet története* (Budapest, 1897. az Athenæum kiadása) IX. köt. 77—79. lapok.

² Az 1435. D. VI. 2. cikke rendeli, hogy a szolgabirákat, a tehetősebb és jobbmódú nemesek közül kell választani, kik ezt a tisztséget legalább egy évig kötelesek viselni, különben 5 márká bűntetésbe esnek.

Az 1486. 9. cikk ezt a büntetést 50 márkára emeli föl, hasonlóan szól az 1492. 34. cikke.

³ Idézet Botka T. i. munkájából, II. kötet 175. lap. Kossuth Lajos pedig azt mondotta: «Hiába szidják a táblabírói világot, ők három századon harczoltak az alkotmányért és szabadságért, nekik köszönhetjük, hogy a magyar ma is él még a szabad nemzetek sorában.»

⁴ H. K. I. R. 9. Czim 7. §.

és a többi mágnások, valamint az ország más előkelői, a kiket mindenkor egy és ugyanaz a szabadság előjoga védelmez.¹ A nemesség volt a *populus hungaricus*, ellentétben a plebszel, a mely alatt a köznép értendő.²

A nemeseknek a vármegyei közgyűléseken megjelenni, azokon résztvenni nemcsak joguk, de kötelességük is volt. Hazai jogtörténelmünk adatai igazolják, hogy a lankadó kötelességérzet felkeltésére törvényeinkben nem egyszer alkottak kimerítő rendszabályokat. Már Kálmán király (I. könyv. 2. f.) birsággal (*judicium*) fenyegeti a synodusra megjelenni vonakodókat. A Zsigmond-féle 1435. D. VI. 7. cz. (7 esete) három márka, azaz 12 frt erejéig bünteti azokat, a kik a megyei közgyűlésekre el nem jönnek. De a vármegyék statutumai között a későbbi időben számosat találunk, a melyek a nemeseket kötelezik a közgyűlésen való megjelenésre s a távolmaradottakra birságokat szabnak ki; így a szepesi 1567,³ a tornai 1669,⁴ a borsodi 1684. I., a gömöri 1714. II. statutum.

A vármegyei közgyűléseken való részvételnek joga és kötelessége elsősorban a birtokos nemességet illeti meg. A nemesek birtokai szétszórtan több vármegye területén feküdtek, a mi a királyoknak abból a törekvéséből folyt, hogy az urak erejét lehetőleg megoszszák s ezért a királyi földeket rendszerint különböző részekben, több vármegye területére elosztva adományozták az uraknak.

A birtokos nemesség azonban mindazoknak a vármegyéknek a közgyűlésein megjelent, a melyekben birtokkal

¹ Kimondja már az elvet az I. Lajos-féle 1351. 11. cz. «*nobiles regni una eademque libertate gaudeant*».

² W. H. K. II. R. 4. cz.

³ Dr. Kolosváry Sándor és dr. Óváry Kelemen által *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. (Budapest, 1890.) 18., 297. és 391. lapok.

⁴ Torna vármegye 1669. szeptember hó 14-én tartott congregatiójából kiküldi a szolgabírákat a maguk mellé vett esküdtekkel, hogy ők azoknak a nemeseknek javaiból, a kik ezen a közgyűlésen meg nem jelentek, egy-egy forint birságot hajtsanak be és idézzék be mindazokat, a kik a mult választó közgyűlésből (*in sede electoria*) távol maradtak. (Lásd *Protocolium Comitatus Anni 1669*. fo. 382.)

birt, sőt joga volt a nemesnek annak a vármegyének közéletében is résztvenni, a melyben nemesi mivolta köztudomású, kétségtelen volt¹ és nem egyszer egy és ugyanazon nemest két, három s több vármegye még táblabirájának is megválasztotta.² A közjogositványoknak ilyen széleskörű gyakorlatát ugyan nem törvény biztosította, de következett a nemesség egyetemleges jellegéből, szentesítette azt a régi gyakorlatot és szokást, mely a törvénynek abból a rendelkezéséből fejlődött ki, hogy a megyegyűlések nyilvánosan tartassanak, «ut congregationes Generales palam et publice celebrentur». Ifj. Palugyay Imre 1844-ben *Megyealkotmány* című munkájában³ tévesen helyteleníti ugyan ezt a szokást, mert nézete szerint a kebelbeli nemességen kívül a «vidéki nemeseknek» a közgyűléseken való részvétele a megyei universitások individualitásának kárára van és éppen azért kívánatosnak tartja, hogy a megyei közgyűléseken a határozás joga csakis a kebelbeli nemességet illesse. De a Palugyay szavai, méltán, hatástalanul hangzanak el az országban és 1844 után is a régi joggyakorlat fenmaradt s a kétségtelenül közismert nemesek akadály nélkül járnak el és vesznek részt akármelyik vármegyének közgyűlésein. A nevesebb nemesek⁴ 1848-ig a vármegyékben egészen agitatori munkásságot fejtettek ki, megyéről megyére járva az új eszmék mellett szebbnél szebb szónoklatot mondanak a megyei közgyűléseken és így készítik elő az országos közvéleményben a 48-as reformokat.

¹ Ferdinándy Géza i. m. 321. lap.

² Így pl. az 1796. magyar almanachból (*Magyar Almanach* MVCCXCVI. esztendőre, mely 366 napból áll és a folyó században a 24-ik folyó esztendő. B. D. G. által. Bétsben nyomtatott Tübel Keresztély Gottlieb és Társai könyvnyomtató műhelyekben) a 156—182. lapokon olvassuk, hogy a debreczeni főprovincialis commissarius Lukáts József cs. kir. tanácsos Szabolcs és Bihar; Nemeskéri Kiss János kir. udvarnok Veszprém és Fejér; Péka-Teleki Kondik János Benedek hasonlóan kir. udvarnok «több tek. Vármegyének táblabirája volt».

³ Pest. 1844. 216—219. lapok.

⁴ Így látjuk, hogy a negyvenes években a zemplénvármegyei Kossuth Lajos Pestvármegyének követe, a soproni Széchenyi pedig szintén Pestvármegye közgyűlésein is szerepet játszik.

Mindezeknek az elmondása után most már megállapíthatjuk, hogy a rendi alkotmány idejében a vármegyei közgyűléseken kik gyakorolhattak politikai jogokat. 1848-ig az önkormányzásnak, azaz a megyei congregációkon való ülésnek és szavazásnak a joga (*sessio et votum*) a vagyoni helyzetre és foglalkozásra való tekintet nélkül megilletett minden magyar nemest, a ki a férfinemhez tartozott és életkorának 16—18. évét betöltötte¹ és gyakorolhatta jogát mindazokban a vármegyékben, a melyekben: 1. jószága vagy birtokjoga volt, 2, vagy a hol lakott, vagy 3. nemesége köztudomású volt. Az önkormányzás joga a XIX. század 30-as évei óta megillette továbbá a nemeseiken kívül a becsületbelieket² (*honoratiorok*) is, mert a szokás vagy megyei statutum alapján a becsületbeli nem nemesek abban a vármegyében, a melyben állandóan laktak, a nemesi jogokhoz hasonló jogoknak élvezetébe jutottak.³ «Régi önkormányzatunkban — mondja Lechner Ágost⁴ — a határozó közgyűlés a tényleg kormányzó nép összessége, mely nem alakult választás útján, hanem állott mindazon teljjogú polgárokból — nemesekből — a kik az e szolgálatra szükséges vagyonnal is birtak, kiknek szokásos nevelése magával hozta az arra való képesség megszerzését és kik végre a kormányzatra megkivántató időt és fáradságot csakugyan rászentelték is és ezért egyrészt rendesen megjelenő tagjai voltak a közgyűlésnek, másrészt pedig a maguk soraiból választották meg időszakonként felváltva a megyei tisztviselőket.»

¹ Osváth Gyula *A vármegyei autonomia és a vármegyei tisztviselők 1848 előtt.* (Budapest, 1911.) 71. lap.

² A *honoratiorok* közé számítottak: a nem róm. vagy görög kath. papok, az állami és egyéb hatósági hivatalnokok, a magyar akadémia tagjai, a doctorok, ügyvédek, okleveles mérnökök és sebészek, az akadémiai művészek, nagykereskedők, gyárosok, bányabirtokosok, uradalmi tisztek, nyilvános tanárok és tanítók, kik mind nemesi biróság alatt állottak és vámmmentességet élveztek, abban a vármegyében a melyben állandóan laktak. Lásd Ferdinándy Géza im. 225. lap.

³ Személyes megjelenésre jogosítva voltak a nemes özvegyek is. L. dr. Erekly J. *Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből* (Budapest, 1908.) 69. l.

⁴ Lechner Ágost i. m. 230. l.

2. Az 1848-iki átalakulás.

A magyar alkotmány szervezete 1848-ban lényeges változáson ment keresztül. A rendi alkotmány helyét a népképviseleti rendszer,¹ a testületileg szervezett kormánysszékeket² a független felelős ministerium foglalta el.³ A nemsek jogai az állampolgárookra, a követek küldése — most már országgyűlési képviselőknek választása — a törvényhatóságokról a választókerületek polgárságára háramlott. Politikai magyar nemzet alatt már nem a nemesség, hanem az állampolgárok összessége értendő.

A vármegyei institutiót, a mely a maga régi szerkezetével nem illeszkedhetett volna bele az új alkotmányos rendbe, összhangzásba kellett hozni a népképviselettel, a ministeriális kormányzással, a parlamentaris rendszerrel. Ennek a törekvésnek a jegyében alkottatott meg a megyei hatóság ideiglenes gyakorlatáról szóló 1848:XVI. t.-cz., a mely a régi vármegyét közönségi szervezetében gyökeresen átalakította.

A generalis congregatio, mint a vármegyei nemesség egyeteme, megszűnik s helyébe egy új szerv, az állandó bizottmány lép. A törvény akként rendelkezett,⁴ hogy «minden megyében a lehető legrövidebb idő alatt közgyűlés tartassék, a melyen szavazattal birandnak mindazok, a kiket akár a törvény, akár egy vagy más megyének eddig is hozott határozatai szavazati joggal felruháztak; a hol pedig semmi ily jogterjesztő határozatok közbe nem jöttek volna, szavazattal birandnak a törvény által jogosítottakon kívül azok, kiket a megyei lakosok községenként ezen közgyűlésre képviselőül utasítandnak. Ezen a közgyűlésen — szól továbbá a törvény — a jelen országgyűlésen hozott törvények kihirdettetvén, egyszersmind a megyének kiterjedésére, népességére, a megyei honpolgárok minden osztályaira egy

¹ 1848. IV. és V. t.-cz.

² 1723. CII. t.-cz.

³ 1848. III.

⁴ 1848. XVI. t.-cz. 2. §-a.

nagyobb számú állandó bizottmány fog — minden születési különbség nélkül — a szokott módon választatni.»

A vármegyék 1848 április és május hónapban tartották meg ezt a közgyűlést, a melyen a régi törvény és határozat alapján megjelentek a főpapok, a fő- és köznemesek, valamint a honoratorok és mint új elem, a községek képviselői vettek részt azokon. A 48-as törvények kihirdetése után a fenti törvény meghagyása folytán megválasztották «a közügyek vezetésére», «a megyét képviselendő» a főispán, az első és másod alispánok «felváltott elnöksége alatt működni hivatott állandó bizottmánynak tagjait.¹ A vármegyék a bizottmányok megalakítása alkalmával a tagokat két csoportra osztották, ú. m.: 1. a nemeseknek és 2. a népnek képviselői. Így Abauj vármegye a bizottmányoknak egyharmadát népképviselőknek nevezi, míg kétharmadát a nemességből alkotja.² A kis Torna vármegye a törvény intencióit sokkal demokratikusabban valósítja meg, mert az állandó bizottmányba 42 népképviselőt választ 30 nemessel szemben.³ A tagok számára nézve szabályt nem állítanak fel, a bizottmányba nemcsak a kebelbelieket, hanem más vármegyéből is többeket beválasztanak,⁴ e tekintetben a vármegyék saját tetszésük szerint járnak el.

A nemesi universitások helyébe választás útján lépő állandó bizottmányok azonban a törvényben előírt kötelességeiket nem fejezhették be, mert a 48-as törvények meghozatala után a hatalom és nemzet között fegyveres összecsúszásra került a sor, annak lefolytával pedig a megyében is megszűnt az alkotmányos élet. Ez az állapot egészen

¹ Lásd Abauj vármegyének 1848 május hó 8-án Patay Sámuel első alispán úrnak elnöklése alatt tartatott közönséges gyűléséről szóló jegyzőkönyvét. 958/1848. Kgy. sz. határozat.

² Abauj megyében 231 nemes és 102 népképviselő, összesen 333 bizottmányi tag választatott.

³ Lásd Torna vármegyének 1848 április 29-ik napján Tornán Komjáthy Sámuel elnöksége alatt tartott köznépgyűléséről szóló könyvét 275/1848. Kgy. sz. hat.

⁴ Így Abauj vármegye tornaiakat és sárosiakat, torna-, abauj- és gömörvármegyei nemeseket is választott.

1860 ig tartott, a mikor a vármegyei közélet keskeny merbe terelve és rövid időre ismét megindult.¹

Ugyanis az alkotmányos élet visszaállításával 1860 december hónapban a megyei bizottmányok tagjai ismét gyűlésre jöttek össze. Első dolguk volt a bizottmányok 48-iki névjegyzekét tüzetesen átvizsgálni és azt újból megállapítani. Miután a tagok közül az 1848—60-ig eltelt tizenkét év alatt sokan elhaltak, elköltöztek vagy pedig «a törvényes és alkotmányos függetlenséggel össze nem egyeztethető életmód»,² avagy «politikai és erkölcsi magukviselte miatt» a közönség bizalmát elvesztették,³ a bizottmánynak és a megyei tisztikarnak névsorát — a vizsgálat eredményéhez képest — részint a régi, részint az ujonnan választott tagokból újból elkészítették.

Ez az új választási eljárás azonban a legtöbb vármegyében sem a módra, sem az eredményre nem volt kielégítő. Bár a vármegyéknek törvény szerint nem volt ahhoz joguk, hogy a 48-iki bizottmányi tagokat újból válasszák meg, azok sorából mégis többeket töröltek és kihagytak.⁴ Így pl. Abauj vármegye a 48-ban választott 333 bizottmányi tag közül 131-et és 24 tisztviselőt, összesen 155-öt törölt s a bizottmányi tagok számát a 48-iki 333-ról 290 új tagnak beválasztásával 527-ben állapította meg. Torna a tagok számát a 48-iki 72-ről 237-re emelte fel, míg Torontál vármegyében 974 volt a bizottmányi tagok száma.⁵ Számos vármegye a bizottmányba nemcsak az emigránsokat, hanem Garibaldit, Türr Istvánt, III. Napoleont is beválasztotta.⁶

¹ L. Kovách Lászlónak *Megyerendezés* című tanulmányát 27—28. l. (Pest, 1866.)

² Így szól Abaujmegyének bizottmánya által 1860 december 18-án tartott ülésében hozott 1. sz. határozata.

³ Így van szövegezve Tornamegyének 1860 december 18-án tartott üléséből az 5. sz. hat.

⁴ L. Deák Ferencznek a képviselőházban 1867 márczius hó 7-én elmondott II. beszédét. *Országgyűlési Napló* 1865—66. Képviselőház 3. köt. 263. lap.

⁵ L. Ugyanakkor Sztratiurovics György képviselőnek beszédét ugyanott 259. lap.

⁶ *A magyar nemzet története* (Budapest 1908. Athenaeum kiadása) X. kötet 592 lap. Sárosban kezdték az ily tüntetést, utána mentek Nógrád, Győr és sok más vármegye is.

Azonban az újból megalakított megyei bizottmányok működése is rövid ideig tartott, mert a megyegyűléseket az országgyűlésnek 1861 augusztus hó 22-én történt feloszlatásával a császári biztosok katonai erővel feloszlatták.

Az országgyűlés 1867-ben az 1861. évben szabálytalanul választott megyei bizottmányokat megerősítette, tette pedig azt részint azért, mert: 1. a 48-iki bizottságokra visszamenni már nem lehetett, mivel mindazok, a kik 48-ban még nem voltak teljeskoruak, de 1867-ben 42. évüket már elérték, a bizottságokból ki lettek volna zárva, a mi pedig minden bizonynyal a jogegyenlőség elvének s az igazságnak a rovására történt volna; 2. mert alig várta a közvélemény, hogy a megyei hatóság visszaállíttassék, új választások elrendelését pedig az országgyűlés sem tartotta czélszerűnek. S így az országgyűlés 1867 márczius hó 7-én hozott határozatával * felbatalmazta a ministeriumot, hogy vármegyei közgyűlésre összehívhassa az 1861-ben alakított bizottmányoknak 1867-ben még élő tagjait. Ennek a felhatalmazásnak, illetve a belügyministernek távirati rendelete ** alapján a főispánok 1867 április utolsó napjaira közgyűlésre hívták össze mindazokat, a kiket a megyék 1861-ben a bizottmányi tagsági joggal felruháztak.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy — míg a rendi alkotmány idejében a megyei universitashoz való tartozásnak jogalapja a nemesi rendben való születés, azaz a magyar nemesség, addig 1848-ban a nemességnek ez a kiváltságos helyzete megszűnik, s általában véve a jogegyenlőség elve érvényesül. De a nagy átalakulás mellett is a nemesség a megyei institutio keretében még 1848-ban is bizonyos kiváltságok birtokában maradt, mert — bár a megye közönségi szervezetének alapja a születés elvéről a választás elvére helyeztetik át és bár az 1848:XVI. t.-cz. a megyéket kifejezetten népképviseleti alapon kívánja rendezni — még

* L. a határozat szövegét: *Orsz. Irom.* 1865—1867. Képviselőház. II. köt. 108. lap; 75. sz. hat.

** L. Abauj vármegye 1867 április 29-iki közgyűlésének 6. jk. sz. határozat a bevezető részét.

1848-ban a megyékben a népképviselőt elve teljesen nem érvényesül, és a törvény csak egy bizonyos átmenetet létesít a hajdani «universitas nobilium» és a népképviselői törvényhatóság között.

A törvény ugyanis azt rendeli, hogy a vármegyei állandó bizottmány tagjai megválasztassanak, de már azt, hogy a választás joga a jogtalanság helyzetéből 1848-ban kiemelt, az országgyűlési képviselő választói joggal felruházott népet — magát a választóközönséget — illesse meg, nem mondja ki, hanem ezt a jogot meghagyja a vármegyei nemességnek. De abban azután már demokratikus volt a törvényhozás, hogy a passzív választási képességet a nemességről «a megyei honpolgárok minden osztályaira» és a születésre különbség nélkül «minden magyar állampolgárra» kiterjesztette.

A megyei nemesi universitasnak helyébe lépő állandó bizottmány megalakítását tehát a régi megyei nemesség eszközli, s bár bizottmányi tagnak minden megyei honpolgár megválasztható, a bizottmányban a többséget — bár választás útján is — maga a nemesség alkotja, azaz 1848-ban a rendi alkotmány megszüntetése után is a bizottmányi tagság forrása a megyei nemességnek az akarata.*

Mindezek igazolják, hogy a régi vármegyei szervezetről az új szervezetre való átlépés nem egy nagy ugrással, nem radikálisan történik, hanem fokozatosan a régi jogoknak tiszteletben tartásával és akként, hogy bár a vármegye új elemeket felvesz kebelébe, a nemesség felfrissíti magát az új honpolgárokkal, de a határozó befolyást ezentúl is magának tartja fenn.**

* Bár az 1848. XVI. t.-cz. 2. §-a kimondja, hogy a megyei lakosok községenként képviselőket választanak arra a megyei közgyűlésre, a melyen a 48-iki törvények kihirdetendők, de ezt a jogot csakis azon vármegyék lakosainak adja meg, a melyek 1848-ig a nemességen kívül új elemet (t. i. a honoratiorokat) be nem fogadtak a kebelükbe, ilyen pedig csak elvétve volt.

** Kossuth Lajos 1843-ban *Polgárkategóriák* cz. politikai cikkében ezeket írja: «Magunk is nemesnek születvén, természetes, de talán nem kárhozatos gyarlóságnál fogva néha főivillani érezzük keblünkben azt az óhajtatást: bár a nemességnek adatott volna az

Mindez ideiglenes jelleggel történik. A törvény maga akként szól, hogy a megyének átalakítása a megyei szervezetnek csak a közel jövőben bekövetkező szerves reformjáig tart, mégis — a mint láttuk — a közbejött események folytán ez a jogi helyzet hosszú ideig fennállott, mert a szervezés csak 1870-ben (az 1870:XLII. t.-cz.) következett be s így a bizottmányi tagság majdnem úgy, mint 48 előtt a nemesi universitashoz való tartozás, 1848—70-ig is változatlanul személyhez volt kötve, bár ehhez a joghoz nem születés, hanem választás útján jutottak az állampolgárok.¹

3. A törvényhatóságok képviselete.

A törvényhozás a törvényhatósági szervezetet tulajdonképen csak 1870-ben fekteti népképviseleti alapra. Ugyanis az 1870:XLII. t.-cz. már úgy állapítja meg a törvényhatósági activ és passiv választói jogot, hogy választó és választható a törvényhatóság mindazon lakosa, a ki az országgyűlési képviselő választására jogosítva van.² De a törvényhozás még ekkor sem látta elérkezettnek az időt arra, hogy a törvényhatóság egyetemét alkotó törvényhatósági bizottságot tisztán népképviselőkből állítsa össze, hanem a vagyonnak egyenlő jogot biztosított a választók megbízásával és ehhez képest akként rendelkezett,³ hogy a törvényhatósági bizottság áll fele részben a törvényhatóság területén legtöbb egyenes államadót fizető azon nagykorú honpolgárokból, a kik országgyűlési képviselő választásra jogosítva vannak, hasonló fele részben a választó közönség választottaiból.

A törvényjavaslatnak képviselőházi tárgyalása alkal-

isteni dicsőség, e nemzet regenerációját egyedül tökéletesen bevégezni. Ámde minek myszifikáljuk magunkat a vágyak ihletésével? Nem megyen uraim! Hiában, a dolog így menni nem fog. A nemesség kétségtelenül főtényező leend mindvégiglen, és megérdemli, hogy az legyen; de egyedül nem maradhat, segédre van szüksége, különben működése határát önmaga fogja széttördelni».

¹ V. ö. Ereky Istvánnak *A magyar helyhatósági önkormányzat* cz. munkájában (Budapest 1908.) I. kötet *A vármegyék* 17—18. lap.

² 1870:XLII. t.-cz. 27. §-a.

³ 1870:XLII. t.-cz. 19. §-a.

mával az ellenzék hevesen kikelt a virilismus intézményének behozatala ellen, mert az kiváltság és a képviseleti rendszer megtagadása. A javaslat 11. §-a értelmében a törvényhatóságok az önkormányzat összes költségeit önmaguk házi adó (domestica) útján fedezték. Gróf Andrássy Gyula mint miniszterelnök* az ellenzéknek a virilismus helyességéről erre a szakaszra támaszkodva azzal az érveléssel kívánta meggyőzni, hogy meg kell akadályozni azt a lehetőséget — a mi különben megtörténhetnék, — hogy azok, a kik különben igen csekély háziadót fizetnek, és inkább az adófizetés hasznát élvezik, indokolatlanul felcsigázzák az adót annyira, hogy kitegyék a nagybirtokosságot annak, hogy aránytalanul megadóztassék. A kormány** a virilistáknak a törvényhatósági önkormányzatba való befolyását biztosítani kívánó javaslatot részint azzal indokolta, hogy a virilisták fedezvén legnagyobb részben a költségeket, méltányos, hogy ők azok megállapításánál saját joguk alapján résztvehessenek, de különösen az önkormányzat érdekeinek biztosítása végett tette meg a

* Lásd a beszédet: az 1869—71. Országgy. Nyomtatványai. Képviselőházi Napló X. köt. 59. lap.

** «A törvényjavaslatnak azt az intézkedését — szól a miniszeri indoklás — hogy a bizottság csak fele részben álljon a választó közönség választottaiból, fele részben pedig a legtöbb egyenes adót fizető megyei lakosok- és birtokosokból, Magyarország sajátságos viszonyai indokolják. A megyei intézmény sorsa a közgyűlés alkotó elemeinek szívos részvételétől függ. A bizottsági tagok közönyös magatartása, gyakori kimaradása éppen úgy lejárná a vármegyét, mint a túlhajtás a discussio terén. A javaslat a legtöbb adófizetőben biztosítani kívánja a megyei intézményben azok közreműködését, a kik megbírják a tiszteleti functiókkal járó tetemes költségeket; az értelmiség vagyoniilag függetlenebb tagjaiban pedig a józan szabadság legtermészetesebb és legértékesebb képviselőit hozza be a bizottságba. De továbbá a kormány nem tartotta méltányosnak választási esélyektől függővé tenni azon honpolgároknak a törvényhatósági önkormányzatban való befolyását, a kik az önkormányzat tetemes költségeihez s a hibás kérdésből eredhető hiányok pótlásához a legnagyobb mérvben járulnak s a jótékony intézetek gyámoltására, és a közhasznú beruházások eszközzésére első sorban hivatvák. (Lásd az 1869 április hó 20-án a hirdetett országgyűlés nyomtatványait.) Képviselőház. Irományok. V. kötet 38. lap.

javaslatát, mert maga az önkormányzati működés, a tiszteletbeli functióknak ellátása időt vesz el, fáradságot és költséget ró a polgárookra s így ezzel az ingyenes közigazgatási tevékenységgel járó anyagi terhet a vagyoniilag független polgárok képesek leginkább elviselni.

1886-ban pedig — a midőn a kormány a köztörvényhatóságokról szóló 1886: XXI. t.-cikknek javaslatát a képviselőház elé terjesztette — a ministerium a virilismus intézményének a jövőre való fenntartását annyira természetesnek tartotta, hogy a javaslat indokolásában a virilismus fenntartásának okairól meg sem emlékezett, de ez a kérdés a törvényjavaslatot előzetesen tárgyaló központi bizottságban sem tétetett vita vagy kifogás tárgyává, hanem a kormány előterjesztését szó nélkül fogadták el; mert — a miként azt Dárday Sándor a képviselőházban 1886 márczius hó 19-én mondotta — a virilismust a bizottság minden tagja nemzeti létkérdésnek tekintette. A képviselőházban az ellenzék 1886-ban is erősen megtámadta a virilismust,* mert az a plutokrátiának alapja, a képviseleti rendszerrel ellenkező kiváltság, és a demokratiának a megtagadása. Az ellenzék ezekből az okokból a javaslatot elvetni kívánta, indítványozván, hogy mondassék ki, hogy a törvényhatósági bizottság tisztán népképviselőkből áll.** Tisza Kálmán, mint belügyminister, az ellenzékkel szemben elismerte, hogy a virilis intézmény a demokratikus elveknek elméleti szem-

* L. az 1884—87-iki országgyűlés képviselőházi naplójának X. köt. 188—200. lapjait.

** Ugyanis Lázár Ádám képviselő adta be a módosítványt, a kormányjavaslat ekkénti megváltoztatása iránt. Helfy Ignác, bár maga is elismerte, hogy a virilismus az ország némely részében csakugyan üdvösnek bizonyult, de kijelentette, hogy támogatja Lázár indítványát, mert a virilis intézmény egyike a legveszedelmesebbeknek. «1848-ban leromboltuk a választfalakat — mondotta — a melyek voltak ember és ember, polgár és polgár között, a születési választfalakat; behozattak később a pénzbeli választfalak. És ha e kettő közül kell választanom, többre becsülöm amazt, a melynek legalább némi előnye lehet, mint az utóbbit, a mely tisztán csak pénzhez van kötve, a nélkül, hogy megkérdeznék, hogy az illetők milyen úton-módon, milyen eszközökkel szereztek azt a vagyont». (Lásd e beszéd teljes szövegét ugyanott 191. lap).

pontjából nem helyeselhető, de hozzátette, hogy ez az institutio egyike azoknak, a melyek jónak és a magyar állam érdekében szükségeseknek bizonyultak.* A képviselőház többsége pedig ezt az indokot magáévá tette és a törvényható-

* Az 1870:XLII. t.-cz. 20. §-a a bizottsági tagsághoz a képviselői választói jog birtokán kívül bizonyos kellékeket állított fel. Kimondta ugyanis, hogy bizottsági tag általában nem lehet: a) a ki írni, olvasni nem tud; b) a ki a törvényhatóság területén legalább két év óta nem bir, vagy legalább ugyanannyi idő óta ott nem lakik és adót nem fizet; c) a ki a törvényhatóság közjavadalmaait haszonbérli, vagy a törvényhatósággal más számadási viszonyban van.

A képviselőház ezt a szakaszt Pulszky Ferencz képviselő indítványára a czélszerű s megbízható közigazgatás érdekeinek szempontjából fogadta el. Az írni és olvasni tudás feltételét a bizottság értelmi színvonalának emelésén kívül abból a gyakorlati célból állította fel, mert a törvény 49. §-a titkos szavazásról szól, már pedig hogy lehet titkos szavazás oly tagok között, a kik írni és olvasni nem tudnak.

A b) pontot hasonlóan közigazgatási érdekből vette be a törvénybe, mert a törvényhatóság hatáskörébe tartozó közgyűlésnek sikere bizonyos helyi ismereteket kíván, és mivel a helyi viszonyok ismeretére vonatkozó képesség másképen nem volt körülírható, a törvény mintegy feltételezi, hogy az, a ki legalább két év óta a törvényhatóság területén bir, vagy ezen idő óta ott lakik és fizet adót, a két évi birtoklásával vagy tartózkodásával már szert tett a helyi viszonyok kellő ismeretére.

A e) pont a bizottsági tagnak érdektelen voltát kívánja biztosítani, mert nyilvánvaló, hogy a ki a törvényhatósággal anyagi összeköttetésben áll, illetve anyagi érdekeiben rá van utalva a törvényhatóságra, meggyőződésének szabad nyilvánításában természetszerűleg korlátozva van és hajlandó lesz a maga egyéni érdekeit a közérdek fölé helyezni. (Lásd 1869—71. *Képviselőházi Napló* X. köt. 147. lap.)

Pulszky Ferencz még egy negyedik d) pontot is felvett indítványába, a mely szerint «bizottsági tagok nem lehetnek a tényleges szolgálatban álló katonák és honvédek». Várady János képviselő azonban erélyesen tiltakozott az ellen a pont ellen s demokratikus szellemű beszédében kifejtette, hogy nem szabad a katonából, honvédből ezután is kasztot csinálni s azokat hazátlanokká és földönfutókká tenni. «Azt hiszem, végezte beszédét — hogy a T. ház is belátja, hogy éppen a honvéd az, ki kettős áldozatot hoz, ki ha birtoka van — vagyonával is éppen úgy járul a közterhek viseléséhez, mint minden más polgára a hazának, de ezenkívül még életét is

sági bizottság alkatelemeinek megállapítására vonatkozó kormányjavaslatot változtatlanul elfogadta.

A törvényhozást az 1870: XLII. t.-cz. megalkotásánál kettős cél vezérelte. Az egyik az volt, hogy a törvényhatósági intézmény új szervezetével¹ a törvényhatóságok a közigazgatásnak is fontos szerveivé legyenek; a másik pedig az volt, hogy a politikai szempontból becses vármegyei intézmény kellő összhangban a parlamenti kormányzattal, mint az ország közvéleményének kialakulására befolyással bíró politikai corporatio, a nemzeti érdekek számára a jövőben is megmaradjon.² Ennélfogva a parlament az 1870: XLII. t.-cz.-ben a törvényhatóságok részére oly jogállást kívánt biztosítani, a melyek gyakorlataival a municipiumok az alkotmánynak, a közszabadságoknak biztosítására alkalmas szervvé válhatnak.³

A képviselőház a törvényhatóságok különös politikai jelentőségét kívánta kidomborítani, a midőn az állampolgárnak úgy az ország, mint a törvényhatóság kötelékében gyakorolható jogainak tartalmát ugyanarra az alpra fektette, hogy ekként a törvényhatóságokban a politikai kérdések felett ugyanannak a választóközönségnek képviselői nyilatkozzanak meg, mint a mely közönségnek megbízottjai foglalnak helyet a parlamentben.

Arra, hogy a törvényhatóság képviselete esetleg keskenyebb alpra helyeztessék, mint az ország képviselete, a törvényhozás távolról sem gondolt, mert akkor csorbát ütött volna a törvényhatóság politikai jelentőségén, már pedig ezt tenni nem akarta. A cél csak az volt: az alkotmány-

mindennap a haza védelmére szenteli». És a képviselőház Várady indokainak hatása alatt mellőzte az indítványozott 4. pontot, mint a polgári szabadsággal össze nem férőt. A kérdéses pont az 1886: XXI. t.-cikkkben sincsen felvéve s így törvényes rendelkezés jelenleg sincs, mely kimondaná, hogy tényleg szolgálatban álló hatona nem lehet törvényhatósági bizottsági tag. (*Képviselőházi Napló* ugyanott X. köt. 170. lap).

¹ L. Tisza Kálmán beszédjét ugyanott 190. oldal.

² Lásd a törvényjavaslat ministeri indokolását. Az 1869. Országgyűlés Nyomtatványai, Képviselőház. Irományok. V. kötet 188. lap.

³ L. Gróf Andrássy Gyulának, mint miniszterelnöknek 1870-ben elmondott beszédét. *Képviselőházi Napló* X. kötet 58. lap.

mányjogi törvényhatósági testület jogállását összeegyeztetni a felelős parlamenti kormányzattal. A miért is a törvényhozás minden kifogás vagy vita nélkül fogadta el a kormánynak javaslatát,* mely az országgyűlési képviselő választói jog és a törvényhatósági választói jog között szoros kapcsolatot létesített.

A törvényhozás 1886-ban az ezen évi XXI. t.-cikkben teljesen érintetlenül vette át az 1870-ben az activ törvényhatósági választói jog megállapításánál kijelentett azon szabályt, hogy választó a törvényhatóság mindazon lakosa, a ki országgyűlési képviselőválasztásra jogosítva van, azaz a ki az országgyűlési képviselőválasztásra jogosultaknak utolsó névjegyzékébe felvétellett. A két választói jog közötti kapcsolatnak törvényi biztosítását a kormány és a törvényhozás 1886-ban is oly természetesnek, annyira a törvényhatóság jogállásából eredőnek tartotta, hogy ezen kérdés körül vita, észrevétel vagy kifogás nem támadt, sőt a kormány ennek a rendelkezésnek indokolására ki sem terjeszkedett.

A képviselőház (alsó tábla) és a törvényhatóságok között mindig szoros volt a kapcsolat. Ugyanaz a vér keringett mindkét országos szervnek ereiben, a melynek forrása a magyar állampolgári minőség. A honpolgárságból fakadt mind a két politikai jog: országgyűlési és törvényhatósági képviselők választásáé. E kettő elválaszthatatlan volt a multban, az a jelenben is.

E két választói képesség közt levő szerves kapcsolat pedig nem a véletlennek a játéka, hanem a törvényhozás öntudatos munkásságának eredménye. Mint láttuk, a rendi alkotmány idejében, a mikor a politikai nemzet a nemesség volt, ez a szoros kapcsolat épen úgy megvolt, a mint

* «A javaslat ezen intézkedése — szól a ministeri indokolás — hogy választó csak az lehessen, a ki országgyűlési képviselő választásra jogosítva van, abban találja magyarázatát, hogy a törvényhatóság képviselete nem fektethető szélesebb alapra, mint maga az ország képviselete, a képviselőház. El kell vetni még a lehetőségét is egy olyan kérdés felvetésének, hogy az ország közvéleményét a képviselőház többsége fejezi-e ki inkább, vagy a törvényhatósági bizottságok többsége». (*Képviselőházi irom.* 1869. V. köt. 190. lap).

azt a törvényhozás a népképviseleti rendszer megalkotása után is fentartotta. 1848-at megelőzőleg a megyei universitást alkotó nemesség küldötte a követeket az alsó táblára, a politikai jogoknak alapja tehát egy, ugyanaz és egyetemes volt, tudniillik a magyar nemesség. És nem tekintve a vármegyéknek az 1848-iki átmeneti átalakulását — a mely átmenet idejében még a megyei nemesség akarata volt az állandó bizottmányi tagságnak forrása, holott az országgyűlési képviselőket már akkor tiszta népképviseleti alapon a választó közönség kerületenkint választotta —, a törvényhatóságoknak 1870-ben (1870: XLII. t.-cz.) majd 1886-ban (1886: XXI.) bekövetkezett átszervezése alkalmával is ugyancsak a két választói jog közötti szerves kapcsolatnak az elve nyert megtestesülést és ennek az elvnek megfelelőleg az, a ki országgyűlési képviselőt választ, egyszersmind törvényhatósági választói joggal is rendelkezik.*

Mind ennek okát a magyar törvényhatósági intézmény speciális sajátosságában, alkotmányos állami életünkre kiható jelentőségében kell keresni és lehet feltalálni. A magyar törvényhatóság (jurisdictio) a nemzet egyetemének partikuláris szervezete, a mely közigazgatási hatáskörén kívül egyetemes, országos érdekeknek előmozdítására van hivatva. Épen a közjogi tartalom az, mely a törvényhatóságot különösen elválasztja az önkormányzat magvát alkotó községtől, és a törvényhatóságoknak súlyt ad az ország közéletében.

Más államokban is vannak olyan önkormányzati tagozatok, a melyeknek a szervezete hasonlít a magyar törvényhatóságok szervezeteéhez, de ezen külföldi tagozatok jogállása nem politikai, hatáskörükből hiányzik a közjogi tartalom és azok tisztán a végrehajtói, esetleg a bírói hatalomban való részesedésre szorítkoznak. A francia departement, az olasz provincia, a német Provinz vagy Regierungs-

* Kossuth Lajos *Városi polgárság és honoratiorok* cz. 1848-ban megjelent cikkében mondja: «A polgári jogok minimuma a választói jog, vagyis részeltetés azoknak választásában, a kik a polgárokat országgyűlésen és a városi polgárgyűléseken képviselik.» Azaz Kossuth Lajos is ugyanarra az alapra, a polgárjogra fektette az országgyűlési és törvényhatósági képviselő-választói jogosultságot.

bezirk, a belga provincia, sőt az angol grófság* (county) is egyedül közigazgatási, avagy igazságszolgáltatási hatáskörrel rendelkező szervezetek, de ezen alakulatok egyetlen egy formája sincs politikai jogállással felruházva.

Nem allítom ezzel legkevesébbé sem azt, hogy a magyar törvényhatóságnak önkormányzata a külföldi önkormányzati tagozatoknak, pl. mint az angol grófságnak, önkormányzatánál azért volna tisztább, vagy fejlettebb, mert a magyar törvényhatóságnak közjogi tartalma van, míg a külföldi ily tagozatok politikai hatáskörrel nincsenek felruházva. Mert hiszen a politikai hatáskör egyáltalában nem ered az önkormányzatból, sőt attól teljesen különálló és független. Az önkormányzat ugyanis — a mint azt Lechner Ágost *Az önkormányzatról*** írt maradandó becsű művében meghatározza — nem más, mint oly közigazgatás, a mely a polgároknak saját tevékenysége által történik és bár ez a tevékenység valóban alkalmas előkészítő iskolája a törvényhozásnak, de tisztán és egyedül a végrehajtó hatalomra vonatkozik.

A magyar törvényhatóságoknak politikai jellege tehát semmiféle kapcsolatban sincsen az önkormányzattal, de nálunk a municipiumoknak ez a hatásköre — a miként ezt az előző pontokban kimutattuk — az önkormányzati működéssel kapcsolatban fejlődött ki, mert a magyar nemzet az alkotmányfejlődés nyomán az államterület egyes részei szerint az összes állami életre szervezte magát és így az államterület egyes részeinek polgárai vármegyénként testületekbe tömörülve, a végrehajtói s biráskodási functiókon

* Concha Gy.: *Ujkori alkotmányok*. II. köt. 391—417. és 487—496. lap; — Concha Gy. *Közigazgatástana*; — Dr. Julius Hatschek: *Englisches Staatsrecht*. II. Band. Die Verwaltung. Tübingen, 1906. 428—444. lapok; — Harrer Ferencz: *A német városi szervezet*. Budapest, 1910. 35—39. lapok; — Redlich: *Englische Lokalverwaltung*. Leipzig, 1900. 413—514. lap; — Dr. Kmetty K.: *A porosz közigazgatási reformról*. Budapest, 1891. és Német: *A helyi közigazgatás Angliában*. Budapest, 1904. 40—64. lap.

** *Jog- és államtudományi folyóirat*. (Szerk. Hoffmann Pál) Pest, 1871. 14., 15., 36. lapok.

kívül a törvényhozási hatalomnak gyakorlására (követválasztás és utasítás) is befolytak.*

A vármegyék a törvényhozói hatalom működésére vonatkozó közvetlen befolyásukat 1848-ban elvesztették ugyan, mert a követválasztási jog a népképviseleti rendszer behozatala folytán a vármegyei universitásról a kerületek választóközönségére szállott át, az utasítási jog pedig megszűnt; azonban a törvényhatóságok ezentúl is a közszabadságok védelmére hivatott politikai testületek maradtak és ma is jelentékeny közjogi tartalommal rendezkednek. A törvényhatóságok ugyanis közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhatnak, azokat megvitathatják, azokra nézve megállapodásaikat kifejezhetik, egymással és a kormánnyal közölhetik s kérvény alakjában a törvényhozás bármelyik házához közvetlenül felterjeszthetik (1886 : XXI. t.-cz. 2. §. c) pont) és így ezen jogok gyakorlásával az országos közvélemény kialakulására hatékonyan befolyhatnak; továbbá a meg nem szavazott adók s a meg nem ajánlott ujonczok kérdéseiben alkotmányvédelmi szerepre vannak hivatva (1886 : XXI. t.-cz. 20. §.).

Fokozza a törvényhatóságoknak alkotmányvédelmi jelentőségét az a tény, hogy — a míg az országgyűlés királyi szóval feloszlatható s elnémíthető — addig a törvényhatóság jogállásának, hatáskörének megszüntetéséhez, avagy törvényben biztosított jogai gyakorlatának felfüggesztéséhez magának a törvényhozásnak (király és országgyűlésnek együttes) akarata szükséges.

A municipiumoknak ez a nevezetes politikai jelentősége az oka annak, hogy a törvényhatóság képviselete ugyanazokra az alapokra van fektetve, mint magának az országnak képviselete. És ebből eredőleg azért a törvényhatóságoknak politikai megnyilatkozásai különös súlyúak a király, az országgyűlés, a kormány és az egész ország előtt, mert a törvényhatósági bizottságoknak politikai megállapo-

* V. ö. Balogh Arthur: *Törvényhatósági önkormányzatunk hatásköre* című értekezésének (Megjelent 1902-ben a *Jogi Értekezések* című folyóiratban) 8. lapját.

dásaiban megnyilatkoznak az országgyűlési képviselői választójoggal bíró állampolgároknak törvényhatósági képviselői is és így a törvényhatóságok politikai nyilatkozatai fokmérői az ország általános politikai hangulatának.

A míg a törvényhatóságoknak közjogi hatáskörük lesz — már pedig annak fenntartása nézetem szerint nemzeti érdek — addig hibás cselekedet volna az országgyűlési és a törvényhatósági választói jog közötti szerves kapcsolatot megbolygatni és ezzel a törvényalkotások harcaiból eddig mindig sértetlenül kikerült alkotmányjogi elvet elejteni. Különben a törvényhatóság politikai jellegén és a demokratikus elveken ejtelnék sérelem és megszűnnék az egységes vérkeringés, a mely a képviselőház és a törvényhatóság szervezetét alkotmányos közéletünk javára mindig ugyanabból az egy forrásból táplálta.

A törvényhatóság azonban nem csupán közjogi corporatio, hanem a végrehajtó hatalomnak törvényes szerve, «*legalia executivae potestatis organa*», az állami akarat érvényesítésének tényezője. A törvényhatóság feladata a közigazgatás, azaz mindannak ellátása, a mi a törvények megvalósítására szolgáló köztevékenység tárgyának tekintetik. A törvényhatóságnak közigazgatási, máskép közügyintézési hatásköre világosan kitűnik az 1886 : XXI. t.-cz. 2. §-ából, a mely helyesen határozza meg a törvényhatóság fogalmát azzal a rendelkezésével, hogy a «törvényhatóság a saját területén maga hajtja és hajtja végre a törvényeket és kormányrendeleteket», t. i. hogy a törvényhatóság a végrehajtó hatalomnak egyik törvényes organuma, hivatással az állam akaratának valóságos foganatosítására.

És a törvényhatóságok közügyintézési feladatának lényegén mitsem változtat az a törvénytörvényszakasz (1886 : XXI. t.-cz. 2. §-a), a mely szerint a törvényhatóságnak önkormányzati jogánál fogva saját belügyeiben szabályalkotási, intézési, foganatosító, szervezési és utalványozási hatalma van és azonkívül az állami igazgatást közvetíti. A törvény ugyan ezzel a rendelkezésével mintegy megkülönbözteti az önkormányzati igazgatást az állami igazgatástól, mintha a törvényhatósági igazgatás csakugyan valami más volna, mint

állami igazgatás. De ez a megkülönböztetés* — mely törvénykönyvünkbe az 1849. évi márczius hó 17-iki osztrák községi törvényből csempésztetett be — fenn nem áll, mert a törvényhatósági belügyek is, annak ellenére, hogy egyenesen nem érdeklik az egész országot, hanem csak egy törvényhatóságot, szintén közügyek, állami ügyek és pedig azért, mert a törvényhatóság azokban a belügyekben is a magyar állam akarataból intézkedik és intézkedésével egy-egy közszükségletet valósít meg, melyben egy-egy rész állam-cél nyer megtestesülést, tehát a belügyek is az egész összességre, az államra és annak életére, fejlődésére kihatással vannak.

Az önkormányzat a polgároknak közvetlen tevékenysége a közügyek intézésében. A lényeg tehát azon az elven nyugszik, hogy maguk az állampolgárok az állam törvényei értelmében saját közreműködésükkel látják el a közügyeket. A rendi alkotmány idejében a törvényhatósági intézmény keretében tökéletes volt az önkormányzat, mert a törvényhatóságot az állampolgárok összessége alkotta s így a közügyintézési hatalom az összes nemesek congregatiójában összpontosult; továbbá, mert a nemeseknek szokásos nevelésük és anyagi helyzetüknél fogva megfelelő képességük volt a közügyintézéssel járó ingyenes közszolgálatok teljesítésére.

A mai törvényhatóság azonban az önkormányzatnak nem ily tökéletes formája, mert bár az önkormányzatnak eredeti joga minden állampolgárt megillet, a nép maga ezt a jogot nem gyakorolja, hanem azt ráruházza egy szervre, egy képviselőre, a törvényhatósági bizottságra, mely kép-

* «A közügyek, melyeket az önkormányzat intéz, lehetnek csupán ama helyre vonatkozók, a melynek lakosai azokat intézik, vagy az egész országot érdeklők. De a közügy eme fokozatairól az angol alkotmány nem vesz tudomást, annál kevésbbé ismeri az önkormányzat saját és átruházott hatáskörének hazánkba a német tudomány és közéletből újabban becsempészett fogalmát, melyet, úgy látszik, a francziáktól vett át a XVIII. század államtani elvei szellemében alkotott 1789 decz. 14–18-iki franczia törvényből. L. Concha Gy.: *Újkori alkotmányok*, II. köt., 369. lap.

viseli a törvényhatóság egyetemét és gyakorolja a törvényhatóság nevében a közügyintézési hatalmat. Ámbár ebben a formában is megvan az önkormányzat, mert a közügyintézési hatalom súlypontja az állampolgárok képviselőit, a törvényhatósági bizottságba van helyezve. Tehát még mindig ingyenes és közvetlen önmunkássága az állampolgárok képviselőinek a közigazgatásban. De teljesebb alakot nyerne a törvényhatóságban az önkormányzat, ha azután maga ez a képviselő — részint a köz-, részint kisebb üléseken, vagy kiküldött bizottságok, esetleg megbízottak útján — gyakorolná a közügyintézési hatalmat. Az ily önkormányzat azonban feltételezi, hogy az állampolgárok jó módon legyenek s közigazgatási ismeretekkel rendelkezzenek.

Az ily önkormányzás megkívánná ugyanis, hogy a képviselő tagjai pontosan megjelenjenek a köz- és kisgyűléseken, készséggel vállalják az albizottsági tagságokat s lelkiismeretesen teljesítsék a különböző kiküldetéseket és megbízásokat. Mindez azonban sok időt vonna el, sok fáradságot és anyagi kiadást róna a képviselői tagokra, úgy, hogy a közügyek intézésére megkívántató önkormányzati tevékenységet csakis azok az állampolgárok volnának képesek teljesíteni, a kik olyan anyagi helyzetben vannak, hogy rendes polgári foglalkozásukból eredő jövedelmük megengedi azt, hogy utazgassanak jobbra-balra, hogy az összes közügyeket maguk lássák el.

De másrészt a társadalmi, közgazdasági, kereskedelmi, ipari s mindennemű más közérdekű viszonyok fejlődnek az országban s így a közszükségletek, a közigazgatási ügyek mindinkább szaporodnak, a közügyintézés esetei mind különbözőbbek lesznek, a melyek megfelelő előismeretek nélkül, különös képzettség, jártasság és ismeret nélkül sikerrel és jól nem intézhetők el. Már pedig a képviselőnek tagjai, a kik a különböző társadalmi osztályok különböző elemeiből, különböző életfoglalkozást gyakorló polgárokból állanak, az ilyen specialis szakismeretekkel nem rendelkeznek, de nálunk, rendes életfoglalkozásuk meg sem engedi, hogy ezen szakismeretek megszerzésére szükséges időt polgári kenyérkeresetüktől elvonják.

Azért a képviselet közhatalmának egy részét reá ruházza azokra, a kiknek megvan a kellő képzettségük a közügyek ellátására, t. i. a tisztviselőkre. A törvényhatósági tisztviselők azonban — nem úgy, mint az angol grófságban, a *custos rotulorum*,¹ a *sheriff*² és a békebírák³ ingyen, rendes polgári foglalkozásuk mellett látják el a közügyeket, hanem már hivatásszerűen végzik el a tisztviselői megbízást — rendes hivatalnoki osztályt alkotnak és rendes fizetés mellett látják el közszolgálati kötelességeiket. Már pedig ez a helyzet az önkormányzati függetlenség rovására van, mert az önkormányzati függetlenség épen abban nyilvánul, hogy a tisztviselők a megválasztással nyert anyagi előnyök miatt ne legyenek lekötöztetve és befolyásolva, sőt ellenkezőleg, a képviselet és az összesség legyen lekötöztetve a megbízottnak, a ki a megbízással járó terhes munkásságot az összesség érdekében polgári kötelességgépen kész teljesíteni.

A képviselet tehát közügyintézési hatalmának jelentékeny részét reáruházza a törvényhatósági tisztviselőkre. Azonban a képviselet csak bizonyos ügyekben engedi át a tisztviselőknak a határozás jogát, más ügyekben fenntartja a maga részére ezt a jogot; továbbá a tisztviselők határozatainak felülvizsgálatát és a határozatok foganatosításának ellenőrzését is. Így a képviselet részére még mindig tartalmas jogok maradnak, a melyeknek szigorú kezelésével nagy befolyást gyakorolhat a közigazgatásra, azaz az önkormányzatnak a súlypontja — annak ellenére, hogy az önkormány-

¹ A *custos rotulorum* (az iratesomók őre), a kit a korona a nagy állami pecséttel ellátott okmánynyal nevez ki, a grófság előkelő bírája s a békebírákat kinevezésre ő ajánlja.

² A *sheriff* — kit a felsőbiróságok tagjai és a titkos tanácsosok együttes üléséből candidált három grófsági földbirtokos közül évenként a király választ — a korona első képviselője és megbízottja a törvények végrehajtásában.

³ A békebírák — a kiket a korona nevez ki a legalább 2400 korona évi jövedelemmel bíró birtokosok közül — igazságszolgáltatási, közigazgatási és rendőri hatóságok, negyedéves, kis és specialis ülésekben működnek. Német: *A helyi közigazgatás Angliában*, 48. lap és Concha: *Ujkori alkotmányok*, II. köt., 489. lap.

zati hivatalnokok a közügyintézési hatalomnak jelentékeny részét gyakorolják — még mindig megmaradhat a képviseletnél, ha a képviseleti tagok a közgyűléseken való megjelenési és az azokon való részvételi, tehát az önkormányzatból eredő kötelességeiket pontosan teljesíteni készek.

Kettős gonddal kell tehát a képviselet alkatelemeit megállapítani, hogy a törvényhatósági bizottság tagjai tényleg képesek is legyenek önkormányzati feladataik ellátására. Különösen arra kell kiváló figyelmet fordítani, hogy a törvényhatóság képvisellete kettős és teljesen egyenrangú politikai és közigazgatási hivatásától egyaránt át legyen hatva. Mert mihelyt a képviselet az önkormányzat terét tisztán politikai küzdelemnek színhelyévé avatja s a közigazgatás nagy érdekeit a képviseleti tagok politikai aspirációinak rendeli alá, — a közigazgatásba beleoltja a pártosságot, a politikai szempontokat —, veszélyes térre lép, mert a közigazgatás súlypontját kiengedi a maga lába alól s átengedi a pártérdekeket szolgáló tisztviselői karnak. Ez a helyzet azután alássa az önkormányzatot, mely a képviseleti tagoknak a közigazgatásban való tevőleges részvételében áll, nem pedig a hivatalnoki karnak kormányzatában és igazgatásában, de teljesen háttérbe szorítja a jó közigazgatásnak alapfeltételét, a pártatlanságot is.

Vizsgáljuk tehát azokat az elveket, a melyekre fektetni kellene a törvényhatóság képviselétét, hogy a törvényhatóság valóban be tudja tölteni kettős feladatát: a politikait és a közigazgatásit, hogy a míg egyrészt megmaradjon a nemzet javára hasznos politikai tényezőnek, addig másrészt önkormányzati hivatásánál a lüktető szabad közigazgatási tevékenységnek, a czélszerű és jó közigazgatásnak az összességét javát szolgáló factora legyen.

A képviselőháznak és a törvényhatóság képviselétének vannak azonos hivatásai. A törvényhatóság ugyan nem gyakorol direct befolyást a törvényhozási hatalomra, de országos kérdésekben mindig bizonyos kihatással van a közvélemény alakulására, már pedig a képviselőháznak is tulajdonképeni feladata a közvélemény akaratának megvalósítása. A parlamentarismus s a törvényhatósági intézmény egy-

aránt az alkotmány, a közszabadságok védelmére hivatott politikai testület. Ezért a törvényhatóság politikai hatásköréből következik, hogy a törvényhatósági képviseleti képesség feltételeinek első csoportja azonos az országgyűlési képviselőválasztási jogosultság kellékeivel. Azaz törvényhatósági képviselő csakis az lehet, a ki országgyűlési képviselőnek megválasztható, vagyis:

1. a képviselőválasztások névjegyzékébe fel van véve;
2. a ki bizonyos korhatáron túl van (például harmincz éves);
3. a ki a törvény azon rendelkezésének, hogy a törvényhatóság ügyviteli nyelve a magyar (1886: XXI. t.-cz. 3. §-a), meg tud felelni, tehát magyarul ír, olvas.

A törvényhatósági képviselői képesség feltételeinek második csoportja a törvényhatóságnak — mint önkormányzati közönségnek — a feladatait, tehát a közigazgatásnak az érdekeit szolgálja.

Az önkormányzat nem jelent mást, mint azt, hogy az állampolgárok a közügyintézésben önmaguk résztvevén, a saját tevékenységükkel döntően befolyjanak a közigazgatásra. Ennek az elvnek biztosítása megkívánja, hogy az államtagok a közigazgatáshoz értsenek, a közügyintézéshez szükséges helyi ismeretekkel rendelkezzenek.

A helyi ismereteket megszerezheti mindenekelőtt az a polgár, a ki a törvényhatóság területén valamely község kötelékébe tartozik, azaz a rendes községi tag (illetőség). Mert ebből a kapcsolatból köteleességek és jogok háramlanak reá és ezeknek teljesítése őt a helyi közügyekkel való törődésre, azokkal való foglalkozásra, a helyi ismereteknek elsajátítására mintegy reá utalja.

De a törvényhatóságnál elintézés alá kerülő helyi ügyek közlelről érintik továbbá azokat is. a kik — bár nem annak a törvényhatóságnak területén, hanem másutt községi illetőségűek — de annak a törvényhatóságnak a területén évek óta ingatlant, vagyont vagy vagyonjogot bírnak. Ezek a polgárok nemcsak azért viseltetnek érdeklődéssel a törvényhatóság ügyei iránt, mert annak terheiben osztozkodnak, hanem azért is, mert érdekeikkel, szükségle-

teikkel mintegy befűrődnek a helyi közügyeknek törvényhatósági érdekkörébe.

A törvényhatóság területén huzamosabb idő óta lakó államtagok, a nélkül, hogy ott birtokosok volnának, már ott tartózkodásuk következtében szintén bekapcsolódnak a törvényhatóság közigazgatási feladatainak tárgyi körébe, közszükségeik kielégítésénél pedig a végrehajtó hatalomnak — a törvényhatóság közigazgatási cselekvésében jelentkező — intézkedő és segítő kezére határozottan rá vannak utalva.

A birtokosok és a törvényhatóság lakosai tehát éppen úgy, mint a községi illetőségűek, érdekeik és különböző szükségleteik megvalósításában gyakorta veszik igénybe a törvényhatóság közigazgatási tevékenységét, így összeköttetésben lévén a közigazgatási functiókkal, megismerkednek a közigazgatással és ez által alkalmasokká válhatnak, hogy abban a saját tevékenységükkel hasznosan résztvehessenek.

Azonban az illetőség, ingatlan, vagyon vagy vagyjonjog bírása és a tartózkodás egymagában még nem elegendő a közügyeknek eredményes ellátásához; minden bizonynyal alkalmas eszköz a helyi viszonyokban a kellő tájékozódás megszerzésére, de az még maga nem megfelelő közigazgatási ismeret. A közigazgatási munkásság sikere pedig feltétlenül megköveteli az ismereteket, mert azok nélkül a közigazgatás soha sem lesz jó, gyors és megbízható. Oly képviselet pedig, mely a közigazgatáshoz nem ért, káros lesz, mert azt megakasztja, lassúvá teszi és nem egyszer zavarba hozza.*

A közigazgatáshoz a helyi viszonyok ismeretén kívül a közügyekben és az eljárásban való jártasság szükséges, a mi pedig csakis gyakorlat által szerezhető meg. Ha a képviseletnek tagjai az önkormányzati munkásság kifejtésére időt és fáradságot szentelnek, ha a különböző közügyek iránt figyelemmel, érdeklődéssel viseltetnek, ha szívesen vállalják és pontosan teljesítik a tiszteletbeli functiókat, szóval, ha a képviselet közéletében lelkiismeretesen résztvesznek, akkor a közigazgatás sikeréhez szükséges gya-

* V.: Lechner A. i. m. 228 lap.

korlati jártasságra szert fognak tenni és alkalmas tényezőivé válnak a jó közigazgatásnak.

Csakhogy mindez nagy anyagi megterheléssel jár, mert a képviselőktől nemcsak sok időt s munkaerőt von el, a melyet különben rendes polgári foglalkozásukban tudnának értékesíteni, hanem tényleges anyagi kiadásokat is ró a képviselőkre, a mit természetesen ők maguk kötelesek fedezni.

Angliában azért tökéletes az önkormányzat, mert a közügyintézési hatalom súlypontja abban a tevékenységben összpontosul, a melyet a polgárok ingyen, ex nobile officio, végeznek. Az angol önkormányzat lényege mentől több közügynek az államtagnak ingyenes közreműködéséből s nem a fizetett hivatalnokok útján való igazgatásból áll.¹ Anglia és Wales közigazgatását, értelmi tekintetben minden formai minősültség nélkül, maguk a polgárok merő polgári kötelességérzetből és mégis eredménynyel intézik. «A hazafias kötelességérzet ily állandó, nagymérvű nyilatkozása a mily tiszteletgerjesztő, mint erkölcsi jelenség, épp oly gyakorlati mód a politikai érettség, az államügyek s alsóbb osztályok vezetésében való ügyesség megszerzésére».²

És az angol közigazgatási jogban megfelelő gondoskodás is történt az iránt, hogy mind a békebirói, mind a grófsági tanácsi tevékenységben, szóval a megyei önkormányzatban csakis azok vegyenek részt, a kik idejük felett szabadon rendelkeznek, vagy rendes polgári foglalkozásuk mellett birnak annyi szabad idővel, hogy abból naponként egy részt a közügynek szentelhetnek.³

Az angol önkormányzat (Selfgovernment) a classikus békebirói intézményben és a grófság tanácsának (County Council) munkásságán nyugszik.⁴

Az angol békebiró (Justice of the Peace) hatáskörére nézve a mi szolgabiráinkhoz hasonlít, csakhogy a békebiró

¹ V. ö. Concha: *Újkori alkotmányok* II. köt. 369.

² Idézet Concha Gy. fenti munkájából II. köt. 397. lap.

³ Concha Gy.: *Újkori alkotmányok* I. K. köt. 398. lap.

⁴ Redlich: *Englische Lokalverwaltung* 423—463. és 761. lapok.

felett nincsen magasabb tisztviselő, sem alispán, sem főispán.¹ A békebirák a megye legfontosabb tisztviselői, igazságszolgáltatási, közigazgatási és rendőri feladatokat teljesítő hatóságok, mindannyian egyformán díj nélkül kötelességképen látják el a közügyeket.²

Ez az oka annak, hogy az angol békebirói képesség bizonyos censushoz van kötve, mert az 1716-ban hozott és jelenleg érvényes Septennial Act rendelkezése szerint³ a korona békebirácul csak azokat nevezheti ki,⁴ a kik:

1. oly földbirtokosok, vagy élethossziglan szabad földet (Free hold) birnak, a mely évente 100 font (2400 kor.) jövedelmet hoz;

2. oly földbirtokok tulajdonosainak idősebb fiai és örökösei, a mely birtokokból eredő 600 font (14.400 kor.) évi jövedelem után fizetnek adót.⁵

Az angol önkormányzat második lényeges szerve a grófsági tanács, az angol megye képviselte, mely a grófság legfőbb kormányzó szerve, három évre választott tagokból áll.

De a grófsági tanácsosi képesség is bizonyos censushoz van kötve. Ugyanis a grófsági képviselőt tagjaiul csakis azok választhatók meg, a kik a grófságban vagy a grófsági határtól 15 mérföldnyi meghatározott zónán belül laknak és a grófság területén oly épületeket vagy földet birnak, a mely után évente legalább 240 kor. (10 font) jövedelmet húznak; a városokban pedig még választó is csak az lehet, a kinek a város területén, vagy attól hét angol mértföldnyi körben valamely épület vagy érték van birtokában, a mely után évente 10 font (240 kor.) adót fizet.⁶

¹ Lechner Á. i. m. 232. lap.

² Concha Gy. i. m. II. köt. 396. és 487—496. lap.

³ Redlich i. m. 60. lap.

⁴ U. i. a békebirákat a koronának kinevezésre az iratesomók öre (custos rotulorum) ajánlja. Lásd Németh: «A helyi közigazgatás Angliában» 48. lap.

⁵ A békebiró tisztre census nélkül is minősítve vannak a Lordok fiai és örökösei. Redlich i. m. 60 lap.

⁶ Redlich i. m. 423—425. lap, továbbá Németh: i. m. 41—42. lap.

A felsorolt adatok igazolják, hogy Angliában — a hol a polgári önkormányzat a legszélesebb mértékben van megvalósítva — az önkormányzati tevékenység alapfeltétele a census, bizonyos állandó jövedelem, a mely a polgárokat csakugyan képessé is teszi arra, hogy a tiszteletbeli functiókkal járó terheket elviseljék.

Ez az elv nálunk a községi autonómiában némileg szintén érvényesül. Ugyanis a községi önkormányzat feje, a bíró, a bírói teendőket nem hivatásszerűen, hanem rendes foglalkozása mellett polgári kötelességből teljesíti. A megválasztott bíró pedig tartozik a választást elfogadni és legalább egy évig viselni, különben 200 kor. büntetést fizet.* A törvény ezzel a rendelkezéssel mintegy felállítja szabályképen, hogy bírának csakis azok választhatók meg, a kiknek vagyonuk van, s így a rendes kenyérkeresetük mellett az ingyenes bírói tisztt ellátására szükséges idővel rendelkeznek is.

A most elmondottakból két elv állítható fel. Az egyik az, ha mi önkormányzatot akarunk — akár választott, akár kinevezett tisztviselőkkel —, a törvényhatósági képviseletet oly elemekből kell összeállítani, a kik a rendes polgári foglalkozásuk után oly jövedelmet húznak, melynél fogva képesek is arra, hogy a képviseleti kötelességek teljesítésére időt és munkát szenteljenek. Azaz a törvényhatóságokban az önkormányzás gyakorlata a jövedelem bizonyos fokát kívánja meg a képviselőkben. És ennél a kérdésnél csakis a jövedelem mennyisége és állandósága lehet döntő, nem pedig a forrása. Mert a foglalkozás szerinti osztályozás a képviseletből egész osztályokat teljesen kizárna, a mi pedig úgy a demokratikus szempontoknak sérelmére, mint magának a közigazgatásnak hátrányára válnék.**

A másik pedig az, hogyha a községi életben kényszeríthetünk egy polgárt, hogy megfelelő ellenszolgáltatás nélkül merő kötelességből lássa el a terhes bírói tisztt, akkor az önkormányzat szempontjából még inkább indokolt, hogy

* 1886: XXII. t.-cz. 71. §-a.

** Lechner Ág. i. m. 235. lap.

a képviseleti tagok a széles hatáskörrel bíró törvényhatóságnak közigazgatási kötelékében képviseleti tisztüket teljesíteni köteleességüknek ismerjék. Ennek az elvnek biztosításául szolgálna annak törvényi kimondása, hogy azok a törvényhatósági képviselők, a kik képviselői megbízásuklan nem járnak el pontosan, mert a polgári köteleesség ellen vétének, tagsági jogukat elvesztik, képviselői képességük pedig bizonyos határozott időre megszűnik.

Mindezek után az önkormányzatra és a törvényhatóságnak közigazgatási feladataira vonatkozó fejtegetéseink eredményét leszűrve, — oly czélból, hogy a törvényhatósági képviselet közigazgatási hivatását czélszerűen betölthesse — a képviselői képesség különös feltételeinek csoportját a következőkben határozhatjuk meg:

törvényhatósági bizottsági tag — a törvényhatóság politikai jogállásának szempontjából ismertetett általános feltételeken kívül — csakis az lehet, a ki a törvényhatóság területén:

1. *a)* valamely község kötelékébe tartozik (illetőség); vagy
b) ingatlant, vagyont, vagy vagyonjogot legalább négy év óta bir; avagy

c) legalább négy év óta lakik és a négy évi lakás mellett reá valamely adó kivette volt; és a ki

2. legalább 3000 korona jövedelem után van jövedelmi adóval megróva.

Bebizonyítottuk, hogy a törvényhatóság a magyar állam végrehajto organumának egyik tagozata, annak egyik fontos szerve. Már pedig az állami organismusnak mindegyik szerve — kezdve a koronás fejedelemtől az utolsó alkalmazottig — magyar nyelven esküt tesz a magyar törvényekre és az alkotmányra. Csak épen a törvényhatóság egyetemét alkotó törvényhatósági bizottságnak tagjaira nem terjed ki az eskü kötelezettsége, ámbár a képviseletnek tagjai a közhatalom gyakorlásában, a közszolgálati functióban jelentékeny mérvben vesznek részt. A mai állapot merő ellentétben áll a közszolgálat jogi természetével. Mert az az államtag, a ki közszolgálati tevékenység kifejtésére van hivatva és esküt nem köteles tenni, nem válik az állami

organismusnak forma szerint tagjává és így közszolgálati cselekvésében a törvényes felsőbbség által jogilag nem is vonható felelősségre.*

Máskép nyert e kérdés szabályozást Fiumében, a hol a képviseleti tagok fogadalmat tesznek az állam törvényeinek megtartására.

Törvényileg volna tehát kimondandó, hogy a törvényhatósági képviselők ebbeli jogaik birtokába csak akkor lépnek, ha a törvényhatóság közönsége előtt a közgyűlésben az állam nyelvén ünnepies esküt tesznek a magyar király iránti hűsége, a magyar alkotmányra és a törvények megtartására. Evvel a ténnyel a bizottsági tagok bekapcsolódának a magyar állami organismusba, másrészt bizonyos mértékig biztosítva volna, hogy a törvényhatóságok intézményét a választói jog kiterjesztése esetében sem fogják államellenes elemek a maguk állambontó és nemzetellenes céljaira lefoglalhatni.

Meggyőződésünk szerint csakis akkor teremthetők meg a szilárd pillérei annak az új erősségnek, a melyet a választói jog reformjában kell nyernie a magyar nemzetnek, hogy ha kifejtett elvek érvényesítésével fognak megállapíttatni a törvényhatóságok képviseletének alkatelemei. Ne feledkezzünk meg a választói jog reformjának létesítése alkalmával a törvényhatósági intézmények annyira jelentős politikai és közigazgatási hivatásáról. Az új törvényben nyerendő erősségben az alkotmányos őrhelyeknek, a törvényhatósági intézménynek megalapozásáról, megerősítéséről megfelelően gondoskodni nemzeti szükséglet.

FERDINANDY GYULA.

* Lásd e kérdésről *Az önkormányzati alkalmazottak fegyelmi felelőssége* című munkámat Budapest 191. 23—25. lap.

KUKORICZA-HÁNTÁSKOR.

Október vége felé járt az idő... Az ólmos, szürke levegő szinte lógott a falu fölött s lassan szitált rajta keresztül az őszi hideg eső... Az úton vékony ereken szivárgott a sáros lé... Néhol tócsává gyűlt, néhol megnőtt kis patakká... Az úton járók lába alatt kapsogott, vartyogott az agyagos sár és a csizmákra ragadt, úgy, hogy nehéz volt a járás. Mintha vasbékót vonszoltak volna, úgy kinlódtak előre a járókelők... Csatakosak, vizesek voltak mind. Nem volt kedvük. Fáradtan, megadással térengették a teheneket és mentek a szekér után...

A kukoriczára rossz idő járt. Nem fejlődött jól s későre ért meg, úgy, ahogy... A szekereken sok volt tejes is. Ezt az áldást vitték hazafelé, fázva, szomorúan, október végén...

Este, a mint lejárt a vacsora, megnépesültek az utcák... Öregek, ifjak, legények, lányok, mentek kalákába kukoricza hántásra. Ma itt, holnap ott végezték, hogy meg ne dohosodjék az éretlen áldás...

Asszonyok, lányok, az eső ellen fejükre borították a fössinget. A férfiak ujjasba bujtak és sokan vitték a kis lámpást, hogy majd hazataláljanak a sötét éjszakában...

Minden utca népe másfelé tartott. Előbb a saját utcájukban segítettek s csak akkor mentek tovább, ha ott kifogyott a munka... Legtöbben Szabó Istvánhoz tartottak, mert ő lakott a leghosszabb utcában és neki volt a legtöbb kukoriczája. Gazdák, zsellérsorban levők, nyitották be az utcakapút. A ház előtt takarították a csizmákról a sárt; verték a köhöz a patkós csizmasarkat, aztán bementek...

A ház nagy szobája tele volt kukoriczával. A bútorokat

kihordották belőle s csak a székek, a pad maradt, a falon a kis tükör, a házi áldás, a gerendára akasztva egy búza-koszorú és a lámpa.

Az érkezők elfoglalták a kukoricza hegyet... Alatta, az oldalán, a tetején mindenütt ültek és megkezdődött a munka... Hersegve szakadt a burok, gyűlt a héj halomba és a kosarakba a tisztított, csöves kukoricza... Összevisz-sza ültek és összevissza beszéltek... A szobában engedett lelkükről a dermedtség... Nevettek; kihuzogatták egymás alól a csöveket... A lányok fejét teleszórták selyem kukoricza-hajjal s ígérettek, hogy megtöltik őket, ha elég héj gyűl össze... Némelyek piros csöveket mutogattak, mások üszkös fekete csővel mázolgatták be egymás arcát. Az öregek rászóltak a gyermekekre, a kik mindegyre összekaptak valami fölött. A nyelvesebbek meséltek, tréfálkoztak, marakodtak... Eléggé zajos volt a ház...

A legtöbbet és a leghangosabban mégis Hurubás, a bakter beszélt. A háborúról mesélt, nagyokat lóditva, szörnyű dolgokat. Jó ideig hallgatták s ezalatt az asszonyok nem jutottak szóhoz, úgy, hogy már viszketett a nyelvük... Végül is megpördült a sok pihent kelepelő s nekitámadtak a sokszavu bakternek.

— Isze katona se vót! Anyámasszon katonája beszél a háborúról!... Hát mijen a háború?... Hány a lába?... Mijen a szöme?... Mit öszik?... No, szuszogjon, ha látta!... — mondták gúnyosan.

A bakter kaczagott:

— Jól van no, jól, csak fogjátok bé a lepcsőst!... Én egy szóval se montam, hogy láttam!... Hát muszáj mindönt látni?... "Azt se muszáj észrevönni, ha éjjel megcsikordul a csűrkapu sarka, kocczan az ablak, valami fejár kizárja az ajtót s valami fekete bémönyön!...

— Hat e'mán mi? — mordultak rája az asszonyok, de látszott rajtuk, hogy a bakter az elevenig ért. — Esmöni zuvától, úgy-e?...

— Én?... — mentegetőzött Hurubás — én nem szól-tam sömmit, nem láttam sömmit!... Még a túróslepént se láttam az ablakba, nem én!...

— Hol kereste? — kíváncsiskodtak azok, a kik észrevették, hogy nem rájuk jár a rúd.

— Hol?... Valahol!... Ott, a hol sütötték, de csak a bűziből jutott...

Az egész társaság összenézett . . . Egyik legény megkérdezte:

— Hol kereste no? . . . Szóljon mán! . . .

— Nem kötöm az orrodra hékás, mert abból ba lönne! . . . Én nem látok, ha nem akarok s szólni se tudok, a mikor nyelök, mert, hej, az úgy van, hogy sok szó nyüslet a torkomba, de lenyomtatom lepénnel s mi egymással s nem tudnak kijőni! . . .

A tűz, víz és titkok őre sokatmondó ravasz pislogással nézett az asszonyokra, aztán fölkelte a kukorica-csővekről, az ajtó sarkánál nyakába akasztotta a zekét és a tülköt s úgy indult kifelé a hivatal után.

— Jó munkálódást kívánok! — köszönt el a társaságtól.

— Sok lepént! — kiáltottak utána.

— Csak beszéljetök, ehezöttek! Én kapok, de nektök nem adok belőle! — vágott vissza elbizakodottan Hurubás és behúzta maga után az ajtót.

A mint az utcára ért, belefújt a tüllökbe és a tu-tu-tu-hang megrezegtette az ablakokat . . .

Az asszonyok alig hallották . . . Sunyin vizsgálgatták egymást . . . Tudták bizonyosan, hogy valahol elmaradt a nagyétű bakter hallgatási díja s a vén ravasz most azért szólt . . . Szerették volna tudni, hogy hol nyitott ajtót a fehér s hol ment be a fekete? . . . Itt van közöttük s mégse tudják . . . Ki lehetett, ki? . . . ez a kérdés szurkálta az oldalukat . . .

A férfiak elgondolkoztak, aztán merőn nézegették az özvegyasszonyokat, fiatal menyecskeket, de azok olyan ártatlan képet vágtak, hogy lehetetlen volt kiokosodni.

— Ej, mit bíraskodtok! — zavarta meg a vizsgálódást egy öreg ember. — A kecske addig szökik, a míg éfiu! . . . Osztan ki tehet arról, ha a mőnyeeskének is ojan a természete . . . Úgy-e, Mári nén, mű mán nem szökdösünk? . . .

— Nem biza! — szólt Mári nén, meglehetősen komor hangon, a kukoriczahegy aljából — de hát a sorsát ki nem kerüli sönki! . . . Majtég kivilágosodik mindön! . . .

— Ki! . . . Ki! . . . — mondotta az öreg ember. — Van a titoknak is kulcsa! . . .

— Van, hogyne, kinyílik az is, de a ki hitván, a' meg nem javul . . . A hogy a csillagokba írva van, úgy foly le mindön, akar hiszik, akar nem! — szavalt Mári nén.

— Hát azt biza kijed honnét tudgya? — kérdezték az asszonyok.

— Tudom én, tudom! . . . Tudom én, hogy a fejr is búkálhat s mégis kivilágosodik mindön, ha úgy van a csillagokba! . . . Hallottam én régön egy történetöt . . .

— Mondgya el no! — biztatgatták a szomszédok.

— Mondgya el Mári nén! — kérték a háziak, a kik tudták, hogy mesélés közben jobban halad a munka. — Máriskó! hozd bé a nyálazót! — szólt a gazda a feleségének . . .

A nyálazó, a sült krumpli, a főtt körte nagy tálakban békerült s mindnyájan hozzáláttak . . . Ették, nevetgélve, vidáman és közben játszadoztak.

A gyermekek a piros kukoriczahajból zsidó dugóhúzó akasztottak a fülökre és szakállat ragasztva, ijesztgették egymást . . . A legények egy darabig csak csipkedték a lányokat, aztán valamit gondoltak, egyszer csak körülvették Zsótár Ágnest, a zsellérleányt s öllel nyalábolva a kukoriczahejat, egészen kitömték a fössingét, úgy, hogy olyan lett, mint egy krinolinós dáma . . . A töltés nem ment könnyen . . . Ágnes rugdalózott, használta a körmeit s az asszonyok is döngették a legények hátát, de nem lehetett megakadályozni mégse . . .

A megtöltött lány a kukoriczán földomborodva fenyegetőzött. Az asszonyok körülállták és szedték ki belőle a kukoricza héját, de még ők is kaczagtak, nem tudtak ellenállani annak a meg-megújuló, általános nagy kaczagásnak, a mi majdnem szétvetette a szobát . . .

Ágnes, végre, kellő mértékig, megsoványodott . . . Neki-rohant a legényeknek . . . Egy-kettőnek belemarkolt a ha-

jába, ütött jobbra-balra, karmolászott a szemük körül, de valaki taszított rajta egyet és elhanyatlott a csúszós kukorica-csőveken . . .

A legények már újra nyalábolták a kukorica héját, de Ágnes hirtelen fölült és erősen maga alá szorítva a fössingét, kaczagva mutogatta a körmeit:

— Merjetök csak ide jöni még! . . .

— Merünk is! — mondták a legények.

— Ugyan, nyughassatok már! — torkolták le az öregek a fiatalságot — hallgassuk meg Mári nént.

Elhelyezkedtek . . . Hozzáfoglak a hántáshoz és ismét hersegett a kukorica héja . . .

Mári nén leült egy kis kerek székre és elkezdte a mondokáját:

— «Úgy van, úgy! . . . Sorsát el nem kerülheti sönki! . . . Úgy van! . . .

Vót egyszer, valahol, egy vándor, a ki örökkétig vándorolt, mindönfelé az Isten országútján . . . Egyszer úgy vót, hogy jött valahonnét, vaj mönt valahova, de úgy vót, hogy az útba elsötétődött . . . Csak akkor ért el egy falut, a mikor már nem vót világ az ablakokba . . . Csupa egy ház vót, a hol még égött a lámpa . . .

Ahajt megállott az ablak előtt s benézött, vajjon kapna-e ott szállást? . . . Hát odabé mozogtak s hallotta, akkor szólalt meg a bábaasszon, — öngedelömmel lögyön mondvá — hogy fiú!

A vándor megszomorodék, mert úgy gondolkozott, hogy nem kaphat ott szállást, a hol annyi baj van. Fölnézött az égre, megnézte, hogy mijen csillag alatt született a gyermek, de még jobban megszomorodék . . . A csillagokba rossz jeleköt látott . . .

Széjjelnézött . . . de suhut se vót világosság . . . Szegén feje mit tehetött, békerült a kapun és az udvarról megkocogtatta a kicsi ablakot . . .

A szegén embör, a kinek a felesége gyermekágyba feküdt, kinézött az ajtón . . . A vándor elmonda, mi járatba van, de hozzá tötte, hogy valahol a pajtába adgyon helyet, met ő tudgya, mi baj van odabé . . . De a szegén embör

azt mondta, hogy ő biza nem öngedi, met odaki hideg van, hanem jó szüvvel lássa a házba s majtég meglösznek valahogy . . .

Avval ketten bemönének . . . A szegén embör elévötte a korondi fazekat, a kibe még vót czibre maradék . . . Jó sorkolat kinyeret vágott s kénálta a vándort, hogy lásson hezza . . . A vándor jóízűen ödögélte a maradék czibrét, met erősen megehözött vót . . .

Mikor mindönt bévermölt, a szegén embör ágyat vetött neki a gócz alá, met nem vót más ágya, csak a hol a felesége feküdt a gyermekkel . . . Jó pokróczot adott takarónak s még a szokmányát is reá terítötte. A vándor lefeküdt úgy gunyástól s abba a pörczbe el is aludt, met fáradt vót erőssen . . .

A szegén embör nem feküdt le, hanem vizet melegített és segítött a bábaasszonnak a feresztésnél . . .

Röggel, még elég pitymallott, a vándor fölkel. Pappirosat kért és pennát, a mi vót is a háznál, osztán leült az asztal mellé és írt . . . Mikor megírta, esszetürögette, osztán bépöcsétölte szurokkal . . . Megköszönte a szállást, odaadta az embörnek a bépöcsétölt czédolát s meghadta, hogy jól tögye el s mikor a fia tizenhat esztendős lössz, adgya a kezibe.

Avval elmöne onnét! . . .

. . . Telt, múlt az idő s écczér csak a szegén embör fia bétötötte a tizenhat esztendőt . . . Apja elévötte a mestörgerenda fiókjából a bépöcsétölt czédolát s a kezibe adta . . .

A' vót írva belé: «Rossz csillag alatt születél! . . . Vigyázz örökké, met apádöt, anyádöt meg fogod ölni!» . . .

Elbuslakodának réta! . . . Legkivált a legénke, met erőssen szerette apját, anyját . . . Sokat búsult s écczör azt monda az apjának, hogy ő elmönyön szógálni, met akkor nem lössz igaza a czédolának . . . Nagy szomorán el is mönt . . . Elmönt nagy messze, sok napi járó földre, a hol nem üsmerte sönki. Béállott egy nagy gazdához az ökrök mellé s jól vót a dolga.

Otthon nem tudtak róla sömmit . . . Levelet nem küdött, hír nem érközött felöle soha . . .

Ott osztán embör lött belőle . . . Idő multán vagyont kapart, meg is házasodott . . . Szép feleségöt kapott s boldog lött vóna, ha sokszor eszibe nem jut az apja meg az anyja . . . Sokat küzdött magába, de mégis a lött a vége, hogy levelet írt haza . . . Megírta benne, hogy hol van és kérte öreg szüleit, hogy keressék meg écczör.

A szegén embör és felesége majd a szömüket sirták ki örömükbe, a mikor a levelet megkapták . . . Másnap mán fölkészülödtek s útnak indultak . . .

A fiuk s a mönyük tánczba vótak az este, a mikor beérköztek a faluba . . . Az úton letörött a szekér s azért érköztek késén, sötétbe . . . Keresték a fiok házát s meg is mutatták nekik, de nem vót sönki otthon . . .

Ezalatt a mönyük, valami mián, nyugtalankodott a tánczba . . . Sok versön mondta az urának, hogy ő biza hazamönyön . . . Az ura egy darabig tartóztatta, de az asszon annyira akart mönni, hogy végtire is hazaeresztötte . . . Még meg is fenyegette, hogy majtég inni talál bújába s hátha csak röggel kerül haza? . . . Az asszon kaczagva mondta, hogy nem bánja, ha röggel is, csak a maga lábán.

A hogy a házokig ért, hát Uramisten, ott kapta az apósát, az anyósát, a kiköt még sohase látott . . . Megkérdezte, hogy kik vónának s mikor megtudta, hogy kik, megölelgette, csókolgatta ökö, bevezette a házba nagy örömmel s hozzálátott, hogy hirtelen vacsorát kotyvaszson. Elmondá, hogy az ura a tánczba van, de hazajő mingyárt . . .

A szegén embör s a felesége örvendőzve nézőgették a házat . . . A vacsora elkészült . . . Nekiláttak . . . Az asszon ki-kinézőtt, hogy nem kapna-e valakit, a kit elküldhetne a tánczba az uráér' . . . De késén vót . . . Sönkise járt az úton . . .

Nem akarta magokra hagyni az öregököt . . . Várt, várt, de biza az ura nem jött . . . Beszéddel tartotta apósát, anyósát, míg azok elálmosodának . . . Keményön meg-
rázta ökö a szekér . . .

Végtire, úgy mondá, hogy megveti az ágyat . . . Nyugodjanak meg benne s ő osztán megkeresi az urát . . .

Eleinte az öregök nem akartak lefeküdni, de végtire mégis beléegyeztek... Az asszon hirtelen megvetötte az ágyat; befektette egymás mellé a két öregöt s mikor azok szundítani kezdettek, elfutott, a tánczba, az ura után...

Hát a táncz mán elbomlott vót... Csak azok vótak ott, a kik ittak... Az ura nom vót közöttük...

Kérdözte: merre lehet?... Ugy mondák, hogy egy gazda elhitta szilvapalinkára...

Oda is elmönt, de ott se kapta meg... Elmönt onnét: mondották neki...

Nekibúsulva futott az úton köröszül-kasul... Szóltgatta az urát, de nem felelt sönki a szavára...

Egy óráig, tán még tovább is kurkászta hiába mindönfelé.

Szomorán mönt haza... Megnézte az öregököt, hát azok ojan jóízűen pihentek, mint tán soha... Elnézte hosszason ökö, osztán elötotta a lámpást s befeküdt a gócz alá... Nem akart elalunni, de biza elaludt erőssen...

Bizonyos idő multán, a mikor mán derengött a hajnal. hazajött az ura részögön... Lábujjhögyön került bé az ajtón, hogy föl ne ébressze a feleségét, met nem vót részögös s igen szégyölte magát...

Hát, Uramisten. az ágyra néz s ott meglát két fejet!... Egyszöríbe megvillan az eszibe, hogy mijen nyugtalan vót az este a felesége s mennyire igyeközött haza a tánczból... Hirtelen úgy gondolta, hogy azér sietött, met a szereteje várta s még most is ott fekszenek a szégyöntelenök az ő ágyában...

Úgy megharagvék, hogy se látott, se hallott... Hirtelen mérgibe fölkapta az ajtó sorkától a favágó fészét s széjjelhasította, vagdalta azt a két fejet...

A felesége sikótozva szökött ki a gócz alól s reja kiáltott: «Mit töttél szöröncsétlen?»... de mán késő vót mindön...

... Úgy van, úgy... A mi a csillagokba van írva, azt el nem kerülheti sönki... Úgy van!...

Mári nén elhallgatott...

Az ijedt arcok összenéztek... A gyermekek odahúzódtak anyjuk mellé... Mélységes csönd volt pár pillanattig... Nem tudott senki szólni...

Egy legény törte meg a csendet:

— Juj, juj! — tette a félelmet — Juj, juj halálbagoly van a házon! Kuvikol, kuvikol!... Juj, juj! — ugrott föl ültéből — én is megölök valakit s maga lössz az oka Mári nén!...

Egyet pördült, odaugrott egy lányhoz, hátulról átnyúlt a hóna alatt és megölelte:

— Téged öllek meg Kalári!...

A lány tiltakozva bontakozott ki az ölelő karokból... Az öregek rátámadtak a legényre, a ki leült és kacagva jajgatott tovább...

Mári nének nem tetszett a dolog... Várta az elismerést...

A háziak újra körülhordozták a nyálazót és a legények szerencsésen bedugtak egy meleg, sült krumplit a Zsótár Ágnes kebelébe...

— Hogy a szüved megmelegödjék! — mondták a lánynak, a ki elészedte a krumplit és szétnyomva bedugta a mellébe ülő legény nyakába...

A legény, a nézők nagy öröme, két kézzel kapkodott a háta felé és meggörbülve, kacagató mozdulatokkal, igyekezett a krumplit az inggel összefogni, hogy ne égesse a bőrét. A művelet végre sikerült és a társak kiszedték a forró holmit az ingből.

Mári nén nem kacagott ezen se. Csak akkor kezdett vidámodni, mikor szomszédja, az öreg ember, feléje fordult:

— Úgy van, úgy!... — mondtotta — Sorsát ki nem kerülheti sönki... Az a titok is kiviláglik, ha a bakter nem is mongya meg... Ki hitte vóna, hogy a vándor jóslása bételik s úgy-e bétőt, met úgy vót írva a csillagokba!...

— Úgy, úgy! — szólt fölényesen Mári nén s csúf ripacsos arca ijesztő volt, mikor végighordozta a közön-

ségen — én mondom, hogy kitudódik annak a neve is, a hova a feteke bémönt! . . .

Túri Erzsi, a kinek az ura Ámérikába ment, egy kicsit megrázkódott attól a nézéstől, de nem vette észre senki, mert a gyermekek a felgyült kukoricza héjon birkózni kezdtek s a viadal lekötött minden figyelmet . . .

Az egyik gyermek leheppt . . . A győztes rátérdelt . . . A legyőzött újra akarta kezdeni a harczot, de a szülők nem egyeztek belé . . . A kukoricza nagy részben fölfogyott; későre járt az idő; indulni kellett hazafelé . . .

Köszöngettek . . . Jöttek ki sorjába a kapún . . . A kis lámpások, mint lábonyjáró apró csillagok ragyogtak végig az utcákon . . . Ingtak, rezgett a fényük, azután eltűnédeztek a kapuk mögött s velük elhalt a beszéd, a kaczagás, és a sártaposás vartyogó hangja . . .

Csönd lett . . . Csak imitt-amott vakkant egy-egy kutya s csendült meg a barmok nyakán a csöngető . . .

Hurubás, a bakter, sem adott életjelt magáról . . . Azt lehetett volna hinni, hogy őt is elnyomta valahol az álom s álomországban tutulgat az utcákon . . .

De mégse volt így . . .

A hogy Túri Erzsi, a Kádár Andris itthonmaradt felesége, belépett a kapúján, valami összegubbaszkodó alakot látott a tornác lépcsőjén.

Feléje ment és megszólította:

— Ki az?

— Jó estét adgyon Isten! — felelt az alak a Hurubás hangján.

— Kijed az Peti bá? — érdeklődött a menyecske — Mi a szősz menköbe kuczorog ott? . . .

— Én vagyok, én! — szólalt meg a bakter — A csillagokat vizsgálom! . . .

A menyecskének eszébe jutott a Mári nén históriája és félve nézett föl az égre, de nem látott csillagot sehol.

— Nincs egy csillag se suhutt! — mondotta megkönnyebbülve.

— Nincs, az igaz! Mintha csak lepénből löttek volna, úgy odalöttek valahova — célozgatott a bakter.

— No, no, isze megkapja! . . .

— De addig, addig? . . . Én nem szólok sömmit, de ma elig öttem valamit . . . Meghültem! . . .

— Adok valamit, várjon! — szólt a menyecske és indult befelé.

— Nem úgy! . . . Én most lepénre ehültem meg! Van ojan hely, a hol most is sütnének ha megmondanám, hogy hol mönt bé a feteke . . .

— Ügyeljön magára! — mondotta haragosan a menyecske — kijednek sincs két nyaka, hogy megélne, ha az egyiköt kitekerik! . . .

— No, no, nem azért mondom! Ugy szeretlek, én, mintha a lányom vónál! Ki hallott tőlem valamit? . . . Onnét is kijár a dohány rendösön, de úgy van, hogy beléhalok, ha most nem kapok lepént! . . . Csinálj egy lepént lányom szegény öreg apádnak! . . .

— Apja az ördögnek, nem neköm! — tiltakozott a menyecske.

— Hát nem vagyok, de úgy vagyok mégis, mintha a' vónék! . . . Ki vigyáz mindönödre, hogy bajod ne essék? Nem lössz sömmit, ha Andris haza is jó! . . . Én mondom! . . .

— Időbe telik a mig megsül! — szólt a menyecske.

— Megvárhatom a dógomtól! — felelt Hurubás.

— Hát jó, sütök, de addig mönnyön valamerre ne-hogy itt meglássa valaki . . . Ha megsül, az ablakba tö-szöm! — mondotta megadással a menyecske.

Hurubás kicsoszogott a kapún s elment tutulgatni, de mindegyre visszajött s ott kóriczált a közelben. Készült az evéshez és találgatta:

— Bizonyosan most gyúrja! . . . Most mán töszi belé a túrót! . . . Most tűri bé! . . . Most töszi a lerbe a téglára! . . .

Túri Erzsi készítgette a lepenyt . . . Föltürt ingujjban dolgozott a pattogó tűz világa mellett . . .

Lámpát nem gyújtott. Verte, gyúrta a tésztát a lapi-tón s néha elgondolkozott . . . Bántotta a Mári nén jóslása s nem tetszett neki, hogy a bakter mindent tud . . . Eszébe

jutott az ura, a ki elment a pénz után, a ki itt hagyta őt, a fiatalságával... Tépelődött, vajjon mi lesz, a mikor hazajő?... Oda-odanézett az ajtó sarkához a favágó fejszére... Reszketve kapott a homlokához es megrázkódott valami rémes sejtelemtől...

A lepény elkészült... Betette sülni a sütőbe és odaállott a cserepes elé... A piros tűzfény elöntötte karesű alakját s ott tánczolt az arcán, mellén, karjain, odasimulva a bőrhöz, ruhához.

Túri Erzsi úgy állott sokáig...

Egyszer csak ránézett két meztelen, gömbölyű karjára, melyek olyanok voltak a tűzfényben, mint két különös ötszárú liliomvirág... Addig nézte, a mig megindult az arcán végig a könnypatak és folyt le a sok szomorúság a szívére... Aztán, hirtelen, meg-megcsukló zokogás közben, kitört lelkéből a tehetetlen, panaszos jajgatás:

— Úristen!... Hát tehetök én róla?...

ÁRKOSI FERENCZY KÁLMÁN.

TÓT NÉPKÖLTEMÉNYEK.*

I.

Erdő, erdő . . .

Erdő, erdő nagy fából vagy,
Édes rózsám beh távol vagy!
Elválaszt az erdő minket,
Ez sorvasztja a szívünket.

Hervaszt, hervaszt, hervaszt engem,
Nincs nélküled hova lennem;
Nem hervadok, csak utánad,
Érted hervaszt a búbánat.

Erre is út, arra is út,
Édes rózsám, vegyünk búcsút.
Keserves a búcsu nekünk,
Együtt lenni úgy szeretünk.

Ha egymásnak búcsut mondtunk,
Két szívet mi gyászba vontunk;
Két szív gyászba', négy szem gyászba',
Éjjel-nappal könyben ázva.

Éjjel-nappal sír szemetek,
Ha egymásba szerettetek,
Ha szerettek híven folyvást —
S mégis el köll hagyni egymást.

* A *Šest'sto Slovenských ľudových piesni* (Hatszáz tót népköltemény) című gyűjteményből. A gyűjtemény szerkesztője Csecsotka Károly, kiadta Méhner Vilmos, Budapest.

II.

Szétbomlott jegyesség.

Istenem, Istenem,
Istenem, mit tettem!
Mindenkit elhagytam
S csak egyet szerettem.

Ne sírj lány, ne sírj lány,
Szemedet ne rontsad,
Megsebzett szivemre
Könnyedet ne ontsad!

Ha még látjuk egymást,
Hogy szólítjuk egymást?
Csak jónapot mondunk
S nincs egymásra gondunk.

III.

Megölték Jankót.

Zöld hársfa mellett,
Erdőközépen
Megölték Jankót, Janikát, Jankót
Hímszarvasképpen.

Hol agyonverték
S életet vesztett,
Magános sirja fölébe tűztek
Egy fakeresztet.

Óh feszület-fa,
Óh kereszt-jelkép! . . .
Itt nyugszik Jankó, Janika, Jankó,
Hol agyonverték.

Oda megy Anna,
 Siratja párját,
 Lehull a sírra, nem kel fel újra,
 Hiába várják.

IV.

Anyácska könnyei.

(Szládkovics.)

Könnýűi közt anyácska ül
 S csak sóhajt, mint a szél.
 Kis gyöngé lánýa végre is
 Anyjához így beszél:

«Könnýekkel szöke hajamat,
 Mondd, miért áztatod?
 Tán zord idők sejtelme bánt
 S közelgnek gyásznápok? . . .»

Rózsás leányát az anya
 Szívén dédelgeti,
 Szűz homlokára csókot ád
 És így felel neki:

«Apádnak sírján zöld a gýep
 S többé nem kel föl ő . . .
 Rossz a világ s én nem tudom
 Rád mit hoz a jövő.

Van a világnak fegyvere —
 S neked nincs, kicsikém!
 Nagy a világ — s nem tudhatom
 Mire nevellek én.»

Könný gyűl a lány szemébe is,
 Amint anyjára néz,
 De im, ártatlan ajkain
 Édes vigasza kész:

«Mért félne rossztól, a ki jó?
A nagy Isten velünk!
Minden kicsiny s fegyvertelen,
Míg Ő a fegyverünk!»

S jobb új világ reménye gyúl
Két szívben egyaránt —
S öleli anyja szótlanúl
A rózsás arczu lányt.

V.

Regruta búcsuja.

Hej, erdő, erdő, magas erdő, te!
Irtást vágni benned ki fog
Majd ha már én masirozok? . . .
Hej, erdő, erdő, magas erdő, te!

Hej, mező, mező, szép zöld mező, te!
Szénát rólad ki takarít,
Ha már kezem kardot szorít? . . .
Hej, mező, mező, szép zöld mező, te!

Hej búza, búza, szőke búza, te!
Ki arat le majd a nyáron,
Ha már én a glédát állom? . . .
Hej, búza, búza, szőke búza, te!

Hej, ó-bor, jó bor, piros ó-bor te!
Iszogatni ki fog téged,
Mig én ölk ellenséget? . . .
Hej, ó-bor, jó bor, piros ó-bor, te!

Hej, rózsza, rózsza, nyíló rózsza, te!
Ki tűz majd a kebelére,
Ha már elfolyt szívem vére? . . .
Hej, rózsza, rózsza, nyíló rózsza, te!

VI.

Katonás gyerek.

Mendegél anyácska,
A Dunának partján,
Csinos kamasz fiát
Kézen fogva tartván.

«No fiú, no fiam
Nevellek, tanítlak.
Mi lesz te? . . . Ha rossz lesz,
A vízbe hajítlak »

— Anyám, édes anyám,
Csak nevelj föl engem
S ha felnőttem, engedj
Katonának mennem.

Megyek dicsőségért
A kiraly elébe,
Hogy küldjön el messze
Küzdő seregébe.

Megyek dicsőségért,
Szólok a császárnak,
Sorozzon be engem
Vitézlő huszárnak.

Huszárok, huszárok,
Szép a paripátok,
Közétek állnék, ha
Nekem is adnátok.

«Adunk mi, adunk mi,
Pej sörényest, kényest.
Kapj rá s nyargalászd be
A tábort a fényest.

Adunk mi, adunk mi
Sarkantyus csizmát is,
Vágd a paripádba —
S hegyen-völgyön átvisz.»

VII.

Huszárok . . .*

Huszárok, huszárok
Szép a paripátok,
Hogyha én megvenném,
Vajjon eladnátok?

— «Nem biz' azt, ha mindjárt
Száz forintot adnál;
Rongy élted is olcsóbb
Az én jó lovamnál».

VIII.

A harczos.

Rajta vitéz, rajta! A hazaért rajta!
Beh szép a csatában a fiatal fajta,
Hogy' villog a kardja!

A király s a nemzet békéje kívánja, —
Úgy harczol a férfi, halálnak se' tér ki
S ha meghal se' bánja.

Te meghalsz az ágyon, én a paripámon,
Neked harang-csengés, nekem a kard-pengés
Hirdesse halálom!

* Az előbbi egyik versszakának változata, mely magában önálló versecske, a huszárok jellemzésére.

De ha jobb sort érek, akkor hazatérek,
Enyém lesz Annácska, — téged meg, komácska,
Hadd egyen a méreg.

IX.

Bordal.

Bort igyunk mi, bort pajtások!
Higan folyó vizet mások.
Ha jól esett a bor nekünk,
Majd a vízben fürödhetünk.

De pálinka, az már piszok,
Nagy malacz vagy, ha azt iszod,
Sörtől pedig nől a bendő . . .
Bor köll csak, de — elegendő!

Tótbói

KOZMA ANDOR.

LISZT FRANCZIAORSZÁGBAN.

Világhírű hazánkfiának nem régen ünnepeltük emlékét. Nem kell bizonyítanunk, hogy ahhoz, hogy ez emlék elevenen éljen lelkünkben, nem szükséges bizonyos alkalmosság szülte felújítás és divat. Örökké elevenen élő marad az és így mindig érdekelhet bennünket minden adat, mely Lisztről korunkint felfemerül. Ezúttal Liszt franciaországi életének pár epizódját kívánjuk itt felemlíteni két újabban megjelent francia munka alkalmából. Ez epizódokból is közelebbről szemlélhetjük, milyen szerencsés sors jutott osztályrészül a nagy művésznek, a kinek tüneményeszerű genialitása épen oly boldogító érzéseket szerezhett saját magának, mint az őt bálványozott környezetnek, mely környezet az emberiség szellemi történetének kiváló neveket viselő költő-képviselőiből alakult egybe, minők — hogy csak az itt említendőkre szorítkozzam — George Sand és Victor Hugo, Lamartine, Musset és Heine stb.

I. Liszt és Lamartine.

A Clouzet és Fegdal által közösen írt, minap megjelent Lamartine-életrajzból, melynek ismertetésére még visszatérünk és melyben Lisztnek egy igen érdekes, fiatalkori arczképe is foglaltatik, vesszük át a következő részletet.

«Lamartine bizalmas baráti viszonyban állt korának nagy zenészeivel, a kik neki munkatársai lettek, mint Gounod, Niedermeyer, Liszt. Ez utóbbi, egy egyetemes lángész, el volt bájolva, el volt ragadtatva a *Méditations* fenkölt lyrai szárnyalásától.»

«Homéros, a Biblia, Platon, Locke, Byron, Hugo, Lamartine, Chateaubriand, Beethoven, Back, Hummel, Mozart, Weber mind körülöttem vannak. Elmélkedem rajtuk, tanulmányozom és szenvedélylyel falom őket», írja Liszt.

«Két ilyen lángésznek találkoznia kellett egymással, mint olyan két elemnek, melyek keresik egymást. Liszt Lamartine barátja és Saint-Point egyik meghitt látogatója lett. Lamar-

tine így definiálja Lisztet: a zongora Beethovenje, a kinek az első Beethoven tolla igen lassú volt és a ki száguldó ujjai alól úgy röppenti szerteszét rögtönzött természetfeletti symphoniáit, miként egy derült nyári éj szórja villámlásait, a nélkül, hogy a villamosságot a legcekélyebb felhőbe gyűjtené össze.»

«Nem is olyan rossz meghatározás egy laikustól, sőt a Liszt geniéjének ez a meghatározása felér sok mással. Ez a két ember, ez a két ihletett szellem, arra volt teremtvé, hogy megértsék egymást. Lisztnek kedvencz költeménye volt a *Preludes* (*Nouvelles Meditations*); az egész költemény nagyszerű inspiratív változatos rhythmusokban, fölöleli a költő egész életét, fölemelkedik az ódai ékesszólás legfönségesebb csúcsaira és idylli falusias szelid hangulatban, egy mezei látománynyal pásztordallamban hangzik ki. Egy költeményformát öltött szonáta.» Liszt mindjárt átértette, mert e *Preludesre* egy symphonikus költeményt írt.

«Esténként a saint-pointi nagy, holdvilágtól elárasztott salonban, a mezőre kinyitott ablakoknál Liszt a zongorán órákon át rögtönzött. Lamartine Muzsája mellette állt. A nagy költő és a nagy zenész észre sem vették az idő mulását. A gyertyák kialudtak; de a zongora tovább könyörgött, sírt, énekelt az ihletett kezek alatt. A hangszerből kicsalt accordok tovaszálltak, szívet megkapón, sejtelmesen, az elcsendesült természetben és a rétek éjjeli lehelletárjai tovább adták ezeket a légies melodiákat az erdők és vizek elámult visszhangjainak.

Juhászok, pásztorfiúk, parasztok, parasztasszonyok, a kik álomra dűlni készültek, meglepetve hallgatták e hangokat az éj harmoniájában. Egy felséges varázs ragadta meg őket és vonzotta ehhez a zenéhez. Egész falu népe állt ott, mint valami bűbájtól lelánczolva, a míg a virtuos játszott. Csak annak éltek, hogy őt hallják és azt hitték, hogy az egész völgy egy templomi orgonává változott át, melyen angyalok játszanak mennyei dallamokat az élők álma alatt.»

II. Liszt, Musset és Heine.

Musset híres lyrai költeményei, az *Éjszakák* közül a *Decemberi éjszaka* német hatásra vall. A francia romantika nagy költője ugyan nem tudott németül, de fordításokból annyira a mennyire ismerte a német romantikusokat és ezek meglepően hatottak rá, mint nem rég kimutatta egy cikksorozatban Jean

Giraud, a *Revue d'Histoire littéraire de la France* című irodalomtörténeti folyóiratban. Így számos reminiscencia vall nála Hoffmann és Jean Paul olvasására, kiknél Musset nem egy világhírű szép helyének inspiráló eredetijét találhatni meg. Az imént említett remekmű viszont a Heine *Doppelgänger* című versére emlékeztet, a ki, közbevetőleg mondva, nagy tisztelője volt egy ideig francia collegájának és őt összes élő honfitársai közt az első helyen állónak magasztalta, mint költőt; később, részben politikai okokból, megváltozott vélekedése. Úgy látszik, ugyanilyen sorsa volt viszont a Musset Heine iránti rokonszenvének is, mely végül ellenszenvvé fajult, tán a Heine ironiájában nyilvánuló cynismus miatt, mint némelyek vélik. Hogy máskülönb a két lyrikus szelleme közt mennyi volt a hasonlóság, sokszor elmondták már. Bennünket itt tulajdonképen az érdekel, miként ismerkedhetett meg Musset a *Doppelgänger*-rel. Közöljük Giraud erre vonatkozó kutatásainak eredményeit.

E költeményt Schubert megzenésítette. *Hattyúdal* című posthumus dalkötetében jelent meg, 1829-ben, tizennegyed magával. A szóban levő dalról magáról így ír Mme M. Gallet, a *Schubert et le lied* (Paris 1906) című könyv szerzője: «Tán a létező legbámulatosabb lyrai melodia, az érzelmek utól nem ért mélységével és intenzitásával; különben Heine szavai kiválóan alkalmasak remek zenei tolmácsolásra. A kíséret modulációinak és accordjainak titokzatossága, a dallamnak négy ízben rokon módon ismétlődő újakezdése, egészen a kétségbeesés kitöréséig a finaleban, — a gyötrődés felkiáltásai, a declamatio egyszerűsége megragadó képpé alakulnak egybe, oly megborzasztó drámaivá és tragédiaivá, minőt eddig nem ismert a dalköltés története.»

Musset csak 1839-ben említi Schubertet egy sonettjében, hol így ír egy nőhez:

Jamais, avez-vous dit, tandis qu' autour de nons
Résonnait de Schubert le planitive musique...

De Franciaországban már ezelőtt sem volt ismeretlen ez a zene.

«Liszt, írja Giraud, George Sandnak barátja (l. Wladimir Kareninei *George Sand* 211—214. ll.), Leopoldine Hugonak* és

* Victor Hugo leánya, kinek korai elhunytát az apa megragadó, híres költeményekben fogja siratni. «A mi a zenét illeti, írja V. H. egy 1835-iki levelében, Didine és Liszt zongorárákat adnak nekem.»

költőnk testvérének, Herminie de Mussetnek zongoratanára, egyik leglángolóbb interpretálója volt Schubert melodiáinak, melyeket zongorára is tett. Alfred de Musset mutatta be Lisztet Sandnak 1834—5 telén. Liszt viszont meghitt viszonyban állt Heinével, a ki többször idézi is Lisztet *Germania*-jában. (Az ő viszonyuk is megváltozott később, mint ezt Heinének ama költeményéből is megítélhetni, melyben a szabadságharcz idején Lisztet gúnyolja s melyet Gyulai Pál mesterien fordított le magyarra.) Della Rocca hercegnő, Heine unokanővére, így emlékezik meg barátságukról: «Liszt főleg különösen meleg vonzalommal viseltetett nagybátyám iránt. Hajlamaik és egyéniségük különösen egyeztek. Ép ezért nem is lehettek el egymás nélkül, és ha távol voltak egymástól, levelet levélre írtak egymásnak.» Schubert *Erkönyg*-jéről ezt írja a hercegnő: «A hogyan ezt Liszt játszta, Schubert zenéje költészetté alakult át ujjai alatt, a melynek varázsát s megragadó erejét toll le nem írhatja.»

«Liszt, úgymond Giraud, nemcsak elbűvölő virtuos és eredeti tehetségű zeneszerző volt, hanem számos nyelvet sajátított el gyakorlatból és érdeklődött a költészet iránt. Vajon sohasem vette-e igénybe a Liszt finom intelligenciáját és rengeteg ismeretét Musset, a ki elég intimül volt vele arra, hogy szívbeli meghittjévé tegye?» Mme de Janzé Musset könyvében 1836-ból két Liszt-hez szóló levelet közöl. Musset barátnőjénél, Belgiojoso hercegnőnél Liszt ünneplés tárgya volt. Edgar Quinet 1838-ban írja anyjának, hogy a hercegnőnél Schubert zenéjét élvezte, melyért ekkortájt és később is rendkívül divatos volt a rajongás Párisban. (Heine, kinek *Lied*-jeire voltak főleg írva, 1843-ban panaszkodik többek közt a miatt is, hogy gyalázatos fordításban vannak eltorzítva versei. Daniel Steru, vagyis D. Agoult grófné, Liszt imádotlja, így sorolja fel emlékirataiban nála, Croisyban játszani szokott új szerzeményeit a zenei romantikának: «Berlioz *Symphonie fantastique*-je, Liszt által zongorára áttéve, — Chopin Mazurkái, Hiller Etude-jei; Schubert Lied-jeit és Berlioz *Captive*-jét énekelték . . .» De mindenekfelett az érdekes, a hogyan George Sand örököltette meg Lisztnek egyik Schubert-estéjét (*Journal de Pifföel*). «Ez este, míg Franz Schubert legphantastikusabb melodiáit játszta, a hercegnő a terrasse körül sétált fel s alá a homályban. Mi mindnyájan ott ültünk a perironon, odaadással figyelve az *Erkönyg*-nek majd bájolón kedves, majd zordan komor phrasisaira . . . midőn a művész egyszerre valami

különös szomorú modulatiók sorozatán át rátért a *Sey mir gegrüsst* gyöngéd melodiájára.» (Ez is Heinének egyik dala, mely a *Doppelgänger*rel együtt egy cyclushoz tartozik.)

«Nem lehetetlen, jegyzi meg Giraud, hogy, tekintve Musset zeneszeretét és Liszthez való viszonyát, a *Doppelgänger* (zenéjének) hallása után kezdett érdeklődni Heine költeményének szövege iránt.»

a.

S Z E M L E.

A pénzválság.

Budapest, 1912 nov. 12.

Mintegy félév óta hitelviszonyainkban bizonyos idegességet lehet észrevenni; a befektetésre való értékpapírok árfolyama erősen csökken, az értéktőzsde üzletében lanyha, a legkisebb politikai hírre csökkenő árakban jelentkezik, az emberek panaszkodnak, hogy nincs pénz és pénzválságról szólnak.

Ezzel szemben a mezőgazdaság jó középterméssel és magas árakkal jól érzi magát; az ipar nem győz a nagyszámú megrendelésnek megfelelni; a gazdasági viszonyok biztos fokmérője, a kőszéntermelés és fogyasztás, ellenére a magas áraknak, erősen emelkedik; a vasutakon a személy- és árúszállítás aránytalan módon fokozódik: szóval közgazdasági lendületben vagyunk.

Hol itt a válság? Miért panaszkodnak pénzhányról?

Közgazdasági viszonyainkat több oldalról kell megfigyelni, ha általában ezen lendületes és mégis ideges mai állapotot meg akarjuk érteni.

Mai közgazdasági helyzetünk megítélésénél figyelembe kell venni a világ gazdasági állapotát, a nemzetközi politikai viszonyokat és saját belső gazdasági és politikai ténykedéseinket.

Az utóbbi két évben világgazdasági momentum a *drágaság* és főképp az élelmiszerek megdrágulása. Ez a jelenség, fájdalom, nem került ki saját nemzetgazdaságunkat, sőt azt lehet mondani, hogy Magyarországon a drágaság mind az élelmiszereknél, mind a háztartási cikkeknel és a lakásbéreknél aránytalanul nagyobb, mint a műveltebb nyugati országokban. A drágaság hatása első sorban a kisebb háztartásokat sújtja s ott, hol, mint a munkásoknál, lehetséges, a bérek emelésére való törekvésben és a fixfizetéssel ellátott hivatalnokoknál a fizetés emelésének követelésében nyilatkozik. Az egyes háztartások és vállalatok a drágaság folytán és az azzal kapcsolatos bérharcz követke-

tében pénz- és hitelbeli szükségletükben nagyobb igényekkel lépnek fel s így a pénzpiacz és a hitel terén nagyobb a kereslet, a minek természetes következménye, hogy ezen háztartások számára a pénz és a hitel megrágul. Ezzel szemben ellentétes helyzet mutatkozik azon háztartásokban, melyek a megrágult czikkeket termelik és eladják; ezek a drágaság folytán nagyobb bevételekben részesülnek, pénzben és követelésekben gazdagabbakká lesznek és pénz- és hitelbeli viszonyuk javul. Nemzetgazdasági szempontból a drágaság hatása, mindaddig, míg az összes nemzeti szükségletet maga a nemzeti termelés fődözi, pénz- és hitelviszonyok tekintetében nagy változást nem okozna, mert a mit a háztartások egyik része nagyobb összegben kiad, azt a háztartások másik része beveszi, tehát csak eltolódások mutatkoznak, melyek bizonyos ideig egyik-másik néprétegben visszás hatással lehetnek, de idővel ismét a béremelések útján egyensúlyba jutnak. Ha azonban országunk nemzetközi forgalmát tekintjük, látjuk, hogy a drágaság éveiben kereskedelmi mérlegünk passivvá lett, azaz kevesebbet viszünk ki, mint a mennyit behozunk, vagyis a drágaságból származó nagyobb árakat részben a külföldnek fizetjük s így a drágaság következtében megnagyobbodott magának az országnak a pénz- és hitelszükséglete. A drágaság tehát részben oka annak, hogy hitelviszonyainkban a rendestől eltérő állapot mutatkozik.

Sokkal jelentősebb az a hatás, melyet a *külföld pénzpiaczai* hitelviszonyainkra gyakorolnak. Magyarország nem tartozik a tőkegazdag országokhoz; azok a nagy befektetések, melyeket az állam vasutaiba, földbirtokosaink gazdaságaikba, gyáraink és bányáink vállalataikba elhelyeznek, nagy részben külföldi tőke és Magyarországnak tartozása a külfölddel szemben. Nagy hitelintézeteink alaptőkéje részben és forgalmi eszközeinek egyrésze külföldről jön. A külföldi pénzpiaczok hatása közgazdaságunkra épezen oknál fogva nagy. A múlt 1911. év folyamán pedig a külföldi pénzpiaczokon nagy változás állt be. Az európai irányadó nagy nemzetek közt, elsősorban Franciaország, Németország és Angolország közt már huzamosabb idő óta az érdekösszeütközés lehetősége a politika uralkodó alaphangja. A dreadnought építkezés, a hadi aviatikában való verseny és azok a százmilliók, melyek e czélokra költetnek: a háborút helyettesítő versengés. Ez a versengés majdnem világháborúvá fejlődött a múlt év őszének elején, midőn Franciaország Marokko védelmére mozgósított. A francia nép híres vagyonságáról, de híres arról is, hogy

pénzére tud vigyázni; mihelyt a marokkói bonyodalom harezias felhői feltűntek, még pedig mindjárt az év elején, mikor Mulay Hafid szultán tekintélyének helyreállítása végett Franciaország pénzzel és katonákkal segítségére megy Marokkónak és ezáltal nemcsak Spanyolország, hanem Németország és Anglia is feszült viszonyba jön Franciaországgal, — a francia nép a netán kitörhető nagy világháborútól tartva, takarékbetéteit kiveszi és régi módszerrel saját maga veszi őrizet alá. A francia bankok a betéteknek illetén visszavonulására a külföldön elhelyezett tőkéiket vonják vissza és külföldi értékpapirjaikat dobják piacra. A francia példa természetesen viszonzásra talál ott, a hol szintén a bankok a külfölddel hitelezői viszonyban állnak; mindenki igyekszik pénzeit hazaszólitani s így Magyarországból is a külföldi pénz, a mennyire lehetett, visszamegy eredeti hazájába és a magyar értékpapírok, főképen a jelzáloglevelek, piacra dobtak és jelzálog-intézeteink, nehogy a jelzáloghitel csorbát szenvedjen, kénytelenek hitelük érdekében saját jelzálogpapirjaikat tömegesen megvenni és jobb időnkig tárczáikban tartani. A külföldnek ez a magatartása sok pénzt és tőkét vont ki a magyar gazdaságból; kevesebb lett a tőke, megdrágul a pénz és a hitel. Csak természetes, hogy a mikor a francia bank évek óta sziklaként változatlanul álló 3%-os bankkamatlábát, szeptember 21-én 3½%-ra emeli s ugyanekkor az angol bank 3-ról 4%-ra megy és mikor a német birodalmi bank már szeptember 19-én a bankkamatlábát 4-ről 5%-ra emeli, akkor nálunk is az osztrák-magyar bank szeptember 21-én kimondja, hogy drágább ezentúl a pénz és szintén fölemeli a bankkamatot 4-ről 5%-ra. És ezzel hivatalosan is jelezve lett a pénz és hitel megszorítása és megszűkülése.

A külföldi piacokon a marokkói kérdés békés megoldása után a pénzviszonyok kedvezőbbekké lettek és a francia bank 1912 május 17-én ismét 3%-ra szállította le 3½-ről bankkamatlábát, példáját követték a többi bankok is; ámde a külföldi pénz továbbra is tartózkodó magatartást tanúsított és pedig főképen azért, mert a vállalkozás terén mutatkozott nagy lendület és a községek és államhitel igényei teljesen elfoglalták a rendelkezésre álló tőkét. Igaz, hogy a főváros kölcsöne útján 1912 első felében nagy nehezen francia tőke jött rendelkezésünkre, de az 1911 előtti állapot csak nem akart visszaállni, a bankkamat nem száll le.

Mielőtt a drágaság és a külföldi pénzpiac tartózkodó viselkedése a hitel megszorítására hatott: a magyar gazdasági viszonyok igen kedvező *lendületet* mutattak. A koalíciós kormány

megalakulásával némi futó remény nyílt nyugodalmasabb és békésebb politikai viszonyokra; az Ausztriával megkötött kereskedelmi szerződés biztosította legalább tíz évre az egységes vámterületet Magyarország és Ausztria közt; a közgazdasági téren hozott törvények (iparfejlesztés, munkásbiztosítás, cselédtörvény, vasuti befektetések stb.) nagyobb kedvet adnak a vállalkozó szellemnek. Mindehhez járul az, hogy a magyar gabonaárak a mezőgazdasági viszonyokra is lendítően hatnak. A mezőgazdák jóléte, illetőleg nagyobb bevétele alapja a magyar közgazdaságnak; ha a gazdának pénze van, jut az iparnak, a kereskedőnek és a szállítónak is. Szóval minden téren haladás és lendület áll elő, mely körülbelül 1911 év közepén éri el tetőpontját.

Ezen gazdasági lendülethez járul az *építkezés terén* beállt nagy vállalkozás. Az 1890-es évek végén beült nagy építkezési válság óta Budapesten az építkezési vállalkozás teljesen pangott, annyira, hogy a kormány és a főváros a különben folyton emelkedő lakbérek enyhítése okából munkásházak és bérházak építkezéséhez fogott. Az állami és városi közvetlen beavatkozás a nagy lakásszükséglet enyhítésére nem nagy hatással volt és inkább az építkezés teljes pangásával szemben kívánt némi közbenjárással lenni. Sokkal nagyobb jelentőségű volt az építkezésre az 1908: XLVIII. törvényczikk, mely a belvárosban, a Lipótváros egy részében és a Ferencváros részeiben az 1907—1918 november 1-ig épülő házak számára 18 éven át az állami házadótól teljes mentességet biztosít és azontúl 12 éven át 10%-os kedvezményes adót helyez kilátásba. Ez a törvény megadta a lökést egész városrészek építésére és pedig annál is inkább, mert a bankok — feledve a kilenczvenes években elkövetett hibáikat — most ép oly könnyen nyitottak építkezési hiteleket, mint tíz évvel ezelőtt és ezzel valóságos építési lázt idéztek elő. A fővárosi építkezések képét a következő kimutatás adja.

Budapest székesfőváros területén az 1897—1911 évek alatt keletkezett új lakóházak.

	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904
Földszintes	262	226	191	116	98	80	10	100
1 emeletes	61	70	40	26	15	14	15	15
2 „	78	83	54	35	10	6	10	14
3 „	221	224	213	79	26	22	20	42
4 „	29	39	39	21	20	12	14	16
5 „	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen	652	622	537	277	169	134	149	187
Építési költség	98,364	89,115	91,819	49,216	31,430	59,340	25,169	32,319
1000 K-ban:								

	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Földszintes	108	101	128	153	312	407	333
1 emeletes	28	24	30	27	56	58	123
2 „	16	16	26	12	23	36	72
3 „	34	55	48	34	49	87	99
4 „	19	40	20	24	33	93	94
5 „	—	—	—	—	—	5	30
Összesen	205	236	252	250	473	686	751
Építési költség 1000 K-ban:	46,830	46,025					

A minden téren mutatkozó gazdasági lendület a pénz- és hitelügylet terére is átcsap; nagy bankjaink alaptőkéiket erősen emelik és új részvények kibocsátásával szaporítják, új pénzüintézetek és takarékpénztárak, valamint hitelszövetkezetek gomba módra keletkeznek; így bank és takarékpénztár keletkezett 1909-ben 100, 1910-ben 161 és 1911-ben 174, pedig az országban ezen pénzüintézetek száma máris aránytalanul nagy és 1910. év végén 1827-re rugott, holott a sokkal gazdagabb Ausztriában 78 bank, 655 takarékpénztár működik. Az új alapítások mellett igen sok hitelintézetnél a hitelezés könnyelműségig könnyű módon történt. Szóval hiteléletünkben beáll az az állapot, mikor mindenki mindent rózsás színben lát és nem veszi tekintetbe a baj lehetőségét. A hiteléletnek a föllendülés szakában mutatkozó ez az állapota tényészhelye a könnyelmű, gondatlan és gonosz speculánsoknak. Intézeteket alapítanak csak azért, hogy könnyelmű adóságaikat mások rövidlátása és tudatlansága folytán ezeknek pénzeiből fedezzék. Ideig-óráig sikerül is kísérletük, míg a szédelgés egy-egy pisztolylövéssel, Amerikába szökéssel vagy bűnvádi eljárással a nagy hű-hóval alapított hitelintézet bukását vonja maga után.

Ime az utolsó három év közgazdasági képe. Nagy lendület a mezőgazdaság, ipar, forgalom, építkezés és hitelügylet terén egyrészt: — drágaság, a külföldi tőke megvonása és a vállalkozási szellem túlfeszítése másrészt.

És most vessünk egy pillantást a politikai helyzetre, melynek hatása a pénzügyi viszonyokra közönyös nem szokott lenni és mely a közgazdasági életet szorosan érinti. Az utolsó három évben a világ a háború előkészületének állapotában áll. Észak-Amerika féltékenyen őrzi befolyását Közép-Amerikában, politikai hatalmát a Panama-szoros kiépítésével akarja fejleszteni és óvatos pillantással nézi Japán fejlődését. Oroszország Kelet-Ázsiában Khina és Perzsia alakulásában kívánja biztosítani befolyását és ez okból nagy figyelemmel nézi Nagybritánia törekvéseit

A marokkói kérdés Franciaország, Spanyolország, Németország és Nagybritánia közt ad erős okot a kölcsönös bizalmatlanságra. Tripolis nemcsak Olaszország és Törökország, hanem a Földközi-tengeren érdekelt hatalmak ügye is. A Balkán-nemzetek föllépése pedig a legújabb nagyjelentőségű esemény, mely Európát lázban tartja. Imé az utolsó két év politikai helyzete; és ha más hatással nem volna, mint hogy a fegyveres béke biztosítására újabb ágyúk, fegyverek, dreadnoughtok, torpedók és hadihajók, monoplánok és légmotorok számára óriási összegeket követelnek, már azáltal is nagy befolyást gyakorolnak a nemzetek közgazdasági életére, mert elvonják az üzleti élettől a tőke egy részét és hadiczélokra foglalják azt le. De ezek a politikai viszonyok még abban a tekintetben is visszahatnak, hogy a tőkét eredeti hazájukba visszaszívják. Háborús kilátásoknál az egyes ember is inkább szekrényében kamattalanul szereti tartani pénzét, mint takarékpénztárban vagy bankban! Ép így teszik ezt a nemzetek; a más nemzeteknél elhelyezett tőke, ha csak lehetséges, visszafolyik háborús kilátásoknál hazájába. Válságos politikai helyzetben olyan ország, mint Magyarország, mely idegen tőkére szorul, szűk helyzetbe jut, mert az idegen pénz hazavándorol.

Ha már a külpolitika kedvezőtlenül hatott pénzvisszonyainkra, még fokozta ezt a helyzetet szerencsétlen belső politikánk. Ott áll mindjárt a vasúti pragmatica folytán a horvátok részéről támasztott obstructio, és vele parlamentáris életünk zavara. Alig végeztünk ezzel, jön a bankkérdés, mely a koalíciós kormány bukását vonja maga után. Ezen is túlesünk, jön a véderőtörvényjavaslattal az obstructió campagne, ezt követi 1911 május 23-án Tiszának képviselőházi elnökké választása, majd június 3-án az obstructio erőszakos letörése és a folytonos katonai őrizet mellett való tanácskozás. Mi, kik ezeket a dolgokat közelről látjuk, esetleg lapjainkban olvassuk, sokkal kevesebb jelentőséget tulajdonítunk mindezeknek a mozgalmas jelenségeknek, sőt hozzá szokunk és azt tapasztaljuk, hogy lassan-lassan a nagy közönség érzetében a politika iránt bizonyos közöny támad. Fájlaljuk, hogy törvényhozásunk évek során át meddő, de mindenki berendezkedik úgy, a hogy tud, hogy ebben a meddőségben teendőit a legjobban elrendezze. Nem így a velünk összeköttetésben álló külföld és legkevésbé a külföldi tőke. A külföldön az alkotmányos élet fűgégezetének, a törvényhozásnak rendellenes működését olyan zilált belpolitikai állapotnak tekintik, melyben a gazdaság rendes folyása lehetetlen. A bizalom tőkebefektetésnél nyugodt

állapotokat követel, mert csak az ily helyzetben lévő gazdasági viszony biztat sikerrel. A külföldi tőke a belső politikája által megzavart országot kerüli. És mikor a marokkói kérdés békés megoldása után a külföldi tőke ismét elhelyezkedést keresett, nemcsak a Németországban és Franciaországban beállt nagyobb gazdasági lendület foglalt le sok tőkét, hanem belső politikánk ingatag állapota, azok a hírek, hogy utczei demonstratiók napirenden vannak nálunk, visszajesztették hazánktól az idegen tőkét.

A hitelre vonatkozó tényezők ecsetelése után magyarázzuk meg már most mai hitel- és pénzállapotainkat. Első sorban látjuk, hogy a befektetésre való értékpapirjaink árfolyama erősen hanyatlik. A 4%-os koronajáradék 1900-ban még 96, 1910-ben 92 és ma 1912 novemberjében 84·25 korona. A földhitelintézet 4%-os záloglevelei 1900-ban még 97, 1910 végén is 97, ma 87·5 korona; a jelzálogbank 4%-os levelei 97-ről 1910-ben 92-re szállnak le és ma 83·5 koronán állnak. A külföldi tőke visszavonulása, az értékpapiroknak piacra dobása, a belföldi pénznek az iparvállalatokban szükséges elhelyezése, és nem utolsó ok gyanánt az állampapiroknak és a zálogleveleknek túlságos kibocsátása, végül a kamatlábnak emelkedése teszi a befektetési értékpapirok elértéktelenedésének okait. A magyar állam 200 millió koronát bocsájt ki járadékban, van még kölcsöne pénztári utalványokban, a hadiszükségleténél kilátásba helyezik, hogy még több százmillióra lesz szükség, mely csak kölcsön útján szerezhető meg, az államvasutak hiányos felszerelése és a forgalom óriási lendülete újabb befektetéseket követel, valószínűleg hitel igénybevételével. Mindez a körülmény a járadék árfolyamának erős hanyatlását indokolja. Zálogleveleink árfolyamának csökkenését első sorban ismét a külföldi pénzpiacz okozta, mely akkor, midőn pénzeit ki kezdé vonni az idegen országokból, a magyar zálogleveleket is pénzzé váltja; jelzálogintézeteink záloglevelei árfolyamának érdekében maguk vásárolják meg papirjaikat, és tartják, a meddig lehet, tárczáikban, de a csökkenést gátolni nem tudják. A záloglevelek árának nagy esése visszahat az építkezési hitelre. Az építkezésre adott kölcsönök alapul szolgálnak záloglevelek kibocsátására, illetőleg ezek a kölcsönök záloglevelekben adatnak. Minél alacsonyabb a záloglevelek árfolyama, annál drágább a kölcsön, s így az építkezésre nehezebb viszonyok állnak be. De ugyanakkor, midőn a zálogleveleket kibocsátó intézet az értékpapir-piacz helyzeténél fogva visszavásárolja zálogleveleit, saját törekvéseit hiusítaná meg, ha újabb zálogleveleket bocsátana ki. Az építkezési hitel ennél-

fogva korlátok közé szoríttatik; az építkezők az addig a legnagyobb könnyűséggel kapott hitelt most már egyáltalában nem, vagy csak nagy nehézséggel és drágán kapják; építkezések, melyek a könnyű hitel reményében megkezdettek, megakadnak, és melyek annak reményében tervbe vétettek, meg nem kezdetnek.

Midőn így az állam- és községi kölcsönök fedezésénél a hazai tőkét nagyobb mértékben igénybe kell venni, a záloglevelek visszavételénél ismét hazai pénzt kell kiszolgáltatni és a külföldi tőke is kivonul részben az országból: a hitelintézeteknél mutatkozó legkisebb rendetlenség is erős hatással van az egész üzleti életre. És a lendületes gazdasági állapot, mely 1908 óta uralkodik, sok visszásságot mutat egyes pénzintézeteinknél. Esetek, melyek egyik nagyobb fővárosi banknál szóbeszédre és erős hírlapi vitákra adtak alkalmat, magában a bank kebelében simítottak el, de elég jelentőségük volt arra, hogy a pénzköröket óvatosságra intsek. Egy másik fővárosi pénzintézet elnökének tragikus öngyilkossága a könnyelmű pénzkezelés egész halmazát tárta föl. A központi hitelbank, mely a vidéki pénzintézetek összeállása folytán épen a vidéki pénzintézeteknek szellemi és anyagi támogatására alakult, fizetési zavarokba jut és ez alkalommal oly körülményeket tapasztalnak a megmentésére siető intézetek, melyek mindent, csak bizalmat nem kelthettek a vezetők iránt. Egyik-másik vidéki intézet és fővárosi szövetkezet szaporítja az említett nagyobb jelentőségű esetek számát, úgy hogy senki sem csodálkozhatik azon, ha vezető pénzintézeteink óvatosságra intenek, s hogy maga az osztrák magyar-bank kijelenti, hogy ezentúl a leszámítolandó váltóknál szigorúbb vizsgálatot gyakorol.

Az osztrák-magyar bank óvintézkedését sok oldalról megátámadták és szűkkeblűséggel vádolták, pedig ez az intézet nem tett mást, mint hogy utalt a hitellel való visszaélésre és figyelmeztette a leszámítolást igénybe vevő hitelintézeteket, hogy csak oly váltókkal jöjjenek, melyek leszámítolásra érdemesek. A többi pénz- és hitelintézeteknek ez által kötelességükké tétetett, hogy ők is csak hitelre méltó aláírásokkal ellátott váltókra adjanak kölcsönt, szóval rostálják meg adósaikat.

Sajnos, hogy nálunk nemcsak a vidéken, hanem számos kisebb fővárosi hitelintézetben is a váltóban túlnyomóan szerepel a személyes momentum. Váltó, mely ipari vagy üzleti alappal bír, szintén magában rejtí a személyes hitel bizonyos mértékét, de lényegében mégis ellenértéke van abban az ipari vagy keres-

kedelmi üzletben, melyből keletkezett. Igen sok váltó azonban ily ipari vagy üzleti alap nélkül csak azért kerül a hitelintézetekhez, mert az elfogadója ismeretes egyén, sok esetben jó ismerőse az intézet igazgatóinak. Az efféle váltók teszik rendszerint a prolongatiós hitel alapját. Felvesz az illető 5000 koronát, azzal a szándékkal, hogy a váltó lejáratakor csak a váltó egy részét fizeti meg és a hátramaradó összegért új váltót állít ki, s ez így megy éveken át, míg az egész 5000 korona részletekben törlesztve nincs. Mindaddig, míg a hitelintézet pénzbővében van, az efféle váltók nem okoznak nagy bajt; de mihelyt bármi oknál fogva értékesíteni kell a váltót, azaz beváltani, mielőtt még az eredeti összeg egészében törlesztve volna, a tisztán személyes hitelen fekvő adósságot behajtani nem lehet és a váltó értéke nem folyik be.

Ha a nagyobb pénzügyintézetek épen a váltóleszámlálásnál óvatosságra intik a velük összeköttetésben levő kisebb intézeteket, oly természetes dolgot cselekszenek, a mi a hitelügy lényegéből következik.

Ma pénz- vagy hitelválság még nincsen. Van nagyobb óvatosság vezető bankjainknál, melyek megszorították a túlságos könnyűséggel osztott építkezési hitelt, és jobban megrostálják a leszámítolásra kerülő váltókat s ez okból a vidéki és kisebb pénzügyintézeteket arra szorítják, hogy váltókra könnyelműen ne hitelezzenek; megnehezítik tehát a kisebb intézeteknél is a pénzkölcsönzést, még pedig annyival inkább, mert a bankkamatláb 5%, azaz 1 százalékkal magasabb, mint volt tavaly. A befektetési értékpapírok részben a külföldi pénzpiac tartózkodó magaviselete, részben a kamatláb emelkedése következtében csökkennek és ez a csökkenő irányzat a többi értékpapírokra is áttérjed. A mezőgazdaság és az ipar ezzel szemben lendületnek örvend. A mezőgazdának a gazdasági termények magas ára folytán van pénze; az ipar túl van terhelve megrendelésekkel részben a hadiszükségletek, részben az államvasúti beruházások és egyéb községi és magán, kivált gyári felszerelések megrendelése következtében. Gazdasági válság tehát ma még nincsen. Az a feszült helyzet, mely a hitel terén mutatkozik, ép a hitelintézetek nagy óvatossága és azon működése folytán, melylyel az egészségtelen viszonyokat gyógyítani igyekszenek, a midőn a fizetésüket beszüntetni kénytelen hitelintézetek ügyeinek rendbehozására törekcszenek és melynek főcélja az, hogy a takarékbetétek biztonságába vetett bizalom meg ne rendíttessék, lassan-lassan meg

fog szünni, föltéve, hogy a politikai helyzet nálunk nem követel rögtöni mozgósítást. Feszült hitelviszonyok között a mozgósítás az összes közgazdaságra más helyzetet teremt. Ha elég idő marad a túlfeszített hitelezés által most fennálló tartózkodó üzleti viszonyok megnyugtatóására, nem lesz gazdasági válság. Minél közelebb jut a most folyamatban levő Balkán-háború békés kiegyenlítéséhez és minél gyorsabban alakul parlamenti zavaros helyzetünk rendes állapotá, annál biztosabban állana vissza a hitel- és pénzügy terén is a régi rend és megszűnik az az idegesség, mely ma ezekben a körökben megvan.

Matlekovits Sándor.

Hubay Jenő.

Hubay zenéje a hegedűből indul ki. Ez a hangszer adja meg egész architektúráját. A milyen mélyenjáró és döntő hatása van az építészetben az anyagnak, a kőnek, a vasnak, a milyen föltételeket szab az egyik vagy a másik a szerkezetnek, ugyanígy nőnek ki zenei constructiók egy-egy hangszerből. A tizenhatodik és tizenhetedik század termésén mindenki érzi az orgona súlyát. Ott is, a hol nem orgona szól. Ilyenkor még a dalokon és tánczokon is, a melyektől természetes hangot és lejtést várunk, nyoma van az orgona szövevényességének. Mindenütt okkal és ok nélkül bonyolítják a szálakat — csak azért, mert az orgona ezt a technikát világra hozta és hitelt szerzett neki. Van zeneköltő, a ki a zongora nyomása alatt áll. Akkor is, a mikor zenekarra ír. Ilyen Schumann. Képzelve akárhogy igyekszik elmerülni egy nagyobb színtömegbe, áttör rajta a zongora sápadtsága. Hubay zenéjében az alaprajz a hegedűtől ered. A formák karcúsága, a gondolatok elegantiája ebben a hangszerben gyökerezik. Alig tudunk mestert, a ki a hegedű lelkéhez annyira hű maradt volna, mint ő. Most, hogy negyven éves művészi jubileumát ünnepelte, hallottuk mind a négy hegedűversenyét. És jobban feltűnt, mint valaha, mily erős fényben ég a hegedűt kísérő zenekar: a paletta minden festéke. Mégis a hegedű az, a melynek kisugárzását érezzük a környezeten; mintha a hegedű színeit utánoznák, szélesebb vászonra vetnék, magasabb hőfokra hevítenék a többi hangszerek. A hegedű phantastikus melegsége járja át műveit. Mikor hegedül vagy componál, érezzük egy szikráját annak az áhitatnak és boldogságnak, a mely a cremonai mestereket elfogta, ha műhelyüknek egy új remekét szorították a szívékhöz.

Körülbelül háromszáz éve, hogy ezek a nemes instrumentumok megszülettek. Édes hangjuk forradalmat keltett. Az emberiség kiábrándult az agyafurt szerkezetekből, a 24 és 48 szólamú művekből, a kontrapunkt túlzásaiból. Új értékekre vágyott: finomabb, egyszerűbb vonalakra és erősebb szívverésre. Megtanulta azt, hogy egy lényegileg homophon hangszer több igazságot, több közvetlenséget rejthet, mint a szólamok bizonyos tömkelege. Kezdődött a világosság tisztelete: ez volt a zenei renaissance. A tiszta forrásokkal való kapcsolatot érezzük Hubay Jenő zenéjében. Beteges lejtőkre nem téved el, lépése mégis bátor. Arczonalait most élesebben láttuk és feltűnt, mily nagy utat járt be az első hegedűversenytől a negyedikig. Gondolatmenete árayalatosabb lett, harmoniai mélyebben szántók, rhythmusa finomabb idegzetű. Ez a zene a kor zenéje a legjobb értelemben. Nem fődöződik azzal a modern szervezettel, a mely keresi agyának minden titokzatos sejtjét, de együtt lélezkzik azzal a modern emberrel, a ki bolyong és elkalandozik, hogy megkeresse a szívét.

A lyrai beszéd az anyanyelve. Egyénisége azonban nincs kimerítve ezzel. Mint mesemondó is érdekfeszítő, csakhogy történeteit oly meleg hangon mondja el, hogy úgy tetszik, mintha mindig egy lyrai véralkattal állnánk szemközt. Eszméi egyre nagyobb körben mozogtak. Az *Alienor* lobbanékony-sága, érzéki tüze, a *Cremonai hegedüs*-nek lemondással és szerelemmel telített levegője, a *Falu* rosszsa földszaga, a *Moharózsá* melancholiája, a *Lavotta* gyönyörű magyar Biedermeier-hangulata: mindegyik más világba visz. Magától értetődik, hogy ez a zene fölszívott faji elemeket is. Néha teljes nyíltsággal jelentkeznek, népies formák közt, szinte érintetlenül, néha a honi rög fölött szállongó daloknak csak a távoli illatát érezzük, a magyar hullámverésből néha csak egy fodrot kapunk, egy tompított hangot, egy kemény magyar vállnak a percznyi megrándulását, egy sötét szempárnak a futó tekintetét. A magyar zenei phrasis leszűrődésének történetében Hubay előkelő munkája mindenkor szembe fog ötleni. A mi azonban nem a történetíróra tartozik, hanem az élő köztudatra: az a *Csárdajelenetek* sorozata. Liszt rhapsódiáin kívül nincs hangszeres darabunk, a mely eljutott volna oly messze tájékokra, mint ez a cyclus. Érzelmes és reális zene ez; a ki írta, annak szelleme nem suhant át a magyar síkságon.

Mint hegedüs különálló jelenség. Ha nem akarunk fölszínese-k lenni, akkor be nem sorozható sem a szenvedélyesek, a tempe-

ramentumosak közé, Sarasate, Ysaye és a rokon véralkatok csoportjába, sem az úgynevezett «classikus nyugodtságú» hegedűsök közé. Egészen sajátzerű combinatio. Játéka Vieuxtemps fájától kapta a latin gondolkodás átlátszóságát, Joachimtól a stílusérzékét, a magyar környezettől az izgultságot. Az elemeknek ezt a találkozását rajta kívül senki sem képviseli. Hogy ennyit képvisel, ez egyúttal Hubaynak mint pædagogusnak is a varázsa. De érdekes jelenség azért is, mert letéteményese egy hagyománynak. Vérbeli és eszményi utódja atyjának. Nálunk oly kevés ember és pálya alakul ki a tradíción, hogy a kivételeket bizonyos æsthetikai gyönyörrel szemléljük. Mikor atya dolgozott, a nemzet lelkébe már némileg visszatért a nyugalom, de a magyarságnak még éppen elég ködös reggele és fagyos éjszakája volt. A zenénk is csak lassan bontakozott. A faji muzsika még kemény, lomha anyag volt; nem igen engedelmeskedett. Hubay Jenő apja ettől a nehéz területtől sem félt és itt is felsőbb rangú munkát végzett. Előfutára a fia tágkörű energiáinak. Hegedűs, karnagy, pædagogus, ír színpadi és kamarazenei műveket. Azóta a magyar zenei nyelv hajlékonyabb lett, a nemzeti lélek mystikumából ma finomabb zsongások szállanak föl, mint hajdan. A faji elemtől függetlenül is az alkotó művész keze könnyebb lett. Mint újkori üde terzinák és sonettek úgy hangzanak Hubay Jenőnél periodusok és egész tételek. Az az elmésség és grácia, a mely a hegedűversenyei utolsó tételeinek szellemi nyomatékot és physikai súlytalanságot ad, az az őseinek még csak egy ábrándja lehetett. Boldog ember, a ki atyjának több mint egy álmát valósítja meg. Mert Hubay Jenő a zenéből nem választott ki magának egy elszigetelt területet. Meglátott mindent, a mi nálunk elmélyítésre szorult. És költői értéke mellett ez a synthetikus látása állapítja meg nemzeti értékét.

Molnár Géza.

ÉRTESITŐ.

Berczik Árpád színművei.

Berczik Árpád színművei. Öt kötet (XXIX+496, 484, 513, 489, 503 l.) Budapest, Franklin-Társulat, 1912. Ára 10 korona.

Berczik Árpád hetvenedik születésnapjának megünneplésére jelentek meg színpadunk ez érdemes, nagy termékenységgű és buzgóságú munkásának összegyűjtött színművei. Berczik hetvenedik esztendeje nemcsak egy új, már a patriarchák kora felé vivő decenniumnak kezdő éve, hanem határköve is írói pályája ötvenedik esztendejének. Ez adta az ünnepség irodalmi formájának gondolatát. Ez ötvenesztendős írói munkásság sokféle és gazdag terméséből a legnagyobb sikerűek a színpad számára készültek; ez indokolja, hogy e ritka forduló színművei kiadásával óhajtja emlékeztetessé tenni hitvese. Az ötkötetes gyűjtemény, melynek sajtó alá rendezését Kéki Lajos végezte lelkiismeretes gonddal, ötven színdarabot közöl, úgy hogy egy pár elkallódott régi darabján kívül magában foglalja az írónak nyomtatásban eddig meg nem jelent színműveit is, ifjúkori kísérleteivel s néhány alkalmi tréfájával együtt, melyek hirtelen, inkább művészetpártolói, mint költői felbuzdulásra készültek a főként lelkesedéssel dolgozó s lelkesedésből élő Molnár György budai Népszínházának műsora számára.

Bercziknek első darabja (*Nincs mama*) 1862 február 19-én került színre a Nemzeti Színházban s azóta legszívesebben s legnagyobb becsvágygyal mindig a színpad számára dolgozott. Szigligeti jóakarató támogatása segítette a nyilvánosság elé, de a magyar dráma ünnepelt mestere nem költői iskolájának tagját támogatta a drámaírói babérokról álmodó fiatal jogászbán.

Berczik írói munkássága a *Kávéforrás* derék és lelkes gárdájából indul ki, a mely két tagjában: Rákosi Jenőben és Toldy Istvánban irodalomtörténeti fordulat felé lendítette drámairódmunkát. Rákosi költői hévvel hatotta át drámánkat, mely Szig-

ligetnél s híveinél egyre határozottabban csak színpadi hatásra törekedett, jogot szerzett benne a képzelet szabad csapongásának s dictióját színesebbé és gazdagabbá tette. Toldy a modern magyar társadalmat vitte színpadra, legidősebb kérdéseivel és legjellemzőbb alakjaival. Ő látta először élesebb szemmel a társadalmunk socialis kérdéseiből kifejthető gazdag drámai anyagot s ő lépett először határozottabb sikerrel a társadalmi színmű modern francia mestereinek nyomába s ő jutott el először irodalmunkban a társadalmi dráma nagyobb szerkezeti ügyességéhez s a dialogus természetes könnyedségéhez.

Berczik a Toldy Istvántól megmutatott úton haladt. Rákosi Jenő irányában, az ő Shakspeare-cultusának erős hatása alatt, mindössze két kísérletet tett: egyetlen tragédiájával, a *Kanul gróf*-fal, melynek paradox mondásai és euphuismusai, tárgyválasztása és kidolgozása az új magyar romantikusok vezérének kétségtelen hatását mutatják s egy verses vígjátékával, *A két kedővel*, mely Hamlet problémáját vígjátéki formában szólaltatja meg.

Egészen más természetű és más alkotottságú lélek Berczik, mint akár Rákosi, akár Toldy. Nincs meg benne Rákosi képzeletének merész, de mindig költői csapongása, dictiójának ereje és heve, sem Toldy élesen átható tekintete s szerkezetbeli biztossága. Tehetségének kétségtelenül az élet comikus jelenségei iránt mutatkozó fogékonysága a legfontosabb eleme; de még ebben a tekintetben is határozott különbséget mutat Rákosinak a comikum vaskosabb formáit kedvelő vidámságával s Toldynak maró és kesernyésebb satirájával szemben. Azt az álláspontot illetőleg, melyre a vígjátékiró alakjaival szemben helyezkedik, ő inkább Kisfaludy Károly hagyományainak követője. Mint a magyar vígjáték atyja, ő is keserűség és megbélyegzés nélkül, megbocsátó és szeretetreméltó derűvel tárja föl a korabeli társadalom gyarlóságait és fogyatkozásait.

Az az ötven esztendő, melyre Berczik színműírói pályája esik, nagy társadalmi átalakulás kora nálunk s így gazdag anyagot nyújt a vígjátékirónak. Egy régi világ elmerülése s egy új keletkezése tölti ki ezt a kort, melynek félszeg törekvéseit, földszínen úszó gyarlóságait Berczik éber tekintettel kísérte mindig s igyekezett kiaknázni vígjátékköltészete számára.

A politikai élet visszasságai, álnok és hazug törekvései csak pályája elején ihlették két tendentiosus vígjátékában: *A fertálymágánásokban* s *A népszerűségben*, melyeknek mindegyikében a

democratia és szabadelvűség léha szédelgőit állítja pellengérre. Gúnyja ezekben legerősebb; többi vígjátékában apróbb furcsaságok iránt van erősebb comikai érzéke, társadalmi félszagségeket gúnyol, szelid tréfával s satirikus élezettség nélkül. Nevetségessé teszi a korlátolt férjet, ki szerény, derék feleségéből mindenáron nagyvilági dámát akar nevelni (*Egy szelleműs hölgy*); a meggazdagodott kereskedőt, ki rátermettség nélkül a közügyekbe akarja ártani magát (*A közügyek*); a ravasz és cselzővő kisvárosi nőt (*Házasítók*); a Don Juankodó, de ügyetlen, fiatal orvost (*A kék szoba*); a jótékonykodás czégére alatt kicsinyes pletykákat csináló s intrikákat szövő nőegyleti tagokat (*Jótékony célra*); a csalafinta férjet, ki maga iránt valóságos heroscultusra akarja nevelni szelid asszonykáját (*Egy ábránd*); a fővárosnak egyesületesdit játszó korlátolt iparosait (*A veteránok*). Kicsúfolja korunknak leghatalmasabb tényezőjét: a protekciót (*A protekció*); legelszántabb s legbuzgóbb törekvését: a politikai stréberséget (*Ministerválság*); a czímkórságot (*Az udvari tanácsos*). E vígjátékai közül egy egyfelvonásos darabja: *A bálkirálynő* jutott a legnagyobb népszerűsége, melyben ötletes, eleven cselekvény keretében egy bálozó mamát mutat be, ki mindenáron férjhez akarja adni leányát.

A társadalmi vígjátékon kívül kísérletet tett a történeti vígjáték terén is (*Himfy dalai*, *Kurucok Párishán*, *A pozsonyi diéta*). Irodalmunknak e nemben legsikerültebb s legnagyobb hatású alkotását ő írta meg legkedvesebb darabjában, a *Himfy dalaiban*. Emléket akart állítani e művében nemzeti felbuzdulásunk lelkes középnemesi osztályának. E táblabíró-világnak vidám derűjű, maradandó értékű rajza ez a «kedélyes nemesházi rajzolat», mely egy örökre eltűnt, egyszerű, de meleg szívű társadalmi osztály érzésvilágát: magyarságát, kedélyességét és jólelkűségét nagy költőiséggel szólaltatja meg. Irodalmi megújulásunk korának lelkes magyar hangulata, a hazaszeretetnek minden sebet gyógyító erejében bizakodó optimismusa s ebben az érzésben az öregeknek is ifjonti lelkesedése és e társadalom egybeolvadása a magyar szó és költő nemes cultusában színpadról legnagyobb hatással e munkából szól a magyar közönséghez.

Vígjátékain kívül népszínműveivel aratta legnagyobb sikereit, melyekben népszerű szerepeket írt az akkor virágjában levő Blahánénak. Az *igmándi kisap* themájának érdekességével s egy falusi tanító szeretetreméltó házának gyöngéd humorú rajzával, *A vén Kupecz* a kurtanemesek világának valóságos ké-

pével tűnik ki, *A Székelyföldön* pedig, mely pályadíjat nyert, elsőízben viszi színpadra nagyobb hatással a székelységet.

Népszínművei mellett egy pár dalmű-szöveget is írt, melyek közül a Farkas Imrével, mint társszerzővel készített *Lavotha szerelme* a legköltoibb. Pályája végére esik a gyűjteményt bezáró két cabaret-tréfája, melyeknél főként a műfaj természete hozza magával kissé sikamlós voltukat. Annál több kedvesség és élénkség van gyermek-színművei közül egy párban.

A mint ezekből a darabokból Berczik írói képét megrajzolhatjuk, ez a kép meglehetősen állandó marad pályája egész folyamán. Fejlődést nem igen mutat, jellemző sajátosságai már munkássága első sikerültebb termékeiben előttünk állanak.

Talán legrokonszenvesebb vonása, hogy tehetsége irányával és méreteivel kezdettől fogva pályája egész folyamán tisztában volt s tartózkodott minden olyan kísérlettől, mely erősebb próbára tette volna. Csak szeretetreméltó mulattatója akart lenni mindig közönségének, ennél mélyebbre ható és messzebbre irányuló törekvése nem igen volt. Gondolkodása nem mély, leleménye nem gazdag, technikája is igen egyszerű eszközökkel dolgozik. Meséje rendesen igen vékony s legtöbb darabjában változatoság nélkül ismétlődik. Egy derék leány körül szövődik a legtöbbjében a bonyodalom, kit hozzá méltatlan udvarlónak szántak; de szíve már egy rokonszenves, derék ifjúé s végül egymáséi is lesznek. A bonyodalmat legtöbbször nem a darab comikai alapeszméjéből fejti ki s így ezt nem tudja jól megérlelni képzeletében. Ebből következik, hogy kevés az élet cselekvényében is, alakjaiban is.

Ezt a sovány és nagyobb műveiben szinte következetesen ismétlődő mesevázat azonban a legtöbbször érdekessé tudja tenni egy pár hatásos helyzettel és mulatságos alakkal. Különösen pályája elején egész képtárát mutatja be a sikerült comikus genrealakoknak, főként *A fertálymúgnásokban* s *A népszerűségben*. Ott van az úri atyafiság nyakán lengyelkedő, élősdí rokon; a nagyvilági dámát játszó műveletlen falusi liba; a Sancho Pansa módjára közmondások áradatában beszélő kortes; az úri mivoltukkal hetvenkedő szolgák; Kátyudi Körtvély Demeter, a ravasz választópolgár s a pipogya, papucshős képviselő. Előadásában keresetlen kedv szólal meg, mely különösen a tréfálkozó párbeszéd vezetésében ügyes. Elmésség és ötletesség is van benne s ez csak pályája végéről való műveiben mutat itt-ott bágyadtságot s ad helyet kissé modoros, keresett élczelődésnek.

Egészében az a színműírói pálya, melynek termését ez az öt kötet közli, a mint elvonul előttünk sikerültebb és kevésbé sikerült alkotásaival s a nyomukban járt sikerekkel és kudarcokkal, egy szerény, okos és buzgó tehetségnek mindvégig hűséges «hámban maradása» a magától vállalt iga vonására. Bercziket sok jóval megáldotta az isten s lelki alkatán kívül függetlensége is hozzájárult ahhoz, hogy színműveiben soha kesernyéssé és epéssé nem vált. Az a derűtség, melylyel Berczik vígjátékaiban ötven esztendő társadalmának félszégeit kíséri, úgy tetszik, mintha az utolsó vidám, boldog és elégedett szívű magyar kacagása volna.

Cz.

Politikai beszélgetések a Balkánon. 1910.

Sigmond Münz: *Balkan-Herrscher und Staatsmänner. Erinnerungen und Begegnungen.* Wien und Leipzig. Deutsch-österreichischer Verlag 1912.*

Ez az útleírás, mely egy 1910-iki tavaszi tengeriút történetét naplószerű följegyzésekben beszéli el, a napi események által sokat nyert érdekességben. Magában véve is könnyű, csinos formában sok tanulságot nyújtó olvasmány. Szerzője, a bécsi *Neue Freie Presse* egyik szerkesztője, rég ismert publicista. Sokáig élt Olaszországban, a modern Olaszországról írt könyveit Fr. Xaver Kraus is dicsérettel emlegette. Másutt is járt azóta a mi írónk, sok vezető európai államférfiúnál jelentkezett, a kik fogadni szokták és elmondanak neki egyet-mást abból, a mit közzé akarnak tételni. Szerzőnk az ilyen párbeszédeket különböző disztézsekkel szokta ellátni, jellem és helyzetrajzokkal, politikai, társadalmi elmélkedésekkel. Ha magáról beszél — a mit kikerülni nem óhajt — a sok előkelő ismeretsséggel való érintkezés elbeszélése közben tartózkodó, kedvező hatású modort tanúsít. Élénk szellemű író, ki egy-két könnyen odavetett vonással érdekesen vázolja a tájakat, városokat és embereket. Kicsiny és nagy dolgokat úgy vegyít, hogy a fáradságot nem szerető olvasó el ne riadjon és a komoly olvasó se sajnálja a vele töltött időt.

1910 tavaszán Sir Max Waechter yachtján utazott a Balkán-államokat látogatni. Az angollá lett német származású Waechter otthon és utazásai közben propagandát csinál egy európai gazdasági unió eszméjének. Ez az unió előkészítené az európai államok politikai solidaritását, talán úgy, mint annak idején a német vám-

* Ezt a cikket a szerző a bolgár-szerb hadizenet előtt írta.

egyesület a német egységet. Ugy gondoljuk, hogy Waechternek még nagyon sok tengeri mérföldet kell megjárnia, a míg az európai nemzetek megvalósítják nemes ábrándjait. En attendant yacht-ján az utazás nagyon kellemes lehet. Belgrád kivételével Münz bejárta az összes Balkán-államok fővárosait, beszélt az ottani uralkodókkal, s minisztereikkel s közleményeit előre átnézte velök, mielőtt sajtó alá adta őket. Természetesen nem tették közzé ily úton titkolt szándékaikat, de nyilatkozataik mégis elárulnak valamit azokból. Miklós, montenegrói király, az első nevezetes nyilatkozó abban a sorozatban, melyet könyvünk bemutat. A király már akkor is bosszúsággal beszélt az albán túlkapásokról s rossz néven vette, hogy Törökország nem fékezi megbízható csapatokkal az albánokat. A Balkán conföderatióról a király azt mondotta, hogy nem lehetetlen gondolat. «A mi manincs — úgymond — holnap már talán meg is lesz. Ha a többi Balkán-állam elérkezettnek látja az időt, Montenegró örömmel csatlakozik a szövetséghez». Lám, a mi még két évvel ezelőtt oly messze eső lehetőségnek látszott, ma már él s Miklós király Skutari felé jár. Ez a király szűknek érzi országát, ki tudja, meddig akarja terjeszteni határát? Szerzőnk a korinthusi csatornán áthajózva megemlékszik építőjéről, Türr tábornokról, a «nemes magyarról». Konstantinápolyban Sefket pasa azt mondotta szerzőnek a bolgár-török békés viszonyról beszélgetve, «mi mégis éberén vigyázunk, hadseregünkre sokat áldozunk». De feltűnt a szerzőnek, hogy a török ministeriumokban az új æra alatt is nagyon sok henye semmittevő lábatlankodik. A keleti adminisztrációnak ez a költséges, az állam igazi érdekeit akadályozó szokása azt a sejtelmet ébreszti az olvasóban, hogy a Sefkettől említett áldozatok aligha voltak czélszerűen felhasználva. Ghazi Mukhtar pasa már akkor is elégületlen volt az alkotmányos korszak néhány jelenségével. Ugy vette észre, hogy az újtörökök a hagyományokat nem kimélték a kellő mértékben. Ferid pasa az egész parlamenti rendszerrel elégületlen volt. A két kamara nem úgy dolgozott, mint kellene. Nagyon sokat fecsegnek a képviselők s nagyon szenvedélyesek. A személyes kérdéseknek igen nagy a szerepük. A sajtónak is része van a bajokban. Folyton vádaskodik. Parlament és sajtó nem sokra becsülik a komoly munkát. Ez a Ferid pasa úgy beszélt, mintha a török-magyar rokonság mellett akart volna érvelni. De a hadsereggel Ferid is meg van elégedve. Ezért a hadseregért már a régi rendszer is sokat tett s az új æra csak folytatta a hagyományokat. Szerzőnknek is

nagyon tetszett a török hadsereg a konstantinápolyi csapatszemlén. Vajha igazolná benyomásait a tűzpróba is. Mert Törökország kis ellenfeleinek hadseregei nem megvetendőek. Bulgária igen sokat költött hadseregére. Ferdinánd király büszke önérzettel beszélt hadserege fejlődéséről. A makedon-kérdést, mint nyílt sebet, nem akarta érinteni a király beszélgetés közben. Ez a seb ölte meg a békét a Balkánon. Danew egyszer azt mondotta a török fővárosban a ministereknek. «Minden rajtatok fordul meg. Tövist húztok ki testünkől, ha jól bántok a makedóniai bolgárokkal.» De ki tudja, vajon igazán a török minisztereken fordult-e meg minden? Bármint igyekeznek is jót tenni Macedóniában, mindig akad a külföldön hatalmas kéz, mely a tövist nem engedi kihúzni. Malinow, a bolgár miniszterelnök (1910-ben) a Balkán conföderációról szintén úgy beszélt, mint Miklós király. Még hosszú az út odáig — úgy mond. Nem értünk még az első állomáshoz sem, hasztalan volna még az út céljáról beszélünk. Ime, most már a célnál vannak. Gyorsan halad néha a balkán politika kocsija. A bolgár nép józan s munkás erélye imponált szerzőknek. Úgy látszik, e népben jelentékeny államfentartó erények lakoznak. Oláhország külpolitikája a legbékésebb a Balkánon. Djuvara külügyminiszter azt mondotta Sir Waechternek, hogy Oláhország becsületes meggyőződéssel ragaszkodik a status quohoz. A román király is hasonlóképp nyilatkozott: «Senkinek sem jut eszébe nálunk — így szólt — hogy a békét zavarja. De hadseregünkkel döntő súlyt akarunk a mérlegbe dobni. Ausztria-Magyarországgal érdekek és kölcsönös bizalom kapcsolnak egybe. Nincs szükség közöttünk írott szerződésre, a jól felfogott érdekek hatása kényszerítőbb, mint a szerződéseké». Valóban az oláh politika a keleti kérdésben jelentékeny segítsége a mi politikánknak; erre belső politikánkban is gondolnunk kellene. Megemlítjük még az oláhországi fejezetből, hogy a szerző átadta Petőfi német fordítását Erzsébet királynénak. A királyné a «felséges költőről» elragadtatással beszélt. Görögországban a görög tavasz bája s az ókori emlékek varázsa sem bírják feledtetni a szerzővel a krétai kérdést. A görög államférfiak mind azt mondják a szerzőnek, hogy Görögország már évtizedek óta a Kréta-kérdés miatt zavarog és színlódik. A nagyhatalmak politikája e kérdésben visszásnak, fölöslegesen fontoskodónak látszik a görög államférfiak szemében. Nehezen érthető a nyugodt szemlélőnek is. De a görög belső politika is foglalkoztatta szerzőnket. A görög király, úgy látszik, jól ismeri népét s nagyon érdekesen jellemezte a

görög közállapotokat szerzőnk előtt e szavakkal: Aristophanes vigjátékait akár ma is írhatta volna. A mit a politikusokról ír, az a maiakat is jellemzi. A görög koronaherceg a dolog lényegét találta el, midőn ezt mondotta: «Sok a tehetség Görögországban, de sajnos, hiányzik oly államférfiú, ki vaskézrel kiméletlenül rendet teremtene és a magukban véve jó törvényeknek érvényt bírna szerezni». Szóval Görögországban is szeretik a szabadságot rend nélkül. És mivel a vaskéz hiányzik, az állam inkább történeti emlékeiből és a külpolitikai helyzet kedvezéséből él, de az igazi nagyság felé nem halad úgy, a hogy haladhatna erős fegyelmet tartó kormány alatt.

Ily sokféle tanulságot meríthetünk e változatos tartalmú úti naplóból. d.

Anatole France új regénye.

Anatole France: *Les dieux ont soif*. Regény. Páris, Calmann—Lévy. 1913, 360 l.

Kétségtelen, hogy Anatole France ma a legnépszerűbb regényíró: minden újabb műve irodalmi eseményszámba megy. Hatásának titka elegáns stylusán kívül abban rejlik, hogy leghívebb kifejezője a modern kor eszme- és érzelmvilágának. Világ-felfogása, melynek látszólagos derűjén átsillannak sötét pessimismusa, könnyed philosophálásba rejtőző mély gondolatai, sokszor csak rejtett, sokszor nyíltan kifejezett atheismusa, erős érzékisége, hajlama, hogy hőseinek magasfokú intelligenciáját kóros tünetekkel párosítsa, mindez bevonva az irónia finoman szőtt fátyolával, teljesen kielégíti a mai kor regényolvasóinak æsthetikai követeléseit. Természetesen ezen, talán csak múló értékű készségeken kívül megvannak benne a nagy író jellemző, értékesebb írói sajátosságok is: mély psychologia, erős érzék a való, a jellemzetes, a tragikus iránt, természetes humor, képesség elmúló korok eszmevilágának reconstruálására stb.

Történeti regényeiben különös szeretettel fordul azon korok felé, a melyeket a forrongó világnézetek küzdelme tesz érdekessé. Ilyen korban, a francia forradalmi terreur idejében játszik új regénye is.

Mint regényei általában, a *Les dieux ont soif* is csekély terjedelmű, kis bonyodalomú eseménysorozat, de az eddigieknél mozgalmasabb és egységesebb. Több történik benne s a cselekvénye kitérés nélkül fejlődik. Elmélkedő részletek is ritkábban sza-

kítják meg a gyorsan perdülő mesét, melynek hőse Évariste Gamelin festő, David egy obscurus tanítványa. Három oldalról mutatja be: mint anyja egyedüli támaszát, mint szeretőt és mint forradalmárt. Az egész regény tulajdonképen nem egyéb, mint annak ábrázolása, hogyan lesz a véres események hatása alatt egy derék, de nem elég erős lelkű ember kegyetlen terroristává. A szegény festőt, ki alig tudja eltartani magát és özvegy anyját, egy számító cocotte pártfogása bejuttatja a forradalmi törvényszék esküdtei közé, hol napi 18 franc fizetésért ítélezik bűnösök és ártatlanok fölött. Első szereplésével magára fordítja a figyelmet: bátor föllépésével megment egy ártatlant a guillotine-tól. Mivé lesz ez az igazságszeretet csak igen rövid idő alatt! Nemsokára már ő maga erőszakolja ki egy emigráns halálát, a kinek csak az a bűne, hogy Évariste — teljesen alaptalanul — kedvese megrontójának tartja. Ép így a vérpadra küldi azt a félvilági hölgyet, a ki neki az esküdti állást megszerezte, majd anyjának egy öreg barátját, azután hűgának szeretőjét stb., min-det abban a meggyőződésben, hogy így menti meg a veszélyben levő köztársaságot. Végre is a jacobinusok megbuknak, velük együtt ő is a Grève piaczára kerül.

Szomorú történet ez, de csak szomorú, nem tragikus. Bár vannak hősének jellemében meggyerő vonások is, mégsem tudjuk kellő érdeklődéssel kísérni sorsát; bukása nem is tölt el szánalommal, sőt örülünk neki. Pathologikus alak, kinek szavai és tettei között nincsen harmonia. Folyton a hazát és az igazságot emlegeti, de esküdti tisztében részint szenvedélye vezeti, részint az az imádatezerű tisztelet, melyet a jakobinusok fejei iránt érez. Felháborodva fordulunk el ettől a véreskezű ember-től, mikor látjuk azt a közönyt, melylyel ártatlanokat áldoz fel bosszújának. Ezért sorsa mégsem tragikus, nem az ő saját bűnei döntik romlásba, hanem általában a terror bűnei, nem is mint egyéni hős bukik el, hanem csak mint a jakobinusok egyike. Neki csak két bűne van, a gyöngye fej és a gyöngye lélek, oly fogyatkozások, melyek legkevésbé sem alkalmasak tragikus hatás keltésére. Nem hiába emelte ki Aristoteles a tragikus hatás elemeiként a félelmet és szánalmat: oly hős, a kivel nem érzünk együtt, nem indít meg bukásában s ha sorsa, mint itt, nincs tetteiben kellőleg előkészítve, hanem a véletlen műve — még költői hatást sem tesz.

Azonban, ha ebből a szempontból fogyatékosnak érezzük is a hős jellemét, annál teljesebb az a művészet, melylyel az író

ezt a nem egészen ép lelket részeire bontja. A tőle már megszokott művészettel mutatja be, hogyan lesz úrrá az alapjában szelíd lelken a sainte terreur örülete. Azok a monológok, melyeket Gamelinból a fenyegető romlás sejtelve csal ki, remekei a megzavarodott lélek eszejárásának. Ez a módszer, monológformában érzékíteni meg a hős gondolatmenetét, Anatole France művészetének egyik legértékesebb eszköze; a mi regényíróink közül különösen Kemény Zsigmond ért el evvel az eljárással megragadó hatást.

De nemcsak a regény főhőse sívár, szomorú, köznapí lélek, ilyen az egész társaság is, a melyben forog. Az a négy női alak, melyeket — figyelmen kívül hagyva a festő anyját — e gyászos színpadon felléptet, mind romlott. Az egyik (Madame Rochmaure), az ancien régime tipikus félvilági hölgye, a ki most az emigránsokkal fúj egy követ és vérpadra kerül; ez a sorsa a másodiknak is (Athenais), egy jólelkű utczai leánynak, kit a köztársaság elleni okatlan kitérőse juttat a hóhér kezére; a harmadik (Julie), Évariste huga, egy emigráns szeretője, a ki kétségbeesett vakmerőséggel támadja meg kegyetlen bátyját, de a terreur bukása után elég vígan éli világát; a negyediknek (Élodie), a hős kedvesének alakját festette a költő a legsötétebb színekkel. Jómódú polgárleány, a ki beleszeretvén a festőbe, mesterkedő ügyességgel szeretőjévé teszi ideálját, de ennek halála után ellenkezés nélkül adja oda magát egy másiknak, a kiről pedig tudja, hogy csak az érzéki szenvedély kielégítését keresi nála. Ez a brutális jelenet, melynek cynismusát még azzal is fokozza a költő, hogy a leányt ugyanazokkal a szavakkal búcsúztatja el új kedvesétől, a melyekkel Évariste-től vált el első találkájuk után, a regény utolsó accordja, csattanója.

A férfiak között van legalább két megnyerő alak: az öreg Brotteaux, a philosopháló, istentagadó, epikureus ex-financier, a regény raisonneurje, a kit France a maga világnézete hirdetőjévé tesz és Père Longuemare, a tiszteletreméltó, naiv barnabita, kit csak az hoz ki a sodrából, hogy a forradalmi törvényszék elnöke kapuczinusnak nevezi, mindkettő a vérpadra kerül. A többiek már nem sokat érnek. Az öreg Blaise, Élodie atyja, meglehetősen elkoptatott típus: megalkuvó nyárspolgár, a ki csak üzletével és kedvesével törődik; Henry, a fiatal dragonyos, citoyenne Rochemaure szeretője, a ki azonban nem érez lelkifurdalást, midőn kedvesét összeesküvés miatt följelenti; Desmahis, a vésnök, Évariste barátja, a ki a hős kivégzése után siet kedvesét magának megszerezni.

A regény hatásának egyik titka az ilyen ellentétek kiélelésében áll. A rémuralom borzalmaait idyllikus képek tarkítják, mint Évariste falusi kirándulása az öreg Blaise társaságával, de erre a békés jelenetre csattanóul egy visszasztító szeretkezés elbeszélése következik. És így tovább. Elénk tárja a vérre éhes Párist, melynek sétaterein kaczagó gyermekek játszadoznak, miközben napjában ötvenével-hatvanával ütik le a gyanus polgártársak fejét. Az efféle szembeállítások elkápráztatják az olvasó szemét: azt hiszi, hogy jobban megérti a kort a regényből, mint a történeti könyvekből, a melyekben e korról csupa borzalmas képet talál.

De nemcsak ilyen, egymástól annyira elütő jeleneteket sorakoztat egymás mellé, hanem a szülői szeretettől kezdve a cynikus vérengzésig, az érzelmek hosszú scáláját érzéktvén meg, ezek közül is az ellentéteseket állítja egymás mellé. A Lucretius-olvasó Brotteaux istentagadása és emberismerete mellé a barnabita páter mély vallásosságát és naivitását; Évariste erkölcsi tisztasága mellé kedvese érzékiségét; a festő jámbor anyja mellé a romlott, léha leányát stb. Majd azt mutatja be, hogy ugyanazon esemény mennyire másként hat e különböző lelkivilágú emberekre: a közeledő halál képe az epikureusból bölcselkedő elmélkedést csal ki, a barnabitából szíve mélyéről fakadó fohászkodást, egyik fogolytársukból cynikus tréfalkozást; a félvilági hölgyet ájulatba ejti, az utczai leányt daczra ingerli. Az írónak ebben a kedvtelésében nyilvánkozik mély humora, a mi különben francia íróban elég ritka sajátság.

Miért adta az író ezt a különös czímet a könyvének, *Les dieux ont soif*: erre a kérdésre a felelettel adós marad a regény. Azt várnók, hogy e könyv a rémuralmat mystikus világításban, mint a felsőbb hatalom haragjának nyilvánulását fogja bemutatni, de csalódtunk. Úgy látszik, hogy a mysticismus iránt való hajlandóságának, melyet magában a történetben nem juttat szóhoz az író, legalább a czímbe akart eleget tenni.

France ez új regénye nem tartozik a sikerültebb alkotásai közé. Megtaláljuk itt is France azon írói vonásait, melyeknek mai nagy hírét köszöni, de már értékeesebb írói adományai, melyek ezt a hírt a jövő számára megőrzik, e regényéből nem ragyognak ki a maguk teljességében.

Császár Ernő.

